

ԽԱԶԻԿ Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ԼԵԶՈՒՆ

(Թ-ԺԵ. ԴԱՐԵՐ)

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ
(ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՌԱՐԱՆ)

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this book

Մատենադարան
Մերուպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն գրքի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

KHACHIK A. HARUTYUNYAN

**THE LANGUAGE OF THE
ARMENIAN COLOPHONS
(9TH - 15TH CENTURIES)**

Book 1

**THE LEXICON OF THE COLOPHONS
(EXAMINATION AND VOCABULARY)**

YEREVAN - 2022

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԽԱԶԻԿ Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

**ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ
ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ԼԵԶՈՒՆ
(Թ-ԺԵ. ԴԱՐԵՐ)**

Գիրք Ա.

**ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ
(ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՌԱՐԱՆ)**

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

ՀՏԴ 09:81'374

ԳՄԴ 63.2+92.1

Հ 422

Հրատարակվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիրներ՝ պատմական գիտ. դոկտոր
Գեվորգ Տեր-ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ
բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ
ՆԱՐԻՆԵ ԴԻԼԻՍՏՅԱՆ

Հարությունյան Խ. Ա.

Հ 422 Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն (Թ-ԺԵ. դարեր Խ. Ա.
Հարությունյան.- Եր.: Մատենադարան, 2022.
Գիրք Ա.: Հիշատակարանների բառապաշարը (ուսումնասիրություն և
բառարան).- 400 էջ

Ուսումնասիրությունը նվիրված է Թ-ԺԵ. դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների բառապաշարի բնությանը: Մասնավորապես ուսումնասիրվել և դասակարգվել են գրավոր այս հուշարձաններում գործածված բառերը՝ ըստ համապատասխան շերտերի, ինչպես նաև ընդգծվել են հայերենի զարգացման տարբեր փուլերում լեզվի կրած ազդեցությունների դրսևորումները հիշատակագիրների գրավոր խոսքում: Առանձին ուշադրություն է դարձվել նաև հիշատակարաններում գրական այլ երկերից հայտնի բառերի գործածություններին: Աշխատության մեջ առանձնացվել և բնական է նորաստեղծ կամ նորահայտ բառերի բառակազմական կաղապարներն ու նրանց տարատեսակները: Բառաբանություններին ևս մեծ տեղ է հատկացվել:

Ուսումնասիրությունն ավարտվում է հազար երեք հարյուրից ավելի բառամիավոր պարունակող բառարանով, որում ամփոփված են ոչ միայն նորագյուտ, այլև այնպիսի բառեր կամ բառատարբերակներ, որոնք ուշագրավ են հատկապես պատմական բառագիտության տեսանկյունից:

Գիրքը նախատեսված է բանասերների, ձեռագրագետների, միջնադարագետների, աղբյուրագետների և հայ գրչության պատմությամբ հետաիրավողների համար:

ՀՏԴ 09:81'374

ԳՄԴ 63.2+92.1

ISBN 978-9939-897-09-7

© Խաչիկ Հարությունյան, 2022

© Մատենադարան, 2022

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	9
Համառոտագրությունների ցանկ	15
Մուտք. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզվական ավանդույթը.....	19
Գլուխ 1. Նոր և նորագույն շրջանների հայ բառարանագրությունը և հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները	31
Գլուխ 2. Թ-ԺԵ. դարերի հիշատակարանների բառապաշարի քննություն.....	52
2.1. Ընդհանուր դիտարկումներ.....	52
2.2. Համահայերենյան բառաչերտը	59
2.3. Գրաբարյան բառաչերտը	72
2.4. Միջինհայերենյան բառաչերտը	93
2.4.1. Գրաբարից ավանդված բառեր	100
2.4.2. Միջինհայերենյան, բարբառային և ժողովրդախոսակցական բառեր	104
2.4.3. Փոխառյալ բառերի գործածությունը հիշատակարաններում	118
Ա. Արաբերենից փոխառություններ	122
Բ. Պարսկերենից փոխառություններ.	132
Գ. Թուրքերենից փոխառություններ.....	137
Դ. Եվրոպական լեզուներից փոխառություններ	140
Ե. Այլ լեզուներից կատարված փոխառություններ	150
2.5. Գրական երկերի ազդեցությունը հիշատակագիրների բառապաշարի վրա	154
2.6. Նորաստեղծ կամ նորահայտ բառերը, դրանց իմաստային և խոսքիմասային առանձնահատկությունները.....	167

Գլուխ 3. Բառակազմությունը հիշատակարաններում.....	176
3.1. Բառաբարդում	177
3.1.1. Համադրական բարդություններ	177
3.1.2. Համադրական բարդությունների բաղադրիչները և դրանց խոսքիմասային պատկանելությունը	183
3.1.3. Վերլուծական (հարադիր) բարդություններ.....	189
3.2. Ածանցում	199
Գլուխ 4. Բառաքնություններ	204
4.1. Բառարանագրված բառերի նորահայտ վկայությունները. դասակարգում և արժևորում	204
4.2. Բառային սրբագրումներ տպագիր հիշատակարաններում	215
Ամփոփում	234
<i>The Lexicon of the Colophons of Armenian Manuscripts of the 9th-15th Centuries (Summary)</i>	<i>238</i>
Գրականություն	242
Բառարան. Նորահայտ բառեր և բառերի նոր վկայություններ Թ-ԺԵ. դդ. հիշատակարաններում	255

Գիրս է խորին ծովու նման՝
Ծածկեալի սա գանձ պատուական,
Հաւըորդ պիտի ճարտարաբան
Արտաքս բերէ զգանձս, որ աստ կան....

Ստեփանոս գրիչ, 1463 թ., Ավագ վանք,
ՄՄ Հ^դ 115, 158բ

ՄՄ Հ^մր 3714, 15ա, Յիսկնա վանք, 1419 թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ներկա ուսումնասիրության համար իբրև բնաբան ընտրված Ստեփանոս գրչի վերոբերյալ տողերը թեև գրվել են իր ընդօրինակած ձեռագիր մատյանի առիթով, սակայն սխալված չենք լինի, եթե նույնն ասենք նաև առհասարակ հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների մասին: «Ճարտարաբան լողորդ»-ի նման հիշատակարանների անհատակ օվկիանոսից հետազոտողներն ամեն անգամ կարողանում են դուրս բերել անգին տեղեկություններ, նորանոր փաստեր և տվյալներ, որոնց հավաստիությունը վաղուց արդեն որևէ կասկած չի հարուցում: Ընդ որում՝ հատկանշելի է, որ որքան «ճարտարաբան լողորդ»-ը խորն է սուզվում և խորամուխ լինում քննվող աղբյուրների հազարավոր տողերի մեջ, այնքան նրա վարձքն ավելին է լինում՝ «պատուական գանձ»-ի կամ որ նույնն է՝ նոր ու արժեքավոր տեղեկությունների տեսքով:

Ասվածը միանգամայն հաստատվում է տարաբնույթ այն մեծ ու փոքր ուսումնասիրություններով, որոնց սկզբնաղբյուրը կամ հետազոտության հիմքը ձեռագիր հիշատակարաններն են՝ իրենց զանազան տեղեկություններով, մեծ ու փոքր իրադարձությունների, ժամանակի կենցաղին ու գրչությանն առնչվող մանրամասների արժանահավատ նկարագրություններով, լեզվաոճական և գեղարվեստական յուրահատկություններով:

Ներկա աշխատանքը ևս նույնի վկայությունն է: Թվում էր՝ նախընթաց տարիներին լույս տեսած հոգվածներն ու գրքերը, որոնցում վերհանված են գրավոր այս հուշարձանների լեզվական

տարբեր հարցեր, կարող էին սպառել կամ նվազեցնել հիշատակարանների լեզվական քննությունն անհրաժեշտությունը, մինչդեռ ինչպես ցույց են տալիս մեր պրպտումները, դեռևս վաղ է այս մասին մտածել. հիշատակարանների տրամագրած լեզվական փաստերն ու տարաբնույթ իրողությունները տակավին ամբողջացված և հանգամանորեն մեկնաբանված չեն:

Գրավոր այս հուշարձանների երկարամյա մեր քննությունն ընթացքում այս աղբյուրներից քարտագրել և դասակարգել ենք լեզվական բավականաչափ նյութ, որը մեր համոզմամբ օգտակար կարող է լինել հայոց լեզվի տարբեր հարցերով զբաղվող մասնագետներին և առհասարակ հայոց լեզվի պատմությանը հետաքրքրվող անձանց: Հավաքված լեզվական նյութը վերաբերում է հայոց լեզվի բոլոր մակարդակներին՝ հնչյունաբանությունը, ձևաբանությունը, շարահյուսությունը և իհարկե, բառագիտությունը: Հիշատակարանների լեզվի ոճական հարցերը ևս մեր ուշադրությունից դուրս չեն մնացել: Լեզվական այս իրողությունների առանձին քննությունը հնարավորություն կտա բացահայտելու վերջիններիս արտահայտության ձևերն ու առանձնահատկությունները հիշատակագիրների գրավոր խոսքում և զուգադրել դրանք հայոց լեզվի պատմության այլ տվյալների հետ:

Ընդամին հարկ է նկատել, որ քննվող աղբյուրների լեզվական նյութի մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում հիշատակագիրների բառապաշարն իր շերտերով, աղբյուրագիտական արժեքով և մի շարք այլ առանձնահատկություններով, որոնց վերհանմանն ու քննությանն էլ նվիրված է ներկա ուսումնասիրությունը բառարանը:

Նշենք, որ ձեռագիր հիշատակարաններից մեր քաղած և պատմական բառագիտության տարբեր տեսանկյուններից որոշակի հետաքրքրություն ունեցող բառերի թիվն անցնում է մի քանի հազարը: Այդ բառերը դուրս ենք գրել ինչպես հիշատակարանային տպագիր ժողովածուներից, այնպես էլ բուն ձեռագրերից և ձեռագրացուցակներից: Մեր կազմած ընդարձակ բառացանկի ժամանակային ընդգրկումը ևս լայն է. դրանում տեղ են գտել

ինչպես վաղագույն, այնպես էլ նորագույն, ընդհուպ մինչև Ի. դարասկզբին ընդօրինակված մատյանների հիշատակարաններից քաղված բառամիավորներ:

Հետազոտողների դատին ներկայացվող սույն աշխատանքում առանձնացրել ենք Թ-ԺԵ. դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների բառապաշարին և նրա առանձնահատկություններին վերաբերող մի շարք հարցեր, որոնց զգալի մասը, մեր դիտարկմամբ, ընդհանուր է նաև հաջորդող դարաշրջանների հիշատակարանների բառապաշարի համար: Իսկ ժամանակային այս ընտրությունը պայմանավորված է մի կողմից հայոց լեզվի շրջանաբաժանմամբ, մյուս կողմից՝ հիշատակարանների տպագիր հատորների ժամանակային ընդհատումով, որոնց վերաբերյալ անհրաժեշտ ենք համարում լրացուցիչ պարզաբանումներ անել:

Ինչպես հայտնի է, ընտրված ժամանակահատվածը՝ Թ-ԺԵ. դդ., անվանի լեզվաբան, ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանի՝ համընդհանուր ընդունելություն արժանացած շրջանաբաժանմամբ համընկնում է հայերենի զարգացման նախամիջին, վաղ միջին և մասամբ էլ ուշ միջին շրջաններին (այս մասին տե՛ս §2.1)¹՝ այդպիսով հնարավորություն տալով քննելու առնվազն միջին հայերենի ձևավորմանը նախորդած շրջանից մինչև վերջինիս ավարտն ընկած ժամանակահատվածում հիշատակագիրների գրավոր խոսքում արձանագրվող փոփոխությունները և վերհանելու դրանք: Ընդ որում՝ պետք է ընդգծել այն հանգամանքը, որ թեև գրաբարի համեմատ նկատվող չեղումների կամ զուտ միջինհայերենյան բառային դրսևորումների թիվն այստեղ այնքան էլ չատ է, այնուամենայնիվ այդպիսի օրինակների առկայությունը գրավոր այս աղբյուրներում ցույց է տալիս, որ հիշատակագիրները միշտ է, որ կարողացել են խուսափել ժամանակի լեզվին բնորոշ բառերի, այդ թվում՝ ժողովրդախոսակցական, բարբառային բառերի, փոխառությունների կամ օտարաբանությունների գործածություններից: Նկատելի է, որ քննվող ժամանակահատվածի հիշատակարաններում գործածված և միջինհայերենյան բառաչերտին պատկանող բառերի քանակը շարունակաբար աճել է, որը պետք է բացատրել լեզվի զարգացման բնականոն ընթացքով:

Որպես ժամանակային ստորին շեմ՝ ընտրել ենք Թ. դարը. հենց այս շրջանից, իսկ ավելի ստույգ՝ նույն դարի երկրորդ կեսից են մեզ հասել առավել ամբողջական և թվակիր հիշատակարանները: Ավելի վաղ գրված տասնյակ հիշատակարանների պարագայում ժամանակի և գրչավայրի վերաբերյալ ստույգ տեղեկությունները հիմնականում բացակայում են, հաճախ դրանք ձեռագրից ձեռագիր անցած և որպես նախագաղափար հիշատակարան ընդօրինակված միավորներ են՝ հետագա գրիչների հնարավոր ընդմիջարկումներով: Այլ խոսքով՝ լեզվական փաստերի և վիճակագրական տվյալների տեսանկյունից դրանք նվազ վստահելի են:

ԺԵ. և ԺԶ. դարերը վերահիշյալ շրջանաբաժանման տեսանկյունից հատկանշվում են որպես ուշ միջին կամ աշխարհաբարացման շրջան: Հիշատակագիրների շարադրանքներում լեզվական այս ընթացքն ըստ հնարավորի ամբողջական քննելուն խոչընդոտում է ԺԶ. դ. հիշատակարանների տպագիր ժողովածուների բացակայությունը¹: Չնայած մեր կազմած ընդարձակ բառացանկում այս դարի հիշատակարաններից կան բազմաթիվ օրինակներ, այդուամենայնիվ պատկերի ամբողջացման համար առկա նյութը դեռևս բավարար չէ: Վստահ ենք, որ առաջիկա տարիներին ինչպես ԺԶ., այնպես էլ հաջորդող դարերի հիշատակարանային ժողովածուների ամբողջացմամբ և հրատարակմամբ ի հայտ կգան լեզվական նոր ու հետաքրքիր տվյալներ, որոնց անդրադառնալու առիթներ դեռ կունենանք: Ուստի՝ նպատակահարմար գտանք ուշ միջին շրջանի վերջին հարյուրամյակի, այսինքն՝ ԺԶ. դարի բառանյութը չընդգրկել ներկա քննություն մեջ: Մյուս կողմից՝ ԺԵ. դարի հիշատակարանների եռահատորյակը հարուստ նյութ է տրամադրում միջինհայերենյան բառապաշարին հատուկ տարբեր իրողությունների վերաբերյալ, ուստի՝ մեր քննություն ժամանակային վերին շեմ ընտրեցինք ԺԵ. դարը, որով մասամբ ամբողջանում է միջինհայերենյան ողջ լեզվաշրջանը:

¹ 2022 թ. հունվարից ԺԶ. դարի հիշատակարանների հատորների ամբողջացման և հրատարակության պատրաստման գործը, որ մեկնարկել էր դեռևս անցյալ դարի կեսերին (աշխատանքը սկսել է Սամսոն Լալաֆարյանը, ապա շարունակել Արմեն Տեր-Ստեփանյանը), վստահվել է տողերիս հեղինակին:

Հայտնի է, որ գրչաշխարհի անխոնջ մշակները ջանք ու եռանդ չեն խնայել իրենց աշխատանքը տարատեսակ թերություններից ու վրիպակներից զերծ պահելու համար: Հիշատակարաններում նրանք հաճախ են նշել, որ ճշգրիտ բնագրեր օրինակելու համար երբեմն մեծ դժվարություններ հայթայթել, համեմատել են մեկից ավելի մատյաններ, արել որոշ ուղղումներ և ապա միայն պատվիրատու-ստացողի կամ ընթերցողի դատին հանձնել նորաստեղծ գրչագիրը: Ստուգումներն ու սրբագրումները հաստատվում են ոչ միայն հիշատակագիրների գրավոր հավաստումներով, այլև մատյանների արտաքին և ներքին լուսանցքներում հաճախակի հանդիպող նշումներով: Սակայն նույնիսկ ամենաընտիր և բարձրակարգ աշխատանքի պարագայում գրիչները մշտապես ներողություն են խնդրել գրչությունն առնչվող հնարավոր սխալների համար:

Ներկա հետազոտություն-բառարանը մենք ևս փորձել ենք ըստ հնարավորի զերծ պահել վրիպակներից և թերություններից: Այդ նպատակով հիշատակարանային ժողովածուներից մեր քաղած բառերը պարբերաբար ստուգել ենք բնագրերով կամ տպագիր հատորների համար սկզբնաղբյուր ծառայած հրատարակություններով, ճշգրտել մեզ հետաքրքրող բառերի գրությունն առնչվող տարբեր հարցեր, համեմատել, ստուգել մատենագրական այլ աղբյուրներում դրանց ավելի վաղ կիրառություններն ու իմաստային նրբերանգները: Սակայն հեռու ենք այն մտքից, որ մեզ հաջողվել է սխալագերծ աշխատանք կատարել: Ուստի՝ հայցում ենք ընթերցողների ներողամտությունն ու ակնկալում, որ առաջարկների, լրացուցիչ դիտարկումների համար վերջիններս չեն վարանի և հեղինակի ուշադրությունը կհրավիրեն նկատված վրիպակների վրա:

Առանձնահատուկ շնորհակալություն պետք է հայտնենք Մատենադարանի ձեռագրագիտության բաժնի մեր գործընկերներին, որոնք նախապես ծանոթացել և իրենց կարծիքն են հայտնել աշխատանքի մասին, արել արժեքավոր դիտարկումներ, ապա և հ-

րատարակության երաշխավորել այն: Արված դիտարկումների մի մասն անպայմանորեն հաշվի ենք առնել:

Գրքի սրբագրումն իրականացրել է Մատենադարանի մեր գործընկեր, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Անի Առաքելյանը, որին ևս մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում:

Աշխատանքին առնչվող մեթոդաբանական, կառուցվածքային և գանազան հարցեր քննարկել ենք գրքի խմբագիրներ՝ Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ, ձեռագրագիտության բաժնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր Գևորգ Տեր-Վարդանյանի և բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության ամբիոնի դոցենտ Նարինե Դիլբարյանի հետ: Շնորհակալությամբ ընդունել ենք խմբագիրների կարևոր խորհուրդներն ու դիտարկումները, արել համապատասխան շտկումներ, որոնց արդյունքում աշխատանքն ավելի է չահել:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

ԱԲ – **Հ. Մ. Ազերեան, Բ. Գ. Ճիլալեան**, *Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, ի տպ. Ս. Ղազարու, 1865, վերահրատ. Անթիլիաս, 1988:*

ԱՀԲԲ – **Է. Բ. Աղայան**, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*, հտ. 1-2, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1976:

ԲԲՀԻ – **Հ. Մ. Վրդ. Զախչախեան**, *Բառգիրք ի բարբառ հայ եւ իտալական, Վենետիկ, ի տպ. Ս. Ղազարու, 1837:*

ԲՀ – *Բառգիրք հայոց*, ֆննական բնագիրք, առաջաբանը և ծանոթագրությունները **Հ. Մ. Ամալյանի**, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975:

ԲՀԼ, 1 – **Մ. Սեբաստացի**, *Բառգիրք հայկազեան լեզուի*, հտ. Ա., Վենետիկ, ի տպ. Ս. Ղազարու, 1749:

ԲՄՀ – **Ն. Բիւզանդացի**, *Բառագիրք ստորին հայերէնի ի մատենագրութեանց ժԱ-ժԷ. դարուց*, հրատարակութեան պատրաստեց **Մ. Միմասեանը**, Ժնև (հելլենակային հրատ), 2000:

ԳԱՎԲԱՌ – **Հր. Անառեան**, *Հայերէն գաւառական բառարան*, (Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հտ. Թ.), Թիֆլիս, 1913:

ԳԴԲ – **Ռ. Ղազարեան**, *Գրաբարի դարձուածաբանական բառարան*, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2012:

ԳՀԲ – **Ռ. Ս. Ղազարեան**, *Գրաբարի հոմանիշների բառարան*, Անթիլիաս-Լիբանան, 2006:

ԳՓ.ԲՀԼ – **Գ. Փէշտըմպլեան**, *Բառգիրք հայկազեան լեզուի*, հտ. Ա. (Ա-Կ), Կ. Պոլիս, յորթագիւղ, ի տպ. Պօղոսի Արապեան, 1844, հ. Բ. (Հ-Ֆ), Կ. Պոլիս, յորթագիւղ, ի տպ. Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցոյ, 1846:

ԺՀԼԲԲ – *Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան*, հտ. 1-4 (Հր. Անառեանի անվան լեզվի ինստիտուտ), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969-1980:

ԼՀ.ԳԲ – **Լ. Շ. Հովհաննիսյան**, *Գրաբարի բառարան. նոր հայկազյան բառարանում չվկայված բառեր*, Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2010:

ՀԱԲ – **Հր. Անառեան**, *Հայերէն արմատական բառարան*, հտ. 1-4, վերահրատ. Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1971:

ՀԱՆՈՒՄ – Պ. ՎՐԳ. ԶԻՂՄԵՆԵԱՆ, *Հայերէն աշխարհաբար լեզուի լիակատար բառարան*, Հալէպ-Սուրիա, տպարան Անի, հտ. Ա., 1954, հտ. Բ., 1957:

ՀԱՅԲԱՌԲԱՆ – Ս. ՎՐԳ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ, *Հայոց բառ ու բան*, Ելեմուշարժ տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1912:

ՀԲԲ – Հայերէն բացատրական բառարան, հտ. 1-4, կազմեց **Ստ. Մալխասեանց**, Երևան, ՀՍՍՌ պետհրատ., 1944-1945:

ՀԱՅԼԵԶՎԲԱՐԲԱՌ – Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հտ. Ա-Է. (Հր. Անաոյանի անվան լեզվի ինստիտուտ), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2001-2012:

ՀԼՆԲ – Գ. արեւաթ. ԶԵՐԵՆԵԱՆ, Փ. Կ. ՏՈՆԻԿԵԱՆ, *Հայոց լեզվի նոր բառարան*, հտ. Ա., **Ա. ՏԷՐ ԽԱՇԱՏՈՒՐԵԱՆ**, հտ. Բ., Պէյրուք, Կ. ՏՈՆԻԿԵԱՆ եւ որդիք հրատ., 1992:

ՀՍԲ – Գ. Զահուկյան, *Հայերէն ստուգաբանական բառարան*, իմբագրությամբ և առաջաբանով՝ Վ. Սարգսյանի, Երևան, «Աստղիկ» հրատ., 2010:

ՄՀԲ – Ռ. Ս. ՂԱԳԱՐՅԱՆ, Հ. Մ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, *Միջին հայերէնի բառարան*, երկրորդ բարեփոխված հրատարակություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2009:

ՆԲԳ – Ռ. Ս. ՂԱԳԱՐՅԱՆ, Հ. Մ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, *Նորահայտ բառեր գրաբարում*, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2007:

ՆԲՎԱ – Ն. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, *Նորահայտ բառեր վաղաշխարհաբարյան աղբյուրներում (16-18-րդ դդ.)*, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2014:

ՆԲ.ՆՀԲ – Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, սրբագրուած եւ ճոխացուած Նորայր Ն. Բիւզանդացու ձեռքով, հրատարակութեան պատրաստեց **Մ. Մինասեանը, հտ. Ա-Ե., Ժնեւ (հեղինակային հրատ.), 1990:**

ՆՀԲ – Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, երկասիրութիւն երից վարդապետաց յաշակեւրտութեւնէ մեծին Մխիթարայ աբբաօր **հ. Գ. Աւետիքեան, հ. Խ. Սիւրմելեան, հ. Մ. Աւգերեան**, հտ. 1-2, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1836-1837, վերահրատ. Երևանի համալսարանի հրատ., 1979:

ՊԲ. ԴԱՐՁԲԱՌ – Պ. Ս. ԲԵՂԻՐՅԱՆ, *Հայերէն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան*, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2011:

Ռ.Ղ.ԳԲ – Ռ. Ս. Ղազարեան, Գրաբարի բառարան, հտ. Ա-Բ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2000:

ՍԳ. ՆԲՀԼ – Ս. Գաբամանեան, Նոր բառգիրք հայերէն լեզուի (պատկերազարդ). բառք նախնեաց, նորաբանութիւնք, գաւառական բառք, հանրագիտական ծանոթութիւնք, Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Ռ. Սագաեան, 1910:

ՀԻՇՍԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Հիշ. Ե-ԺԲ – Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, աշխատասիրությամբ՝ Ա. Ս. Մաթևոսյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988:

Հիշ. ԺԳ – Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթևոսյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984:

Հիշ. ԺԴ – ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1950:

Հիշ. ԺԴ, Ա – Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա (1301-1325 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2018:

Հիշ. ԺԴ, Բ – Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, Մատենադարան, 2020:

Հիշ. ԺԵ, Ա – ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955:

Հիշ. ԺԵ, Բ – ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երկրորդ (1451-1480 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1958:

Հիշ. ԺԵ, Գ – ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երրորդ (1481-1500 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967:

Հիշ. ԺԶ, Ա – Հայերեն ձեռագրերի ԺԶ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հտ. Ա, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974:

Հիշ. Ժէ, Բ – Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հտ. Բ, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978:

Հիշ. Ժէ, Գ – Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.), հտ. Գ, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984:

Յովսէփեան 1951 – Գ. Ա. Կաթողիկոս [Յովսէփեան], Յիշատակարանք ձեռագրաց, հտ. Ա. (Ե. դարից մինչև 1250 թ.), 48 նմանահանութիւններով, Անթիլիաս:

ՄՈՒՏՔ

ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԸ

Անկախ գրություն ժամանակից և վայրից՝ հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններն առաջին հայացքից հաճախ աչքի են ընկնում միօրինակ թվացող իրենց կառուցվածքով, շարադրանքի լեզվով և ոճով, գրչական բառապաշարով, հաճախակի կրկնվող բառերով ու արտահայտություններով: Գրավոր այս հուշարձաններին ի մոտո անծանոթներին կարող է անգամ թվալ, որ գործ ունեն գրական միօրինակ լեզվով, այն է՝ պարտադիր գրաբարով շարադրված մեծ ու փոքր գրությունների հետ, որոնց հեղինակները հմտորեն տիրապետել են այդ լեզվին՝ իր բոլոր դրսևորումներով: Մինչդեռ ինչպես ցույց են տալիս լեզվաբանական ուսումնասիրությունները, նման մտայնությունը կարող է միայն մասամբ արդարացված լինել. չնայած ձեռագրերի հիշատակարաններն ընդհանուր առմամբ դասելի են գրաբարագիր հուշարձանների շարքին, սակայն բազմակողմ քննությունից պարզ է դառնում, որ լեզվի տարբեր մակարդակներում և ոճի հարցերում գրավոր այս աղբյուրների լեզուն բավական անմիօրինակ է և հաճախ ուղղակիորեն արտացոլում է հիշատակագիրների լեզվական գիտելիքները, որոնք իրենց հերթին երբեմն անթաքույց կերպով կրում են ժամանակի պատմական, հասարակական-քաղաքական անցուղարձերի և իհարկե, ժողովրդախոսակցական լեզվի ու տարբեր բարբառների ազդեցությունը:

Բառապաշարի քննությանն անցնելուց առաջ անհրաժեշտ ենք համարում ամփոփ անդրադառնալ գրավոր այս հուշարձանների լեզվական ընդհանուր նկարագրին, գրաբարով հիշատակագրելու ավանդույթին, որը հնարավորություն կտա ճիշտ ընկալելու նաև հիշատակագիրների բառապաշարին վերաբերող հարցերը, բառագործածությունների կամ բառաստեղծման ընդհանուր տրամաբանությունն ու ներքին օրինաչափությունները:

Արդ, հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների տրամադրած լեզվական հարուստ նյութի, առանձին հետաքրքրություն ունեցող լեզվական որոշ իրողությունների վրա ուշադրություն են հրավիրել գեռես հիշատակարանային ժողովածուների հրատարակիչները²՝ միաժամանակ ընդգծելով քննվող աղբյուրների առավելապես գրաբարագիր լինելու փաստը: Ուսումնասիրողները ևս հիմնականում հանգել են այն եզրակացություն, որ հիշատակարանների լեզուն ընդհանուր առմամբ գրաբար է՝ արտագրաբարյան բազմաթիվ դրսևորումներով³:

Մեր դիտարկումները թույլ են տալիս ասել, որ այս երևույթը, այսինքն՝ գրաբար կամ ավելի հաճախ գրաբարախառն շարադրելը պայմանավորված է ոչ այնքան հիշատակագիրների գրաբար գրելու բնական ցանկությունը և ունակությունը կամ պարզապես միմյանցից ընդօրինակելու տարածված սովորությունը, որքան հիշատակարանների ժանրային առանձնահատկություններով և այդ առանձնահատկություններից չչեղվելու ավանդույթի ուժով⁴: Քննվող ժամանակահատվածի հիշատակարանային տասնյակ օրինակներից երևում է, որ ձեռագիրը գնած կամ ստացած անձինք երբեմն վճարել են այլ անձանց՝ իրենց անունից տվյալ ձեռագրում պատշաճ և գրագետ հիշատակարան գրելու նպատակով: Ահա մի օրինակ միայն. 1320 թ. Կիլիկիայում գրված հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ «Ութ մանրանկարիչների Ավետարան» անվամբ հայտնի մատյանը ստացած Ստեփանոս եպիսկոպոս Սեբաստացու անունից այն գրել է Հայրապետ անունով մեկը: Ստեփանոս եպիսկոպոսը մատյանը նվեր էր ստացել

² Հմմտ. Հիշ. Ե-ԺԲ, ԻԲ, Հիշ. ԺԳ, 5, Հիշ. ԺԴ, XX-XXI, Հիշ. ԺԵ, Ա, LV, Հիշ. ԺԷ, Ա, ԻԱ:

³ Լ. Հովսեփյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն, Երևան, «Վան Արյան» հրատ., 1997, էջ 11: Գ. Բ. Ջահուկյան, Բարբառային երևույթների հայկական հիշատակարաններում, Երևան, «Վան Արյան» հրատ., 1997, էջ 7: Խ. Հարությունյան, ԺԴ-ԺԵ. դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն, թեկնածուական ատենախոսություն (անտիպ), Երևան, 2014, էջ 148:

⁴ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Խ. Ա. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, Մատենադարան, 2019, էջ 307-317:

կիլիկյան Օշին արքայից, ծաղկել տվել այն ժամանակի նշանավոր գրիչ և մանրանկարիչ Սարգիս Պիծակին, ապա իր անունից առաջին դեմքով հիշատակագրելու հանձնել հիշյալ Հայրապետին: Ընդարձակ և գրագետ շարադրանքով աչքի ընկնող հիշատակարանն ավարտվում է հետևյալ տողով. «Ձգծող սակաւ գրոյ յիշատակարանիս՝ զՀայրապետ ողորմելի գրիչ յիշել աղաչեմ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 408]:

ԺՁ. եւ հետագա դարերում ավելի է հաճախանում այս երեւոյթը: Ավելի վաղ ընդօրինակված բազմաթիւ ձեռագրերի նոր գնորդներից, փրկագնողներից, նորոգողներից շատերն իրենց անունից հիշատակարան թողնելու գործը պատվիրում են այլոց: Օրինակ՝ 1502 թ. Բերդակի (Խարբերդի մոտակայքում) Թիւ գյուղում ընդօրինակված Ավետարանը 1571 թ. Սեբաստիայում գնած տեր Թորոսի անունից հիշատակարան է գրել Խաչատուր վարդապետը. «.... եւ Աւետարանիս գյետի յիշատակն գրողին՝ Խաչատուր վարդապետին, գրեալ լիցի ի գիրն կենդանի եւ յաւիտենական. ամէն», - կարդում ենք վերջինիս հիշատակարանում⁵: Հատկանշական մեկ այլ օրինակ էլ տեսնում ենք ԺԷ. դարի Երեւանի և Երևանամերձ գրչօջախներում գործած, արդյունաշատ գրիչ Գրիգոր Երևանցու հիշատակարաններից մեկում: Սուքիաս անունով գառնեցի ոմն քահանա Երևանցու ընդարձակ և պատմական տեղեկութուններով հարուստ մի հիշատակարանում նշվում է որպէս «յարմարօղ եւ շինօղ յիշատակարանի»⁶:

Իհարկե, գրաբարով հիշատակագրելու այս ավանդույթի կենսունակութեանն ուղղակիորեն նպաստել է նաեւ այն հանգամանքը, որ գրաբարը, որպէս գրավոր լեզու, դեռ երկար ժամանակ, ընդհուպ մինչև ԺԹ. դար շարունակել է գործառնել⁷: Հետևաբար

⁵ Յուդակիսյան ձեռագրաց Ս. Նշանի փանուց ի Սեբաստիա, կազմեց Թ. արքեպեպ. Գուշակեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1961, էջ 36:

⁶ Խ. Հարությունյան, «Գրիգոր Երևանցի՝ ԺԷ. դարի երկրորդ կեսի մի արդյունաշատ գրիչ. Բ. գրչի հիշատակարանները», Բանբեր Մատենադարանի, թիվ 30, Երևան, 2020, Մատենադարան, էջ 367-368:

⁷ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, Երևան, Հայպետհրատ, 1951, էջ 226:

մի կողմից ժանրի լեզվական ավանդույթը, մյուս կողմից դեռևս գրաբարի՝ որպես գրավոր լեզվի գերակայությունը իրենց հետքն են թողել հիշատակագիրների լեզվի, այդ թվում՝ բառապաշարի վրա: Նույնիսկ ինքնատիպ շարադրանքներով և կարծես թե, տարածված ընդհանուր լեզվական կաղապարներից դուրս եկող հիշատակագիրները, որոնք միաժամանակ աչքի են ընկնում նաև նոր բառերի, ոճական ուշադրավ կապակցությունների գործածություններով, որպես կանոն՝ հիմնականում դարձյալ հետևողական են ժանրի լեզվի, կառուցվածքի և վերջիններիս բնորոշ այլ առանձնահատկությունների հարցում: Ընդ որում՝ պետք է նաև արձանագրել, որ ընդօրինակված մատյանի բովանդակությունը որևէ ազդեցություն չի ունեցել հիշատակարանի լեզվի վրա. հիշատակարանը մշտապես դիտվել է իբրև մատյանի բովանդակությունից անջատ հեղինակային (իմա՝ գրչական) ինքնուրույն շարադրանք⁸, թեկուզև հիշատակարանների առանձին, մասնավորապես «փառատրական» հատվածները հիմնականում նույնաբովանդակ են և հաճախ են կրկնվում:

Գրաբար գրելու և հիշատակարանի կառուցվածքային գծերին հետևելու թելադրանքի մասին են վկայում նաև հայ գրչաշխարհում տարածված հիշատակարանային պատրաստի կաղապարները⁹, որոնց կիրառումը ևս նպաստել է գրավոր այս հուշարձանների կառուցվածքային և լեզվական միաձևությունը՝ առանձին բացառություններով:

Մեր համոզմամբ՝ նշյալ ավանդույթով է հնարավոր բացատրել այն, որ անկախ դարաշրջանից՝ հիշատակարանների լեզուն հիմնականում զգալի փոփոխություններ չի կրել: Իսկ գրաբարի լեզվահամակարգից և առաջին հերթին քերականությունից գրանց-

⁸ Խ. Ա. Հարությունյան, *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները*, էջ 311:

⁹ Այս մասին տե՛ս A. Sirinian, “On the Historical and Literary Value of the Colophons in Armenian Manuscripts”, *Armenian Philology in the Modern Era, From Manuscript to Digital Text*, ed. by V. Calzolari with the collaboration of M. E. Stone, Brill, Leiden-Boston 2014, pp., 76-85, E. van Elverdinghe, “Recurrent Pattern Modelling in a Corpus of Armenian Manuscript Colophons”, *Journal of Data Mining and Digital Humanities*, Special Issue, 2017, pp. 1-7, Խ. Ա. Հարությունյան, *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները*, էջ 198-217:

վող առանձին շեղումները, որոնք վկայված են տարբեր դարաշրջաններում գրված հիշատակարաններում, ավելի շուտ պետք է քննել հիշատակագիրների գրաբարի իմացություն մակարդակի և ոչ թե ժամանակի լեզվին տուրք տալու կամ լեզվական առումով անկաշկանդ շարադրելու համապատկերում: Ահա թե ինչու, երբեմն կարող է թվալ, թէ Թ-Ժ. դդ. և ասենք, ԺԵ-ԺԸ. դդ. հիշատակագիրները լեզվի զարգացման առումով գրեթե ժամանակակիցներ են. տպավորություն կարող է ստեղծվել անգամ, ասես, լեզվի բնականոն զարգացումը շրջանցել է գրիչներին, և նրանք անհաղորդ են մնացել հայերենում տեղի ունեցած լեզվական տարաբնույթ փոփոխություններին:

Մինչդեռ բնավ այդպես չէ. թեև այս ուղղությամբ լեզվական ուսումնասիրությունները դեռևս բավարար չեն, սակայն քանիցս առիթ ենք ունեցել համոզվելու, որ միևնույն գրչի այլաբնույթ գրվածքներում (ոչ հիշատակարանային) վերջինիս լեզուն համապատասխանում է ժամանակի շնչին և գրված է օրվա կենդանի լեզվին համահունչ: Հիշենք, օրինակ, ԺԵ. դարի երկրորդ կեսի նշանավոր գրիչ և ծաղկող, Բարդամ գրչի որդի Միքայելին (գրչություն տարիները՝ 1660-1701 թթ.): Վերջինիս հիշատակարանների և երկու ստեղծագործությունների լեզվական համեմատական քննությունը ցույց է տվել, որ առաջինում գրիչը, հետևելով հիշատակարանագրության լեզվական ավանդույթին, բացառապես գրաբարով է շարադրել իր ընդօրինակած ձեռագրերի հիշատակարանները, մինչդեռ նույն գրչից մեզ հայտնի չափածո երկու փոքրիկ ստեղծագործություններում հեղինակի լեզուն անկաշկանդ է ու բնական՝ ժամանակին ու միջավայրին բնորոշ լեզվական դրսևորումներով¹⁰: Նույն շրջանի բեղմնավոր մեկ այլ գրչի՝ Գրիգոր Երևանցու հիշատակարաններում կան գրաբարյան այնպիսի խրթնաբանություններ, ինչպիսիք են՝ զետահետեկ, խորափիտ, կաճառակից, մակստացական և այլն, որոնք ոչ միայն խորթ են ժամանակի լեզվին, այլև վաղուց արդեն գրաբարյան

¹⁰ Մանրամասն տե՛ս Խ. Հարությունյան, *Միքայել անվանը ԺԵ. դարի երկու գրիչ*, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2016, էջ 110-121:

հնաբանություններ են՝ խիստ հազվադեպ գործածություններ: Միևնույն ժամանակ Գրիգոր գրչի շարադրանքում նկատելի են նաև գրաբարյան գերճշգրտություններ: Լեզվական նշված իրողությունների առկայությունը Գրիգոր Երևանցու հիշատակարաններում դարձյալ պայմանավորված է քննվող աղբյուրների ժանրային առանձնահատկությամբ և գրաբար ու ըստ հնարավորի բարձրագույն գրելու մղումով և ոչ ժամանակի կենդանի լեզվի թելադրանքով¹¹:

Նշված գրիչներն ամենևին էլ եզակի չեն այս շրջանի հիշատակագիրների շարքում: Ոմանց շարադրանքներում կարելի է նկատել անգամ լեզվական արհեստական ձևեր, անսովոր կառույցներ¹², որոնց առնվազն մի մասը կրկին պայմանավորված է նույն մղումով:

Անկասկած, գրաբարով շարադրելու այս ձգտումը կամ լեզվական նշյալ ավանդույթը չէր կարող իր ազդեցությունը չունենալ հիշատակարանների լեզվական ընդհանուր նկարագրի վրա, և այս աղբյուրների լեզվին վերաբերող յուրաքանչյուր դրսևորում քննելիս անհնար է անտեսել կամ շրջանցել նշյալ փաստը: Թերևս, տեղին է հիշել ակադ. Գևորգ Ջահուկյանի այն տողերը, որոնցով անվանի լեզվաբանն իր հիասթափությունն է արտահայտել հիշատակարանների լեզվական քննությունից սպասվող արդյունքների վերաբերյալ: Կարգում ենք այս առիթով նրա գրածը. «Թվում է, թե հայ ձեռագիր հիշատակարանների լեզվի պատմական ուսումնասիրությունը կարող է շատ նոր նյութեր տալ միջին գրական հայերենի ու աշխարհաբարի պատմության, այլև հայերենի բարբառային երևույթների տարածական ու ժամանակային բաշխման համար: Սակայն իրականում հիշատակարանների լեզվի ամբողջական համակարգչային մշակումը այս սպասելիքը

¹¹ **Խ. Հարությունյան**, «Գրիգոր Երևանցի՝ ժե. դարի երկրորդ կեսի մի արդյունաշատ գրիչ. Բ. գրչի հիշատակարանները», էջ 365-386:

¹² **Վ. Խաչատրյան**, «Բերականական արիեստական անսովոր իրողություններ 17-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններում (1601-1640 թթ.)», *Երիտասարդ լեզվաբանների հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի զեկուցումներ* (Երևան, 2012 թ., հունիսի 14-15), Երևան, «Չանգակ» հրատ., 2012, էջ 142-156:

հարկ եղած չափով չարդարացրեց»¹³։ Ըստ էության՝ լեզվաբանն ինքն էլ արձանագրել է, որ այդ ամենը հետևանք է հիշատակարանային ձևավորված ավանդույթի և մշակված «ինքնօրինակ» լեզվի¹⁴, որը, ինչպես ցույց են տալիս մինչ օրս կատարված ուսումնասիրությունները, առավելապես արտահայտվում է հիշատակագիրների լեզվի հնչյունաբանական և ձևաբանական մակարդակներում¹⁵։

Գալով բառապաշարի, այդ թվում՝ բառակերտման հարցերին՝ պետք է փաստել, որ հայ գրչաշխարհն այս հարցում ևս հետևել է ձևավորված լեզվական ավանդույթին¹⁶։ Հիշատակագիրների բառապաշարը հիմնականում ներդաշնակ է գրաբարին, նորակազմ բառերի տեսանկյունից նույնպես գերակշռում են գրաբարից հայտնի բառակազմական կաղապարները։ Ընդ որում՝ նորակերտ բառերը գերազանցապես հորինվել և կիրառվել են ժանրի այս կամ այն առանձնահատկության շրջանակներում։ Հայտնի է, օրինակ, որ գրիչներն իրենց հիշատակարաններում սեփական անվանը կից ավանդաբար գրել են ինքնախարազանող, անձը նսեմացնող բառեր՝ այդպիսով փորձելով ցածրացնել և խոնարհեցնել

¹³ Գ. Բ. Ջահուկյան, *Բարբառային երևույթները հայկական հիշատակարաններում*, էջ 8։

¹⁴ Նույն տեղում։

¹⁵ Նույն տեղում։ Տե՛ս նաև **Լ. Հովսեփյան**, *ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն*, էջ 10-14, **Խ. Հարությունյան**, «Խոնարհումը XIV-XV դարերի հիշատակարանների լեզվում», Երիտասարդ լեզվաբանների հանրապետական III գիտաժողովի գեկուցումներ (Երևան, 2013 թ., հոկտեմբերի 2-3), Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2013, էջ 58-69, **նույնի՝** «Հոլովման համակարգը XV դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում», Բանբեր Երևանի համալսարանի, բանասիրություն, թիվ 2 (143), 2014, էջ 123-131, **նույնի՝** «XIV-XV դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզվի հնչյունական հիմնական բնութագիրը», Բանբեր Մատենադարանի, թիվ 20 (2014), էջ 175-187 և այլն։

¹⁶ **Խ. Հարությունյան**, «14-15-րդ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների բառապաշարի քննություն», Ջահուկյանական ընթերցումներ, Հանրապետական գիտական նստաշրջանի գեկուցումներ (Երևան, 2013 թ., մայիսի 22-24), Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2013, էջ 78-85, **Վ. Խաչատրյան**, «12-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարանների բառապաշարը», Լրաբեր գիտական հոդվածների ժողովածու, մաս 3, «Ճարտարագետ», Երևան, 2016, էջ 803-809։

իրենց անձը: Արդ, այս երևույթը, որի ակունքը Սուրբ Գիրքն է (Հմմտ. Ղուկ. ԺԸ. 14), տասնյակ բառերի ստեղծման առիթ է տվել: Հայերենի բառարաններին վաղուց ի վեր հայտնի նուսաստ, փցուն, անարժան, սուտանուն, եղկելի, թշուառ, մեղաւոր, մեղապարտ բառերից բացի՝ բազմաթիվ գրիչներ, հետեւելով գրաբարի բառակազմության օրենքներին, նույն նպատակի համար հորինել են նոր բառեր, ինչպես՝ ամենայնամեղ, բազմաթշուառ, բազմեղկելի, մեղսաբարձ, մեղսակարկամ, մեղսաշաղախեալ, մեղսաթաւալ, յոգնամեղաւոր, յոգնայանց և այլն (նշված բառերի գործածության օրինակները տե՛ս սույն գրքի «Բառարան» բաժնում): Արդյունքում՝ իմաստային այս դաշտը ժամանակի ընթացքում հարստացել է նորանոր բառերով՝ ձևավորելով հոմանշային ընդարձակ շարքեր: Նույնը կարելի է ասել նաև աստվածային Սուրբ Երրորդությանը, ընդօրինակված ձեռագրերին, մատյանները պատվիրող-ստացողներին, գրիչների ուսուցիչներին, ժամանակի հոգևոր և աշխարհիկ առաջնորդներին տրվող մակդիր-բնորոշումների պարագայում: Եվ պատահական չէ, որ հիշատակարաններից քարտազարված և հայերենի բառարաններում արձանագրված բառերի մեծ մասը ածական խոսքի մաս է: Բացառություն չէ նաև սույն գրքի վերջում բերվող բառարանը, որում տեղ գտած բառերի շարքում ածականները գերազանցում են մյուս բոլոր խոսքի մասերին:

Այս ամենով հանգերձ՝ հիշատակագիրների լեզուն խիստ դժվար է միօրինակ կոչել. չնայած վերը նշված գրավոր ավանդույթի, հիշատակարանային կաղապարների և դրանցում պատրաստի լեզվաոճական կառույցների առկայությանը՝ բազմաթիվ հիշատակարաններում վկայված են հայոց լեզվի զարգացման տարբեր փուլերին, ինչպես նաև ժողովրդախոսակցական լեզվին հատուկ ուշադրով դրսևորումներ՝ բարբառային տարրեր, լեզվական տվյալ միջավայրին բնորոշ փոխառություններ, օտարաբանություններ և այլն: Սակավ չեն նաև ուղղագրական մեղանչումներն ու հնչյունական և քերականական ուշադրավ իրողությունները: Այնուամենայնիվ, պետք է արձանագրել, որ գրաբարից

չեղվող լեզվական այդ ձևերն ամբողջությամբ մեջ իրենց քանակով և բաշխվածությամբ զգալի փոփոխություններ չեն հաղորդում գրավոր այս հոլաշարձանների լեզվին: Ուստի՝ դրանք, ինչպես վերը նշել ենք, քննելի են իբրև ընդհանուր լեզվահամակարգից առանձնացող երևույթներ:

Պատկերը, կարծես, մի փոքր այլ է հիշատակարանների շարահյուսական հարցերի քննության համատեքստում: Նախադասությունների, նրանց կազմում տեղ գտնող տարբեր անդամների շարադասությունն ու շարահյուսական դանազան հարաբերություններն ուղղակիորեն առնչվում են հիշատակագիրների լեզվամտածողությանը, որը ժամանակի ընթացքում անփոփոխ մնալ չէր կարող: Թեև առայժմ այս ուղղությամբ առանձին ուսումնասիրությունները բացակայում են, և չունենք հիշատակարանների շարահյուսական առանձնահատկությունների, գրաբարի շարահյուսության համեմատ արձանագրվող փոփոխությունների մանրամասն վերլուծություններ, սակայն ընդհանուր դիտարկումները և հետազոտողների վկայակոչած տվյալները¹⁷ թույլ են տալիս ասելու, որ ԺԳ. դարից ի վեր հիշատակագիրների գրաբար կամ գրաբարախառն շարադրանքներում միջին հայերենի կամ նույն շրջանում գործառվող բարբառների ազդեցությամբ աստիճանաբար նկատվում են որոշ պարզեցումներ նախադասությունների կառուցվածքում, շատանում են գրաբարին բնորոշ որոշիչ-որոշյալ կապակցությունների համաձայնություններից շեղումները, նախդրային հարուստ կառույցների սահմանափակ, իսկ երբեմն էլ անհարկի կիրառությունները, որոնց մի մասը պետք է համարել գրաբարյան գերճշգրտություններ: Մեծ թիվ են կազմում նաև սխալ խնդրառությունների և հոլովական կիրառությունների դրսևորումները: Օրինակներով չժանրաբեռնելով մեր շարադրանքը՝ ԺԳ-ԺԵ. դարերի հիշատակարաններից վկայակոչենք ընդամենը մի քանիսը¹⁸

¹⁷ Առաջին հերթին նկատի ունենք Լ. Հովսեփյանի և Գ. Ջահուկյանի նշված աշխատությունները, ինչպես նաև հիշատակարանների լեզվական քննությանն առնչվող մեր քարտարանի տվյալները:

¹⁸ Տողատակերը չժանրաբեռնելու նպատակով ձեռագրերի հիշատակարանների հոլովումներն այսուհետ նշում ենք շարադրանքում վկայակոչվող օրինակի

ա. ենթակայի և ստորոգյալի անհամաձայնություն՝ «... որք առատահոս վտակաւք արբուցանէ (փխ. արբուցանեն) զամենայն հաւատացելոց» [Հիշ. ԺԳ, 121, - ընդգծումները մերն են՝ իւ. Հ.], «մատունքս հողանայ (փխ. հողանան)» [Հիշ. ԺԳ, 144], «թիւրեցաւ (թիւրեցան) բանք սաղմոսիդ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 5], բ. նախդիրների անհարկի կիրառության դեպքեր կամ աննախդիր կառույցներ՝ «ցանգացող եղեն սուրբ գրոցս ի վասն յիշատակի իւրեանց» [Հիշ. ԺԳ, 275], «ի թափուրս ի բարեաց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 10], «եւ ի ձուռին ի մէջն գնացաք» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 328], «փրկեցէ՛ք աններելի (փխ. յաններելի) տանջանացն» [Հիշ. ԺԳ, 579], գ. հոլովման ժամանակ գոյական լրացյալի և դերանուն լրացման անհամաձայնություն՝ «զհայր Ստեփանոս եղբարք (փխ. եղբարքք) իւրովք՝ հանդերձ ամենեքումք» [Հիշ. ԺԳ, 152], «ծնողաւք իւր (փխ. իւրաւք)» [Հիշ. ԺԳ, 591], դ. հոլովական սխալ կիրառություններ՝ «գրել ի վանք (փխ. ի վանս) Անապատիկ» [Հիշ. ԺԳ, 189], «Ի հրամանէ (փխ. հրամանաւ) աստուածապատիւ երջանիկ կաթողիկոսին Հայոց» [Հիշ. ԺԳ, 190], «Երկար կեանք (փխ. կենաւք) պահէ Աստուած» [Հիշ. ԺԳ, 592] և այլն:

Նախադասությունների, ինչպես նաև նախադասության անդամների կապակցումներին, գրաբարի տարածված միջոցներից բացի, որոշակի ակտիվություն են հանդես բերում նաև ու, թէպէտ (որ) շաղկապները, երբ (երբեմն՝ բարբառային եփ ձևով) հարաբերական դերանունը, որոնց գործածությունը սովորական պետք է համարել միջինհայերենյան շրջանում¹⁹: Ահա մեկ-երկու օրինակ, որոնցից առավել ընդարձակներում անթաքույց նկատելի է նաև ժամանակի խոսակցական լեզվի ազդեցությունը²⁰.

կողքին և ուղիղ փակագծերում համապատասխան համառոտագրումներով, որոնցից առաջինը նշանակում է հիշատակարանի ժողովածուն՝ ըստ դարաշրջանի, ապա հատորը (ըստ հարկի) և էջը:

¹⁹ Հ. Աճառյան, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ* 562 լեզուների, հտ. V, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1965, էջ 372-372, 374: Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, խմբ.՝ Է. Բ. Աղայանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 457, 463-464:

²⁰ Ակադ. Գ. Ջահուկյանը ԺԳ-ԺԷ. դդ. հիշատակարաններից առանձնացրել է մի քանի տասնյակ ամբողջական կամ համառոտված նմուշներ, որոնց շարադրանքը կրում է ինչպես միջին հայերենի, այնպես էլ առնվազն վաղ աշ-

«Որ առնեք ինձ ողորմութիւն վասն Աստուծոյ ու վասն ձեր Հոգոյս» [Հիշ. ԺԳ, 215], «.... որ պահէ ու հառնէ զիմ պատարագն, ի Քրիստոսի դատաստանին վճարէ» [Հիշ. ԺԳ, 216], «Թվ[[ին] ԶԿԸ (1319) յո[ւ]նիս Դ (4) գնաց մեր հեծելն ի Հաթ, ի թուրքմանն, ի ծեծու խանկրվեցաւ, ու շատ մարդ կորեաւ, ու զսիր Կոստանց ասպասալարն բռնեցին ի հետ երեկ թուրքն, գտաւ անհոգ եւ ծեծեց զԱզոխուտն, զՔաղքիկն, զԹաւրկնոցն, տարաւ զԱկնեւոյն զամէն ըռզակն ու զՄարտիրոսն ու այլ շատ ծառայք ի հետ: Ի Զ (6) աւուրն տարան զՅոհաննէսի իրիցկիին տղաաւքն, ծառա ու զասպասալունս եւ կինն, եւ այլ շատ ծառայք ԲՃԾ (250), ու անասուն բազում եւ անհամար սպանին» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 397]: «.... դառն եւ ի չար ժամանակ էր, եփ գնեցի, վատ էր այն տարին, կարկուտ էրեկ այն աւր շ[ա]փաթ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 85]: «Թէպէտ որ չէի վարպետ գրի, այլ զփափագն եւ յաւժարութիւն միշտ ունէի» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 197]: «Ու կուգէր սուլտանն, զոր Ջահան կտրէր, ու շատ ջանաց արքայն վասն փրկութեան երկրին ու չկարաց: Եւ յերկրորդ տարին մտանելոյն ամիրիս այլ վայր յերկիրս, բազում հեծելով ու բաբնով ու աւերեցին զերկիրս՝ զլեռն ու զգաշտս ու այրին բազում սպանումն, ու առին անբաւ ծառայս ու առ, ու կուկորսնվէր երկիրս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 295]: «Եւ եփ որ ի նաւ մտաք, նայ բարիատեացն սատանա յարոյց ի վերա մեր ազգի ազգի չար հոգմեր, որ զոր Ա. աւրն կերթայաք նաեւ մէկ ալ աւրն ի յետ կուբերեր, եւ հանց ալեկոծութեան հանդիպեցաք, որ ճար չունէաք զԱստուած, եւ ինքն Քրիստոս Աստուած ողորմեցաւ ու ազատեց զմեզ» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 329] և այլն:

Այսպիսով՝ եթե ի մի բերենք ասվածը, ապա կարող ենք նշել, որ դարերի ընթացքում հայկական հիշատակարանագրության ժանրը ինչպես կառուցվածքային, այնպես էլ լեզվական առումով ձևավորել է որոշակի ավանդույթներ, որոնց, անկախ ժամանակաշրջանից և գրչության վայրից, ամեն կերպ փորձել են հետեւել հիշատակագիրները: Բոլորովին այլ հարց է, թե որքանով է դա հաջողվել նրանց: Եվ հենց սա է այն առանցքային խնդիրը, որը զբաղեցնում

է գրավոր այս աղբյուրների լեզվական հարցերով հետաքրքրվողներին:

Տարբեր հետազոտողների, այդ թվում՝ մեր ուսումնասիրությունների հիման վրա՝ կարող ենք վստահորեն ասել, որ գրաբար գրելու ձգտումը մեծապես ազդել է հայերեն ձեռագիր հիշատակարանների լեզվական ընդհանուր նկարագրի վրա և ինչ-որ առումով արգելք եղել լեզվի հարցում հիշատակագիրների անկաշկանդ ու ժամանակի ոգուն համահունչ արտահայտվելուն: Գրաբարին բավարար չտիրապետելը, սակայն գրաբարով շարագրելու մղումը ավելի հաճախ հանգեցրել է գրաբարախառն լեզվով գրված հիշատակարանների, որոնցում միաժամանակ գործածված են ինչպես գրաբարին, այնպես էլ ժամանակի լեզվին հատուկ իրողություններ:

Այս ամենից անմասն չի եղել նաև հիշատակագիրների բառապաշարը: Վերջինիս տարաբնույթ առանձնահատկությունների քննությունն էլ նվիրված է ներկա աշխատությունը, որով մասնավորապես փորձել ենք վերհանել Թ-ԺԵ. դդ. գրված հիշատակարանների բառապաշարին բնորոշ շերտերը, քննել և առանձնացնել բառային համապատասխան դրսևորումները, վերլուծել հիշատակագիրների բառակազմությունն եղանակները, ինչպես նաև դուրս գրել այն բառերն ու ոճական կապակցությունները, որոնք արձանագրված չեն հայերենի բառարաններում կամ որոշակի հետաքրքրություն ունեն հայերենի պատմական բառագիտություն տեսանկյունից: Ընդամին հարկ է ընդգծել, որ այս տեսանկյունից՝ հայերեն հիշատակարանները տարբեր ժամանակներում սկզբնաղբյուր են եղել հայ բառարանագրություն համար, և հաջորդ գլխում ներկայացվող քննությունը միայն հաստատում է այդ փաստը:

ԳԼՈՒԽ 1

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅՔԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ

Հայ բառարանագրությունը բազմադարյա պատմությունը լայն առումով ընդունված է բաժանել երեք հիմնական փուլերի՝ հին շրջան, որն ընդգրկել է հայ գրականության սկզբնավորումից մինչև ԺԸ. դարասկիզբ, նոր շրջան՝ ԺԸ. դարասկզբից մինչև ԺԹ. դարավերջ, և նորագույն շրջան՝ ԺԹ. դարավերջից մինչև մեր օրեր²¹։ Սակայն պետք է նկատել, որ այս բաժանումներն ինչ-որ առումով պայմանական են, և նշվածների մեջ կարելի է առանձնացնել նաև այլ ենթափուլեր։ Հայ բառարանագրությունը պատմության քաջագիտակ Գասպար Գասպարյանը վերը նշված հին շրջանի մեջ, օրինակ, տարանջատել է նախնական, միջնադարյան և սպագիր հայ բառարանների շրջափուլերը, նույնպիսի բաժանումներ ունի նաև մյուս շրջանների համար²²։ Հայ միջնադարյան բառարանագրական հուշարձանների ուսումնասիրության մեկ այլ անվանի մասնագետ Հայկ Ամալյանն իր հերթին նույն այդ հին շրջանի մեջ առանձնացնում է նախաբառարանային և բառարանային փուլերը՝ իրենց ենթաշրջաններով²³ և այլն։

Մասնագիտական այս բաժանումների հիմքում ընկած են տարբեր չափանիշներ և մոտեցումներ, սակայն փաստ է, որ հնուց ի վեր բառարանատիպ երկերի կազմումը դյուրացրել է ոչ միայն մատենագիրների, այլև աշակերտ-ուսանողների և ընթերցասերների աշխատանքը։ Որոշ դեպքերում կազմվել են անգամ առան-

²¹ Ա. Մարգարյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու (բառակազմություն, դարձվածաբանություն, բառարանագրություն)*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1990, էջ 368։

²² Գ. Կ. Գասպարյան, *Հայ բառարանագրության պատմություն*, Երևան, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1968, էջ 11-12։

²³ Հ. Մ. Ամալյան, *Հայ միջնադարյան բառարանագրությունը*, Երևան, «ԱՌՏ» հրատ., 2007, էջ 12-13։

ձին հեղինակների երկերի բացատրական, մեկնողական կամ թարգմանական բնույթի բառարաններ, ուսումնական նպատակներով ստեղծվել են ուղղագրական կամ հոմանիշների բառարաններ, ինչպես օրինակ՝ Արիստակես գրչի անունով հայտնի ուղղագրական²⁴ կամ «Հանդես բանաստեղծաց» խորագրով հոմանիշների բառարանները²⁵ և այլն: Կասկածից վեր է, որ ինչպիսի տեսք էլ ունենային միջնադարյան հայերեն բառարանները կամ պարզ բառացանկերը, ինչ քանակությամբ էլ բառամթերք պարունակեին, պետք է որ ծանոթ լինեին ժամանակի գրչաշխարհի ներկայացուցիչներին՝ այդ ամենի առաջնահերթ գործածողներին: Այս մտքին ենք գալիս ոչ միայն այն պատճառով, որ ժամանակակից հայ բառարանագրությունը մատենագրական եզակի վկայություններով հայտնի բառերի բազմաթիվ գործածություններ ենք արձանագրում հիշատակագիրների շարադրանքում, հայ գրական մտքի երևելի դեմքերի հորինած կամ գործածած բառերի նոր կիրառություններ գտնում հիշատակարաններում, այլև որովհետև այդ նույն բառարանագրական հուշարձանները հիմնականում կազմվել, ընդօրինակվել և բազմացվել են այն վանքերի հովանուներքո, որոնցում միաժամանակ կրթություն են ստացել և գրչարվեստի հմտություններն են յուրացրել միջնադարյան գրիչները: 2.5 ենթագլխում փորձել ենք ցույց տալ, թե ինչպիսի ազդեցություն են ունեցել գրական երկերը հիշատակագիրների բառապաշարի հարստացման գործում, և պետք է նկատի ունենալ, որ բառարանատիպ հուշարձանները նույնպես իրենց նպաստն են բերել այս հարցում: Իրենք՝ հիշատակագիրներն անգամ երբեմն փորձել են նույն տրամաբանությամբ մեկնել, բացատրել անհասկանալի թվացող բառերը կամ հոմանշային շարքերով իրենց խոսքն ավելի ազդեցիկ դարձնել: Այս մասին առավել մանրամասն և ըստ օրինակների կիսոսենք հաջորդիվ:

²⁴ Գ. Ջահուկյան, Զերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1954, էջ 237-239:

²⁵ Հ. Մ. Ամալյան, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձանները (V-XV դդ.), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1966, 123-132:

Ուսումնասիրությունն այս գլխում մեր ուշադրություն կենտրոնում են հայերեն ձեռագիր հիշատակարանների և ԺԸ. դարի երկրորդ կեսից ի վեր կազմված հայերեն տպագիր բառարանների առնչությունները: Այստեղ մեր խնդիրն է պարզել, թե որքանով է ձեռագրերի հիշատակարաններից քաղված բառամթերքը արտացոլվել քննվող ժամանակահատվածի հայ բառարանագրություն մեջ, և ինչպիսի մոտեցում են ցուցաբերել բառարանագիրները գրավոր այս հուշարձանների նկատմամբ:

Նման աշխատանք կատարելու հնարավորություն մենք ունենք, քանի որ նոր շրջանում, իսկ ավելի ստույգ՝ ԺԸ. դարի երկրորդ կեսից ի վեր հայ բառարանագրությունը թեակոխեց զարգացման մի նոր փուլ, որը մեզանում բառարաններ կազմելու մեթոդաբանության առումով էականորեն տարբերվում էր նախորդ շրջանի հայ բառարանագրական ավանդույթներից: Ամենից էական նորույթն այն էր, որ 1749 թ. Մխիթար Սեբաստացու տպագրած նշանավոր «Բառգիրք»-ից²⁶ սկսած՝ բառարաններում գլխաբառերին կից տրվող քերականական (խոսքիմասային պատկանելությունը, հոլովմանն ու խոնարհմանն առնչվող նշումներ և այլն) ու բացատրական տեղեկություններից զատ՝ վկայակոչվող օրինակները սկսեցին շատ հաճախ արձանագրվել իրենց աղբյուրներով: Մխիթար աբբահոր բառարանը, այլ առավելություններից բացի, արդարև, հայոց առաջին բնագրային բառարանն է համարվում²⁷, որը մեծապես նպաստեց նաև հայ բառարանագրության հետագա զարգացմանը: Ծիշտ է, Սեբաստացու բառարանում բոլոր բառերը էջ, որ ունեն սկզբնաղբյուրների համապատասխան նշումներ, սակայն ընդհանուր առմամբ, նշված կարևոր նորույթն այդուհետև ոչ միայն ավելացրեց բառարաններում գրանցված բառերի նկատմամբ վստահությունը, փաստեց դրանց վավերականությունը, այլև լեզվաբանական և աղբյուրագիտա-

²⁶ [Մխիթար Սեբաստացի], *Բառգիրք հայկազնան լեզուի*, Վենետիկ, ի տպ. Ս. Ղազարու, հտ. Ա., 1749, հտ. Բ., 1769:

²⁷ Գ. Կ. Գասպարյան, *Հայ բառարանագրության պատմություն*, էջ 75: Մանրամասն տե՛ս նաև Ռ. Ս. Ղազարյան, *Նոր հայկազնան բառարանը*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1972, էջ 9-19:

կան առաջիկա ուսումնասիրությունների համար նոր դուռ բացեց՝ հետազոտողներին հնարավորություն տալով հայ մատենագրության հարուստ էջերում հեշտորեն փնտրելու, գտնելու և հարկ եղած դեպքում քննելու անհրաժեշտ բառերի մատենագրական վկայությունները: Մխիթար Սեբաստացու բառարանի ընդարձակ առաջաբանում, որ խորագրված է «Բան առ ընթերցողս յաղագս առաջիկայ բառարանիս» (գրել են արքահոր աշակերտները), հանգամանալից անդրադարձ է արվում բառարանագրության այս սկզբունքին, ընդգծվում է մատենագրական օրինակներով հավաստանշվող բառերի կարևորությունը: Ավելորդ չենք համարում մեծ հայագետի բառարանից որոշ կրճատումներով մեջբերել այդ առիթով գրված տողերը. «Եւ ևս՝ յայտ լիցի. զի ի մեկնելն մեր գրառս, ի բազում տեղիս ի մէջ բերաք զօրինակ վկայութեանցն. նախ՝ զի հաստատուն ցուցցուք զստուգութիւն մեկնութեանց բառից, և ոչ իբր զեղջերուաքաղ՝ մտացածին երեւցուցուք.....: Երկրորդ՝ զի առաւել արտայայտեսցի զօրութիւն բառին, քանզի բազում բառք են, զորս որչափ և մեկնեսցէ ոք, ոչ կարէ այնպէս տպաւորել ի միտս ընթերցողաց, որպէս տպաւորէ, եթէ ի մէջ ածցէ զօրինակսն: Եւ երրորդ՝ առ ի զգուշացուցանել զուսումնասէրսն, զի մի չարաչար վարեսցէ գրառս, զի այլ է իմանալն գրառ ինչ, և այլ է գիտելն զհանգամանս կիրառութեան նորա»²⁸:

Բառարանի կազմության համար Սեբաստացու նշած սկզբնաղբյուրների ցանկը խիստ համեստ է՝ ընդամենը երկսյուն մի էջ²⁹, թեև ինչպես կարելի է տեսնել հենց նույն բառարանում, միշտ էլ, որ արձանագրված գլխաբառերը քաղված են այդ աղբյուրացանկում նշված մատյաններից: Մյուս կողմից՝ բազում բառեր էլ, թերևս, «յաղագս քաջայայտ լինելոյ», չունեն մատենագրական վկայություններ: Այս ամենը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ բառարանի սկզբում նշված սկզբնաղբյուրները միայն

²⁸ Մխիթար Սեբաստացի, *Բառգիրք հայկազնան լեզուի*, հուն. Ա., էջ 7:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 21:

մի մասն են մատենագրական այն երկերի, որոնցից օգտվել և բառաքաղել է Հայագիտության մեծ երախտավորը:

Մխիթար Սեբաստացու «Բառգիրք»-ի աղբյուրների ցանկում չկա նաև Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների մասին առանձին նշում, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, գրավոր այս հուշարձանները, որպես ձեռագիր մատյանի անբաժանելի միավոր, նույնպես չեն անտեսվել: Ահա մեր ենթադրությունը հավաստող օրինակներից միայն մեկը. բառարանում առանց մատենագրական վկայության գրանցված է աստուածախումբ բառը³⁰, որը «Յիշատ.» (իմա՝ յիշատակարան) նշումով գրանցված է միայն «Նոր Հայկազեան բառարան»-ում (այսուհետ՝ ՆՀԲ)³¹: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Մխիթար աբբահոր գործի շարունակողները ՆՀԲ-ի կազմության ժամանակ իրենց ձեռքի տակ են ունեցել ոչ միայն սիրելի ուսուցչի տպագիր բառարանը, այլև ըստ ամենայնի, նրա կազմած քարտարանը, ուստի՝ սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ երկու բառարաններում էլ նշյալ բառը տեղ է գտել հիշատակարանային միևնույն աղբյուրից: Ցավոք, առայժմ հնարավոր չէ ճշտել դա, բայց ուշագրավ է, որ քննվող բառի մեզ հայտնի առայժմ միակ մատենագրական վկայությունը հենց հիշատակարանային է: Այն գործածված է 1295 թ. Թեղենիքում Դավիթ գրչի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանի «փառատրական»³² հատվածում. «Շնորհիւ Տեառն սկսա եւ ողորմութեամբ կատարեցի զչորեքվտակեան աստուածախումբ մատենիս՝ ի լուսաւորութիւն մանկանց առաքաստի Նոր Սիոնի» (ընդգծումը մերն է՝ Խ. Հ.) [Հիշ. ԺԳ, 769]: Նկատառելով այն հանգամանքը, որ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում «փառատրական» հատվածները հաճախ են կրկնվում տարբեր հիշատակագիրների մոտ, աննշան փոփոխություններով անցնում հիշատակարանից հիշատակարան, ուստի՝ բացառված չէ նաև, որ քննվող բառի նման մի գործածություն է հանդիպել Սեբաստացուն և

³⁰ Նույն տեղում, էջ 95:

³¹ ՆՀԲ, 1, 323:

³² Այս մասին տե՛ս Խ. Ա. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, էջ 86-90:

ՆՀԲ-ի կազմողներին: Իսկ աղբյուրների ընտրությունն հարցում հայտնի է նշանավոր վարդապետի բժախնդիր մոտեցումը. «Այլ յաղագս գրոց, յորոց քաղեալ է մեր զբառս, ծանի՛ր, զի ոչ հարևանցի խորհրդով յարձակեցաք ՚ի գրեանս, ժողովել զբառս ՚ի նոցանէ, վասն զի ոչ էին մեզ կամք զբառգիրքս զայս լնուլ անխտիր ամենայն բառիւք.... այլ զընտիրսն ՚ի գրոց հաւաքեցաք»³³:

Այս մոտեցումը որդեգրեցին նաև արքահոռ գործը շարունակած Մխիթարյան անխնայ մշակներ հայր Գաբրիել Ավետիքյանը, հայր Խաչատուր Սուրմելյանն ու հայր Մկրտիչ Ավգերյանը, որոնք զգալիորեն գտեցին, ընդարձակեցին և հարստացրին միաբանությունն հիմնադրի բառարանը՝ ի հաշիվ նորանոր սկզբնաղբյուրների³⁴, կատարելագործեցին բառարանի սկզբունքները, բառահոգվածներն օժտեցին լրացուցիչ տվյալներով, այդ թվում՝ լատիներեն և հին հունարեն համարժեքներով, և իրենց նոր բառարանը հրատարակեցին Սեբաստացու «Բառգիրք»-ի առաջին հատորից մոտ մեկ դար անց:

1836 և 1837 թթ. լույս տեսած «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» երկհատորյակն իրավամբ ոչ միայն ԺԺ. դարի, այլև հայ բառարանագրության գլխավոր նվաճումներից է, որը թեև զերծ է վրիպակներից³⁵, սակայն ցայսօր էլ անփոխարինելի է հայոց լեզվի պատմական բառագիտության, ի մասնավոր՝ գրաբարի բառապաշարի ուսումնասիրման հարցում³⁶: Արդ, ստվարածավալ այս բառարանում տեղ գտած բազմաթիվ գլխաբառեր արձա-

³³ Մխիթար Սեբաստացի, *Բառգիրք հայկազեան լեզուի*, հտ. Ա., էջ 9:

³⁴ Ըստ Գ. Գասպարյանի՝ ՆՀԲ-ից դուրս են թողնվել Մխիթար Սեբաստացու բառարանում արձանագրված բառերի մոտ 15%-ը, որոնք ստուգվել և ճշգրտվել են աղբյուրներով: Դրան հակառակ՝ ՆՀԲ-ում արբանիոր բառարանի համեմատ նորությունների թիվը ընդհանուր առմամբ շուրջ 42% է: Մանրամասն տե՛ս Գ. Կ. Գասպարյան, *Հայ բառարանագրության պատմություն*, էջ 127:

³⁵ Խ. Հարությունյան, ««Նոր հայկազյան բառարան»-ի Նորայր Բյուզանդացու խմբագրությունը», *Բանբեր Մատենադարանի*, թիվ 27, Երևան, Մատենադարան, 2019, էջ 205-227:

³⁶ Բառարանի մասին առավել հանգամանալից տե՛ս Ռ. Ս. Ղազարյան, *Նոր հայկազյան բառարանը*, էջ 20-79:

**ՁԵՌԱՅԻՒՍ. Խ. Գ. Ձեռամբ իւրով
հիւսեալ, գրեալ. ձեռագիր. * Երկրորդ
գրեցաւ այս ՚ի ձեռահիւսէն տեառն յո-
հանու. Յիշատ :**

Նկ. 1, ՆՀԲ, 2, 150

նագրված են հիշատակարանային վկայություններով, ինչպես՝ աստուածախումբ, արժանասաստ, բիւրական, ձեռահիւս, ներշըջապտոյտ, որոտալիր, վարդապետախօս, տօնանամակ և այլն, որոնց կողքին կարելի է տեսնել «Յիշատ.» կրճատ նշումը (նկ. 1): Սկզբնաղբյուրների ցանկում այդ նշման վերաբերյալ գտնում ենք հետևյալը. «Յիշատ: Յիշատակարանք հին մատենից, և արձանագրութիւնք՝ յանուն տուողաց ինչ ինչ՝ ի յիշատակ եկեղեցեաց և վանորէից»³⁷:

Բառարանի տարբեր էջերում մեզ հանդիպել են այսպիսի նշումով տասնյակ բառահոգւածներ, որն իր հերթին ընդգծում է ձեռագիր հիշատակարանների նկատմամբ Մխիթարյան վարդապետների ուշադրությունը: Նկատելի է, որ բառարանագիրներն այս պարագայում քարտադրել և բառաքաղումներ են արել հիմնականում իրենց տրամադրության տակ եղած ձեռագիր մատյաններից և նրանց հիշատակարաններից: Ըստ որում՝ բոլոր այն դեպքերում, երբ դուրս գրվող բառը վկայված է եղել «հեղինակային» հիշատակարանում³⁸, ապա որպես կանոն՝ բառարանագիրներն այն գրանցել են ոչ թե մեզ արդեն ծանոթ զուտ «Յիշատ.» նշումով, այլ տվյալ հեղինակի անունով: Այդպես բառարանում տեղ են գտել բազմաթիվ բառեր և բառակապակցություններ Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու և այլ մատենագիրների երկերից: Այսպես օրինակ, կենդանանորոգ «Որ նորոգի ՚ի կենդանութիւն յաստիս կամ ՚ի հանդերձելումն» բացատրությամբ բառը ՆՀԲ-ում վկայաբերված է Գր. Նարեկացու

³⁷ ՆՀԲ, 1, 16:

³⁸ Հեղինակային հիշատակարանի մասին տե՛ս Խ. Ա. Հարությունյան, Հայկերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, էջ 61:

«Մատենան»-ի հիշատակարանից³⁹: Նույն կերպ գտնում ենք նաև զուգահեռաբան «Միախոհ, միակամ, միաբան» բառը՝ «Նար. յիշ.» նշումով⁴⁰: Հովհաննես Երզնկացու հեղինակած «Մեկնութիւն քերականութեան» երկի հիշատակարանատիպ գրության մեջ (առանձին հրատարակված է նաև Ժ. Գ. հիշատակարանների ժողովածուում⁴¹) գործածված մի շարք բառեր, ինչպես՝ ծովիկ, համեղախաւսութիւն, տոհմ(ն)աւոր և այլն, ՆՀԲ-ում ունեն «երզն. քեր.» նշումը:

Այս հանգամանքը մասամբ դժվարացրեց մեր հաշվարկը, որով մտադրվել էինք պարզել, թե հիշատակարաններից որքան բառ կամ բառակապակցություն է արձանագրված քննվող բառարանում: Կարող ենք միայն վստահորեն նշել, որ մեր մոտավոր հաշվարկներով այդ թիվը գերազանցում է մի քանի տասնյակը, և դա այն պարագայում, երբ բառարանի կազմության տարիներին դեռևս չկային կանոնավոր ձեռագրացուցակներ, հիշատակարանային կամ վիմագրական նյութեր պարունակող ընդարձակ ժողովածուներ, ինչպես նաև մատենագիտական տարատեսակ օժանդակ ցանկեր: Ուստի՝ միանգամայն պարզ է, որ հետազայում ի հայտ եկած և այսօր էլ շարունակաբար ի հայտ եկող հիշատակարանային հարյուրավոր բառերի եզակի հիշատակություններ պարզապես չէին կարող արձանագրվել ՆՀԲ-ում: Եվ այդ բացը եկան լրացնելու հաջորդիվ հրատարակվող բառարանները:

Հայտնի է, որ ՆՀԲ-ի հրատարակումից մոտ մեկ տասնամյակ անց նույն բառարանի համահեղինակներից Հայր Մկրտիչ Ավգերյանը որոշ փոքր փոփոխություններով և մեկ հատորով պատրաստել և 1846 թ. լույս է ընծայել ՆՀԲ-ի սեղմ տարբերակը՝ նորակազմ բառարանում թողնելով միայն ՆՀԲ-ից հայտնի գլխաբառերն ու նրանց դյուրացված բացատրությունները: Այս բառա-

³⁹ ՆՀԲ, 1, 1086: Տե՛ս նաև Գրիգորի Նարեկյացի վանից վանականի Մատենանոյ բերդոյթեան, առաջաբանը և քննական բնագիրը՝ Հ. Թամրազեանի, Մատենագիրք հայոց, ԺԲ. հատոր, Ժ. Գրիգոր Նարեկացի, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008, էջ 604:

⁴⁰ ՆՀԲ, 1, 747:

⁴¹ Տե՛ս Հիշ. ԺԳ, 709-713:

րանը հեղինակն անվանել է «Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի», որի նպատակը, ինչպես հայտնի է, գործնական-ուսումնական էր⁴²: Հայագիտության մեջ, սակայն, առավել մեծ տարածում է գտել «Առձեռն բառարան»-ի երկրորդ հրատարակությունը (այսուհետ՝ ԱԲ), որը 1865 թ. իրագործել է Մխիթարյան մեկ այլ վարդապետ՝ հայր Գրիգոր ձեյլալյանը: Այս հրատարակությունը շուրջ 5000 բառով գերազանցում է ՆՀԲ-ն⁴³, և դրանով իսկ այն մշտապես մեր ուշադրության կենտրոնում է եղել. հիշատակարաններից քարտազրկած բոլոր բառերը ստուգվել են նաև այս բառարանով: ԱԲ-ին աննշան փոփոխություններով կրկնում է 1910 թ. Կոստանդնուպոլսում Սիմեոն Գաբամաճյանի լույս ընծայած «Նոր բառգիրք հայերէն լեզուի» բառարանը (այսուհետ՝ ՍԳ.ՆԲՀԼ), որը նույնպես գործածել ենք բառերի համեմատության ընթացքում: Սակայն, ցավոք, ԱԲ-ում, ապա և ՍԳ.ՆԲՀԼ-ում տեղ գտած բառերը չունեն մատենագրական համապատասխան օրինակներ, ծանոթություններ, և աղբյուրների բացակայության հետևանքով շատ հաճախ դժվար է լինում ստուգել բառի գործածության ժամանակը, իմաստը և բառի պատմությանն առնչվող այլ հարցեր:

Նույն խնդրին առնչվել ենք հիշատակարանների բառապաշարի ուսումնասիրության ընթացքում. տասնյակ բառեր ու ոճեր, որոնք գրանցված են եղել ԱԲ-ում (ինչպես նաև հետագա մի շարք բառարաններում) առանց վկայությունների, մենք գտել և դուրս ենք գրել տարբեր ժամանակներում գրված ձեռագիր հիշատակարաններից: Նշենք այդպիսի մի քանի բառ, որոնք տեղ են գտել նաև մեր կազմած բառարանում՝ ամենողորմած, այգեգործել, աստուածահուպ, դժուարալուծանելի, խստամբերող, միջակամար, պատուաստաչէն և այլն:

⁴² Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի, յօրինեաց Մ. վրդ. Ալգերեան, Վենետիկ, ի տպ. Ս. Ղազարու, 1846:

⁴³ Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների. ներածություն, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955, էջ 288: Աճառյանի հաշվարկի համաձայն՝ ԱԲ-ն պարունակում է 56140 բառ (չհաշված ոճերը և միևնույն բառի տարբերակները):

Դատելով ԱԲ-ում արձանագրված բառերի բնույթից՝ թերևս սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ չնայած բառարանում սկզբնաղբյուրների ցանկ չկա, և գլխաբառերն էլ չունեն մատենագրական վկայություններ, սակայն բացառված չէ, որ հայր Գրիգոր Ճելալյանը չի անտեսել նաև ձեռագրերի հիշատակարանները. համենայն դեպս, մեր քարտարանում և կազմած բառացանկում արձանագրված տասնյակ բառեր այդ մասին են վկայում⁴⁴:

Աղբյուրներ նշող մյուս բառարանը, որում նույնպես առատորեն կիրառվել է ձեռագրական, այդ թվում՝ հիշատակարանային հարուստ նյութը, անվանի լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանի կազմած և 1926 թ. լույս ընծայած «Հայերէն արմատական բառարան»-ն է: Բառարանի սկզբնաղբյուրների ցանկում կարգում ենք. «Յիշատակարաններ զանազան ձեռագրերի, որոնք հրատարակուած են զանազան գրքերում. ամէն անգամ յիշատակելով տեղը. ինչ. Հնոց և Նորոց....»⁴⁵: Նկատենք, որ Աճառյանը մեծապես օգտվել է գրավոր այս հուշարձաններից նաև «Հայոց անձնանունների բառարան»-ի կազմություն⁴⁶ և մի շարք այլ աշխատությունների, հոգվածների պատրաստման ընթացքում: Եվ առհասարակ, Աճառյանն այն եզակի լեզվաբաններից է, որն ուղղակիորեն առնչվել է հայերեն ձեռագրերին, մասնագիտորեն և ամենայն մանրամասնությամբ տիրապետել ձեռագրագիտական հմտություններին: Ասվածի վառ ապացույցն են նրա գիտական ժառան-

⁴⁴ Նկատենք, որ ԱԲ-ում արձանագրված լրացուցիչ այդ 5000 բառերի մի մասը ավելի ուշ ճշտել և տպագրել է Հ. Աճառյանը «Հայերէն նոր բառեր» շարքով, տե՛ս Հ. Աճառեան, *Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ*, [հտ. Ա.], Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 1913, հտ. Բ., Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 1922: Սրանից գատ՝ մեծաթիվ բառեր էլ տեղ են գտել ՆՀԲ-ի՝ Ն. Բյուզանդացու սրբագրած հինգիստորյակում, որտեղ կան հիշատակարաններին վերաբերող նշումներ: Մի շարք բառեր էլ գտնում ենք Ռ. Ղազարյանի և Լ. Հովհաննիսյանի կազմած գրաբարի բառարաններում (համապատասխանաբար՝ ՌՂԳԲ և ԼՀԳԲ):

⁴⁵ ՀԱԲ, 1, 46:

⁴⁶ Հ. Աճառեան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հտ. 1-5, Երևան, Երևանի պետական համալսարանի հրատ., 1942-1962:

գուլթյան մաս կազմող Կարինի Սանասարյան վարժարանի, Թավ-
րիզի, Նոր Բայազետի և Թեհրանի ձեռագրացուցակները⁴⁷:

Քննվող շրջանի բառարանների շարքում, անկասկած, առանձ-
նանում է Ստեփանոս Մալխասյանցի քառահատոր «Հայերէն բա-
ցատրական բառարանը» (այսուհետ՝ ՀԲԲ), որում ընդգրկված
հարյուրավոր բառահոգւմներ համեմատել ենք հիշատակագիր-
ների գործածած բառերի և բառակապակցությունների հետ: Թեև
ՀԲԲ-ում ևս բառերի մատենագրական օրինակներ չեն տրվում,
սակայն բառարանի կազմողի սկզբունքների և աղբյուրների⁴⁸
մեր դիտարկումները թույլ են տալիս ասել, որ Մալխասյանցը ոչ
միայն քաջածանոթ էր գրավոր այս հուշարձաններին, այլև օգտ-
վել է նրանցից ինչպես անմիջական, այնպես էլ միջնորդավորված
կերպով՝ բառարանների, ձեռագրացուցակների և օժանդակ այլ
երկերի միջոցով: Առհասարակ, մոտ 120.000 բառ պարունակող
այս բառարանը, ըստ հեղինակի, կազմված է ողջ հայ մատենա-
գրության հիման վրա՝ ներառելով նաև նախորդիվ լույս տեսած
մի շարք բառարանների, այդ թվում՝ ՆՀԲ-ի, ԱԲ-ի, ՀԱԲ-ի բա-
ռամթերքը. «Ըստ իմ ծրագրի՝ այս բառարանը (իմա՝ ՀԲԲ - իմ. Հ.)
պարունակելու է հայերէն լեզուով գրված ու խօսված բոլոր բա-
ռերը մեր մատենագրութեան սկզբից մինչև մեր ժամանակնե-
րը....», - գրել է Ստեփանոս Մալխասյանցը⁴⁹:

Ցավոք, պետք է փաստել, որ ԱԲ-ի նման՝ այս բառարանում
արձանագրված բազմաթիվ բառեր, մատենագրական վկայու-
թյուններ չունենալով, մինչ օրս «անհասցե» են մնում, և խիստ
դժվար է որոշել, թե նշված երկու բառարաններում տեղ գտած
գլխաբառերը (հատկապես այն բառերը, որոնք չկան ՆՀԲ-ում)
երբ և ինչպիսի քերականական կամ իմաստային կիրառություն-
ներով են ավանդվել: Մեր կազմած բառարանում կան տասնյակ

⁴⁷ Հրաչյա Աճառյանի կազմած ձեռագրացուցակների, նրանցում նկարագրված
ձեռագրերի քանակի և այլնի մասին առավել հանգամանալից տե՛ս Հ. Ս.
Աճառյան, Հայկական մատենագիտություն, Ե-ԺԸ դդ., հտ. Ա, Ա-Առաքել Սա-
լաձորեցի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959, էջ LXXIX:

⁴⁸ Հմմտ. ՀԲԲ, 1, Ժ:

⁴⁹ ՀԲԲ, 1, Թ:

բառեր, որոնք գերանցված են ՀԲԲ-ում, սակայն հնարավոր չի եղել պարզել այն աղբյուրը, որտեղից նրանք մուտք են գործել նշյալ բառարան. արդյո՞ք միայն ԱԲ-ից: Ահա զույգ բառարաններում և միաժամանակ հիշատակարաններում գերանցված մի քանի բառերի օրինակներ՝ ամենանուշակ, անհոսանուտ, անսայթաքաբար, բարեբեղուն, բարձրաքարոզ, զուարթանուն, հարամղել և այլն: Մեր բառարանում արտացոլված են նաև այնպիսի բառեր, որոնք, կրկին առանց մատենագրական վկայության, առաջին անգամ արձանագրված են ՀԲԲ-ում, ինչպես՝ ապառնեայք, արհեստակիտուած, բազմատենչ, բազմաքիրտ և այլն: Մալխասյանցը չի նշում սրա պատճառը, միայն գրում է՝ «գրաբար բառերն ու նշանակութիւնները լոկ բացատրուած են»⁵⁰: Սրան հակառակ՝ բառարանի առաջաբանում կարելի է կարդալ ապագա բառարանագիրներին ուղղված մեծ բանասերի ցուցումները, որոնց մեջ պարտադիր ընդգծված է բառերն իրենց վկայություններով դուրս գրելու անհրաժեշտութունը⁵¹: Ավելին, ահա թե ինչ է գրել Մալխասյանցը 1844-1846 թթ. հրատարակված Գրիգոր Փեշտրմալճյանի բառարանի⁵² առիթով. «Փէշտմալճեանի բառարանը աւելի հարուստ է բառերով, և բացատրութիւնները աւելի որոշ են, բայց նա չունի վկայութիւններ, այնպէս որ չի կարելի իմանալ, թէ այսինչ բառը, որ Նոր Հայկազեանում չկայ, արդեօք որևէ հին հեղինակի՞ց է հանել յօրինողը, թէ նորաստեղծ գրաբար բառ է 19-րդ դարում ստեղծուած»: Նույնը նա կրկնել է նաև ԱԲ-ի առիթով⁵³:

Անշուշտ, հիշատակարաններից քաղված բառերը միայն լրացնում և վավերացնում են այս բառարաններում տեղ գտած բառահոգվածները, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, վերջին-

⁵⁰ ՀԲԲ, 1, ԺԵ:

⁵¹ ՀԲԲ, 1, Ժ:

⁵² Գր. Փեշտրմալճեան, *Բառգիրք հայկազեան լեզուի*, հտ. Ա. (Ա-Կ), Կ. Պոլիս, յՕրթագիւղ, ի տպ. Պօղոսի Արապեան, 1844, հ. Բ. (Հ-Ֆ), Կ. Պոլիս, յՕրթագիւղ, ի տպ. Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցւոյ, 1846: Բառարանի մասին տե՛ս Գ. Կ. Գասպարյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 133-139:

⁵³ ՀԲԲ, 1, Ժ-ԺԱ:

ներս ունեցել են նաև այլ գործածություններ, որոնք առայժմ բառարանագրված և մեզ հայտնի չեն:

2000 թ. ժնևի համալսարանի հայագիտության պրոֆեսոր, լեզվաբան Մարտիրոս Մինասյանը լույս ընծայեց ժԹ. դարավերջի և Ի. դարասկզբի հայ բառարանագրության և աղբյուրագիտության նշանավոր դեմքերից Նորայր Բյուզանդացու կազմած «Ստորին» հայերենի անավարտ բառարանը ընդամենը 25 օրինակով: Մատենագրական և հատկապես բարբառային բառերի ուշագրավ վկայություններով հարուստ և ցավալիորեն գրեթե մոռացված այս բառարանի «Անուանք մատենագրաց եւ մատենագրութեանց» բաժնում ձեռագրերի հիշատակարանները նշված են որպես աղբյուր⁵⁴: Ըստ որում՝ թեկուզ անավարտ, բայց հետաքրքիր բառահոգվածներով աչքի ընկնող այս բառարանում հիշատակարաններից գրանցված են բազմաթիվ բառեր և բառատարբերակներ, ինչպես՝ ակամարամիտ, աղեղրար, աղցալից, աղօնմաղ, ատորամ, ատորք, գիշերհաւ, գրպակաս, խաշար և այլն:

Առանձնանշելի է, որ հիշատակարանների բառապաշարին անդարդառնալիս, հիշատակարաններից բառեր կամ բառակապակցություններ քաղելիս բառարանագիրները մինչև 20-րդ դարի կեսեր հիմնականում օգտվել են մինչ այդ կազմված սահմանափակ թվով ձեռագրացուցակներից, ժամանակի գիտական հանդեսների ու պարբերականների էջերում ժամանակ առ ժամանակ հրատարակվող ձեռագրերի նկարագրություններից, ինչպես նաև բուն ձեռագրերից: Անշուշտ, այդ ամենը բավարար լինել չէր կարող, քանի որ հազարավոր ձեռագրեր դեռևս մնում էին չնկարագրված ու չցուցակագրված՝ այդպիսով անհասանելի լինելով գիտական ավելի լայն շրջանակներին: Բնականաբար ձեռագրերի հիշատակարանների մեծագույն մասը ևս ուսումնասիրողներին հասանելի չէր, եթե նկատի չունենանք առանձին բանասերների կամ ազգագրագետների (Ղևոնդ վրդ. Փիրղալեմյան, Գարեգին վրդ. Սրվանձտյանց, Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Երվանդ Լալայան, Ներսես վրդ. Ակինյան և ուրիշներ) անհատական նախաձեռնություն-

⁵⁴ ԲՍՀ, 759:

ների շնորհիվ հավաքված հիշատակարանները, որոնք վերջիններիս, ըստ հարկի, տրամադրել են ժամանակի տարբեր հետազոտողների:

Հաշվի առնելով գրավոր այս հուշարձանների կարևորությունն առաջին հերթին իբրև պատմական արժանահավատ սկզբնաղբյուրներ՝ 1950-ական թվականներին ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի պատմություն ինստիտուտի նախաձեռնությամբ «Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության» մատենաշարով սկիզբ դրվեց հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների հավաքման և հրատարակման աշխատանքին, որը հետագայում շարունակվեց Մաշտոցյան Մատենադարանում: Այդ նախաձեռնությունն Քարեհաջող ընթացքի շնորհիվ շուրջ չորս տասնամյակի ընթացքում լույս է տեսել ընդհանուր առմամբ հիշատակարանային տասնմեկ ժողովածու, որոնք դեռևս չամբողջացած վիճակում (ցայսօր անավարտ են ԺԶ., ԺԸ-ԺԹ. դարերը և ԺԷ. դարի վերջին քառասնամյակը ներառող ժողովածուները) ընդգրկում են Ե-ԺԵ. և ԺԷ. դդ. հիշատակարանները⁵⁵: Այս հատորներին պետք է գումարել նաև մեծ բանասեր Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանի կազմած և 1951 թ. լույս ընծայված «Յիշատակարանք ձեռագրաց» հատորը [Յովսէփեան 1951]:

Հիշատակարանների համակարգված հրատարակումը նոր խթան եղավ ոչ միայն հայ պատմագիտություն, այլև գիտական մի շարք ոլորտների, այդ թվում՝ հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրման համար: Մասնավորեցնելով մեր խոսքը՝ նշենք, որ հրատարակված հիշատակարանները լավ առիթ եղան հատկապես գրաբարին հաջորդած լեզվաչըջաններում լեզվական տարբեր իրողությունների, այդ թվում՝ միջին հայերենի ու վաղ աշխարհաբարի հնչյունական, ձևաբանական և շարահյուսական մակարդակներում արձանագրված փոփոխությունների վերհան-

⁵⁵ Նկատենք միայն, որ 1988 թ. ի վեր տարբեր պատճառներով ընդհատվել էր հիշատակարանների ժողովածուների տպագրության գործը, և 2018 թ. այդ աշխատանքները վերսկսվեցին: Հիշատակարանների հավաքման ու հրատարակման պատմության մասին առավել հանգամանալից տե՛ս **Խ. Ա. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները**, էջ 15-36:

ման և քննության համար: Մեծ ուշադրություն դարձվեց նաև հիշատակարանների բառապաշարին, դրանում արձանագրված զարգացումներին, ինչպես նաև բառային տարբեր շերտերի դասակարգմանն ու ուսումնասիրությանը: Այս տեսանկյունից առանձնանշելի է հատկապես արդի հայ բառարանագրությունը, որը, թերևս, ամենից արագ ու պատշաճ կերպով արձագանքեց հրատարակված հիշատակարանային ժողովածուներին՝ հայոց լեզվի զարգացման տարբեր փուլերին առնչվող բառարաններում արտացոլելով գրավոր այդ հուշարձաններից համապատասխան վկայություններով դուրս գրված բառերն ու բառակապակցությունները:

Հիշատակարանային օրինակներով ամենից հարուստ բառարանը, անկասկած, Ռուբեն Ղազարյանի և Հենրիկ Ավետիսյանի կազմած «Միջին հայերենի բառարան»-ն է (այսուհետ՝ ՄՀԲ)⁵⁶, որի երկրորդ՝ բարեփոխված հրատարակությունն ընդգրկում է մոտ 20.000 բառահոգված՝ քաղված հիմնականում ԺԲ-ԺԶ. դդ. և մասամբ էլ ԺԷ. դարի ինքնուրույն և թարգմանական երկերից⁵⁷: Դրանցից շուրջ 1700-ը մեր հաշվարկով արձանագրված են հիշատակարաններից, ըստ որում՝ մեծ մասն ունի միայն հիշատակարանային վկայություն, ինչպես՝ արագաթիւր, արդիւնաշահ, գրչաւոր, գրողական, գրչապետ, դաշտապարեղ, թերատ, ըռահմաթ, ճահողական, ճաթ, մայրամած, մայրաքոյր, նես, շախուռխի, շլրիլ, որբական, որդեմեռ և այլն: Բառարանում քիչ չեն նաև այնպիսի գլխաբառերը, որոնց մատենագրական մեկից ավելի վկայությունների չարքում կան նաև հիշատակարանային օրինակներ, ինչպես՝

⁵⁶ Ռ. Ս. Ղազարյան, Հ. Մ. Ավետիսյան, *Միջին հայերենի բառարան*, հտ. Ա-Բ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1987: Երկրորդ՝ բարեփոխված հրատարակություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2009: Միշտ հղել ենք այս երկրորդ հրատարակությանը: Բառարանի առիթով արժեքավոր է հատկապես հետևյալ գրախոսությունը՝ Գ. Տեր-Վարդանեան (Յու. Հ. Վարդանյան), «Ռ. Ս. Ղազարյան, Հ. Մ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան. հ. Ա (Ա-Կ), Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1987, 420 էջ», *ՊԲՀ*, 1988, թիվ 3, էջ 206-213:

⁵⁷ ՄՀԲ, 3: Մեր հաշվարկով՝ բառարանում գրանցված գլխաբառերի ընդհանուր թիվը փոքր-ինչ ավելի է 20.000-ից:

աղարկել, արմաղան, ծակծկել, մթղալ, մոխրամածեալ, նետողեան, ներկըրար, ողորմասիրտ, ուրախացնել և այլն:

**ԱՐԴԻՒՆԱՇԱՀ, ա. Ծահեկան արդյունք տվող,
չահեկան: Բայց ցանկացող եղեալ այսմ հոգելից
և արդիւնաչահ մատենիս... քաջ ըարունիս Ստե-
փանոս (ԺԵ ՀՃՀ, Բ, 17):**

Նկ. 2, ՄՀԲ, 86

Նկատելի է, որ բառարանում գրանցված հիշատակարանային բառերը, բառատարբերակներն ու ոճական տարբեր կառույցներն առնչվում են հիշատակագիրների կենցաղին, ընտանիքին, շրջապատող աշխարհին, արտահայտում են հասարակական տարատեսակ հարաբերություններ, անվանում զանազան մասնագիտություններ, զբաղմունքներ, այդ թվում՝ առևտրին ու դրամական միավորներին վերաբերող հասկացություններ և այլն: Այդ բառերը պատկանում են ինչպես գրական, այնպես էլ բարբառային շերտերին: Մեծ թիվ են կազմում նաև գրաբարյան հնաբանությունները, փոխառություններն ու օտարաբանությունները, որոնց առանձին անդրադառնում ենք այս աշխատանքի երկրորդ գլխում: ՄՀԲ-ն հիշատակարանային նյութի իր ընդգրկումով, իսկապես գերազանցում է բառարանագրական մյուս հուշարձանները:

Քննվող գրավոր աղբյուրներից քաղված բառերի քանակով ՄՀԲ-ից հետո 2010 թ. հրատարակված Լավրենտի Հովհաննիսյանի «Գրաբարի բառարան»-ն է (այսուհետ՝ ԼՀ.ԳԲ): Մեր հաշվարկով՝ այս բառարանում հիշատակարաններից գրանցված են իմաստային տարբեր շերտեր արտացոլող 215 բառ կամ բառատարբերակ, ինչպես՝ այցելական, անարհեստութիւն, աւետահոս, երախտիւ, երկնաբացիկ, երկքառ, խակակոտորել, կայսերանիստ և այլն: Բառարանի սկզբնաղբյուրների ցանկում նշվում է, որ քննվել են մինչև ԺԵ. դ. հիշատակարանների տպագիր հատորները⁵⁸:

⁵⁸ ԼՀ.ԳԲ, 11:

**ԱԵՏԱՀՈՍ, ա. Ավետող: ... Ոռոգէ յաւե-
տահոս բոխմամբ և պարարէ զհոգի և
զմարմին .../Հիշատ., Ե-ԺԲ, 248/:**

Նկ. 3, ԼՀ.ԳԲ, 62:

2014 թ. Նորայր Պողոսյանի աշխատասիրությամբ լույս տե-
սավ 3000 բառ, բառաձև և դարձվածային միավոր պարունակող
«Նորահայտ բառեր վաղաշխարհաբարյան աղբյուրներում» խո-
րագրով բառարանը (այսուհետ՝ ՆԲՎԱ), որն ընդգրկում է ԺԶ--
ԺԸ. դդ. գրավոր մի շարք հուշարձանների, այդ թվում՝ հիշատա-
կարանների (գերազանցապես ԺԷ. դարի) բառամթերքը: Հիշատա-
կարանային օրինակների վկայակոչումով նշյալ բառարանում
տեղ է գտել մի քանի տասնյակ բառ, բառաձև կամ դարձվածային
միավոր, որոնց առնվազն մի մասը հայերենի վաղաշխարհաբար-
յան ժամանակաշրջանում ստեղծված և նորագյուտ բառային
միավոր է: Բառարանի հեղինակ Ն. Պողոսյանն առաջաբանում
ճիշտ է նկատել, որ նոր բառերի հայտնաբերումն անվերջ գործըն-
թաց է, և հրատարակվող յուրաքանչյուր նոր երկ իր հերթին վե-
րածվում է նոր բառերի, դարձվածքների և լեզվական տարբեր
իրողությունների սկզբնաղբյուրի⁵⁹:

**ԾԵՐՈՒՆԻԿ, գ. Ծերունի (փոփշ.): Ա-
ղաչեմ յիշել... զիս՝ զեղկելի ծերու-
նիկս՝ զՍարգիս մոնոզոնիկս (Ձեռ.
յիշ. ԺԷ, 404):**

Նկ. 4, ՆԲՎԱ, 101:

Անկասկած, հենց այդպիսի սկզբնաղբյուր են նաև հայերեն ձե-
ռագրերի հիշատակարանները, որոնք թեև մշտապես եղել են բա-
ռարանագիրների ուշադրության կենտրոնում, դրանցից դուրս են

⁵⁹ ՆԲՎԱ, 10:

գրվել հարյուրավոր բառեր, բառաձևեր, ոճեր ու դարձվածային միավորներ, այնուամենայնիվ, դեռևս շատ վաղ է գրավոր այս հուշարձաններով ավանդված բառամթերքն ամբողջությամբ սպառված համարելը: Ասվածի լավագույն հաստատումը կարող են լինել վերջին տարիներին հրատարակված և հրատարակվող երկու տասնյակից ավելի այն հոդվածները, որոնք նվիրված են տարբեր դարաշրջանների հիշատակարանների բառապաշարին և նրանցում արձանագրված նորագյուտ բառերին: Այս տեսանկյունից նախևառաջ պետք է հիշատակել անվանի լեզվաբան Ալեքսանդր Մարգարյանի մի հոդվածը՝ վերնագրված «Նորահայտ բառեր հայերեն ձեռագրերի XIV-XV դդ. հիշատակարաններում»⁶⁰: Արժեքավոր այս հոդվածում նշված շրջանի հիշատակարաններից լեզվաբանը ներկայացրել է 500 բառ, որոնք արձանագրված չեն եղել մինչ այդ հրատարակված բառարաններում և արդարացիորեն ժամանակին իր մտահոգությունն է հայտնել այս աղբյուրների լեզվական համակողմանի քննության ոչ բավարար մակարդակի առիթով: Ավելորդ չենք համարում մեջբերել լեզվաբանի խոսքը. «Այդ նյութերը (նկատի ունի հիշատակարանները - Խ. Հ.), սակայն ինչ-ինչ պատճառներով լայն ու համակողմանի քննության չեն արժանացել..... Իսկ դա, իհարկե, ներելի չի կարելի համարել, որովհետև հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններն իրենց հերթին ու պարզորոշ հայերենի ոչ միայն այն ժամանակվա իրավիճակը, այլև պատմական զարգացման ընթացքը, նրանում կատարված տեղաշարժերն ու փոփոխություններն են պատկերում»⁶¹: Նկատենք, որ 1993 թ. Ալ. Մարգարյանի հեղինակած նշյալ հոդվածում բերվող բառացանկը հիմնականում արտացոլվել է արդեն հետագա բառարանագիրների աշխատանքներում (հմտ. ՄՀԲ և ԼՀ.ԳԲ): Որոշ բառեր կարելի է գտնել նաև այս աշխատանքի վերջում դրված բառարանում:

⁶⁰ Ա. Մարգարյան, «Նորահայտ բառեր հայերեն ձեռագրերի XIV-XV դդ. հիշատակարաններում», *ՊԲՀ*, 1993, թիվ 1-2, էջ 25-42:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 35:

Տարբեր դարաշրջանների հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում վկայված նորագյուտ բառերին, փոխառություններին, ոճական տարբեր կառույցներին ու դարձվածքներին նվիրված հոգևածներ են հեղինակել նաև այլ հետազոտողներ, այդ թվում՝ տողերիս հեղինակը⁶², որոնք մշտապես կարևորել են հիշատակարանների դերը հայերենի պատմական բառապաշարի հարստացման գործում և ընդգծել գրավոր այս հուշարձանների բառապաշարի քննության անհրաժեշտությունը: Ու թեև այս ուղղությամբ կատարված աշխատանքներն առայժմ հատվածական բնույթ ունեն և հիմնականում սահմանափակվում են տարբեր ժամանակաշրջանների հիշատակարաններում տեղ գտած լեզվական առանձին իրողությունների կամ նորագյուտ բառերի քննությամբ, սակայն պետք է արձանագրել, որ դրանք ինչ-որ առումով ամուր հող են նախապատրաստել քննվող աղբյուրների լեզվին, այդ թվում՝ բառապաշարին նվիրված ավելի ընդգրկուն և համակողմանի ուսումնասիրությունների համար:

⁶² Ահա միայն մի քանիսը՝ **Գ. Ջահուկյան**, *Բարբառային երևույթներ հայկական հիշատակարաններում*, Երևան, «Վան Արյան» հրատ., 1997, **Վ. Խաչատրյան**, «5-11-րդ դարերի ձեռագրերի հիշատակարանների բառապաշարը», *Երիտասարդ լեզվաբանների հանրապետական III գիտաժողովի զեկուցումներ* (Երևան, 2013 թ., հոկտեմբերի 2-3), Երևան, «Էդիտ Պրինտ» հրատ., 2013, էջ 39-48, **Նույնի**՝ «12-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարանների բառապաշարը», *Լրաբեր գիտական հոդվածների ժողովածու*, մաս 3, Երևան, Ճարտարագետ, 2016, էջ 803-809, **Նույնի**՝ «Օտար բառերի գործածությունը 13-րդ դարի հիշատակարաններում», *Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան, Լրաբեր գիտական հոդվածների ժողովածու*, մաս 3, Երևան, Ճարտարագետ, 2016, էջ 965-971: **Խ. Հարությունյան**, «Հայ բառարանագրությունը՝ ԺԸ դարի երկրորդ կեսից սկսյալ, և հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները. նորահայտ բառեր Ժ-ԺԲ դարերի հիշատակարաններից», *ՎԷՄ համահայկական հանդես*, թիվ 4, Երևան, 2017, էջ 157-174: Ամբողջական մատենագիտությունն առ 2019 թ. դեկտեմբեր տե՛ս **Խ. Ա. Հարությունյան** *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները*, էջ 332-350: Լեզվաբանական բովանդակությամբ նյութերն ամփոփված են նույն տեղում, էջ 350 (Դ):

Վերը նշված բառարաններն ու հոդվածներն իրավամբ փաստում են, որ հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները հայերենի պատմական բառապաշարի անհուն մի շտեմարան են, որտեղից շարունակաբար ի հայտ են գալիս նորանոր բառեր, ոճական տարբեր կառույցներ ու դարձվածքներ և արձանագրվում հայերենի պատմական զարգացման տարբեր փուլերը ներկայացնող բառարաններում:

Ձեռագրերի հիշատակարանները մեծապես ծառայել են նաև հայերենի հատկանվանական բառարանների կազմությանը: Տարբեր ժամանակներում գրված հիշատակարանների շնորհիվ մեզ են ավանդվել հազարավոր անձնանուններ, որոնցից շատերը սահմանափակվում են հիշատակարանային եզակի վկայություններով: Բազմաթիվ տեղանուններ, հատկապես մանրատեղանուններ (գյուղանուններ, ավելի փոքր բնակավայրերի անուններ, տարբեր տեղանքների, բլուրների, լեռների, վանքերի ու նրանց մերձակա տարածքների անուններ և այլն) մեզ հայտնի են միայն հիշատակագրողների շնորհիվ⁶³: Ուստի՝ կարելի է միայն պատկերացնել, թե որքան պակասավոր կլինեին հայոց անձնանունների կամ տեղանունների մեծարժեք բառարանները՝ առանց հիշատակարանային տվյալների ընդգրկման:

Բնականաբար ներկա աշխատանքը պատրաստելիս, թվարկված բառարաններից զատ, մեր ձեռքի տակ են եղել նաև հայերենի մի շարք այլ բառարաններ, այդ թվում՝ ստուգաբանական, բարբառային, դարձվածաբանական, ինչպես նաև ժամանակակից հայերենի, որոնց պարունակած բառամթերքը շատ հաճախ նույնպես օգտակար է եղել բառերի ու բառատարբերակների համեմատությունների և բառարանագրված բառերի նորահայտ վկայությունների քննությունից: Արդի հայերենի բառա-

⁶³ Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 1-5, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1986-2001:

մթերքին առնչվող, ինչպես նաև ստուգվող և համեմատվող բա-
ռերի հարցերում անփոխարինելի է եղել նաև Արևելահայերենի
ազգային կորպուսի՝ «Արևակ»-ի շտեմարանը⁶⁴, որի շրջանակնե-
րում հնարավոր է եղել ճշտել հիշատակարաններում գործածված
բառերի արդի կիրառություններին վերաբերող մի շարք տեղե-
կություններ:

Այսպիսով՝ ամփոփելով ասվածը՝ թերևս, սխալված չենք լինի,
եթե նկատենք, որ չկա գրաբարին, միջին հայերենին, վաղ աշ-
խարհաբարին կամ հայերենի հատկանվանագիտությունը նվիր-
ված մի բառարան, որի աղբյուրների ցանկում հիշատակված կամ
առնվազն բառարանագիրների ուշադրություն կենտրոնում եղած
չլինեին հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները:

⁶⁴ Խոսքը վերաբերում է հետևյալ ծրագրին՝
http://www.eanc.net/EANC/search/?interface_language=am. 2009 թ. դրու-
թյամբ Արևակի շտեմարանն ընդգրկել է մոտ 110 մլն բառամթերք՝ գեղար-
վեստական, գիտական, հրապարակախոսական շարադրանքերից: Ցավոք,
ներկայում այս շտեմարանը չի թարմացվում: Մեր վերջին մուտքը՝
20.07.2022:

ԳԼՈՒԽ 2

Թ-ԺԵ. ԴԱՐԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

2.1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏԱՐԿՈՒԾՆԵՐ

Հայ բառարանագրության և ձեռագիր հիշատակարանների առնչությունների քննությունը ցույց է տալիս, որ գրավոր այս հուշարձանների բառապաշարն ամենևին էլ միատարր կամ միաշերտ չէ. հինհայերենյան⁶⁵ բառաշերտից զատ՝ հիշատակարաններում քիչ չեն նաև միջինհայերենյան կամ վաղաշխարհաբարյան, այլև ժողովրդախոսակցական բառաշերտերին պատկանող բառեր կամ բառատարբերակներ: Համեմատաբար սակավ, սակայն ուշագրավ օրինակներով հանդիպում են նաև զուտ բարբառային բա-

⁶⁵ Թյուրմբոնումներից և հնարավոր շփոթից խուսափելու համար անհրաժեշտ ենք համարում հստակեցնել մեր մոտեցումը որոշ հասկացությունների վերաբերյալ, որոնք գործածում ենք ներկա աշխատության մեջ. *գրաբար* կամ *հին հայերեն* (ըստ այդմ նաև՝ *գրաբարյան* և *հինհայերենյան*) եզրերը մենք գործածում ենք որպես հայերենի գրավոր հնագույն վիճակի ընդհանուր անվանում: *Դասական* կամ *հետդասական* եզրերի հարցում առաջնորդվում ենք սկադ. Գ. Ջահուկյանի շրջանաբաժանմամբ, այսինքն՝ առաջինն ընդգրկել է Ե. դարը, երկրորդը՝ Զ-Է. դարերը: Ը-ԺԱ. դարերը լեզվաբանն առանձնանշել է որպես *նախամիջին* շրջան: Այս մասին կխոսենք նաև ստորև: Հմմտ. Գ. Բ. Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987, էջ 26: Հայ լեզվաբանության մեջ առաջարկվել են նաև այլ անվանումներ, որոնց ևս ծանոթ ենք. դրանցից այստեղ կարևոր ենք համարում նշել մեծավաստակ լեզվաբան Հր. Աճառյանի մոտեցումը, քանի որ սույն աշխատության մեջ երբեմն դիմում ենք նաև նրա գործածած եզրերին: Հին հայերենի մեջ անվանի լեզվաբանն առանձնացնում է երկու մեծ շրջան՝ *մնայրայան* և *հետմնայրայան*, որոնցից առաջինն ընդգրկել է Ե. դարի սկզբից մինչև 460-ական թթ., իսկ երկրորդը՝ 460-ականներից մինչև ԺԱ. դար, թեև այս վերջինի հարցում այնքան էլ հստակ չէ ձևակերպումը. արդյո՞ք դրա ներսում այլ ենթաշրջաններ ենթադրվում են, թերևս, այո՞, քանի որ *հետմնայրայան*-ը լեզվաբանը բնորոշում է իբրև «գանազան շրջաններ» ունեցող, հմմտ. Հ. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս II, էջ 76-77, 107-110:

ներ ու բառաձևեր: Մյուս կողմից, ինչպես ստորև կտեսնենք, հիշատակագիրների բառապաշարում առավել մեծ թիվ են կազմում այնպիսի բառերը, որոնք դժվար է հայերենի միայն այս կամ այն փուլին վերագրելը. գործածություն տարածաժամանակային սահմանափակումներ չունենալով՝ այդ բառերը հիմնականում վերագրելի են հայերենի ընդհանուր գործածական կամ համահայերենյան բառաչերտին:

Նկատառելով այս հանգամանքը՝ ուսումնասիրություն այս գլուխում փորձել ենք վերհանել հիշատակագիրների բառապաշարի բնորոշ գծերը, տարբերակել և ուսումնասիրել բառապաշարի շերտերն ու նրանց առանձնահատկությունները, ինչպես նաև քննել ժողովրդախոսակցական լեզվի և բարբառների ազդեցությունների դերը հիշատակագիրների բառագործածությունների վրա: Այս ամենին զուգահեռ՝ մեր ուշադրության կենտրոնում են եղել նաև գրավոր այս հուշարձանների բառապաշարին առնչվող մի շարք այլ երևույթներ: Մասնավորապես հետաքրքիր են հիշատակարաններում գործածված եզակի բառերի կենսունակությունն ու նրանց գործածության հաճախականությունը վերաբերող հարցերը, հիշատակագիրների գործածած որոշ բառերի սկզբնաղբյուրների պարզումը և այլն, որոնք մշտապես կատարել ենք բառարանագրական հուշարձանների հետ համեմատությունամբ և դրանցում նշվող աղբյուրների ճշտմամբ:

Բառապաշարի քննություն և հատկապես դրա շերտերի տարանջատման հարցերում, բնականաբար, անհնար է չըջանցել լեզվի զարգացման ընթացքը և նրա առանձնահատկությունները: Ըստ այսմ՝ հայոց լեզվի՝ համընդհանուր ընդունելություն գտած ջահուկյանական շրջանաբաժանմամբ առաջնորդվելիս Թ-ԺԵ. դդ. հիշատակարանների բառապաշարը պետք է տարանջատել հայերենի պատմության նախամիջին (Ը-ԺԱ. դդ.), վաղ միջին (ԺԲ-ԺԴ. դդ.) և մասամբ ուշ միջին կամ աշխարհաբարացման (ԺԵ-ԺԶ. դդ.) շրջանների⁶⁶: Ընդ որում՝ դրանցից առաջինը ներկա-

⁶⁶ Գ. Բ. Չախուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, էջ 26: Հայոց լեզվի այս պարբերացումը չի նշանակում, իհարկե, որ գրաբարն իսպառ դուրս է մղվում գործածությունից կամ դադարում է իր գոյու-

յանում է որպես հին հայերենի վերջին, իսկ հաջորդ երկուսը՝ որպես միջինհայերենյան շրջափուլեր: Սակայն պետք է հատկանշել, որ սույն շրջանաբաժանումը քննվող գրավոր աղբյուրների նկատմամբ կիրառելի է որոշ վերապահումներով: Այս փաստը նկատել է դեռևս ակադեմիկոս Գ. Զահուկյանը՝ արձանագրելով, որ հիշատակարանների ինքնատիպ լեզուն ամբողջությամբ համընթաց չէ հայոց լեզվի գրավոր ու գրական միտումներին⁶⁷:

Անվանի լեզվաբանի այս միտքը հաստատվում է նաև քննվող աղբյուրներից դուրս բերված բառերի հարցում բառարանագիրների որդեգրած սկզբունքների տարբերությամբ, որն ինչ-որ առումով տարակուսանքի մեջ կարող է գցել անգամ հետազոտողներին: Ուշագրի լինելու դեպքում դժվար չէ նկատել, որ շատ հաճախ միևնույն ժամանակաշրջանի հիշատակարաններից, իսկ երբեմն էլ հենց նույն հիշատակարանից քաղված բառերը տեղ են գտել հայերենի պատմական բառապաշարն արտացոլող տարբեր բառարաններում: Քիչ չեն և այնպիսի դեպքերը, երբ նույն բառը գրանցված է ինչպես գրաբարի, այնպես էլ միջին հայերենի բառարաններում: Օրինակներով դիտարկենք ասվածը.

ԺԴ. դարի մի հիշատակարանից ՄՀԲ-ում գրանցված են կենսակարօտ եւ դեռաթառամ բառերը⁶⁸, որոնք միևնույն վկայությամբ տեղ են գտել նաև ԼՀ.ԳԲ-ում⁶⁹: Նույն ձևով երկու բառարաններում արձանագրված են նաև սոսկանուն և տկարիմաց բառերը⁷⁰: Սխալամիտ բառը երկու բառարաններում դարձյալ քաղված են հիշատակարաններից, սակայն ԼՀ.ԳԲ-ն այս բառահոգովա-

թյունը: Ինչպես նույն տեղում նշում է մեծանուն լեզվաբանը, գրաբարը, իբրև գրավոր լեզու, հայերենի զարգացման աշխարհաբար փուլի առնվազն առաջին ենթաշրջանում դեռևս շարունակել է գործառնել: Շրջանաբաժանման վերաբերյալ հեղինակն առավել մանրամասն խոսել է այստեղ՝ Գ. Բ. Զահուկյան, <այոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը (համառոտ ուղվագիծ)>, Երևան, «Միտք» հրատ., 1969, էջ 36-68: Նույն տեղում (էջ 6-24) տե՛ս նաև հայոց լեզվի այլ պարբերացումների մասին հեղինակի դիտողությունները:

⁶⁷ Գ. Զահուկյան, *Բարբառային երևույթներ հայկական հիշատակարաններում*, էջ 8:

⁶⁸ Հմմտ. ՄՀԲ, 166 և 369:

⁶⁹ Հմմտ. ԼՀ.ԳԲ, 93 և 152:

⁷⁰ Սոսկանուն՝ ՄՀԲ, 709, ԼՀ.ԳԲ, 254, տկարիմաց՝ ՄՀԲ, 761, ԼՀ.ԳԲ, 276:

ծի համար ունի նաև Նորայր Բյուզանդացու հայտնի խմբագրությունից⁷¹ քաղված լրացուցիչ մեկ այլ օրինակ⁷²: Հատկանշելի է, որ երբեմն էլ միևնույն բառը հանդիպում է երկու բառարաններում՝ մի դեպքում քաղված հիշատակարանից, մյուս դեպքում՝ մեկ այլ աղբյուրից: Օրինակ՝ գթուն բառը ՄՀԲ-ում գրանցված է 1428 թ. գրված մի հիշատակարանից, մինչդեռ նույն բառը ԼՀ.ԳԲ-ին հայտնի է ԺԴ-ԺԵ. դդ. եկեղեցական նշանավոր գործիչ, մեծ մտածող և աստվածաբան Գրիգոր Տաթևացու «Մեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանին» երկից⁷³: Հակառակ երևույթն է թագաւորաշէն բառի պարագայում. ԼՀ.ԳԲ-ում այն տեղ է գտել հիշատակարանային եզակի օրինակով, մինչդեռ ՄՀԲ-ում այն քաղված է Սանահինի վանական համալիրի մի արձանագրությունից⁷⁴: 1349 թ. միևնույն հիշատակարանից էլ ԼՀ.ԳԲ-ն քաղել է թագաւորատոհմ⁷⁵, իսկ ՄՀԲ-ն՝ առիւծաբազուկ բառերը⁷⁶: Ստացվում է՝ նույն աղբյուրը մի դեպքում ղիտվել է իբրև հինհայերենյան, մյուս դեպքում՝ միջինհայերենյան գրավոր հուշարձան: Ահա մեկ ուրիշ օրինակ՝ յոգներանգ բառը տեղ է գտել ինչպես ԼՀ.ԳԲ-ում, այնպես էլ՝ ՆԲՎԱ-ում: Արդ, նշված բառը գրաբարի⁷⁷, թե՞ վաղ աշխարհաբարի բառային կազմում պետք է ղիտել: Իսկ մյուս կողմից՝ յոգներանգ բառը գործածված է շատ ավելի վաղ ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանում, քան նշված երկու բառարաններին հայտնի օրինակները⁷⁷:

Առաջին հայացքից հակասական թվացող այս երևույթի բացատրությունը, ինչպես վերը նշեցինք, պետք է փնտրել քննվող աղբյուրների նկատմամբ բառարանագիրների մոտեցումների

⁷¹ ԺԹ. դարավերջի և Ի. դարասկզբի նշանավոր բանասեր, աղբյուրագետ Ն. Բյուզանդացին ժամանակին մտադրվել է կազմելու գրաբարի ավելի ընդարձակ բառարան, որի նպատակով խմբագրել է ՆՀԲ-ն: Այդ խմբագրության մասին առավել մանրամասն տե՛ս Խ. Հարությունյան, ««Նոր հայկազյան բառարան»-ի Նորայր Բյուզանդացու խմբագրությունը», էջ 205-227:

⁷² Հմմտ. ՄՀԲ, 704, ԼՀ.ԳԲ, 252:

⁷³ Հմմտ. ՄՀԲ, 140, ԼՀ.ԳԲ, 84:

⁷⁴ Հմմտ. ՄՀԲ, 229, ԼՀ.ԳԲ, 119:

⁷⁵ Տե՛ս ԼՀ.ԳԲ, 119:

⁷⁶ Տե՛ս ՄՀԲ, 75:

⁷⁷ Հմմտ. ԼՀ.ԳԲ, 207, ՆԲՎԱ, 147, Հիշ. ԺԳ, 176:

տարբերության մեջ: Ակնհայտ է, որ մի դեպքում նկատի է առնվել հիշատակարանների լեզվական ընդհանուր նկարագիրը, այսինքն՝ նրանց առավելապես գրաբարագիր լինելը (ԼՀ.ԳԲ⁷⁸), իսկ մյուս դեպքում՝ հայոց լեզվի ընդունված շրջանաբաժանումը (ՄՀԲ⁷⁹, ՆԲՎԱ⁸⁰): Այս վերջինը հաստատվում է այլ օրինակներով ևս: Մասնավորապես ՄՀԲ-ում արձանագրված են նաև այնպիսի բառեր ու բառատարբերակներ, որոնք ԺԲ-ԺԳ. դդ. աղբյուրների հիշատակումներով տեղ են գտել նաև ՆՀԲ-ում, ինչպես օրինակ՝ ազատազարմ բառը, որը երկու բառարաններին էլ հայտնի է Ստ. Օրբելյանի «Պատմութիւն»-ից⁸¹:

Եղբայրիկ գրիչը 1298 թ. իր ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում գործածել է մայրազուլթ բառը: Բայց այդ բառը դժվար է սահմանափակել լեզվի որևէ փուլով: Բառարանները փաստում են, որ այն հավասարապես գործածական է եղել հայերենի զարգացման ողջ ընթացքում: Ասվածը երևում է նաև աղյուսակային պատկերից՝

ՄԱՅՐԱԳՈՒԹ

ՆՀԲ, 2, 201
ԳՓ.ԲՀԼ, 2, 198
ԱԲ, 537
ՍԳ.ՆԲՀԼ, 890
ՀԲԲ, 3, 248
ՄՀԲ, 491
ԺՀԼԲԲ, 3, 471
ԱՀԲԲ, 2, 962

⁷⁸ Այս տեսանկյունից հատկանշելի է բառարանի առաջաբանի հետևյալ տեղեկությունը. «Թեև ըստ ընդունված շրջանաբաժանման՝ գրաբարյան /իին հայերենի/ փուլը ընդգրկում է 5-11-րդ դարերը, սակայն բառարանում ներառել ենք նաև ուշ շրջանի գրաբարագիր որոշ սկզբնաղբյուրների նյութը», տե՛ս ԼՀ.ԳԲ, 4:

⁷⁹ Տե՛ս ՄՀԲ, 3:

⁸⁰ Տե՛ս ՆԲՎԱ, 12:

⁸¹ Հմմտ. ՆՀԲ, 1, 5, ՄՀԲ, 15:

Նշված օրինակները ցույց են տալիս, որ հիշատակարանների լեզվի, այդ թվում՝ բառապաշարի քննություն պարտադիր կադապարումը հայերենի ընդունված շրջանաբաժանման սահմաններով այնքան էլ արդյունավետ չէ. երբեմն ժէ. դարում գրված մի հիշատակարան իր ձևաբանական և շարահյուսական հատկանիշներով կարող է ավելի մոտ լինել հին հայերենի լեզվահամակարգին, քան շատ ավելի վաղ, ասենք, ԺԳ. կամ ԺԴ. դարի մեկ այլ հիշատակարան: Մյուս կողմից՝ ձգտելով գրաբար շարադրել՝ հիշատակագիրները երբեմն միևնույն հիշատակարանում գրաբարի բառապաշարին միախառնել են նաև ժամանակի լեզվին և բառ ու բանին բնորոշ գրսևորումներ: Ըստ այսմ՝ գրավոր այս հուշարձանների բառապաշարը քննելիս պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ գործ ունենք ոչ թե մեկ, այլ բազմաթիվ «հեղինակների» հետ, որոնք միմյանցից տարբերվում են գրաբարի իմացություն մականդակով, իրենց ապրած ժամանակով ու միջավայրով: Այս բոլոր գործոնները, անկասկած, իրենց հետքն են թողել հիշատակարանների ինչպես լեզվի, այնպես էլ բառապաշարի նկարագրի վրա: Ուստի՝ միայն ժամանակային տարանջատմամբ բավարարվելը կարող է խաթարել բառապաշարի ընդհանուր նկարագրի վերաբերյալ մեր պատկերացումը: Ընդամին նկատելի է, որ չնայած ներկա ուսումնասիրության համար որպես ժամանակային վերին չեմ ընտրել ենք ԺԵ. դ., սակայն հարկ ենք համարում ընդգծել, որ սույն աշխատանքում վկայակոչվող բազմաթիվ բառեր, բառատարբերակներ ու ոճական կառույցներ երբեմն նույնությամբ կիրառվել են նաև հետագա դարերի հիշատակարաններում և գրավոր այլ երկերում: Ուստի՝ այս հարցում մեր նշած ԺԵ. դ. եզրագիծն ինչ-որ առումով պետք է պայմանական համարել:

Նկատառելով այս և մի շարք այլ գրսևորումներ, հիշատակարաններից քարտագրված մեծաթիվ բառերի աղբյուրագիտական, գործառական առանձնահատկություններ, ինչպես նաև բառարանագրական երկերի հետ համեմատությունները՝ ընտրված ժամանակահատվածի հայերեն հիշատակարանների բառապաշարի քննության համար առանձնացրել ենք բառային հետևյալ շերտերը՝

ա. համահայերենյան,

բ. գրաբարյան,

գ. միջինհայերենյան, բարբառային և ժողովրդախոսակցական:

Առանձին ուշադրություն ենք դարձրել նաև հիշատակագիրների բառապաշարի վրա մատենագրական երկերի ազդեցություններին, ինչպես նաև նրանց բառակազմական ունակություններին: Քննել ենք նաև գրավոր այս հուշարձաններում հանդիպող օտար ծագման բառերը, դասակարգել դրանք՝ ըստ փոխառու լեզուների:

Բնականաբար հեռու ենք այն մտքից, որ ներկա ուսումնասիրությունմբ մեզ հաջողվել է ամբողջությամբ սպառել քննվող ժամանակահատվածում գրված հիշատակարանների բառապաշարին վերաբերող հարցերի ուսումնասիրությունը, քանի որ մի կողմից քննվող աղբյուրների ծավալը, մյուս կողմից շարունակաբար ի հայտ եկող հիշատակարանները⁸² հետազոտողներին մշտապես ապահովում են նոր ու հետաքրքիր օրինակներով:

Արդ, անցնենք գրավոր այս հուշարձանների բառապաշարի շերտերի և նրանց առանձնահատկությունների քննությանը:

⁸² Ներկայում հավաքվում, ամբողջացվում և հրատարակության են պատրաստվում ԺԴ. դարի երկրորդ, ինչպես նաև ԺՁ. դարի առաջին հիսնամյակների հիշատակարանային ժողովածուները, որոնք լույս կտեսնեն առաջիկա տարիներին: Համոզված ենք, որ այս հատորներում ևս ի հայտ կգան հայոց լեզվի պատմության տեսանկյունից հետաքրքիր ու արժեքավոր երևույթներ՝ իրենց վրա հրավիրելով լեզվաբանների ուշադրությունը:

2.2. ՀԱՄԱՀԱՅԵՐԵՆՅԱՆ ԲԱՌԱՇԵՐՏԸ

Քննվող սկզբնաղբյուրների բառապաշարի վերլուծությունը, վիճակագրական բնույթի որոշակի հաշվարկները և բառարանային համեմատությունները ցույց են տալիս, որ հայերեն հիշատակարանների բառային կազմն ընդհանուր առմամբ արտացոլված է գրաբարի համապատասխան բառարաններում (ՆՀԲ, ԱԲ, ՆԲ.ՆՀԲ, ՌՂ.ԳԲ, ՆԲԳ, ԼՀ.ԳԲ): Այդ են վկայում նաև Թ-ԺԵ. դարերից մեր առանձնացրած տասնյակ հիշատակարաններում⁸³ գործածված հարյուրավոր բառերը, որոնց գերակշիռ մասը, որպես հինհայերենյան բառաչերտի միավոր, ափելի վաղ վկայություններով տեղ է գտել վերոնշյալ բառարաններում:

⁸³ Մեր ընտրանքում միայն թվակիր և գրչության վայրը հայտնի հիշատակարաններ են, որոնք ունեն համեմատաբար ծավալուն շարադրանք: Ժամանակագրորեն վաղագույն միավորը 887 թ. գրչագրված «Լազարյան Ավետարան»-ի հիշատակարանն է [Հիշ. Ե-ԺԲ, 40]: Ժամանակային վերին շեմը 1499 թվականն է՝ Եկեղյաց գավառում Գրիգոր Գրչի ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանով [Հիշ. ԺԵ, Գ, 473-474]: Բառային հաշվարկներից դուրս ենք թողել բոլոր տեսակի հատկանունները՝ ներառյալ տերունականները: Ընդհանրապես, վիճակագրական տվյալների կամ հիշատակարանային համաբարբառների առկայությունը մեծապես կիեշտացնի մեր աշխատանքը, սակայն դրանց բացակայության պայմաններում բավարարվել ենք մեր կատարած համեմատ հաշվարկով, որն ինչ-որ առումով ուրվագծում է հիմնական պատկերը: Սակայն տեղյակ ենք, որ Լուվենի կաթոլիկ համալսարանում (Բելգիա) պրոֆեսոր Բեռնարդ Կուլիի ղեկավարությամբ ընթանում են հայերեն հիշատակարանների շտեմարանավորման, համաբարբառների կազմման աշխատանքներ, որոնք սկիզբ են առել դեռևս հոլանդացի հայագետ, պրոֆ. Յոս Վեյտենբերգի նախաձեռնությամբ: Հենց այս նախաձեռնության արդյունքում են ժամանակին ծնվել ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանի, լեզվաբաններ Լիանա Հովսեփյանի և Գևորգ Ջահուկյանի հեղինակած երեք գրքերը՝ «Հանդես հայկական հիշատակարանների» ընդհանուր շարքով (համապատասխանաբար՝ «*հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները միջնադարյան հայ մշակույթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր*, Երևան, «Վան Արյան» հրատ., 1998, ԺԳ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն, Երևան, «Վան Արյան» հրատ., 1997, Բարբառային երևույթներ հայկական հիշատակարաններում, Երևան, «Վան Արյան» հրատ., 1997): Նշված շտեմարանի ամբողջացումն ու արդիականացումը կարող են օգտակար լինել լեզվական նոր ու հետաքրքիր երևույթների վերհանման գործում:

Այս ամենով հանդերձ՝ սխալ և միակողմանի կլինի մեր եզրակացությունը, եթե ասենք, որ քննվող ժամանակահատվածի հիշատակարանների բառապաշարն արտացոլում է բացառապես գրաբարյան բառաշերտը, քանի որ այս հուշարձանների բառային կազմի զգալի մասը, որոշ բացառություններով, նույնությամբ կամ հնչյունական տարբեր փոփոխություններով ժառանգորդաբար անցել է նաև հայերենի զարգացման հաջորդ փուլերին ու բարբառներին, գրանցվել համապատասխան բառարաններում և հավասարապես հատուկ է լեզվի մյուս շրջափուլերին կամ տարբերակներին: Ձեռագիր հիշատակարաններում ամենից հաճախ հանդիպող հարյուրավոր այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են՝ արեղայ, աղաւթք, աղաչել, անարժան, առաջնորդ, աւարտել, Աւետարան, աւրինակ, աւրհնել, բերել, գիր, գիրք, գնել, գրել, գրիչ, դառն, դժուար, ընդաւրինակել, թիւ, թուական, եկեղեցի, Երրորդութիւն, եպիսկոպոս, իշխանութիւն, ծանր, ծնունդն, կաթողիկոս, կոչել, կրանաւոր, հայրապետութիւն, հովանի, ձեռն, յիշել, յիշատակ, մատեան, մեծ, մեղադրել, միջնորդ, նկարել, ննջեցեալ, ողորմել (իմ), ողորմութիւն, ուխտ, պաշտաւնեայ, պատուական, սուրբ, ստացող, սրբազան, վայելումն, վանք, տալ, տէր, տուն, վարդապետ, փառք, փոքր, քահանայ և այլն, ընտանեկան-ազգակցական հարաբերություն արտահայտող բազմաթիվ բառեր՝ հայր, մայր, գաւակ, որդի, դուստր, քոյր, եղբայր, կին, ամուսին, հաւրաքոյր, մաւրաքոյր, պապ, տատ և այլն, դերանուններ՝ ես, դու, նա, սա, դա, այս, այդ, այն, նոյն և այլն, ինչպես նաև զանազան շաղկապներ, նախդիրներ, նախադրություններ ընդհանուր են հայերենի զարգացման բոլոր փուլերի, բարբառների և առհասարակ, ժողովրդախոսակցական լեզվի համար: Ուստի, մեր կարծիքով, քննվող աղբյուրներում այս կարգի բառերը պետք է դիտվեն իբրև համահայերենյան կամ ինչպես անվանի լեզվաբան Էդուարդ Աղայանն է բնորոշում, համահայկական⁸⁴ ընդհանուր, համագոր-

⁸⁴ Տե՛ս Էդ. Բ. Աղայան, *Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1984, էջ 120-121: Նկատենք, որ Վ. Առաքել-

ծածական բառաշերտի միավորներ, որոնք թեև ավանդված են դասական կամ հետդասական մատենագրությամբ և հին հայերենի բառապաշարի անբաժանելի մաս են կազմել, սակայն իրենց կենսունակության և պատմական բառապաշարի գործուն շերտում լինելու շնորհիվ գործառվել են նաև հետագա գրավոր հուշարձաններում կամ ժողովրդախոսակցական լեզվում՝ միաժամանակ գրանցվելով նաև հայերենի տվյալ փուլն ընդգրկող բառարաններում կամ բառացանկերում⁸⁵:

Ասվածը լավագույնս երևում է ստորև բերվող հիշատակարանային օրինակներից, որոնց ընտրությունը պայմանավորված է եղել իրենց ծավալով, միմյանցից տարբեր գրչության ժամանակներով ու վայրերով: Ընդգծվող օրինակներում արտացոլված են գրաբարի և արդի հայերենի բառային տարբերությունները՝ ըստ նույն չրջանի բառարանների տվյալների:

Այսպես՝ 887 թ. ընդօրինակված և «Լազարյան Ավետարան» անունով հայտնի ՄՄ Հ^ր 6200 մատյանի հիշատակարանում ընդհանուր առմամբ հաշվել ենք 59 բառ կամ բառաձև⁸⁶, որոնք գրեթե ամբողջությամբ արտացոլված են նաև արդի հայերենի բառարաններում (ԺՀԼԲԲ, ԱՀԲԲ), ինչպես՝ փառք, պատիւ, գրաւդ, աշխատաւոր, արժանաւոր, որդի, իշխան, աւր, արարիչ, թողութիւն և այլն: Բացառություն են հանապազ բառը, որը ԺՀԼԲԲ-ում արձա-

յանն այս կարգի բառերին համաժողովրդական անվանումն է տալիս, որը նույնպես ընդունելի է: Տե՛ս Վ. Առաքելյան, <ինգլերոյդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, էջ 60:

⁸⁵ Տե՛ս Հ. Մուրադյանի կազմած տակավին ոչ ամբողջական բառացանկը՝ Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հտ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 173-176:

⁸⁶ Առանց հատկանունների՝ հիշատակարանում ընդհանուր առմամբ կիրառված է 92 բառ և բառաձև, որոնցից մի քանիսը, ինչպես՝ Աւետարան, գրեղ, դու, ես, եւ, տուրք, կրկնված են քանիցս: Վերևում նշված թիվը վերաբերում է բառերի մեկական գործածությանը: Հիշատակարանը տե՛ս Հիշ. Ե-ԺԲ, 40, Հ^ր 49:

նագրված է «Հնց.» (իմա՝ Հնացած) նշումով⁸⁷, և ընթեռնում, ամենեքին բառերը, որոնք այդ ձևերով այլևս գործածելի չեն⁸⁸:

1190 թ. գրչագրված ՄՄ Հ^մ 3795 Տոնապատճառ մատյանի հիշատակարանում⁸⁹ գրիչ Փիլիպոսի գործածած ընդհանուր թվով շուրջ 500 բառից (ներառյալ կրկնված բառերը, այդ թվում՝ շաղկապները, դերանունները) ընդամենը 5-ն են, որ տեղ չեն գտել ԺՀԼԲԲ-ում՝ արդիւնական, աններհակ, փցուն, անմեղադիր լինել, շարագրել, իսկ մի քանի բառ էլ «Հնց.» նշումով է արձանագրված նույն բառարանում, ինչպես՝ ակն, անծերանալի, ունկն, յաղագս, վասն: Բնականաբար, նշյալ բառերը գրավոր տարբեր աղբյուրներից գրանցված են ՆՀԲ-ում:

1201 թ. Ավագ վանքում ընդօրինակված ՄՄ Հ^մ 10359 Ավետարանի հիշատակարանն աչքի է ընկնում իր ծավալով և պերճախոս շարագրանքով⁹⁰: Նույն սկզբունքով գրանում հաշվել ենք 572 բառ, որոնց մեծ մասը միաժամանակ գրանցված է ՆՀԲ-ում և ԺՀԼԲԲ-ում: Բացառություն են հետևյալ շուրջ երկու տասնյակ բառերը՝ ամենագովելի, անգիւտագործ, աններհակ, աստուածաբարբառ, աստուածազաւր, աստուածախառն, աստուածակիր, աստուածամերձ, աստուածապատումն, արտաճառութիւն, բացախայլ, լուսայիղձ, հայրաշարժ, հրեշտակակրան, միաբուն, յոքնատարժան, չորեքծագեան, չորեքկերպեան, չորեքճառագայթեան, սրտաջան, փցուն, քրիստոսաւանդ: Ըստ որում՝ այս շարքից անգիւտագործ, յոքնատարժան, չորեքճառագայթեան բառերն արձանագրված չեն տպագիր որևէ բառարանում, իսկ սրտաջան-ի այս վկայությունն ավելի վաղ է, քան ԼՀ. ԳԲ-ում արձանագրված օրի-

⁸⁷ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հտ. 3, Կ-Մ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974, էջ 288:

⁸⁸ Հայտնի է, որ ընթեռնույ-ի համարժեքն արդի հայերենում ընթերցել-ն է, որ կազմված է առաջինի կատարյալի հիմքից՝ բայակերտ -ել ածանցի հավելումով (ընթեռնում > ընթերց + ել), իսկ ամենեքին կամ ամենեքեան որոշյալ դերանունների համարժեքն արդի հայերենում ամենքը դերանունն է: Նույն հիշատակարանում գործածված է նաև գտանեմ բայը, որը միջնավանկի անկումով (գտանեմ > գտնեմ) արդի հայերենի գործուն բառաչերտում է:

⁸⁹ Տե՛ս Հիշ. Ե-ԺԲ, 261-263, Հ^մ 271:

⁹⁰ Տե՛ս Հիշ. ԺԳ, 12-14, Հ^մ 1:

նակը⁹¹: Նշյալ հիշատակարանում գործածված ևս 5 բառ՝ անգրաւ, գերապանձ (ծ>ձ), համակամ, ճգնասեր, քաջահաւատ, արձանագրված են ժՀԼԲԲ-ում «Հնց.» նշումով:

1268 թ. Հռոմկլայում նշանավոր գրիչ և մանրանկարիչ Թորոս Ռոսլինի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում⁹² հաշվել ենք շուրջ 470 բառ և բառաձև: Դրանցից աստուածապատիւ, բարեպաշտաւնեայ, գերարփի, երախտագործ, երկարելի, զրաւ, հրաշատեսակ, մետասան, յանգ ելանել, քաջակրաւն բառերը չկան ժՀԼԲԲ-ում, սակայն նույն բառարանում գրանցված են բարեպաշտոն և հրաշատեսիկ բառերը, որոնք վերևում նշված երկու բառերի տարբերակներ են: Նշյալ հիշատակարանում գործածված բարեպաշտուհի, չարալլուկ բառերն էլ ժՀԼԲԲ-ում տեղ են գտել «Հնց.» նշումով:

1306 թ. Եղեգիսում Սարգիս գրչի ընդօրինակած Ավետարանի գլխավոր և երկու փոքրիկ հիշատակարանները միասին⁹³ բաղկացած են շուրջ 520 բառամիավորից: Բացառությամբ հետևյալ բառերի՝ անդրութիւն, աստուածամաքուր, աստուածպետական, աստուածունակ, արդիւնանալ, գկնի, կայծակնաճաշակ, կարի, ձմեռնանալ, մարմնութիւն, մեղսակեր, սակս, վաղիւ, քրիստոսագոր, քրիստոսատուր, որոնք գրանցված են գրաբարի բառարաններում, նշյալ հիշատակարանում գործածված մյուս բառամիավորները արտացոլված են ինչպես գրաբարի, այնպես էլ արդի հայերենի բառարաններում: ԺՀԼԲԲ-ում «Հնց.» նշումով են՝ գուճ (գուճ անկանել), յաղագս, պտղածնութիւն, վասն բառերը, իսկ նույն հիշատակարանում վկայված մեղսակեր բառը նորագյուտ է և գրանցված է սույն գրքի «Բառարան» բաժնում:

Ցիպնա վանքում (Բզնունյաց գավառ) 1457 թ. Հովհաննես գրչի ընդօրինակած Մաշտոցի հիշատակարանի կրճատված տար-

⁹¹ Հմմտ. ԼՀ.ԳԲ, 260: Նկատենք, որ *սրտաջան* բառի ավելի վաղ մեկ այլ կիրառություն արձանագրված է 1198 թ. գրված մեկ այլ հիշատակարանում. տե՛ս սույն գրքի վերջում տրվող բառարանում:

⁹² Տե՛ս Հիշ. ԺԳ, 359-361, Հ^մ 293:

⁹³ Տե՛ս Հիշ. ԺԴ, Ա, 106-108, Հ^մ 99:

բերակում⁹⁴ հաշվել ենք շուրջ 280 բառ և բառաձև, որոնցից առանձնանում են միայն փծուն և մատնադեղեկ բառերը, որոնք գրանցված չեն ԺՀԼԲԲ-ում: Ըստ որում՝ վերջինը չկա նաև ՆՀԲ-ում, սակայն արձանագրված է ՄՀԲ-ում և ԼՀ.ԳԲ-ում: Հնչյունափոխություն արդյունքում ձևավորված բառատարբերակներ են նույն հիշատակարանում գործածված հերպետություն (< հայրապետություն) և պարնություն (< պարոնություն) բառերը, որոնց կանոնավոր ձևերը գրանցված են ինչպես ՆՀԲ-ում, այնպես էլ ԺՀԼԲԲ-ում:

Չնայած կրկին նույն եղանակով կրճատված, սակայն ավելի ընդարձակ է 1462 թ. Կտուց անապատում իմաչատուր քահանայի շարադրած հիշատակարանը⁹⁵, որում հաշվել ենք 900-ից մի փոքր ավելի բառ և բառաձև: Ստուգելով և համեմատելով դրանք՝ դուրս բերեցինք ամենեքեան, գերագով, հոգիաբուխ, հով[ու]իչ, դաբալ, մատնադէտ, միեղէն, մոլայ, սխալամիտ, քրիստոսահիմն բառերը, որոնց մի մասը գրանցված չէ ՆՀԲ-ում, մյուս մասը՝ ԺՀԼԲԲ-ում, մի քանիսն էլ կան ՄՀԲ-ում կամ ԼՀ.ԳԲ-ում, և բնականաբար դուրս գրված այս բառերը համահայկական ընդհանուր բառաչերտին պատկանել չեն կարող: Օրինակ՝ սխալամիտ բառը ԺԵ. դարի մեկական օրինակով գիտեն ՄՀԲ-ն և ԼՀ.ԳԲ-ն⁹⁶, նույն պատկերն է նաև քրիստոսահիմն բառի պարագայում⁹⁷: Հոգիաբուխ-ն էլ ակնհայտորեն հայերենի բոլոր բառարաններին հայտնի հոգեբուխ բառի տարբերակ է, որն առաջացել է հոգի բառի վերջնահանգ ի-ի և ա հոդակապի չձուլվելու հետևանքով: Հիշատակարաններում նշյալ բառը հոգիաբուխ ձևով քանիցս վկայված է: Վերոնշյալ բառերի շարքում առանձնանում են դաբալ (հակառակ) և մոլայ (չաղախ) բառերը, որոնք միջինհայերենյան չրջանում տարբեր լեզուներից եկամուտ բառեր են ժողովրդախոսակ-

⁹⁴ Տե՛ս ՀԻՂ. ԺԵ, Բ, 80-82, հ^մ 112: «Փառք»-ի հատվածը հրատարակության մեջ դուրս է թողնված:

⁹⁵ Տե՛ս ՀԻՂ. ԺԵ, Բ, 180-184, Հ^մ 225:

⁹⁶ Հմմտ. ՄՀԲ, 704, ԼՀ.ԳԲ, 252-253: Վերջինս ունի լրացուցիչ ևս մեկ օրինակ՝ քաղված ՆԲ.ՆՀԲ-ից:

⁹⁷ Հմմտ. ՄՀԲ, 819, ԼՀ.ԳԲ, 290: Բառիս ավելի վաղ վկայություններ տե՛ս սույն գրքի «Բառարան» բաժնում:

ցական լեզվում⁹⁸ և դարձյալ չեն ունեցել լայն տարածում: Քննվող հիշատակարանում վկայված է գրաբ. գաղախանամ (մոխրանալ) բայը, որը «Հնց.» նշումով գրանցված է նաև ԺՀԼԲԲ-ում:

Մեր առանձնացրած հիշատակարաններից ամենաընդարձակը 1347 թ. Ղրիմահայ գաղութի նշանավոր Նատեր գրչի ավելի քան յոթ տասնյակ սեղմ հիշատակարաններից բաղկացած շարքն է⁹⁹, որում հաշվել ենք շուրջ 2600 բառ և բառաձև, որոնք հիմնականում արձանագրված են հայերենի ինչպես հին, այնպես էլ նոր բառամթերքն արտացոլող բառարաններում: Բացառություն են գրաբար մատենագրությունը ավանդված մի քանի բառ, որոնք, ըստ հարկի, հիշատակարաններում գործածված են քերականական համապատասխան փոփոխություններով: Այդ բառերն են՝ ամենեքեան, բազումողորմ, ընթեռնում, մեղսամակարդ, մերձաւորագոյն, պսակակից, տաճարացուցանել, քանանուհի, քրիստոսագլեաց:

Օրինակների թվարկումն ու հաշվարկները կարելի է դեռ երկար շարունակել. նման հնարավորություն մեզ ընձեռում են հագարավոր հիշատակարաններ, սակայն մեզ հետաքրքրող շրջաններից բերված այս նմուշներն էլ բավական են ցույց տալու համար, որ գրավոր այս հուշարձանների բառապաշարը ոչ թե զուտ գրաբարյան է, այլ նրա հիմքում ընկած է գերազանցապես համահայերենյան բառաչերտը, որը մասնավոր փոփոխություններով ընդհանուր և համագործածական է լեզվի զարգացման բոլոր մակարդակներում: Վերոբերյալ 8 հիշատակարանների թվերն ամփոփելով՝ տեսնում ենք, որ գրանցում գործածված ընդհանուր շուրջ 5800 բառերից միայն գրաբարյան բառարաններում արձանագրված բառերի թիվը յոթ տասնյակից մի փոքր է ավելի: Մյուսները միաժամանակ տեղ են գտել հայերենի տարբեր շրջափուլերն արտացոլող բառարաններում: Իհարկե, այդ բառերը, ինչպես անց-

⁹⁸ Տե՛ս ՄՀԲ, 451 և 526: Հետաքրքիր է, որ մոլայ բառը մոլ տարբերակով և նույն նշանակությամբ գրանցված է Բաղեշում և Խիզանում, հմմտ. ՀԱՅԼԵԶԿ-ԲԱՐԲԱՍ, 4, 72:

⁹⁹ Տե՛ս Հիշ. ԺԴ, Բ, 452-466, Հ^տ 803: Հաշվարկում ներառված չեն հետագա ձեռքով արված հավելագրությունները, որոնք հիշատակարաններում նշված են ուղիղ փակագծերում:

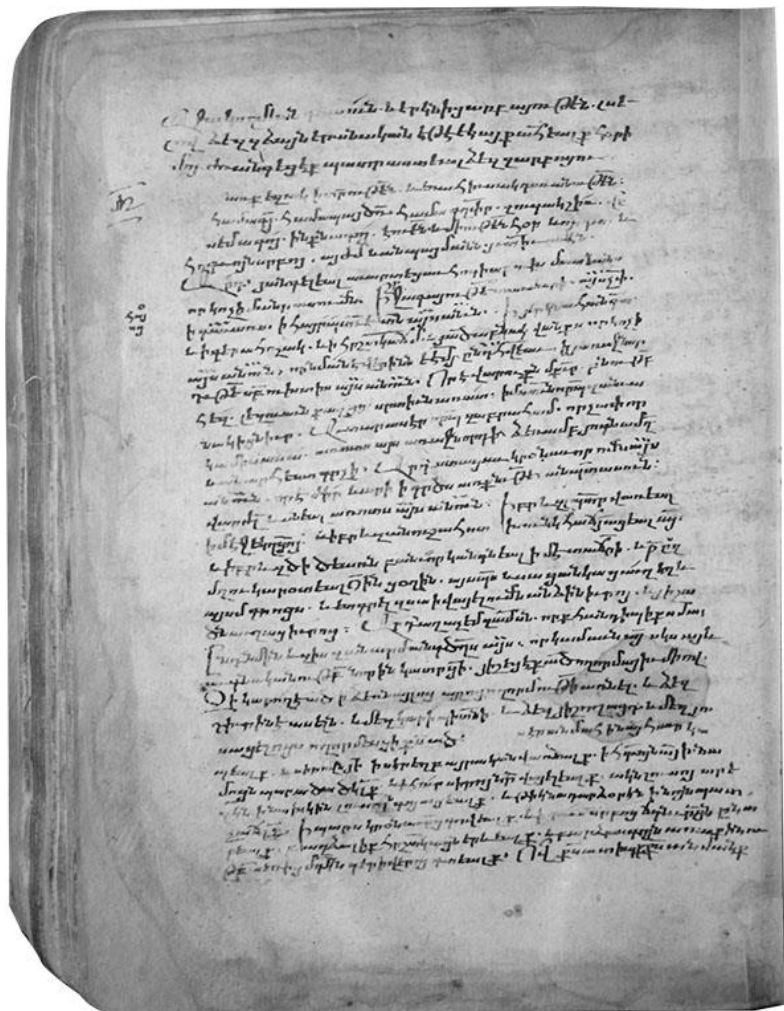
յալուժ, այնպես էլ հայերենի արդի փուլում, չեն ունեցել և չունեն կիրառության միևնույն հաճախականությունը, այդ պատճառով էլ դրանք տարբերակելի են՝ ըստ գործուն և ոչ գործուն շերտերի:

Արդ, տեղին է նշելը, որ հայերեն հիշատակարաններում ամենից հաճախադեպ հարյուրավոր բառեր, առանց որոնց դժվար է պատկերացնել այս ժանրը, ինչպես՝ անարժան, աղաւթել, աղաչել, աւարտել, գիր, գրել, գնել, գրի, եկեղեցի, ընդաւրինակել, թուական, իշխանութիւն, խնդրել, ձեռն, մատեան, յիշել, յիշատակ, նկարել, ննջեցաւ, նորոգել, ողորմել, տուն, վանք, վարդապետ, քահանայ և այլն (տե՛ս նաև այս առիթով վերևում բերված բառերը), միաժամանակ հայերենի գործուն շերտի բառամիավորներ են՝ ընդհանուր լեզվի զարգացման բոլոր փուլերի և ժողովրդախոսակցական լեզվի համար:

Մյուս կողմից հիշատակարանների բառապաշարում կարելի է առանձնացնել նաև ոչ գործուն բառաշերտի բազմաթիվ բառեր կամ բառատարբերակներ, որոնք խիստ սահմանափակ կիրառություն ունեն և հայտնի են հիմնականում գրավոր մեկ հուշարձանից: Այդ հուշարձաններից էլ վերջիններն անցել են մի բառարանից մյուսը (երբեմն նաև առանց օրինակի վկայակոչման), սակայն այդպես էլ տեղ չեն գտել խոսակցական լեզվում: Ժամանակակից հայերենում գրանցված այդ կարգի բառերին է՞դ. Աղայանը տալիս է մեզ համար ընդունելի համազրական անվանումը¹⁰⁰: Քննվող շրջանի հիշատակարաններում այդ կարգի, այսինքն՝ համազրական (միայն գրական երկերից հայտնի) բառերի թիվը բավական մեծ է: Ահա դրանցից մի քանիսը՝ աւետազոյ [Հիշ. ԺԳ, 560], բազմասխալ [Հիշ. ԺԳ, 145], բարձրաբեղուն [Հիշ. ԺԳ, 323], բարձրակառոյց [Հիշ. ԺԴ, Բ, 168], բիւրապարտ [Հիշ. ԺԳ, 669], բոցափայլ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 211], գեղեցկագիր [Հիշ. ԺԴ, Ա, 407], գուարթամիտ [Հիշ. ԺԳ, 561], ըզձաւէտ [Հիշ. ԺԳ, 789], ծանրամեղ [Հիշ.

¹⁰⁰ Էդ. Բ. Աղայան, *Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն*, էջ 121: Հ. Մուրադյանը, խոսելով գրաբարից միջին հայերենին այս կարգի բառերի անցնելու ուղու մասին, այն անվանում է «արվեստական» և բացատրում է գրական ազդեցությամբ է, տե՛ս Ավնարյաներ միջին գրական հայերենի պատմության, հտ. Ա., էջ 173:

ԺԴ, Բ, 149], միջնորդական [Հիշ. ԺԳ, 538], սիրաչարժ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 253] և այլն: Ընդ որում՝ նկատելի է, որ արդի հայերենի բառաբաններում այս բառերը շատ հաճախ արձանագրված են «Հնց.» կամ «հզվդ.» (իմա՝ հազվադեպ) նշումով, քանի որ դարձյալ սահմանափակ և միայն գրական երկերում են գործածված:

Նկ. 5, հիշատակարանային կաղապար, ՄՄ Հ^մ 2335, 181բ

Այս առիթով դիտարկենք 1476 թ. հիշատակարանային քաջ հայտնի կաղապարի բառային կազմը, որը, ըստ ամենայնի, ստեղծվել է գրագետ հիշատակարաններ կազմելու նպատակով և ապա՝ օրինակ ծառայել բամաթիվ հիշատակարանների շարադրման համար (նկ. 5)¹⁰¹:

Քննվող կաղապարը, որում բաց են թողնված միայն հատկանունները, համեմատաբար առանձնանում է իր վարժ շարադրանքով և հազվադեպ ու գրաբարատիպ բառերի գործածություններով: Դրանում հաշվել ենք շուրջ 180 բառ, որոնց մեծ մասը, որպես համահայերենյան բառաչերտի միավոր, արձանագրված է ինչպես գրաբարյան, այնպես էլ արդի հայերենի բառարաններում: Առանձնանշելի են հետևյալ բառերը՝ անապատասուն, աւգնականութիւն, գերահուշակ, եռահիւսակ, երկնայանգէտ (ուղղելի՛ երկնահանգէտ), զուգակշիւ, համագոյ, համապայծառ, համագաղափար, հրեշտակաճեմ, յոգնամեղ, վսեմագոյ: Բառարանների հետ համեմատությունը պարզում է, որ նշվածներից անապատասուն, աւգնականութիւն, գերահուշակ, եռահիւսակ, զուգակշիւ, համագաղափար, համագոյ, յոգնամեղ բառերը եղակի վկայություններով կամ առանց դրանց գրանցված են նաև ԺՀԼԲԲ-ում¹⁰²: Որոշ բառերի կողքին սպասելի կերպով գտնում ենք նաև «Հնց.» կամ «Հզվդ.» նշումները: Նշվածներից համապայծառ-ը վկայված է դեռևս հին հայերենում, հանդիպում է նաև հետագա մատենագիրների շարադրանքներում և ծիսական երկերում¹⁰³: ԺՀԼԲԲ-ում այն արձանագրված չէ, մինչդեռ էդ. Աղայանն այն գրանցել է իր կազմած ԱՀԲԲ-ում: Քննվող բառի գործածությունյան փնտրտուքը ժամանակակից հայերենում «Արևակ»-ի շտեմարանի շնորհիվ հաստատվեց միանգամից երկու օրինակով՝ գրական երկու երկե-

¹⁰¹ Կաղապարը և նրա մասին մանրամասն տե՛ս Խ. Ա. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Էջ 201-202:

¹⁰² Բացառությամբ անսպասարկաբար՝ բառի՝ նշյալ բառերը գտնում ենք նաև «Արևակ»-ի շտեմարանում:

¹⁰³ ՆՀԲ, 2, 19:

րից¹⁰⁴: Այսպիսով՝ վերոնշյալ բառերի հետ միասին համապայծառ-
ը ևս վերագրելի է հայերենի համագրական բառերի շարքին:

Երկնայանգէտ բառի առիթով նկատենք, որ, չնայած մատենա-
գրական¹⁰⁵, այդ թվում՝ հիշատակարանային¹⁰⁶ մի քանի վկայու-
թյուններին, այն ունեցել է սահմանափակ գործածություն և չի
անցել արդի հայերենին: Համենայն դեպս, այս բառի այլ կիրա-
ռություններ մեզ հայտնի չեն: Քննվող հիշատակարանում գոր-
ծածված վսեմագոյ բառն այս ձևով անհայտ է հայերենի բառա-
րաններին, իսկ հրեշտակաճեմ-ը ԺԵ. դարի մեկ օրինակով գրանց-
ված է միայն ԼՀ. ԳԲ-ում¹⁰⁷:

Ինչ վերաբերում է համահայերենյան բառաչերտին պատկա-
նող հիշատակարանային բառերի իմաստային խմբերին, ապա
քննվող ժանրի բնույթով պայմանավորված՝ դրանք հիմնակա-
նում ընդգրկում են կենցաղի նկարագրությանը, բնության
երևույթներին, սեփական անձին և աշխատանքին, մատյանի
ստեղծմանը, ընտանեկան և ազգակցական հարաբերություննե-
րին, հիշատակվող անձանց, նրանց մասնագիտություններին,
հոգևոր աստիճանակարգությանը, կրոնական, հասարակական-
քաղաքական իրադարձություններին, եկեղեցական տոներին,
ժամանակի առաջնորդներին վերաբերող մեծաթիվ բառեր ու ոճա-
կան կապակցություններ: Ստորև իմաստային խմբերով ներկա-
յացնենք գրավոր այս հուշարձաններում համահայերենյան
առավել հաճախադեպ և հայերենի գործուն բառաչերտին պատ-
կանող միավորների որոշ օրինակներ.

¹⁰⁴ Տե՛ս

http://www.eanc.net/EANC/search/context.php?doc_id=9560&start_sent_no=&end_sent_no=&found1=9207.4&query=sid=25467&page=1&search_language=armenian1&interface_language=am&contexts_output_language=armenian1 և
http://www.eanc.net/EANC/search/context.php?doc_id=9320&start_sent_no=&end_sent_no=&found1=4557.13&query=sid=25467&page=1&search_language=armenian1&interface_language=am&contexts_output_language=armenian1

¹⁰⁵ ՆՀԲ, 1, 696:

¹⁰⁶ Տե՛ս ՀԻԶ. ԺԷ, Ա, 596, ՀԻԶ. ԺԷ, Բ, 394, ՀԻԶ. ԺԷ, Գ, 279, 726:

¹⁰⁷ ԼՀ. ԳԲ, 176: Այս բառի այլ վկայություններ տե՛ս սույն գրքի «Բառարան»-ում:

ա. կենցաղը, առօրյան բնութագրող բառեր — *դառն, դժուար, ծանր, խաւար, անբարի, թանկութիւն, սղութիւն և այլն,*

բ. ժամանակի գաղափար արտահայտող բառեր — *ամ, առաւաւտ, աւր, գիշեր, թիւ, թուական, երեկոյ, ժամանակ, տարի, տիւ, ցերեկ, ամառն, ձմեռն, գարուն, աշուն, ամիս և այլն,*

գ. ուտելիք և ըմպելիք — *սեխ, ձմերուկ, խնձոր, հաց, կորեկ հաց, կորկոտ, գաթայ, գարի, մեղր, միս, ապուր, ջուր, գինի և այլն,*

դ. բնության երևույթներ, երկնային լուսատուներ — *ցուրտ, սառեղն, շոգ, արեւ, արեգակն, լուսին, աստղ, քամի, ամպ, անձրեւ, չարժ, երաշտ և այլն,*

ե. կենդանանուններ — *կով, ոչխար, անասուն, եզն, ջորի, ձուկն, գալլ, գառն, աղուէս, առիւծ և այլն,*

զ. սեփական անձին և աշխատանքին առնչվող բառեր — *անարժան, նուաստ, մեղաւոր, մեղապարտ, խոչորութիւն, անարհեստ, անվարժ, տգեղ, տխմար և այլն,*

է. գրչությանը և ձեռագրակերտմանն առնչվող բառեր — *արտագրել, աւարտել, աւրինակ, գծագրել, ընդաւրինակել, կոկել, կազմ, կազմել, գիր, գիծ, մատեան, թուղթ, թանաք, ներկ և այլն,*

ը. ընտանիք, ազգակցական հարաբերություններ — *հայր, մայր, քոյր, եղբայր, որդի, դուստր, կին, ամուսին, մաւրեղբայր, հաւրեղբայր, պապ, տատ, թոռն, սկեսուր, գոքանչ և այլն,*

թ. կյանքի ընթացք և մահ — *նորածին, դեռատի, կրտսեր, պատանի, երիտասարդ, ծեր, մահ, ննջել, փոխել, հանգչել և այլն,*

ժ. մասնագիտություն, զբաղմունք — *դերձակ, դարբին, հացպան, փռնապան, տնտես, երկրագործ, պղնձագործ, ոսկերիչ, կազմող և այլն,*

ժա. հոգեւոր աստիճանակարգություն և կրոնական հասկացություններ — *դպիր, սարկաւազ, երէց, քահանայ, վարդապետ, արեղայ, եպիսկոպոս, կաթողիկոս, ուխտ, երդումն, կնքել, հովուել, եկեղեցի, միաբան, վանք և այլն,*

ժբ. տոներ (հիմնականում՝ կրոնական) — *Ս. Ծնունդ, Ծառգարդար (Ծաղկազարդ), Ս. Յարութիւն, Զատիկ, Ս. Աստուածածնի Վերափոխումն, Ս. Խաչ (Խաչվերաց) և այլն,*

ժգ. Հասարակական-քաղաքական անցուղարձերին վերաբերող բառեր — գրաւել, տիրել, աւերել, արշաւել, հիմնումն, բարգաւաճումն, կործանումն, կողոպուտ և այլն,

ժգ. Հասարակական դիրք, առաջնորդութիւն — տէր, տանու-տէր, առաջնորդ, պաշտաւնեայ, իշխան, արքայ, թագաւոր և այլն,

ժե. առօրյա-խոսակցական զանազան բառեր, Հասկացութիւններ — աւդ, այգի, անձն, անուն, աստիճան, արտ, բարակ, բարձր, բեռն, բոյս, բոց, գող, գործ, դադար, դեղ, երգ, երկար, մարդ, ուժեղ, թոյլ, ուրախութիւն, տխրութիւն, փառք և այլն:

Հասկանալի է, որ իմաստային խմբերի այս բաժանումներով և նրանցում բերվող սահմանափակ օրինակներով չի սպառվում հիշատակարաններում գործածված համահայերենյան բառերի հարուստ շտեմարանը: Վկայակոչված օրինակների նպատակն ընդամենը քննվող բառաչերտի իմաստային բազմազանութեան ընդգծումն է հատկապես այնպիսի բառերով, որոնց մեծ մասը ցայսօր գործուն կերպով գործածվում է թե՛ բանավոր և թե՛ հատկապես գրավոր խոսքում:

Այսպիսով՝ ինչպես ցույց են տալիս մեր հաշվումները և բառարանային համեմատութիւնները, քննվող գրավոր հուշարձաններում գործածված բառերի գերակշիռ մասը, ավանդված լինելով դեռևս գրաբար մատենագրութեամբ, հայերենի գործուն բառաչերտին պատկանելու շնորհիվ ժառանգորդաբար անցել է նաև հայերենի հետագա փուլերին, դիտվել այդ փուլերի ընդհանուր բառակազմի միավոր և տեղ գտել լեզվի պատմութեան տվյալ ժամանակն արտացոլող բառացանկերում: Մեր համոզմամբ՝ ընտրված շրջանների հիշատակարաններում այդ կարգի բառերը քննելի են արդեն ոչ թե զուտ գրաբարյան, այլ ընդհանուր առմամբ համահայերենյան բառաչերտի համատեքստում:

Այս ենթադրութեամբ մենք նշեցինք նաև այնպիսի բառեր, որոնք թեև լայն կիրառութիւն չեն ունեցել և գերազանցապես հայտնի են գրավոր հուշարձաններից, այդ թվում՝ հիշատակարաններից, սակայն առանձին հեղինակների կիրառութիւնների շնորհիվ գրանցվել են անգամ հայերենի նոր շրջանի բառարաններում:

2.3. ԳՐԱԲԱՐՅԱՆ ԲԱՌԱՇԵՐՏԸ

Համահայերենյան Համագործածական բառերին գործածություն թյան քանակով հաջորդում են գրաբարի բառապաշարին հատուկ և այս շերտին պատկանող բառերը, ոճական կապակցություններն ու դարձվածքները, որոնց մեծ մասը մատենագրական տարբեր երկերից արդեն իսկ հայտնի է գրաբարի համապատասխան բառարաններին: Ընդամին սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ համահայերենյան բառերն ու գրաբարյան բառաշերտը միասին կազմում են հիշատակագիրների բառապաշարի հիմնաշերտը, որը ժամանակի ընթացքում նշանակալի փոփոխություններ չի կրել: Դեռ ավելին, նկատելի է, որ գրաբարի բառակազմն ամրապնդվել և նույնիսկ համալրվել է՝ ի հաշիվ գրաբարատիպ նորակազմությունների կամ անհարկի գրաբարաբանությունների, որոնք առատորեն գործածվել են ոչ միայն քննվող շրջանի, այլև հետագույն դարերի՝ ընդհուպ մինչև ԺԷ-ԺԸ. դդ. հիշատակարաններում:

Գրաբարյան բառաշերտի մեծաթիվ բառերի գործածությունը մեր առանձնացրած ժամանակահատվածի հիշատակարաններում կարելի է բացատրել տարբեր գործոններով: Դրանցից առաջինը, անկասկած, գրավոր այս հուշարձանների լեզվական ավանդույթն է, որին հիմնականում հետևել են հիշատակագիրները՝ փորձելով գրաբար շարադրել իրենց տողերը: Գրչական այդ մղումների մասին մանրամասն խոսել ենք «Մուտք» բաժնում և նշել, որ գրաբար գրելու ձգտումը շատ հաճախ հանգեցրել է անհարկի գրաբարաբանությունների գործածության, գրաբարյան գերճշգրտությունների և այլն:

Հաջորդ էական գործոնն այն է, որ քննվող ժամանակահատվածում ժողովրդախոսակցական լեզվի, տարբեր բարբառների և ԺԲ. դարից սկսած՝ որոշակի նորմավորման ձգտող կիլիկյան հայերենի կողքին գրաբարը շարունակել է մնալ իբրև մատենագրություն, մասնավորապես՝ կրոնական և մասամբ պատմագրական երկերի հիմնական լեզու¹⁰⁸: Ավելին, գրաբարով չգրելու համար

¹⁰⁸ Ս. Ղ. Ղազարյան, *Միջին հայերեն*, գիրք առաջին, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1960, էջ 120-127:

նույն շրջանի հեղինակները լրացուցիչ պարզաբանումներով հանդես գալու անհրաժեշտություն էին տեսնում, իսկ գրաբարի բառային, ձևաբանական կամ ոճական օրինաչափություններից չեղվող երկերի լեզուն հաճախ որակում էին իբրև «գեղջուկ»: Հիշենք, օրինակ, Ժ. դարի մատենագիր և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցուն (898-929 թթ.), որն իր պատմության մեջ հիշատակում է Շապուհ Բագրատունու անունով հայտնի երկը՝ վերջինիս լեզուն անվանելով «գեղջուկ բան»: Համեմատության համար պետք է արձանագրել, որ Դրասխանակերտցու երկն աչքի է ընկնում քերթողական արվեստին բնորոշ գեղեցիկ լեզվով և ոճով¹⁰⁹: Ահա թե ինչ է գրում պատմիչը Շապուհ Բագրատունու «Պատմության» վերաբերյալ. «Զի թէպէտ ստուգութիւն սահմանական բանի բացատրութեան եւ զբոլորովին բաժանումն ապացուցից ոչ կարացեալ ըստ քերթողական հրահանգացն համառատաբար ընձեռել, սակայն ըստ իւրումն ժամանակի ընտանի գոլով նորա զրուցացն ամենայնի, գեղջուկ բանիւ բաւական քեզ տայ պատճառս տեղեկութեան»¹¹⁰:

ԺԲ. դարի նշանավոր բժշկապետ Մխիթար Հերացին հարկ է համարել լրացուցիչ պարզաբանել, թե ինչու է ինքն իր «Ջերմանց մխիթարություն» անունով հայտնի երկը շարադրել «գեղջուկ և արձակ» լեզվով: «Եւ արարի զսա գեղջուկ եւ արձակ բարբառով, զի դիւրահաս լիցի ամենայն ընթերցողաց», - գրել է Հերացին¹¹¹: Ուշագրավ է, որ «գեղջուկ բառ» արտահայտությունը հանդիպում է նաև նույն շրջանի ձեռագիր հիշատակարաններում և հավանաբար կրկին միևնույն իմաստով՝ «Բառք գեղջուկ, պարզ ի թւականիս խորոմիս (թերևս «Հոռմեական» կամ «Հոռոմ» բառերի

¹⁰⁹ Հմմտ. Ա. Բ. Սարգսյան, «Հովհաննես Դրասխանակերտցու «քերթողական արվեստի» շուրջ», ՊԲՀ, 1981, թիվ 2, էջ 164-177:

¹¹⁰ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու Պատմության հայոց, առաջաբանը եւ բնագիրը՝ Գ. Տեր-Վարդանեանի, Մատենագիրք հայոց, ԺԱ. հտ., Ժ. դ., Պատմագրություն, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 439:

¹¹¹ Մխիթարայ բժշկապետի Հերացույ Ջերմանց մխիթարություն, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազարու, 1832, էջ [2]:

բարբառային տարբերակ է - Խ. Հ.) ՈՒԷ (1178) գրեցաւ գիրս» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 225]:

Նշված գրավոր հուշարձաններից շուրջ մեկ դար անց ԺԳ. դարի եկեղեցական նշանավոր գործիչ, մատենագիր Հովհաննես Երզնկացին երկնային մարմիններին նվիրված իր հայտնի «Վիպասանութիւն» աշխատութեան առաջաբանում դարձյալ պարզաբանում է «աշխարհական» լեզվով գրելու պատճառը՝ «Պարզեալ գրեցի համառօտ բանիւ եւ աշխարհական խօսիւք վասն դիւրաւ հասկանալի լինելոյ ընթերցողաց»¹¹²: Գրաբար և «աշխարհական» լեզվով գրելու տարբերութիւնները ցայտուն կերպով երևում են նաև ԺԲ. դարի նշանավոր հասարակական-եկեղեցական գործիչ, բանաստեղծ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ներսես Շնորհալու (1166-1173 թթ.) տարբեր երկերում: Բանասիրութեան մեջ վաղուց արդեն նկատված է, որ նրա հանելուկների և ժողովրդական ավելի լայն շրջանակների համար նախատեսված երկերի ու հրովարտական երկերի լեզուն զգալիորեն տարբերվում է նույն հեղինակի ծիսական բովանդակութեամբ երկերի լեզվից¹¹³:

Վերոբերյալ օրինակները վկայում են, որ թեև «աշխարհական» կամ «գեղջուկ» լեզուն հասկանալի և դյուրըմբռնելի էր ժողովրդի ավելի մեծ շրջանակներին, սակայն ժողովրդախոսակցական լեզվին տրված այդ անվանումներն արդեն բացատրում են նույն շրջանում վերջինիս հանդեպ եղած վերաբերմունքը: Մյուս կողմից՝ գրաբարը, թեև «դիւրահաս» էր «բազմաց», սակայն դեռևս համարվում էր այն բարձրագույն և վայելուչ լեզուն, որով պետք է շարադրվեին հատկապես կրօնական բովանդակութեամբ երկերը:

¹¹² [Յովհաննէս Երզնկացի], *Վիպասանութիւն զերկնային մարմնոց շարժմանէ, զոսաստորացն, որ ի նմա, եւ զհաստատութենէ երկրի*, Նախիջևան, 1792, էջ Թ.:

¹¹³ Հետազոտությունը նախնեաց ռավկօրէնի վրայ, ուսումնասիրությունը եւ քաղաածքներ, գրեց **Խ. Դ. Վ. Յովնանեան**, մասն Ա., Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1897, էջ 34: Հ. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս II, էջ 235: Ներսես Շնորհալու շարականների լեզվական առանձնահատկությունների մասին տե՛ս Ներսէս Շնորհալու կամ նրան վերագրուող շարականները, առաջաբանը եւ համեմատական բնագիրը՝ **Խ. Յարութիւնեանի**, Մատենագիրք հայոց, հտ. ԻԱ., ԺԲ. դ., Ներսէս Շնորհալի, Գիրք Ա., Երևան, Մատենադարան, 2018, էջ 966-970:

ել պատահական չէ, որ լեզվի այս ժանրայնացումը լավագույնս արտահայտվում է միջինհայերենյան շրջանում ստեղծված գիտական-գեղարվեստական և պատմական-կրոնական երկերի միջոցով¹¹⁴:

Այս առումով բացառություն չեն և քննվող շրջանից մեզ հասած ձեռագիր մատյանները, որոնք գերազանցապես կրոնածիսական բովանդակություն ունեն, և դրանց հիշատակարանների գրաբարագիր լինելը կարող է բացատրվել նաև այս գործոնով. գրիչները պարզապես խուսափել են այդ մատյանների ընդօրինակման ավարտին «գեղջուկ» լեզվով հիշատակագրելուց: Ամենայն հավանականությամբ՝ դա նաև ինչ-որ առումով գիտելիքի ու կրթվածության գրավական էր գրիչների համար¹¹⁵: Հիշատակարաններում գործածված հարյուրավոր բառեր, ինչպիսիք են՝ ամենագովելի, անգլխադարձ, աններհակ, անտրոհելի, աստուածաբարբառ, աստուածազալը, աստուածախառն, աստուածակիր, աստուածամաքուր, աստուածամերձ, աստուածապատումն, աստու-

¹¹⁴ Քննվող շրջանի մատենագրական երկերի և նրանց լեզվաբանական արժեքի մասին տե՛ս Հ. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս II, էջ 226-254, Ս. Ղ. Ղազարյան, *Միջին հայերեն*, էջ 115-134: Այնպիսի միջին գրական հայերենի պատմության, հտ. Ա, էջ 45-54: Երկի բովանդակությամբ պայմանավորված՝ լեզվի տարբերակվածությունը նկատել է դեռևս միսիթարյան հայր Արսեն Այտընյանն իր հայտնի «Նախաշալիդ»-ում, տե՛ս *Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի հանդերձ ներածությունը եւ յաւելումով*, յօրինեաց **հ. Ա. վ. Այտընեան**, Վիեննա, Միսիթարեան տպ., 1866, էջ 147:

¹¹⁵ Դատելով ոչ միայն բուն ձեռագրի ընդօրինակության, այլև հիշատակարանների մեջ լեզվական հնարավոր սխալների համար թողություն խնդրելու գրիչների բազմաթիվ թախանձանքներից՝ կարելի է վստահորեն արձանագրել, որ վերջիններս խիստ կարևորել են գրագետ շարադրանքը: Բայց այս երևույթը զուտ հայկական չէ. արևմտյան ձեռագրաստեղծման կենտրոններում, մասնագիտացված գրիչների շրջանում լատիներեն հիշատակարան գրելը ինչ-որ առումով ծառայել է իբրև գիտելիքի գրավական: Մանրամասն տե՛ս **M. Moreton**, *Pious Voices: Nun-scribes and the Language of Colophons in Late Medieval and Renaissance Italy*, “Essays in Medieval Studies”, 29, 2014 (1), pp. 60-61. Այս գործոնը նպաստել է նաև, որ լատիներենը դեռ երկար մնա հիշատակարանագրության ավանդական լեզուն եվրոպական ձեռագրապետության, տե՛ս **M. Schiegg**, *Scribes' Voices: The Relevance and Types of Early Medieval Colophons*, “Studia Neophilologica” 88 (2016), pp. 136-137.

լածալետական, աստուածունակ, եղաբուն, զուրավաստակ, մարտամբոխ, միաբուն, չորեքծագեան, չորեքկերպեան, չորեքճառագայթեան, սուրակոխ, քրիստոսագօր, քրիստոսատուր, քրիստոսաւանդ և այլն, որոնց մի մասն առանձնացրել էինք նախորդ ենթագլխում, հենց այս մտածողութեան արդյունք են և ոչ ժամանակի լեզվի բնական արտահայտութիւն:

Մեր դիտարկմամբ՝ հիշատակագիրների բառային նկարագրի վրա մեծապես ազդել է նաև ինչպես ժամանակի, այնպես էլ ավելի վաղ ստեղծված գրական տարբեր երկերի, ծիսական զանազան մատյանների բառապաշարը, ընդ որում՝ խիստ հազվադեպ և այն մատյանի, որն այդ պահին ընդօրինակել է գրիչը: Այս երևույթի մասին առանձին կխոսենք 2.5 ենթագլխում, իսկ այստեղ փաստենք, որ սա ևս լրացուցիչ մի գործոն է հիշատակարաններում գրաբարյան բառաչերտի ակտիվ ներկայութեան:

Արդ, ամփոփելով մինչ այս ասվածը՝ արձանագրենք, որ մի կողմից հիշատակարանագրութեան լեզվական ավանդույթը և կրօնական երկերի, այդ թվում՝ ընդօրինակված մատյանների գրաբարագիր լինելը, մյուս կողմից ժամանակի բարբառների և ժողովրդախոսակցական լեզվի նկատմամբ ոչ միանշանակ վերաբերմունքը («գեղջուկ բառ», «աշխարհական լեզու»¹¹⁶) որոշիչ դեր են խաղացել ոչ միայն հիշատակագիրների լեզվի, այլև նրանց բառապաշարի արտահայտման հարցերում:

Մեր ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ Թ-ԺԵ. դդ. հիշատակարանների հինհայերենյան բառապաշարը հատկանշվում է ինչպես դասական, այնպես էլ հետդասական և նախամիջին շրջանների երկերին բնորոշ բառերի և բառակապակցութիւնների հարուստ գործածութիւններով: Դրանցից առավել ուշագրավ դրսևորումներին հարկ ենք համարում առանձին անդրադառնալ:

¹¹⁶ Հատկանշելի է, որ հետագայում ուսումնասիրողները նույնպես այս շրջանի հայերենին տվել են *նախնյաց լեզուներն* (Ղ. Հովնանյան, Ա. Այտրեյան), *ստորին հայերեն* (Ն. Բյուզանդացի), *շիջերախառ նկարած լեզու* (Գ. Չարբիանալյան) և համանման այլ բնորոշումներ:

Նախևառաջ հիշատակելի են մատենագրական եզակի վկայություններով հայտնի բառերի հիշատակարանային գործածությունները, որոնք ինչ-որ առումով նոր կյանք են տալիս այդ բառերին: Ստորև բերվող բառամիավորները մեզ հայտնի են դասական շրջանի առաջին իսկ (մեսրոպյան շրջան) երկերից¹¹⁷, որոնք հիմնականում մեկ օրինակով են գրանցված ՆՀԲ-ում¹¹⁸, ինչպես՝ գանձալից [Հիշ. ԺԴ, Ա, 442. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 529], գուրավաստակ [Հիշ. ԺԳ, 164. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 751], պարկեշտաժողով [Հիշ. ԺԳ, 106. հմմտ. ՆՀԲ, 2, 636], համարահատ [Հիշ. ԺԳ, 437. հմմտ. ՆՀԲ, 2, 22] և այլն:

Անհամեմատ ավելի շատ են գրաբարի հետդասական և նախամիջին շրջանի երկերից հայ բառարանագրությանը եզակի օրինակներով հայտնի բառերը՝ աղերսահայց [Հիշ. ԺԳ, 218. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 38], անեղաչէն [Հիշ. ԺԳ, 150. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 138], անմուրապէս [Հիշ. ԺԳ, 576. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 204], առատասեղան [Հիշ. ԺԳ, 88. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 295], աւետատու [Հիշ. ԺԳ, 338. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 394], բաղմայարմար [Հիշ. ԺԴ, Ա, 238. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 412], բարձրածայրեալ [Հիշ. ԺԳ, 733. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 463], գեղեցկանուազ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 213. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 538], գեղեցկատեղն [Հիշ. ԺԴ, Բ, 28. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 538], դադարանք [ԺԵ, Բ, 117. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 590], եզաբուն [Հիշ. Ե-ԺԲ, 333. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 646], երկասիրաբար [Հիշ. ԺԴ, Բ, 213. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 689], երկրաթաւալ [Հիշ. ԺԳ, 436. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 700], խոհեմամիտ [Հիշ. Ե-ԺԲ, 332. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 959], ծիրանակիր [Հիշ. ԺԳ, 889. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 1017], կարճակտուր [Հիշ. Ե-ԺԲ, 197. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 1073], կենազրաւ [Հիշ. ԺԳ, 791. հմմտ. ՆՀԲ, 1, 1083], հրեշտակացոյց [Հիշ. ԺԴ, Ա, 402. հմմտ. ՆՀԲ, 2, 142], ճառաբար [Հիշ. ԺԳ, 762. հմմտ. ՆՀԲ, 2, 172], յարափթիթ [Հիշ. ԺԳ, 733. հմմտ. ՆՀԲ, 2, 344], նախածան [Հիշ. ԺԴ, 450. հմմտ. ՆՀԲ, 2, 389], նորախոց

¹¹⁷ Դասական կամ մեսրոպյան շրջանի բնագրերի մասին տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, էջ 78-78:

¹¹⁸ Տողատակերը չծանրաբեռնելու նպատակով վկայակոչվող օրինակների կողքին, համապատասխան հիշատակարանի էջը նշելուց բացի, տրվում են նաև բառերի հղումները ՆՀԲ-ում:

[Հիշ. ԺԳ, 194. հմմտ. ՆՀԲ, 2, 442], ջահապայծառ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 149. հմմտ. ՆՀԲ, 2, 668], սնութիւն [Հիշ. ԺԴ, Ա, 356. հմմտ. ՆՀԲ, 2, 726], վայելչաշար [Հիշ. ԺԳ, 431. հմմտ. ՆՀԲ, 2, 777], տաղանդապարտ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 376. հմմտ. ՆՀԲ, 2, 839] և այլն:

Նկատելի է, որ վերոնշյալ բառերի հնագույն օրինակներն ավանդված են ինչպես ինքնուրույն (անեղաշէն, բազմայարմար, բարձրածայրեալ, գեղեցկանուագ, գեղեցկաստեղն, եղաբուն, երկրաթաւալ, զուրավաստակ, խոհեմամիտ, կարճակտուր, հրեշտակացոյց, յարափթիթ, պարկեշտաժողով, սնութիւն, տաղանդապարտ), այնպես էլ թարգմանական (անմուլարապէս, առատասեղան, գանձալից, դադարանք, ծիրանակիր, համարահատ, ճառաբար, նախածան, նորախոց, ջահապայծառ, վայելչաշար) մատենագրությամբ:

Միաժամանակ հարկ է նկատել, որ քննվող աղբյուրներում, իսկ ավելի ստույգ՝ մինչև ԺԱ. դարը գրված հիշատակարաններում, որոնք, անկասկած, դասելի են հինհայերենյան շրջանին, գրանցված են նաև մի շարք բառեր, որոնք դեռևս անհայտ են հայ բառարանագրությանը, ուստի՝ տեղ են գտել մեր կազմած և գրքի վերջում բերվող «Բառարան»-ում: Նշենք գրանցից մի քանիսը միայն՝ ողջախոհակ [Հիշ. Ե-ԺԲ, 91], աներեւակապէս [Հիշ. Ե-ԺԲ, 91], արտայայտաբար [Հիշ. Ե-ԺԲ, 91], բնաբանականութիւն [Հիշ. Ե-ԺԲ, 90], եղեռնաթոյն [Հիշ. Ե-ԺԲ, 118], երեւակապէս [Հիշ. Ե-ԺԲ, 91], թարգմազրիչ [Հիշ. Ե-ԺԲ, 73], կամամեղ [Հիշ. Ե-ԺԲ, 54], հոգետուիչ [Հիշ. Ե-ԺԲ, 39], որոմնարկու [Հիշ. Ե-ԺԲ, 67], սրբերամ [Հիշ. Ե-ԺԲ, 110], քահագծագիր [Հիշ. Ե-ԺԲ, 98] և այլն:

Հինհայերենյան բառաչերտի արտահայտությունը գրավոր այս աղբյուրներում միայն նշյալ ժամանակաշրջանով (մինչև ԺԱ. դ.) և թվարկված բառերով սահմանափակել անհնար է: Նկատառելով հիշատակարանների լեզվական ընդհանուր նկարագիրը, ինչպես նաև դրանց գրաբարագիր լինելը՝ միանգամայն սպասելի է նաև հետագա դարերում շարադրված հիշատակարաններում գրաբարակերտ կամ գրաբարատիպ բառերի գործածությունը: Ի վերջո, ինչպես արդեն նշել ենք, հիշատակագիրներն

ամեն ջանք գործադրել են իրենց հիշատակարաններն ավելի գեղեցիկ և ճոխ լեզվով շարադրելու համար: Ուստի՝ ԺԳ., ԺԴ., ԺԵ. և հետագա դարերի հիշատակարաններում հանդիպող հարյուրավոր նորաստեղծ կամ նորահայտ բառերի զգալի մասը թերևս պետք է համարել գրաբարբանուկություն կամ գրաբարյան հնաբանություն տվյալ լեզվափուլի բառապաշարի կազմում: Այսպես, օրինակ, աղախնազաւակ [Հիշ. ԺԳ, 39], աղերսահայց [Հիշ. ԺԳ, 218], աղտափարատ [Հիշ. ԺԳ, 639-640], աղփածեմ [Հիշ. ԺԳ, 136], բիւրապէս [Հիշ. ԺԳ, 373], գերահանդէս [Հիշ. ԺԳ, 605], դաւարարձակ [Հիշ. ԺԳ, 326], հաշտակամ [Հիշ. Ե-ԺԲ, 192], յոգնախորտիկ [Հիշ. Ե-ԺԲ, 181, Հիշ. ԺԳ, 614], սողեմտանել [Հիշ. Ե-ԺԲ, 196], այլև ԺԷ. դարի հիշատակարաններում հանդիպող գէշաքձիձ, եզահոմել, երջանկամեծար, ձեռնամուծութիւն, ճշգրտախօս, յոլովիմաց, տեառնուսոյց¹¹⁹ և համանման բազմաթիվ այլ բառեր, մեր համոզմամբ, ոչ թե միջինհայերենյան կամ վաղաշխարհաբարյան լեզվափուլերի բառեր են, այլ վերջիններումս գրանցված գրաբարբանուկություններ, գրաբարյան հնաբանություններ, որոնք կերտվել կամ գործածվել են գրաբարի ազդեցությամբ, նմանությամբ և ոգով: Ըստ որում՝ նմանօրինակ բառերի գործածություններով առանձնացող հիշատակարանները, որպես կանոն, առանձնանում են նաև իրենց գրաբար կամ խիստ գրաբարախառն լեզվով, որը ևս լրացուցիչ փաստարկ է վերոնշյալ բառերը գրաբարին հաջորդած լեզվաշրջաններում գրաբարբանուկություն համարելու հարցում:

Քննվող ժամանակահատվածի գրչական բառապաշարի և նրանում հինհայերենյան բառաչերտի մասին խոսելիս պետք է նկատի ունենալ նաև, որ այն միշտ չէ, որ ներդաշնակ է գրաբարի օրինաչափություններին. գրաբարի բառարաններից մեզ հայտնի բառերի համեմատությամբ հիշատակարանային գործածությունները երբեմն աչքի են ընկնում տարաբնույթ առանձնահատկություններով: Ստորև ծանոթանանք այդ երևույթի հիմնական յու-

¹¹⁹ Խ. Հարությունյան, «Գրիգոր Երևանցի՝ ԺԷ. դարի երկրորդ կեսի մի արդյունաշատ գրիչ, Բ. գրչի հիշատակարանները», էջ 375-382:

րահատկություններին և ի մասնավորի անդրադառնանք նրանց առավել տիպական դրսևորումներին:

Առաջին հերթին նշելի է այն, որ հիշատակարանները հաճախ տրամադրում են արդեն իսկ բառարանագրված բառերի այնպիսի տարբերակներ, որոնք վերջիններիս համեմատ ունեն հնչյունական կամ բառակազմական որոշ տարբերություններ: Այսինքն՝ հիշատակագիրները գործածել են մատենագրական երկերից կամ բառարաններից մեզ հայտնի բառերի այլ տարբերակներ: Օրինակներով դիտարկենք ասվածը.

Մատենագրական տարբեր վկայություններով հայտնի և հայերենի տարբեր բառարաններում գրանցված մտառութիւն բառը¹²⁰ 1327 թ. մի հիշատակարանում վկայված է մտառութիւն տարբերակով [Հիշ. ԺԴ, Բ, 23], որի երկրորդ բաղադրիչում արտացոլված է առնում բայի ներկայի հիմքը (հմմտ. «միտ առնուլ»՝ խելամտություն): Նույն ձևով՝ բառարաններին հայտնի հոդմակոծել(իմ) բայը¹²¹ 1302 թ. մի հիշատակարանում հանդիպում է հոդմնակոծել տարբերակով [Հիշ. ԺԴ, Ա, 30]: Ընծայատուր բառը (հիմնականում գործածվում է լինիմ բայի հետ)¹²² 1205 թ. հիշատակարաններից մեկում վկայված է վանկի կրճատմամբ՝ ընծատուր ձևով [Հիշ. ԺԳ, 46]: Կրկին վանկի կրճատմամբ է առաջ եկել տղական բառատարբերակը, որը մեկ անգամ գործածվել է 1236 թ. Սսում գրված մի հիշատակարանում [Հիշ. ԺԳ, 198]: Բառարաններում այս բառը գրանցված է տղայական ձևով¹²³: Տղական բառատարբերակից բաղադրվել է նաև տղականութիւն բառը, որը մեկ վկայությամբ տեղ է գտել միջին հայերենի բառարանում¹²⁴: Այս նույն ձևով հիշատակարաններից մեկում վկայված է սքանչալէս բառատարբերակը [Հիշ. Ե-ԺԲ, 32]: Այս բառի դիմաց բա-

¹²⁰ Հմմտ. ՆՀԲ, 2, 306, ԱԲ, 575, ՌՂ.ԳԲ, 2, 207, ՀԲԲ, 3, 372:

¹²¹ Հմմտ. ՆՀԲ, 2, 117, ԱԲ, 503, ՌՂ.ԳԲ, 2, 84, ՀԲԲ, 3, 128:

¹²² Հմմտ. ՆՀԲ, 1, 778, ԱԲ, 311, ՌՂ.ԳԲ, 1, 468, ՀԲԲ, 2, 62:

¹²³ Հմմտ. ՆՀԲ, 2, 882, ԱԲ, 786, ՌՂ.ԳԲ, 2, 563, ՀԲԲ, 4, 421, ԺՀԼԲԲ, 4, 511:

¹²⁴ Տե՛ս ՄՀԲ, 762: Ըստ ամենայնի՝ տղական բառատարբերակը ևս վերագրելի է միջինհայերենյան բառաշերտին:

ռարաններն ունեն սքանչելապէս բառը¹²⁵, թեև սքանչ- առաջնա- բաղադրիչով մի քանի այլ բառեր ևս (սքանչանք, սքանչատես) հայտնի են բառարաններին: Առաջնաբաղադրիչի անհնչյունա- փոխ կազմությամբ է գործածված երկիրպագութիւն բառը [Հիշ. ԺԳ, 368], մինչդեռ այն հայտնի է երկիրպագութիւն ձևով¹²⁶:

Բառատարբերակներ են առաջանում նաև բառակազմության ժամանակ նույնիմաստ ածանցների գործածության դեպքում: Օրինակ՝ 1129 թ. գրված մի հիշատակարանում վկայված է անս- պառապէս բառը [Հիշ. Ե-ԺԲ, 157], որը բառարաններին հայտնի է անսպառաբար տարբերակով¹²⁷: Այս նույն կերպ հայերենի մի շարք բառարաններին հայտնի վիպասանաբար բառի¹²⁸ փոխարեն 1215 թ. Երուսաղեմում գրչագրված մատյանի գրիչն իր պերճա- խոս հիշատակարանում գործածել է վիպասանապէս տարբերակը [Հիշ. ԺԳ, 92]:

Առավել հաճախ բառատարբերակներ են առաջանում՝ ա հոդա- կապով կամ նրա բացակայությամբ պայմանավորված: Այսպես, դեռևս դասական շրջանի երկերով ավանդված քաղցրուսոյց բա- ուի¹²⁹ փոխարեն 1328 թ. հիշատակագիրը գործածել է քաղցրաու- սոյց հոդակապավոր տարբերակը [Հիշ. ԺԴ, Բ, 29]: Նույն հիշա- տակարանը գրաբարի խրատոտոութիւն բառի¹³⁰ դիմաց ունի խրատատոութիւն տարբերակը: Գերբնաբար բառը, որ գրանցված է գրաբարի բառարաններում¹³¹, 1255 թ. կիլիկիայում ընդօրինակ- ված ձեռագրի հիշատակարանում հանդիպում է գերաբնաբար

¹²⁵ Հմմտ. ՆՀԲ, 2, 767. ԱԲ, 743. ՌՂԳԲ, 2, 490. ՀԲԲ, 4, 283. ԺՀԼԲԲ, 4, 353: Այս և մի քանի լրացուցիչ օրինակների համար տե՛ս նաև Վ. Խաչատրյան, «5-11-րդ դարերի ձեռագրերի հիշատակարանների բառապաշարը», էջ 39-48:

¹²⁶ Հմմտ. ՆՀԲ, 1, 703. ԱԲ, 281. ՌՂԳԲ, 1, 423. ՀԲԲ, 1, 602. ԺՀԼԲԲ, 1, 598. ԱՀԲԲ, 1, 357:

¹²⁷ Հմմտ. ՆՀԲ, 1, 237. ԱԲ, 90. ՌՂԳԲ, 1, 142. ՀԲԲ, 1, 176:

¹²⁸ Հմմտ. ՆՀԲ, 2, 824. ԱԲ, 764. ՌՂԳԲ, 526. ՀԲԲ, 4, 345: Վերջինը նույն տե- դում ունի նաև *վիպասանօրէն* տարբերակը:

¹²⁹ Հմմտ. ՆՀԲ, 2, 976. ԱԲ, 823. ՌՂԳԲ, 2, 619. ՀԲԲ, 4, 542:

¹³⁰ Հմմտ. ՆՀԲ, 1, 993. ԱԲ, 397. ՌՂԳԲ, 1, 596. ՀԲԲ, 2, 308: Ժամանակակից հայերենում նշյալ բառն արձանագրված է *խրատատվոյթյուն* ձևով՝ ԺՀԼԲԲ, 2, 592. ԱՀԲԲ, 1, 613:

¹³¹ Հմմտ. ՆՀԲ, 1, 547. ԱԲ, 212. ՌՂԳԲ, 1, 321. ՀԲԲ, 1, 429:

տարբերակով [Հիշ. ԺԳ, 278]: Բառարաններից հայտնի բարբա-
րոյ բառի¹³² փոխարեն 1336 թ. գրված հիշատակարանում վկայ-
ված է բարբարոյ անհոդակապ բառատարբերակը [Հիշ. Ա, 245]: Անհոդակապ է նաև ԺԱ. դարով թվագրվող հիշատակարան-
ներից մեկում վկայված ձեռնգիր բառատարբերակը, որը ձեռնա-
գիր, իսկ ավելի հաճախ ձեռագիր տարբերակներով գրանցված է
հայերենի բառարաններում¹³³:

Հիշատակագիրների գրավոր խոսքում բառատարբերակներ են
առաջ գալիս նաև ի-ով վերջավորվող բառերի և ա հոդակապի
չձուլվելու հետևանքով: Ըստ որում՝ նկատելի է, որ այդ երևույթն
ավելի հաճախ հանդիպում է հոգի- առաջնաբաղադրիչով բառերի
դեպքում: Այսպես, գրաբարի բառարաններում գրանցված հոգե-
գումար բառը¹³⁴ 1295 թ. մի հիշատակարանում հանդիպում է հո-
գիագումար տարբերակով [Հիշ. ԺԳ, 756]: Հոգեծալալ բառի¹³⁵ դի-
մաց նույն հիշատակագիրը գործածել է հոգիածալալ տարբերակը:
ԺԲ. դարով թվագրվող մի հիշատակարանում վկայված հոգեա-
տուր բառը [Հիշ. Ե-ԺԲ, 324] ՆՀԲ-ում գրանցված հոգետուր բա-
ռի¹³⁶ աղավաղված ձևն է, քանի որ չի գիտակցվել սկզբնաբաղադ-
րիչ հոգի բառի ի վերջնահնչյունի և ա հոդակապի ձուլմամբ
ստացված է-ն (<ե): Դրա հետևանքով նշյալ բառում հոդակապը
փաստորեն կրկնվել է:

Բառերի այս փոփոխությունների կամ բառատարբերակների ի
հայտ գալը շատ հաճախ պայմանավորված է լեզվի զարգացման
որոշ օրինահափուլթյուններով, մասնավորապես հնչյունական
զարգացումներով: Այդ ճանապարհով գրաբարի բառաֆոնդի
բազմաթիվ բառեր համապատասխան փոփոխություններով գոր-
ծածվել են նաև միջինհայերենյան և վաղաշխարհաբարյան լեզ-

¹³² Հմմտ. ՆՀԲ, 1, 445. ԱԲ, 172. ՌՂ.ԳԲ, 1, 262. ՀԲԲ, 1, 337:

¹³³ Հմմտ. *ձեռնագիր*՝ ՆՀԲ, 2, 152. ԱԲ, 517. ՌՂ.ԳԲ, 2, 108. ՀԲԲ, 3, 164: Որպես
կանոն՝ բառարաններն այս բառի համար հասցեագրում են *ձեռագիր* տար-
բերակին (*տե՛ս* նշումով):

¹³⁴ Հմմտ. ՆՀԲ, 2, 110. ԱԲ, 500. ՌՂ.ԳԲ, 2, 79. ՀԲԲ, 3, 121:

¹³⁵ Հմմտ. ՆՀԲ, 2, 111. ԱԲ, 501. ՌՂ.ԳԲ, 2, 80. ՀԲԲ, 3, 121:

¹³⁶ Հմմտ. ՆՀԲ, 2, 112. ԱԲ, 501. ՀԲԲ, 3, 122:

վափուկերում՝ որպես գրաբարից ավանդված բառեր, որոնց մասին առավել մանրամասն կխոսենք 2.4.1 ենթագլխում:

Սույն գրքի վերջում ներկայացվող բառարանում կարելի է տեսնել բառերի այսպիսի մի շարք օրինակներ, որոնց տարբերակները միաժամանակ գրանցված են հայերենի տարբեր բառարաններում: Ավելորդ համարելով այստեղ դրանց առանձին-առանձին թվարկումը՝ նկատենք միայն, որ եթե մի կողմ թողնենք չիմացության հետևանքով առաջ եկած սխալագրությունները, ապա ընդհանուր առմամբ՝ բոլոր այդ բառատարբերակները հայերենի պատմական բառապաշարի անբաժան մասն են և արտահայտում են հին հայերենի բառակազմական օրինաչափությունները:

Քննվող ժամանակահատվածի վաղ շրջանի հիշատակարաններում հանդիպում են նաև հունարան հայերենին հատուկ բառագործածություններ: Հայտնի է, որ Ե. դարի երկրորդ կեսից մինչև Ը. դարի առաջին տասնամյակները հայերենը մեծապես ազդվել է հունարենից. այս ընթացքում լեզու են մուծվել հունարան բազմաթիվ կառույցներ, հունարենի նմանողությամբ (ամբողջական կամ մասնակի պատճենումներով) ստեղծվել են տասնյակ բառեր, որոնց կազմությանը ակտիվորեն մասնակցել են մեծաթիվ նախածանցներ (ապ-, արտ-, բաղ-, բաց-, գեր-, ենթ-, մակ-, յար-, ներ-, շար-, պար-, տար-, տրամ-, փաղ- և այլն): Ընդ որում՝ այդ նախամասնիկների հիմնական մասը (բաղ-, գեր-, ենթ-, հակ-, տրամ- և այլն) հինհայերենյան արմատներ են՝ երբեմն հնչյունափոխված կամ իմաստի մթազնմամբ¹³⁷: Հայոց լեզվի պատմության մեջ այս շրջանը հատկանշվել է «հունարան դպրոց», իսկ նրա լեզուն՝ «հունարան հայերեն» անվանումներով¹³⁸:

¹³⁷ Գ. Մուրադյան, Հունաբանությունները դասական հայերենում, Երևան, «Նաիրի» հրատ. 2010, էջ 34:

¹³⁸ Հունաբան դպրոցի և հայերենի վրա վերջինիս ազդեցությունների մասին ստեղծվել է հարուստ գրականություն: Այստեղ նշենք դրանցից մի քանիսը միայն՝ Н. Адонцъ, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроградъ, типография императорской академии наукъ, 1915, стр. I-CXVII, 3. Մանանդեան, Յունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները. քննական

Արդ, հունաբան հայերենի որոշ դրսևորումների արձագանքներ գտնում ենք նաև հիշատակագիրների բառապաշարում: Դա մասնավորապես արտահայտվում է վերոհիշյալ նախածանցներով կազմված մի շարք բառերի գործածությամբ, որոնք, ըստ մեր քարտազբաժնի նյութի, վկայված են քննվող ժամանակահատվածի համեմատաբար վաղ շրջանի հիշատակարաններում: Ըստ որում՝ առանձնանշելի է, որ բացի հայոց լեզվում համընդհանուր կիրառություն ստացած բառերից (դերանուն, ենթադրություն, հակասություն, մակբայ, մակերեւոյթ և այլն), որոնց քննությունը մենք զանց ենք առնում, հիշատակարաններում հանդիպում են նաև լեզվաբանական տեսանկյունից որոշակի հետաքրքրություն ունեցող և ուշագրավ բառեր: Դրանցից մի քանիսին ստորև հարկ ենք համարում առանձին անդրադառնալ.

893 թ. Սևանավանքում ընդօրինակված Մաշտոցի (մեզ է հասել ԺԶ. դարի ընդօրինակումով՝ ՄՄ Հ^{մբ} 970³⁹) առավելապես վարք-հիշատակարան հիշեցնող շարադրանքում¹⁴⁰ Ստեփանոս գրիչը գործածել է մականնալ (մականնաց է ձևով) նախածանցա-

ուսումնասիրությւն, Վիեննա, Միխթարեան տպ., 1928, Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, էջ 142-168: Ա. Ն. Մուրադյան, Հունարան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Երևան, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1971, Գ. Մուրադյան, Հունարանությունների դասական հայերենում, Երևան, «Նաիրի» հրատ. 2010 և այլն: Աշխատությունների մասին առավել մանրամասն տե՛ս Ա. Ն. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 17-43:

¹³⁹ Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մատենադարանի, հտ. Գ., կազմեց՝ Օ. Եզանեան, խմբագրությամբ՝ Փ. Անթարեանի, Յ. Քեսեմեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քիյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դերիկեանը, Երևան, «Մազադաթ» հրատ., 2007, սիւն 1517-1524: Նկատենք, որ ձեռագրի թվագրման հարցում առկա է տարբերություն. Ա. Մաթևոսյանը հիշատակարանը հրատարակելիս փակագծում մատյանը թվագրել է ԺԵ. դարով [Հիշ. Ե-ԺԲ, 40], մինչդեռ ձեռագրի նկարագրությամբ այն ԺԶ. դար է:

¹⁴⁰ Հմմտ. Ե-ԺԲ, 40-43 և Մայր Մաշտոց, հտ. Ա., գիրք Ա., Ըստ հնագոյն երկաթագիր ձեռագրերի եւ համեմատությամբ Աստուածաշունչ մատենի, բնագրական եւ կանոնացանկային յաւելուածովք, աշխատասիրությամբ՝ Գ. Տեր-Վարդանեանի, Սբ. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածին հրատ., 2012, էջ 722-734: Ի դեպ, քննվող բառն ունի տարբերություններ, տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 733, ծնթ. 10:

վոր բայը [Հիշ. Ե-ԺԲ, 43], որը մեկ օրինակով գրանցված է նաև ՆՀԲ-ում¹⁴¹: Նշված բայը ճշգրիտ պատճենումն է հունարեն ἐπιμένω «մնալ (ինչ-որ բանի վրա, ինչ-որ տեղում)» բայի¹⁴², միայն ինչպես երևում է, հայերեն կազմության մեջ նախածանցին հաջորդել է ա հոդակապը: Դարձյալ բառապատճենման հետ գործ ունենք 1048 թ. մի հիշատակարանում հանդիպող մակազարդ նորագյուտ բառի պարագայում [Հիշ. Ե-ԺԲ, 95]: Այն կրկնում է հունարեն ἐπικοσμή- նախածանցավոր կառույցը (ἐπι + κοσμή), որն այս ձևով ինքնուրույն կիրառություն չունի, այլ համապատասխան վերջավորություններով բաղադրում է այլ բառեր, ինչպես՝ ἐπικοσμή+έω «զարդարանք, պաճուճանք ավելացնել» բայը¹⁴³, որը հայերենում արտացոլված է զարդարել տարբերակով¹⁴⁴: Հունաբանություններ են նաև մակադրություն [Հիշ. Ե-ԺԲ, 169], մակակոչել [Հիշ. Ե-ԺԲ, 241], մակձայնել [Հիշ. Ե-ԺԲ, 222] բայերը¹⁴⁵, որոնցից վերջինը հատկանշվում է նաև նախածանցից հետո և բաղաձայնով սկսվող բառից առաջ հոդակապի բացակայությամբ, ինչն անսովոր է բառակազմական այս եղանակի համար, բայց ոչ եզակի¹⁴⁶: Այս նույն երևույթով է բացատրելի մատենագրական տարբեր հուշարձաններում, այդ թվում՝ հիշատակարաններում վկայված մակացու բառը [Հիշ. Ե-ԺԲ, 83], որը կազմված է մակ- նախածանցից, կամ բայի անցյալի հիմքից (կաց) և -ու վերջածանցից (հիմտ. հուն. ἐπίσθημος «հիմուտ, խելա-

¹⁴¹ ՆՀԲ, 2, 192: Տե՛ս նաև ՆԲԳ, 64:

¹⁴² A Greek-English Lexicon, compiled by H. G. Liddell and R. Scott, revised and augmented throughout by Sir H. S. Jones with the assistance of R. Mckenzie, with a revised supplement, Oxford University Press, 1996, p. 646. Որպես հոմանիշ կամ տարբերակ ἐπιμένω բայի՝ կարող է նկատի առնվել նաև παραμένω բայը, որը դարձյալ մոտ է «մնալ» իմաստին: Հունարեն այս բայի համար տե՛ս A Greek-English Lexicon, p. 1318. Թերևս սա են նկատի ունեցել ՆՀԲ-ի հեղինակները, երբ մնամ բայի տարբերակների մեջ նշել են հունարեն այս երկու բայաձևերը. հմմտ. ՆՀԲ, 2, 286:

¹⁴³ A Greek-English Lexicon, p. 640.

¹⁴⁴ ՆՀԲ, 1, 718:

¹⁴⁵ Երեքն էլ բառարանագրված են, տե՛ս ՆՀԲ, 2, 191 և 194: Կա նաև մակաճայնել հոդակապավոր տարբերակը:

¹⁴⁶ Տե՛ս Լ. Հովսեփյան, Գրաբարի քառակազմությունը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987, էջ 163:

ցի»¹⁴⁷): Փոխազդեցական հնչյունափոխությամբ՝ երկու կ-երից մեկն ընկել է՝ ձևավորելով մեզ արդեն հայտնի բառը (*մակկացու > մակացու)¹⁴⁸: Ի դեպ, նկատելի է, որ հոդակապավոր ձևը հանդիպում է մակակալ տարբերակով¹⁴⁹:

Վաղ շրջանի հիշատակարաններում գործածված են նաև արտ-, բաց-, տրամ-, փաղ- նախածանցներով բաղադրված տարբեր հոլ-նաբան կառույցներ: Այսպես. հոլնաբանությունների առատությամբ աչքի է ընկնում 1187 թ. Հոռոմոսի վանքում (Անի) գրչագրված Ժողովածուի հիշատակարանը [Հիշ. Ե-ԺԲ, 250-251]: Մատյանն ընդօրինակող գրիչ Հովհաննեսը գործածել է հոլնաբան այնպիսի կառույցներ, ինչպիսիք են՝ առասուլթիւն, վերատրել, ըմբաղդատութիւն, յարառոցել, արտաճառութիւն, արտատրել, որոնք հիմնականում բառարանագրված են: Բացառություն են արտատրել և ըմբաղդատութիւն բառերը, որոնք լրացուցիչ մեկնաբանության կարիք ունեն:

Առաջինի առիթով պետք է նշել, որ թեև այն արձանագրված է Հայերենի բառարաններում, այնուամենայնիվ, հայ բառարանագրությանը հայտնի են արտատրութիւն գոյականն ու արտատուեալ դերբայը, որոնք նշանակում են «արտահոսութիւն կամ ի վերայ բերեալ, ասացեալ»¹⁵⁰: Արտատրել բայը կազմված է արտ- նախածանցից, տալ բայի տուր արմատական ձևից և բայակերտ -ել ածանցից (հմմտ. բացատրութիւն - բացատրել, պարզեւատրութիւն - պարզեւատրել, ինչպես նաև վերեւում նշված վերատրել բայը): Քննվող բայը պատճենում է հոլնարենից և արտացոլում է ἐκδίδωμι «հանձնել, դուրս տալ» բայը¹⁵¹: Ի դեպ, ԱԲ-ում արձանագրված է արտատուեմ բայը¹⁵², որից էլ հավանաբար կազմվել է վերեւում հիշված արտատուեալ դերբայական ձևը (ածականական կիրառությամբ):

¹⁴⁷ A Greek-English Lexicon, p. 660.

¹⁴⁸ Նույն ձևով են նաև մակկացական, մակացող, մակացույթիւն և համամման մյուս բառերը, հմմտ. ՆՀԲ, 2, 193:

¹⁴⁹ ՆՀԲ, 2, 191:

¹⁵⁰ Հմմտ. ՆՀԲ, 1, 380. ԱԲ, 146. ՌՂ.ԳԲ, 1, 224. ՀԲԲ, 1, 284:

¹⁵¹ A Greek-English Lexicon, p. 504.

¹⁵² Տե՛ս ԱԲ, 146:

Ինչ վերաբերում է ըմբաղդատութիւն բառին, ապա այն կազմվել է՝ արդեն իսկ նախածանցավոր բաղդատութիւն (σύνκρισις) բառին ավելացնելով ընդ- նախածանցը (*ընդբաղդատութիւն), որը երկչրթնային բ-ից առաջ նախ կորցրել է նախդրի դ-ն, ապա և ն-ն, ըստ արտաբերության տեղի մոտենալով բ-ին, վերածվել է երկչրթնային մ-ի (հմմտ. *ընդբռնել > ըմբռնել, ընդբերանել > ըմբերանել և այլն): Թերևս, նշյալ բառը կարելի է նույնիսկ «գերհունաբանություն» համարել, քանի որ այն ակնհայտ արհեստական կառույց է ոչ միայն հայերենի, այլ նաև հունարենի համար: Ամենայն հավանականությամբ, բառակազմության ընթացքում բաղ- (ΣΥΝ-) նախածանցի «միասին, հետ» իմաստը չի գիտակցվել, ուստի՝ բառակերտման ժամանակ նույն բառին հավելվել է նաև նույնիմաստ ընդ- նախածանցը¹⁵³:

Վերոհիշյալ բաղ- նախածանցով է կազմված նաև 1046 թ. Անիում Հովհան Ոսկեբերանի ճառերն ընդօրինակած Գևորգ (Գէորգ) գրչի հիշատակարանում վկայված բաղադանել բայը [Հիշ. Ե-ԺԲ, 91]: Նույն հիշատակարանում հանդիպում են նաև ստորաստութիւն, բացափայղ, երեւակապէս, յարառոցումն, տրամակայիլ, փաղառութիւն և այլ հունաբանություններ:

1192 թ. Մաչկեորի վանքում (Կիլիկիա) Վարդան գրչի ընդօրինակած Ճաշոց մատյանի հիշատակարանում վկայված է տրամախորհուրդ նորահայտ բառը [Հիշ. Ե-ԺԲ, 266]: Հավանաբար, բառը կազմվել է տրամախոհ, տրամախոհական, տրամախոհութիւն բառերի նմանողությամբ¹⁵⁴ և պատճենումն է հուն. διαλογισμός «գիտողություն, հաշվարկ, մտածում» բառի¹⁵⁵: Առհասարակ, այս հիշատակարանը նույնպես աչքի է ընկնում իր

¹⁵³ Նախածանցների և դրանց իմաստների մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Մուրադյան, Հունաբանությունների դասական հայերենում, էջ 35: Նկատելի է, որ հուն. συν- նախածանցը հայերենում թարգմանվել է ոչ միայն քաղ- այլև ընդ- նախածանցով: Վերջինը, ինչպես հայտնի է, նույն իմաստով նաև նախորդային գործածություն է ունեցել. տե՛ս ՆՀԲ, 1, 765: Ծնորհակալ ենք ք. գ. դ. Գոհար Մուրադյանին ընդ-ի այս կիրառության մասին մեզ հուշելու համար:

¹⁵⁴ Հմմտ. ՆՀԲ, 2, 896, ԱԲ, 792. ՈւՂ.ԳԲ, 2, 571, ՀԲԲ, 4, 445:

¹⁵⁵ A Greek-English Lexicon, p. 402.

յուրատիպ լեզվով ու բառապաշարով, որից մեր բառարանում ներառել ենք նաև այլ բառեր:

Հունաբանությունների մի մասը (առավել տարածում գտածները), գրական ճանապարհով և մի ձեռագրից մյուսն անցնելով, ոչ նույն հաճախականությամբ ժառանգորդաբար գործածվել է նաև հայերենի հետագա շրջափուլերում ստեղծված գրական հուշարձաններում: Բացառություն չեն նաև հիշատակարանները: Ստորև նշենք դեռևս հունաբան մատենագիրների երկերով ավանդված որոշ բառեր, որոնք գործածվել են նաև համեմատաբար ուշ շրջանի հիշատակարաններում՝

անգբաղապէս [Հիշ. ԺԳ, 549], անպարագիծ, տրամագրել [Հիշ. ԺԳ, 616], արտողութիւն, մակաքարոզ, մակաւասար, ակներեւակ [Հիշ. ԺԳ, 338], բաղանուանել [Հիշ. ԺԳ, 349], համակամ [Հիշ. ԺԳ, 83], համապատիւ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 385], մակագաւիթ [Հիշ. ԺԳ, 863], մակածական [Հիշ. ԺԴ, Ա, 199], մակալեզու [Հիշ. ԺԴ, Ա, 234], ներանձնաւորեալ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 429], ներտրամագրել [Հիշ. ԺԳ, 789], ներակայան [Հիշ. ԺԳ, 350], ներարհեստ [Հիշ. ԺԳ, 837], տրամախոհ [Հիշ. ԺԳ, 111, Հիշ. ԺԴ, Բ, 352, 480], տրամիմաստ [Հիշ. ԺԳ, 406], տրամարկել [Հիշ. ԺԳ, 626], տրամախոհութիւն [Հիշ. ԺԴ, Բ, 179], տրամահալած [Հիշ. ԺԵ, Ա, 207], տրամադատել [Հիշ. ԺԵ, Բ, 464] և այլն:

Բերված օրինակների ամենեին էլ ոչ ամբողջական ցանկը, կարծում ենք, բավարար է ասելու, որ քննվող ժամանակահատվածի հիշատակարանների բառամթերքում իրենց ուրույն տեղն ունեն նաև հունաբան կառույցները: Թերևս, սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ հետագա, մասնավորապես ԺԴ-ԺԵ. կամ ավելի հետին դարերի հիշատակարաններում դրանց գործածությունը ոչ այլ ինչ է, քան անհարկի և արհեստական դրսևորում՝ գրավոր խոսքը ոճավորելու և այն ավելի պերճախոս դարձնելու նպատակադրումով:

Մյուս կողմից նկատելի է, որ թեև դրանց մեծ մասը վաղուց ի վեր բառարանագրված և հայտնի է ուսումնասիրողներին, սակայն ինչպես տեսանք, որոշ օրինակներ առանձնանում են իրենց

եզակի վկայություններով: Ընդամին չի կարելի բացառել, որ այդ բառերը մատյաններ ընդօրինակած գրիչները ոչ թե կերտել, այլ հանդիպել են գրական այնպիսի երկերում, որոնց մասին արդի հայ բանասիրությունն ու բառարանագրությունը դեռևս տեղեկություններ չունեն: Ինչպես կարելի է տեսնել, որոշ հունաբանություններ էլ իրենց հաջող, բարեհունչ և թերևս, հայերենին ոչ այնքան խորթ կառույցներ լինելու շնորհիվ մտել են հայերենի հիմնական բառաշերտ (ապացոյց, արտադրել, արտաշունչ, արտասանութիւն, բաղդատումն, ենթադրութիւն, մակերեւոյթ և այլն) և հաջողությամբ գործածվում են մինչ օրս:

Քննվող շրջանի հիշատակագիրների լեզվում առատորեն գործածված են նաև հայերենի տարբեր փուլերին բնորոշ մեծաքանակ փոխառություններ և օտարաբանություններ: Մեր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանց հիմնական մասը հիշատակագիրների բառապաշար է մտել միջինհայերենյան շրջանում՝ հիմնականում ժողովրդախոսակցական լեզվի միջնորդությամբ (խիստ հազվադեպ գրական ճանապարհով), ուստի՝ վերջիններիս կանգնադառնանք հաջորդիվ: Իսկ այստեղ նկատենք, որ քննվող հիշատակարաններում թեև փոքրաթիվ, սակայն զրաբարի ներքին շրջափուլերին բնորոշ փոխառություններ ևս գրանցված են: Մեր առանձնացրած օրինակները հիմնականում զրաբարի նախամիջին շրջանում հայերենին անցած փոխառություններ են, որոնց մի մասը հանդիպում է նաև միջին հայերենի առաջին շրջանում ստեղծված մատենագրական երկերում: Անցնենք դրանցից մի քանիսի քննությանը.

1007 թ. Ազրիանապոլսում Կիրակոս գրչի ընդօրինակած մեծարժեք Ավետարանի հիշատակարանն առանձնանում է հունալատինական ծագման, ավելի ճիշտ՝ հունարենի միջնորդությամբ հայերեն մուտք գործած լատիներեն բառերի գործածություններով, որոնք բացատրվում են մի կողմից գրչավայրով (Ազրիանապոլիսը ժամանակի Բյուզանդական նշանավոր կենտրոններից էր), մյուս կողմից՝ հայերենում դրանց իմաստային համարժեքնե-

րի բացակայությամբ: Հիշատակարանի մի հատվածում կարդում ենք. «Եւ ես՝ Յովհաննէս պռոտոսպաթար թագաւորի եւ պռօքսիմոս դուկիս Թոթորակնիս ճորտս, որ գրել ետու զսուրբ Աւետարանս իմ հոգեաց յիշատակ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 82]: Նշված օրինակում մեր ընդգծած պռոտոսպաթար, պռօքսիմոս և դուկ բառերն ակնհայտորեն հայերենին են անցել բյուզանդական շրջանում և պատկանում են հիմնականում ռազմական ոլորտին կամ ցույց տալիս հասարակական դիրք, պաշտոն: Նշվածներից պռոտոսպաթար-ը (πρωτοσπαθάριος) թեև նախապես նշանակել է «թիկնազորի հրամանատար»¹⁵⁶, ամենայն հավանականությամբ, այստեղ այն գործածված է որպես բարձրաստիճան անձի տիտղոս, որն ավելի բնորոշ է լեզվի այս շրջանին: Պռօքսիմոս-ը (լատ. *proximus* > հուն. *πρόξimos*) նշանակում է «տեղակալ, երկրորդ սպա, զինվոր»¹⁵⁷, իսկ դուկ-ը (լատ. *dux* > հուն. *δοῦξ*)՝ «առաջնորդ, հրամանատար»¹⁵⁸. այս ժամանակահատվածում այն նշանակել է նաև «զինվորական կառավարիչ»¹⁵⁹: Հատկանշելի է, որ այս բառերը գրանցված չեն ՆՀԲ-ում, թեև դրանցից պռոտոսպաթար-ը և դուկ-ը հանդիպում են նաև ԺԱ. դարի նշանավոր պետական գործիչ, մատենագիր Գրիգոր Մազիստրոս Պահլավունու երկերում¹⁶⁰: Նկատելի է, որ դրանցից առաջինը պոթոյսպաթար ձևով վկայված է դեռևս է. դարի մի հիշատակարանում [Հիշ. Ե-ԺԲ, 13]¹⁶¹: Համեմատաբար ուշ վկայություններով պռօքսիմոս

¹⁵⁶ E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods* (from B. C. 146 to A. D. 1100), New York, Charles Scribner's Sons, 1900, p. 959. Լատիներենում այս բառն արտահայտել է նաև «մտերիմ, մերձավոր» իմաստը, տե՛ս L. Castiglioni, S. Mariotti, *Vocabolario della lingua latina*, redatto con la collaborazione di A. Brambila e G. Campagna, 4ª edizione, a cura di P. Parroni, Loescher, Milano, 2007, p. 1125.

¹⁵⁷ E. A. Sophocles, *նշվ. աշխ.*, էջ 934:

¹⁵⁸ L. Castiglioni, S. Mariotti, *Vocabolario della lingua latina*, p. 399. Տե՛ս նաև E. A. Sophocles, *նշվ. աշխ.*, 395:

¹⁵⁹ Գրիգոր Մազիստրոսի մատենագրությունը, կազմեց՝ Գ. Մուրադյան, Մատենագիրք հայոց, Ժ. հտ., ԺԱ. դ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 118:

¹⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 118-119:

¹⁶¹ Նշված օրինակները տե՛ս նաև Վ. Խաչատրյան, «5-11-րդ դարերի ձեռագրերի հիշատակարանների բառապաշարը», էջ 46:

և դուկ բառերը տեղ են գտել ՄՀԲ-ում¹⁶²: Մագիստրոսի բառապաշարի մեջ առանձնանում են նաև անթիհիւպատ, պատրկութիւն, կիտօն (< կիտաւնտ) բառերը [Հիշ. Ե-ԺԲ, 89-90], որոնք արձանագրել և մանրամասն ծանոթագրել է մատենագրի երկերի քննական բնագրերը կազմած Գ. Մուրադյանը¹⁶³:

Քննվող հիշատակարաններում չորիցս գործածված է պոօփրօնդէս / պոփրօնդէս բառը [Հիշ. ԺԳ, 826, 859. Հիշ ԺԴ, Բ, 277, 301], որն արձանագրված է նաև ՄՀԲ-ում, ՀԲԲ-ում և բացատրված է որպէս «առաջին խորհող, խնամակալ. 1. նախաթոռ պատրիարք, 2. մեծ վարժապետ, իմաստասեր»¹⁶⁴ (հմմտ. հուն. πρωτο + φροντιστής, լատ. procurator):

Առանձնացված բառերը, ինչպես երևում է, հայերենին հիմնականում խորթ և օտար միջավայրի ազդեցությամբ գործածված հասկացություններ են, որոնք հասկանալիորեն լայն կիրառություն չեն ունեցել մեր լեզվում և սահմանափակվել են գործածության ընդամենը մի քանի օրինակներով: Անշուշտ, դրանց թվին են դասվում նաև հիշատակարանային այս վկայությունները:

Ամփոփելով գրավոր այս աղբյուրներում գրաբարի բառաչերտի արտահայտութայնը նվիրված մեր համառոտ քննությունը՝ կարող ենք ասել, որ առանձնացված ժամանակահատվածում հիշատակագիրների լեզուն ունի հին հայերենի ներքին զարգացումներին բնորոշ մի շարք դրսևորումներ՝ դասական կամ հետդասական շրջաններից մեզ հայտնի բառերի գործածություններ, դրանց բառային տարբերակներ, հունաբանություններ, ինչպես նաև նախամիջին շրջանում հայերեն ներթափանցած որոշ օտարաբանություններ: Հատկանշելի է, որ գրաբարը, որպես այս ժանրի լեզու, իր ազդեցությունն է ունեցել ոչ միայն հիշատակագիրների բառապաշարում գրաբարյան բառերի առատության, այլև գրաբարատիպ նոր բառեր կերտելու տեսանկյունից: Ամենայն հավանականությամբ՝ այս վերջինով էլ պայմանավորված է միջինհայե-

¹⁶² Համապատասխանաբար՝ ՄՀԲ, 662 և 173:

¹⁶³ Գ. Մուրադյան, «Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը», էջ 118:

¹⁶⁴ ՄՀԲ, 662. ՀԲԲ, 4, 121: Նկատենք, որ ՆՀԲ-ին հայտնի է այս բառը, սակայն մատենագրական որևէ օրինակ նշված չէ, հմմտ. ՆՀԲ, 2, 661:

րենյան և վաղաշխարհաբարյան շրջաններում գրաբարաբանությունների առատությունը քննվող աղբյուրներում:

Մյուս կողմից՝ անհնար է չնշել և չարժևորել այն կարևոր փաստը, որ մատենագրական եզակի վկայություններ ունեցող բազմաթիվ բառեր, հիշատակագիրների գրավոր խոսքում վերստին գործածվելով, նոր կյանք և կիրառություն են ստացել:

Այնուամենայնիվ, հիշատակագիրների գլխավոր ներդրումը հայերենի պատմական բառագիտության ասպարեզում եղել և մնում է հազարավոր բառերի կերտումը, որոնց զգալի մասը ժամանակի ընթացքում բառարանագրվել և ի սպաս է դրվել հետազոտողներին: Ըստ որում՝ հիշատակագիրների կերտած կամ գործածած այդ բառերը թե՛ բառակազմական կաղապարների և թե՛ բաղադրիչների արտահայտության տեսանկյունից հիմնականում գրաբարատիպ են, որով ավելի է ընդգծվում քննվող գրավոր հուշարձաններիս առավելապես գրաբարագիր լինելու հանգամանքը:

2.4. ՄԻՋԻՆՀԱՅԵՐԵՆՅԱՆ ԲԱՌԱՇԵՐՏԸ

Նախքան քննվող շրջանի հիշատակարաններում միջինհայերենյան բառաչերտի արտահայտությունը ու նրա առանձնահատկություններին անդրադառնալը, վկայակոչենք մի քանի նմուշ՝ քաղված նույն այդ աղբյուրներից:

ԺԲ. դարով թվագրվող ՄՄ Հ^մ 3782 ձեռագրի հիշատակարաններից մեկում կարգում ենք Գրիգոր գրչի հետևյալ տողը.

«Տէ՛ր Աստուած, ի քո միտս անգամ գալստեանն ողորմեա՛յ Կիրակոս կաշէգործին եւ ծնողաց իւրոց, որ զհորթվենիս շնորհեց գրոցս» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 316]:

Մեկ այլ Գրիգոր գրիչ 1221 թ. Տարսոնում իր կրկնօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում գրել է.

«Զփրիստոսասէր եւ զհաջարին զհայր սորա՝ զսիր Պաղտոյն՝ զգնացեալն առ Քրիստոս, յիշեսցիք ի Տէր, ընդ սմին եւ զոյր երանուհոյս՝ զտիկին Ակաց՝ զփոխեալն առ Քրիստոս, եւ զամենայն ազգատոհմն, եւ բարի շտաւեղն ի բարի արմատոյն զփրիստոսատուր պատանին՝ զսիր Մանուէլ՝ զգունդստապլ Աստուծոյ փաղափն Անտիոքայ, զփութորդի աստուածասէր տիկնոջս, յիշեսցիք ի Տէր» [Հիշ. ԺԳ, 126]:

Հովհաննես անունով գրիչը 1230 թ. գրում է.

«Ի թու[ին] Հայոց ՈՀԹ. (1230), յամիս աւգոստոս ԻԵ. (25) արն, յատուր կիրակէին եկն առ մեզ Սարգիս հայրն եւ երեւ մեզ վատ գրոյց, որ եկեալ Առն թագաւորին թագունի ի Կիպուսսա ի Սելեկիա, որ տենայր զիր դուստրն, որ էր Հեթում թագաւորին թագունի: Եւ տարան զթագունին ի Սելեկիա, եւ անդ ետես զմայրն իւր, եւ խաբեց զթագաւորին հայրն՝ զպարոն Կոստանդին, եւ մտաւ ի Սելեկիա, եւ մոտեց հետ իր մարն, եւ զպարոնն հանին փաշնամբ բերդէն» [Հիշ. ԺԳ, 166]:

1271 թ. Գետիկ վանքում Մխիթարիչ գրչի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանից քաղվածաբար մեջբերենք մի քանի հատված.

«Զմիտֆս ի վերա կալայ վասն դորդութեան, վասն զի վարդապետք, որ տեսանէին, հաւանէին», «Քրիստոս Աստուած ողորմի Մանասի և Սիմոնի պատանեկին, զի երկոսենքն խեղճ մեռան անյիշատակ», «Եղբայր, թողութի՛ւն արա, խալատեցայ ի ցանկիս, յառաջ Մշակաց այգոյն է եւ ապա Յուցել Յիսուս զշինուած տանարին» [Հիշ. ԺԳ, 399-400]:

Երուսաղեմում 1335 թ. գրիչ Ներսես Կրակցին հիշատակարանային այսպիսի նշումներ է արել.

«Հազար վա՛յ ինձ եւ ամէն Երուսաղեմացեց քրիստոնէիցս, որ գետ նինուէացիքն կու տապինք յահէ անարինացս, թէ ոչխարագինիս շար տալին իւրեանց, զամէն հայ քրիստոնէս ի մէկ տեղի պիտի ժողովն եւ սպանեն, զի կու հաշեն, թէ՛ Ձեր այասացիքն զխատին եւ զղանըմներն սպանել են ամմէնք, զմէնն ի ձեզ պիտի հանէք եւ ամենքս ի դող կանք եւ բաժին մի փախեան դէպ ի Հոռոմ գեղանն եւ զառաջիկայն Աստուծոյ յանձին է եւ իւր ծնողին:

Ո՛վ եղբարք, ի շար խապրնոյս, որ կու ասեն, թէ՛ սուլտնայ տղայն բազում զաւրաք ի վերայ Սսու կու երթայ. նա միտքս խարել է, իսկի չգիտեմ, թէ ինչ կու գրեմ եւ այլ, որ իսկի մխիթարիչ չունիմ յեղբարց կամ յորդորող, եւ են ամէն ընկերքս հոռոմացիք. եւ Քրիստոսի յուսոյն մերոյ փառք յալի-տեանս. ամէն» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 233]:

Ահա ևս մեկ նմուշ՝ այս անգամ գրված Կրիկիայում 1337 թ. հետագա ստացող Վասիլի ձեռքով.

«Եւ յետ աներեղոյ զերկիրս անարինացն, դարձեալ խաբէութեամբ. թէ՛ Սյն գոր եղաւ, եղաւ, սուլտանն ընդ ձեզ սէր է, տո՛ւք զմալն ու իառ խասատ մի մալ՝ ի մէնէ, որ էր ԶՃՌ. (600 000) դր[ամ], ու տարի մի ի բուն, ինչվի մէկ այլ ապրիլն, ծեծելով ու հարամով անցոյց զերկիրս: Եւ յետ մալին առնելոյն սուլտանին ուզեց զքերդերն, զգետին այն դեհին, գոր այլ էր տված: Նայ՝ արֆայն Լետն առաքեաց զպարոն Պաղտին մարաշխտն ու զիս՝ զանարժան զՎասիլս, առ սուլտանն Եգիպտոսի Նասրն՝ ուզելով ամանաթ, որ ինք արֆայն երթայր առ ինք վասն փրկութեան երկ-

րիս: Նայ, անաւրէնս այս՝ Ալթուն Պուղայս, արգել զմեզ ի Հալպա բերդն ի գնդան: Եւ իմֆ մտաւ հեծելով յերկիրս ու իառ գնդիրն: Եւ յետ բազում տանջանացն ի գնդանն, յետ է. (7) ամսոյն հասեալ վախճան մարաշախտուն, որոյ ողորմեսցի Տէր Յիսուս եւ տացէ իր պսակ մարտիրոսական, եւ բերեալ մարմինն ի Հայք: Եւ զիս արգել անաւրէն ամիրայն բոլոր տարի մի: Ու կուգէր սուլտանն, զոր ջահան կտրէր, ու շատ ջանաց արքայն վասն փրկութեան երկրին ու չկարաց:

Եւ յերկրորդ տարին մտեալ նոյն ամիրիս այլ վայր յերկիրս, բազում հեծելով ու բաբնով ու աւերեցին զերկիրս՝ զլեռն ու զդաշտս, ու այրին բազում սպանումն, ու առին անբաւ ծառայս ու առ, ու կու կորսնվէր երկիրս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 295]:

Նշենք մի հատված Գրիգոր Խլաթեցու նշանավոր «Յիշատակարան աղէտից» անուշո՞վ հայտնի պոեմ-հիշատակարանից.

«Անթիւ ըոզակ էր, զոր տարան,
Աղէկ ձիան և շատ ուղտան,
Կին և տըղայքն ի թիւ շանկան,
Զոր գերեցան և կոխեցան:
Բայց ողորմած և խըղճական
Նա սիրտ ունէր՝ Շահըռովան այն,
Ասախ արար, հուֆ և հրաման
Ոչ կոտորել զամենեսեան» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 282]:

Ահա մեկ այլ հատված 1422 թ. Երզնկայում Սիմեոն գրչի ընդօրինակած մատյանի հիշատակարանից.

«Եւ ով ո՞ք մի՛ իշխեսցէ ի գրոցէս պարապ թուղթ կտրել կամ յիշատակարանէս փերել եւ այլ անուն գրել: Եւ ոչ ո՞ք յազգականաց սոցա մի՛ իշխեսցէ ծախել կամ գրակնել կամ ի Սուրբ Աստուածածնիս դռնէս հանել...: Այլ եւ վատուքեան գրիս եւ սղալանաց մի՛ մեղադրէք, զի ի խիստ դառն ժամանակի գրեցաւ. զի երեկ Արքմանն ի վերա մեր եւ դառն աւարեց, և ԺԳ. (13) շաբաթ ի վերա քաղքիս նստաւ և զվաստակն կերցոյց, և ով որ ձեռք ան-

կա՛ն՝ զոմն սպանեց և զոմն ծառա բռնեց և խիստ խսարեց, ապա ի յԱստուծոյ (՝) և ով որ ի յափն ընկաւ, նա բերին ծախեցին, և հանց խսարեց, որ մոր հացն ԸՃ. (800) դրամ եղաւ և մոր աղն ի ՌԲՃ. (1200) դրամ, և ոնց որ յԱնի անկ եղաւ: Նայ ողորմեցաւ Աստուած, որ ասաց փաղփին պարոնն, թէ զամենքս ի դո՛ւս արե՛ք, զինչ որ մարդ կայ, որ ագեխ չունի, և զամենքս ի դուս արին.... ով ի դուս ելաւ, նա մարդ կու դնէր ի հետ, որ կու տանէին՝ ի շէն աշխարհ հասուցանէին» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 289-290]:

Եթե մի կողմ թողնենք ուղղագրական, հնչյունական, քերականական, այլև շարահյուսական բնույթի հարցերը, որոնց պարզաբանումը մեզ կշեղեր քննվող բուն նյութից¹⁶⁵, ապա դժվար չէ նկատել, որ թեև հիշատակագիրները փորձել են գրաբար կամ նրան հնարավորինս մոտ շարադրել իրենց խոսքը, միշտ չէ, որ դա ամբողջությամբ հաջողվել է: Այս ամենի հետևանքով բազմաթիվ հիշատակարաններ ունեն գրաբարախառն լեզու, որում միաժամանակ հանդիպում են ինչպես գրաբարի, այնպես էլ ժամանակի, երբեմն էլ գուտ գրչավայրի լեզվին բնորոշ դրսևորումներ: Պատճառների մասին խոսելիս վերևում արդեն նշել ենք, որ հին հայերենի համեմատ գրանցված շեղումների հարցում մեծ դեր են խաղացել գրաբարի իմացություն համեմատաբար ցածր մակարդակն ու հիշատակագրողի անձը, նրա կրթությունը¹⁶⁶: Նշյալ գործոններին պետք է գումարել նաև ժամանակի բարբառների և միջավայրի անխուսափելի ազդեցությունը գրավոր լեզվի վրա: Ուստի՝ բնական է, որ ԺԲ-ԺԳ., բայց առավելապես ԺԴ. և հետագա դարերի հիշատակարաններում աստիճանաբար ավելանում են լեզվական այնպիսի իրողություններ, որոնք այլևս բա-

¹⁶⁵ Առաջիկայում մտադիր ենք առանձին անդրադառնալու նաև հիշատակարանների լեզվական նշյալ հարցերի քննությանը:

¹⁶⁶ Եթե վաղ շրջանի հիշատակարաններում ձեռագրեր ընդօրինակում և հիշատակագրում էին հիմնականում եկեղեցական գործիչները, ապա ԺԳ. դարից ի վեր այդ «մենաշնորհն» աստիճանաբար նվազում է, և ձեռագիր ընդօրինակողների շարքում կարելի է արդեն տեսնել աշխարհիկ կյանքով ապրող անձանց, երբեմն էլ՝ մասնագիտացված գրիչների, որոնք ձեռագրի ընդօրինակությամբ գումար էին վաստակում: Այս հանգամանքը չէր կարող չազդել գրչական հիշատակարանների լեզվի վրա:

ցատրելի են գուտ միջինհայերենյան կամ ժողովրդախոսակցական և բարբառային օրինակափոխություններով, ինչպես նաև նույն շրջանում հասարակական-քաղաքական զարգացումներով:

Արդ, վերոբերյալ գրաբարախառն օրինակներում գործածված կաշէգործ, հորթվենի, սիր, գունդստապլ, քուերորդի, տենալ (գրաբ.՝ տեսանել), իր (գրաբ.՝ իւր), մուտել, քաշանք, դորդուլթիւն, խալատիլ, երկոսենք (գրաբ.՝ երկոքին/երկոքեան), հայնց, իսկի, խատ, դանըձման, սպանել (գրաբ.՝ սպանանել), խապար, խաւրել (գրաբ.՝ խաւարիլ), մալ, խասատ, ինչվի, հարամ, դեհ, մարաջախտ, ամանաթ, ամիրայ, սուլտան, կորսնվել, ըոզակ, աղէկ, ասախ, հուքմ, գրաւկնել (գրաբ.՝ գրաւականել), խսարել, հանց, ոնց որ, ազելի բառերը կամ դրանց տարբերակները խորթ են հին հայերենին: Մյուս կողմից՝ դրանք առատորեն վկայված են միջինհայերենյան շրջանում ստեղծված գրավոր տարբեր հուշարձաններում, այդ թվում, ինչպես տեսանք, հիշատակարաններում: Անկասկած, այդ բառերը նախապես պատկանել են առօրյա-խոսակցական բառաչերտին, անկաշկանդ կիրառվել բանավոր խոսքում և ապա միայն ներթափանցել գրավոր հուշարձաններ:

Այդ բառերն իրենց ծագմամբ և կազմությամբ ունեն լեզվի նշյալ փուլին բնորոշ առանձնահատկություններ, որոնք երևան են գալիս նաև հիշատակարանային օրինակներում. ստորև առանձին կիսովի այդ մասին: Մինչ այդ նկատենք, որ բերված նմուշներից դուրս գրված օրինակները մեկ անգամ ևս փաստում են, որ քննվող հուշարձանները հարուստ են միջինհայերենյան շերտին պատկանող տարաբնույթ բառերով: Դա հաստատվում է նաև նույն շրջանի բառարաններում գրավոր այս աղբյուրներից քաղված բառերի քանակով. հիշատակարանների և բառարանների առնչությունների մասին խոսելիս նշել ենք, որ միջինհայերենյան բառաչերտն ընդգրկող ԲՄՀ-ն և հատկապես ՄՀԲ-ն աչքի են ընկնում հիշատակարանային բառամթերքի առատ օրինակներով: Միայն վերջինում գրանցված է 1700-ից ավելի բառամիավոր, որոնք հիմնականում քարտագրված են ԺԳ-ԺԵ. դդ. հիշատակարաններից (բառարանում տեղ են գտել նաև ԺԶ դ. հիշատակարաններից քաղված բառեր) և ընդգրկում են մեզ հետաքրքրող

Ժամանակահատվածը: Ստորև այբբենական կարգով նշենք միջինհայերենյան շրջանի մի շարք բառեր, որոնք ՄՀԲ-ում արձանագրված են հիմնականում հիշատակարանային, երբեմն էլ լրացուցիչ այլ օրինակներով:

աղապատ, աղաւնեկ, աղբօրորդի, աղեղզուզ, աղէկիզիլ, աղիխորով, աղուբէկի, ամենընտիր, ամիրայութիւն, ամուլավար, անաւաղ, աներձագ, անթարի, անկոկ, անմեռած, անսլեհ, աշրաֆի, ապրեփեց, առթուր, ասպրգործ, արտասուեղ, բազագ, բահադուռ, բարդար, բարակգործ, բարիհամեստ, բարշ, բարձրակումբէթ, բեռ, բէհէշտ, բոռալ, բուխտանասաց, բուռնք, բրաջուր, բցուն, բօղչէ, գանձիկ, գանձօլօս, գառնարած, գեղակ, գեղուկ, գոճագ, գուբէնաթօր, գուլըստան, գունտուստապլութիւն, գըմրել, գըջողիկ, դաբրել, դալալ, դահան, դժարախագ, դուքան, երգարան, երերան, զարմեղ, զուտարեան, էլպաշի, էմիրդայ, էստից, ըղրկել, ընկանիլ, ըռահմաթ, ըստեղ, թախթանել, թամուրի, թանթանջիլ, թերատ, Ժամագրկունք, Ժամատեղ, Ժառանգապահ, իլդար, իման, լալաբեր, լալոտ, լեզատ, լէճէնթա, լուսածաղիկ, լուսընծայ, խաչօրհնեայ, խասատ, խատատիլ, խովանդքար, խոտունց, ծաղկողութիւն, ծանդրոց, ծերուկ, կանտիտոս, կապողչէք, կղմնտրաշէն, հալիմ, համ, հարպետ, հիքական, ձեռնասնուդ, ձիթահաց, ձմեռ, դասապ, դարաչութիւն, ճաթ, ճահողական, մագման, մաթխուլ, մառնպան, մօհր, յարալուկ, յերջեանց, նաղաշել, նեղաչուի, ներկըրար, շաղապ, շառուխի, չիք(ի)րոն, չլրիլ, որդեմեռ, ուլուսբէկի, չեմարժան, պաղապանձ, պատմեղ, պէմրեաթ, պըսըլէ, պողչայ, ջապիւր, ջիգայ, ջոջ, ջունար, ռայիս, սաղմոսարան, սաղվաթ, սոսկացուցիչ, վայրենագնաց, վանց որ, վառանգոշ, տէլէտ, տկարիմաց, տղանկ, տօրմիթօր, ցնորամիտ, ցրտական, փաղչահ, փաթաւայ, փաղերայ, փումպան, քաղա, քաջախոյ, քոր, քվերադուստր, օժարութիւն, օկտիլ, ֆանաք, ֆարգհանդայ, ֆրաթ և այլն:

Առանձնանշելի է, որ հիշատակարաններում վկայված են նաև քննվող ժամանակաշրջանի բառաչերտին պատկանող բազմաթիվ բառեր, որոնք դուրս են մնացել ոչ միայն ԲՄՀ-ից և ՄՀԲ-ից, այլև ցարդ անհայտ են հայերենի այլ բառարանների ևս: Ասվածի վկա-

յությունն են հիշատակարաններում գործածված նորահայտ բառերին վերաբերող հոգվածներն¹⁶⁷ ու սույն գրքի «Բառարան»-ում տեղ գտած տասնյակ բառերը:

Ընդհանուր այս դիտողությունից զատ, հարկ ենք համարում մեր քարտադրած և բառարանների ընձեռած նյութերի հիման վրա առանձին անդրադառնալ քննվող աղբյուրներում հանդիպող և միջինհայերենյան բառաչերտին պատկանող բառերին, անել որոշ հստակեցումներ և դասակարգումներ: Նշենք միայն, որ ստորև առանձնացվող բառերը հիմնականում հանդիպում են նաև նույն շրջանի գրավոր այլ երկերում (բացառությամբ, թերևս, կրոնականեղեցական բովանդակությամբ երկերի), և դրանց համեմատ արտառոց դրսևորումներ չենք նկատել: Այս հանգամանքը մեզ հուշում է, որ հիշատակագիրների գործածած և մեր առանձնացրած բառերի առնվազն մի մասը, որոնք հիմնականում վկայված են նաև ժամանակի մատենագիրների երկերում, հայոց լեզվի այս փուլում ունեցել են համընդհանուր կիրառություն:

Արդ, քննվող շրջանի հիշատակարաններից առանձնացված և հիմնականում բառարանագրված միջինհայերենյան շերտի բառերը կարելի է ներկայացնել ստորև բերվող խմբերով և ենթախմբերով՝

¹⁶⁷ **Վ. Մարգարյան**, «Նորահայտ բառեր հայերեն ձեռագրերի XIV-XV դդ. հիշատակարաններում», *ՊԲՀ*, 1993, թիվ 1-2, էջ 25-42: **Վ. Խաչատրյան**, «Նորահայտ բառեր 13-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններում», *Ջահուկյանական ընթերցումներ. միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ* (Երևան, 2014 թ., հունիսի 11-12), «Աստղիկ» հրատ., Երևան, 2014, էջ 69-76: **Խ. Հարությունյան**, «Նորահայտ բառեր և բառերի նոր վկայություններ ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում», *Լևոն Խաչիկյան. հարյուրամյակ, նյութեր ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի ծննդյան հարյուրամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի* (28-30 հունիսի 2018 թ.), Երևան, Մատենադարան, 2019, էջ 90-115: **Նույնի՝** «Նորայայտ բառեր եւ բառերի նոր վկայություններ ԺԳ. դարի հայերեն ձեռագրերի յիշատակարաններում», *Սիռն*, ապրիլ-յունիս, 2020, էջ 133-143:

2.4.1. ԳՐԱԲԱՐԻՑ ԱՎԱՆԴԱԾ ԲԱՌԵՐ

Լեզվի զարգացման յուրաքանչյուր նոր շրջան հատկապես իր ձևավորման փուլում դեռևս ամուր թելերով կապված է նախորդ շրջափուլին: Դեռ ավելին, երբեմն նոր լեզվաշրջանի ձևավորման նախնական և հին լեզվափուլի վերջին շրջանների հատման գիծը լեզվի տարբեր մակարդակների տեսանկյունից այնքան երերուն է, որ դժվարություններ է հարուցում նույնիսկ լեզվի շրջանաբաժանման հարցերում: Այս առումով բացառություն չէ նաև բառապաշարը:

Անկասկած է, որ հին հայերենին հաջորդած նոր լեզվաշրջանը՝ միջին հայերենը, ժառանգել է նախորդ փուլի բառային կազմի մի զգալի մասը՝ ներառյալ դեռևս գրաբարից եկող համահայերենյան բառաչերտը: Գրաբարից ժառանգված բառերի մի մասը լեզվի զարգացման միջին հայերենյան շրջանում կրել է նաև վերջինիս բնորոշ տարաբնույթ փոփոխություններ, որոնցից առաջին հերթին պետք է նշել բառերի հնչյունակազմին վերաբերող փոփոխությունները: Հայտնի է, որ հին հայերենի հնչյունական համակարգի համեմատ՝ միջին հայերենի տարբեր ձևերում գործել են հնչյունական զանազան փոփոխություններ¹⁶⁸, որոնք լեզվի այս շրջանում հանգեցրել են գրաբարից տարբերվող հնչյունակազմով, սակայն նույնիմաստ բազմաթիվ բառերի (տարբերակների) ձևավորմանն ու այդ ձևով նրանց տարածմանը: Դժվար է նկատել, որ վերևում ՄՀԲ-ից կամ մեր դուրս գրած օրինակների մեջ կան այնպիսի բառեր, որոնք այլ հնչյունակազմով վկայված են դեռևս հին հայերենի գրավոր հուշարձաններում և արձանագրված են նույն շրջանին վերաբերող բառարաններում:

Ստորև քննվող շրջանի հիշատակարաններից ներկայացնենք այս կարգի բառերի մի քանի օրինակ՝ փակագծերում հավելելով դրանց գրաբարյան համարժեքները և գրչավայրերը (առկայության դեպքում): Վերջինը մեզ թույլ կտա առավել հստակ պատ-

¹⁶⁸ Ընդհանուր դիտողությունների համար տե՛ս Ս. Ղ. Ղազարյան, *Միջին հայերեն*, էջ 17-20: Առավել մանրամասն տե՛ս նույն աշխատության «Միջին հայերենի հնչյունական համակարգը» գլուխը:

կերացնել օրինակում նշված հնչյունակազմով բառերի տարածման աշխարհագրական ընդգրկումները:

առթուր [*< առաթուր. Հիշ. ԺԴ, 567՝ Շահապոնք (Սյունիք)*], աղարկել [*< ուղարկել. Հիշ. ԺԵ, Բ, 359՝ Վայոց ձոր*], աղբար [*< եղբայր. Հիշ. ԺԴ, Ա, 116, 335, 337՝ Սիս, ԺԴ, Բ, 46*], ապրեցնել [*< ապրեցուցանել. Հիշ. ԺԵ, Գ, 465*], արծել [*< արածել. Հիշ. ԺԵ, Բ, 306՝ Անկյունյաց վանք (Կիլիկիա)*], բալնիք [*< բանալի. Հիշ. ԺԴ, Բ, 234՝ Երուսաղեմ*], բունտ [*< բուռնդ. Հիշ. Ե-ԺԲ, 44*], բցուն [*< փցուն. Հիշ. ԺԴ, Ա, 166*], գրաւկնել [*< գրաւականել. Հիշ. ԺԵ, Ա, 289՝ Երզնկա*], դաստռակ [*< դաստառակ. Հիշ. ԺԴ, Բ, 226՝ - Խոզկրտի գյուղ (Կիլիկիա)*], դատուր [*< դատաւոր. Հիշ. ԺԵ, Գ, 293*], դուս [*< դուրս. Հիշ. ԺԵ, Ա, 658՝ Հերմոնի վանք (Վայոց ձոր)*], դժարացուցանել [*< դժուարացուցանել. Հիշ. ԺԳ, 370՝ Հ-ռոմ*], երկոսենք, երկուքան [*< երկոքեան. Հիշ. ԺԳ, 400՝ Գետկա վանք, ԺԴ, Բ, 365՝ Ակն բերդ (Կիլիկիա²)*], եփ [*< երբ. Հիշ. ԺԴ, Բ, 85*], զրուց [*< զրոյց. Հիշ. ԺԵ, Բ, 192՝ Ավագ վանք (Դարանաղյաց գավառ)*], էգի [*< այգի. Հիշ. ԺԵ, Գ, 293*], էրել [*< այրել. Հիշ. ԺԵ, Գ, 40՝ Կտուց աապատ*], ըղորդել, յըղորդել [*< ուղղորդել. Հիշ. ԺԳ, 813՝ Խորին անապատ (Կիլիկիա), 852՝ Փերճեր (Կիլիկիա)*], լայքարթ [*< լա(յ)քայ. Հիշ. ԺԴ, Բ, 417՝ Սիս*], խանիկ [*< հանիկ. Հիշ. ԺԵ, Ա, 321՝ Բերկրի*], խաւրել [*< խաւարիլ. Հիշ. ԺԴ, Բ, 233՝ Երուսաղեմ*], խուսն [*< հիւսն. Հիշ. ԺԵ, Ա, 125*], կաղմար [*< կաղամար. Հիշ. ԺԵ, Ա, 496՝ Ավագ վանք, Եկեղյաց գավառ*], հայրպետ, հարպետ [*< հայրապետ. Հիշ. ԺԳ, 810, ԺԵ, Բ, 190՝ Ավագ վանք, Եկեղյաց գավառ*], հասնիլ [*< հասանել. Հիշ. ԺԴ, Բ, 325, 329՝ Սուլթանիա (Մուշ)*], հաւրքոյր [*< հաւրաքոյր. Հիշ. ԺԴ, Բ, 226՝ Կիլիկիա*], մորքուր [*Հիշ. ԺԴ, Բ, 197՝ Երուսաղեմ*], ճանբազ [*Հիշ. ԺԴ, Բ, 78՝ Սիս*], ճանչենալ [*< ճանաչեմ. Հիշ. ԺԳ, 806՝ Սիս*], մեռնիլ [*< մեռանիլ. Հիշ. ԺԳ, 436՝ Գետկա վանք, ԺԴ, Բ, 491՝ Երեւան վանք (Սյունիք)*], մէր [*< մայր. Հիշ. ԺԵ, Բ, 360՝ Վայոց ձոր*], միս [*< մի. Հիշ. ԺԳ, 818՝ Անի*], յղարկել, յղրկել [*< ուղարկել. Հիշ. ԺԳ, 848, ԺԴ, Բ, 233՝ Երուսաղեմ*], ուր [*< իւր. Հիշ. ԺԵ, Ա, 36*], շարգուր [*< շարագոյր. Հիշ. ԺԴ, Բ, 226՝ Խոզկրտի գյուղ*

(Կիլիկիա)], պոման [Վալաման. Հիշ. ԺԳ, 510⁶ Կիպրոս], սպանեմ [Վ սպանանել. Հիշ. ԺԴ, Բ, 233⁷ Երուսաղեմ], տեսնուլ [Վ տեսանել. Հիշ. ԺԴ, Բ, 329⁸ Սուլթանիա (Մուշ)], փատնալ [Վ փայտանալ. Հիշ. ԺԴ, Բ, 365⁹ Ակն բերդ (Կիլիկիա¹⁰)], փէտ [Վ փայտ. Հիշ. ԺԵ, Բ, 361¹¹ Վայոց ձոր], փումպան [Վ փռնապան. Հիշ. ԺԳ, 305¹² Ակնեւրի վանք (Կիլիկիա)], քուր, քոր, քիւր [Վ քոր. Հիշ. ԺԳ, 536¹³ Կան գյուղ (Կարին), ԺԴ, Ա, 79¹⁴ Կիլիկիա¹⁵, ԺԵ, Բ, 360¹⁶ Վայոց ձոր], օժընդակ [Վ աւժանդակ. Հիշ. ԺԴ, Բ, 326¹⁷ Սուլթանիա (Մուշ)] և այլն:

Նկատելի է, որ բերված օրինակներում ավելի հաճախ հանդիպում են ա ձայնավորի հնչյունափոխական դրսևորումները, որոնք միջինհայերենյան շրջանին բնորոշ իրողություններ են. հայտնի է, որ հին հայերենի կայուն ա ձայնավորն այս շրջանում թուլանում է, որի հետևանքով էլ այն հնչյունափոխվում կամ առհասարակ ընկնում է¹⁶⁹ : Թվարկված բառերից ա ձայնավորի հնչյունափոխությամբ կամ սղմամբ են վկայված առթուր, արծել, բալնիք, գրաւկնել, դաստուակ, խաւրել, կաղմար, հայրպետ/հարպետ, հասնիլ, ճանչենալ, մեռնիլ, յղրկել, սպանեմ, տեսնուլ, օժընդակ բառերը: Նույն հնչյունափոխությունը երբեմն պատճառ է դառնում նաև այլ կարգի փոփոխությունների:

Այդպես է, օրինակ, նշված փումպան բառի պարագայում, որը վկայված է Ակների վանքում (Կիլիկիա) 1261 թ. գրված մատյանի հիշատակարանում. ա-ի անկմամբ պայմանավորված՝ առաջնալեզվային ն-ն, ըստ արտաբերության տեղի մոտենալով պ-ին, վերածվել է երկշրթնային մ-ի (փռնապան > *փռնպան > փումպան):

Ուշագրավ է նաև ճանբահ բառը՝ գործածված 1330 թ. Կիլիկիո Սիրս մայրաքաղաքում ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանում: Այս օրինակում տեսնում ենք նախ ա-ի անկումը, որի հետևանքով խուլ պ բաղաձայնը, մոտենալով ուղային ն-ին,

¹⁶⁹ Ա. Այաթնեան, *Քննական քերականություն*, էջ 72-73: Մանրամասն տե՛ս Ս. Ղ. Ղազարյան, *Միջին հայերեն*, էջ 191-198, Հ. Դ. Մուրադյան, *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն*, հտ. I, *հնչյունաբանություն*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ իրատ., 1982, էջ 85-90:

ձայնեղացել է՝ վերածվելով բ-ի (ճանապարհ > *ճանպարհ > *ճանբարհ): Ա-ի անկմանն ու փոխազդեցական այս հնչյունափոխությունը (պ > բ) հավանաբար հաջորդել է բառավերջում հ-ից առաջ բ-ի կորուստը (*ճանբարհ > ճանբահ): Անշուշտ, սպասելի պետք է լիներ նաև երկշրթնային բ-ից առաջ տեսնել մ՝ փոմպան բառի նման (հմմտ. նաև բամբասել, ըմբռնել), սակայն հիշատակարաններում ճամբահ ձևով հնչյունական զարգացման օրինակ մեզ չի հանդիպել: Փաստորեն, ճանբահ բառի հիշատակարանային այս վկայությունը՝ գործ ունենք հայերենի բազմաթիվ բարբառներում և ժողովրդաստակցական լեզվում հաճախակի գործածվող ճամբախ (հ > խ անցումով), ճամփա (բ-ի շնչեղ խլացմամբ և վերջին հ-ի կորստով) բառատարբերակները¹⁷⁰ մի նախնական ձևի հետ:

Առանձնացված օրինակներում կարելի է տեսնել նույն շրջանին հատուկ հնչյունական այլ կարգի փոփոխություններ ևս. գրաբ. եղբայր բառում երկբարբառի պարզեցմամբ (այ > ա / է) և բառակզրում ե > ա հնչյունափոխությունը պայմանավորված՝ հիշատակարաններում քանիցս վկայված են աղբար [Հիշ. ԺԴ, Ա, 337 Սիս, ԺԴ, Բ, 371 Կամախ (Անի) և այլն] և աղբէր [Հիշ. ԺԵ, Բ, 195, 362 Թիֆլիս] բարբառային տարբերակները¹⁷¹: Ըստ որում՝ մեկ անգամ չէ, որ նշված բառը նույն աղբյուրներում գործածված է նաև միայն երկբարբառի պարզեցմամբ՝ եղբար տարբերակով [Հիշ. ԺԴ, Ա, 28 Եկեղյաց գավառ, ԺԵ, Ա, 408 Երեզ (Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհ) և այլն]: Այս ձևով բառը հանդիպում է նաև բարդություններում թե՛ որպես առաջնաբաղադրիչ և թե՛ որպես վերջնաբաղադրիչ, ինչպես՝ եղբարդուստը [Հիշ. ԺԴ, Բ, 379] և հաւրեղբար [Հիշ. ԺԳ, 123]:

Երկբարբառի պարզեցմամբ են վկայված նաև քուր, քոր, քիր, զրուց, ուր և էրել բառերը (համապատասխանաբար՝ ոյ > ու/ո/ի,

¹⁷⁰ Հմմտ. ԳԱՎԲԱՌ, 702-702. ՀԱՅԼԵԶՎԲԱՐԲԱՌ, 3, 365-366. ՀԲԲ, 3, 194. ՄՀԲ, 468 և այլն:

¹⁷¹ Այ երկբարբառի այս փոփոխությունների մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Գ. Մուրադյան, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հտ. I, էջ 155-161, իսկ նշված բառերի մասին նաև՝ էջ 126-127:

իւ > ու և այ > է), իսկ վերևում նշված դուս բառում գործ ունենք
ը հնչյունի կորստի հետ:

Թեև մեր նպատակից դուրս է հնչյունական հարցերի քննու-
թյունը, և առաջիկայում վերջինին անդրադառնալու այլ առիթ
ենք ունենալու¹⁷², սակայն այստեղ դրանցից մի քանիսի հիշատա-
կումով փորձեցինք մեկ անգամ ևս ընդգծել գրաբարից միջին հա-
յերենին անցած և ժամանակի մատենագիրների, այդ թվում՝ հի-
շատակագիրների լեզվում հնչյունական զանազան փոփոխու-
թյուններով գործածված մեծաթիվ բառերի առկայությունը փաս-
տը: Հիշատակագիրների գործածած բառերի շարքում հատկանշե-
լի են նաև գրաբարից միջին հայերենին, ապա նաև աշխարհաբա-
րին և արդի հայերենին անցած համահայերենյան մեծաթիվ բա-
ռերը, որոնք նույնպես ենթարկվել են լեզվի տարբեր փուլերին
բնորոշ հնչյունական փոփոխությունների:

2.4.2. ՄԻՋԻՆՀԱՅԵՐԵՆՅԱՆ, ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԽԵՍՈՍԱԿՑԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ

Բացառիկ հետաքրքրություն ունեցող այս շերտը քննվող
գրավոր հուշարձաններում, թերևս, ամենից համեստն է: Նշյալ
երևույթը, մեր կարծիքով, պայմանավորված է այն հանգաման-
քով, որ հիշատակագիրները գիտակցել են այս կարգի բառերի ժո-
ղովրդախոսակցական կամ բարբառային լինելը և փորձել են խու-
սափել դրանց գրավոր գործածումից, թեև միշտ էլ, որ հաջողել
են այդ հարցում: Այս տեսանկյունից առավելապես աչքի են ընկ-
նում մանր հիշատակագրությունները, որոնք, ի տարբերություն
ընդարձակ և «գլխավոր» անվանումը ստացած հիշատակարան-
ների, համեմատաբար ազատ ու անկաշկանդ լեզվով են գրված:
Պատճառն այն է, որ ընդարձակ հիշատակարանների վրա գրիչ-

¹⁷² Հիշատակարաններում հանդիպող հնչյունափոխական դրսևորումների մի
նախնական խմբավորում արել ենք հետևյալ հոդվածում՝ Խ. Հարություն-
յան, «XIV-XV դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզվի
հնչյունական հիմնական բնութագիրը», *Բանբեր Մատենադարանի*, թիվ 20,
Երևան, 2014, էջ 175-187: Առաջիկայում այս քննության արդյունքները ման-
րամասն ներկայացնելու մտադրություն ունենք:

ներն աշխատում, սրբազրում և ապա միայն ներմուծում էին ձեռագիր, մինչդեռ մեկ-երկու տող ունեցող և ավելի հաճախ տվյալ պահին ինքնաբերական գրառված մտքերը ծրագրված լինել չէին կարող, հատկապես, երբ խոսքը վերաբերում է գրիչների հոգնածությանը, ճանճերի կամ վվերի խայթոցներին, թանաքի թանձրանալուն, օրվա մթությանը, տեղի անհարմարությանը, խոնավությանը, մի խոսքով՝ գրչությանը և նրա հանգամանքներին: Ահա մի քանի օրինակ՝

«Ամմեղադրութիւն խնդրեմ, զի յաւրինակն այնց էր գրած» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 38]: «Աւա՛ղ զայս շոքս ու ճաններս զաշխ կու հանեն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 39]: «Ո՛վ եղբարբ, յագգի-ագգի խապրնոցս չգիտեմ թէ ինչ կու գրեմ, զի կու ասեն, թէ զխատի մի տանկնին այասացիք կոտրել են» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 233]: «Վա՛, ի գլխի ցաւս, թէ որպէս նեղիմ, բայց փափաքումն բանիս կու յաղթէ», «Վա՛յ, զայս ապլան և գէշ մարդս, որ երէկ ի մեր գլուխ ելօ (իմա՛ ելաւ)» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 145]: «Եթէ յոն չնստի բեզ գիրս, նա պատճառն այն է, եղբայր, որ ձիթի տակն էր, և նրազն լուս պակաս» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 387]: «Ո՛վ եղբայրբ, յիշեսցիք յաղաթս ձեր զախմար գծողս զՍիմէոնս, որ արս ատագ երեքաբար եղաւ, դեռ աշխ կու ցալի: Ահայ ազատեցար շրած աշկունք, կզացած շնեկունք, կորացած ոտկունք» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 497]: «Ո՛հ, ո՛հ, զի մագաղատս հին է և ծիրիկ, զի վերայ մին գրին Գ. (3) անգամ գնայր գրիչն, և ապա տըպատրէր գիրն. աղաչեմ ամմեղադի՛ր լերութ» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 13]: «Այս թուղթս ու մէկ այլն աննշայ է, զի՛նչ օգուտ է գրելն: Զոր ոմանք անգիտաբար ասեն, թէ թանաքն է վատ, ո՛չ, այլ թուղթն» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 114]¹⁷³:

Հիշատակարանային այս տողերը, ինչպես տեսնում ենք, չարագրված են անմիջական և մտերմիկ ոճով՝ ժամանակի ոգուն համահունչ և առանց լեզվական նախօրոք մշակված կաղապարների, ուստի՝ միանգամայն հասկանալի են գրանցում հիմնականում բանավոր խոսքին հատուկ բառերի ու քերականական կառույց-

¹⁷³ Մեզ հետաքրքրող շրջաններին վերաբերող մի քանի ուշագրավ օրինակ կարելի է տեսնել նաև այստեղ՝ Գ. Զահուկյան, *Բարբառային երևույթներ հայկական հիշատակարաններում*, էջ 32-43:

ների հաճախակի կիրառությունները: Ասվածից չի կարելի եզրակացնել, իհարկե, որ այս բառերը կամ քերականական նմանատիպ իրողությունները գործածվել են միայն սեղմ հիշատակագրություններում, պարզապես վերջիններին անկաշկանդ և մտերմիկ լեզուն առավել բնորոշ է, մինչդեռ համեմատաբար ծավալուն և որոշակի մշակում ունեցող «գլխավոր» հիշատակարաններում միշտ չէ, որ կարելի է լեզվական այս կարգի և քանակի ուշադրավ իրողությունների հանդիպել: Բացառություններ, իհարկե, լինում են, դրանցից է, օրինակ, ԺՆ. դարի առաջին կեսով թվագրվող և Ս. Պետերբուրգում պահվող Գիրք հարցմանց մատյանը, որի հիշատակարանը լեզվական տեսանկյունից պայմանականորեն կարելի է բաժանել 2 մասի: Առաջին հատվածը հիմնականում աչքի չի ընկնում լեզվական արտառուց դրսևորումներով, մինչդեռ երկրորդ մասում, որտեղ գրիչ Գրիգոր Ախլցխեցին իր դժգոհությունն ու վրդովմունքն է հայտնում Հերմոնի վանքում տիրող վիճակի վերաբերյալ, կարծես գրիչն այլևս չի մտահոգվում իր լեզվի, առավել ևս քերականության մասին: Կարող է նույնիսկ տպավորութուն ստեղծվել, որ հիշատակարանի առաջին և երկրորդ մասերը տարբեր գրիչներ են շարադրել: Քաղվածաբար մեջբերենք մի հատված գրչի տրտունջից.

«Ու մինչեւ ի գրոց կէսս, որ կու գրէի, միաբանատուն ու սեղանատեղ կայր, յետոյ վանիցս տնտեսն գնաց ու վանից սեղանատեղս աւերեցաւ ու երկպառակութիւնն ի միաբանքս անկաւ, որ բամբասամբ ու տրտունջն շատացաւ, ու եղան ամէնն ինքնագլուխ խցոռ: Ու ամէն խուց ունէին, ու ես՝ ոչ, ու ամէն հաց ունէին, ու ես՝ ոչ, ու զվանիցս հացն վերայ իւրեանցն բաժանեցին ու ինձ ոչ տվին, քէ նայ դարիպ է, նրայ բաժին մի տէ՛ք, ու ամէնն մոնթ, սպասատւ ունէին, ու ես՝ ոչ...., ու ամէնն կու երթէին ի վարդապետի խուցն, ուտէին ու խմէին, ու ես՝ ոչ, ու վարդապետն զամէն մարդու քաղց գիտենէր ու զիմն՝ ոչ.... զամէն մարդ մխիթարէր ու զիս՝ ոչ, ու ես նրայ սրբութեանն համար նստեալ էի, կու գրէի՝ սոված ու քաղցած ու գնի ոչ: Տնտեսին գնալն մին գիրն Գ. (3) ատ հաց չկերայ, ու ես ուզեցի ոչ, ու մին ատ մինչև իրիկուն անաթի կացի, մին խիար ընկաւ, զէն կերայ ոչ ու մեռակ մինչ յիրիկուն գիր կու գրէի: Երբ ի ժամ կու երթայի, եղ-

բարձր ինձ Բէն ին արեւ, ի հետս խաւսէին ոչ, ու վաղւէնէ մինչ յիրիկուն մաւտ վարդապետն գամ գիշերուի, ես ի մաւտն էի ոչ, ու շաբաթն մէկ հետ զարիմական կուգէր վարդապետն, թէ կու երթամ, ու ես լմնել կարէի ոչ....: Աստուծոյ համար, ով որ դարիպութիւն չէ գնացել, թող այլ չերթայ. զհոգու խոցն ի սատանայէ լեզուս ասել կարեմ ոչ....» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 657-658]:

Հիրավի, վրդովմունքի պահին գրված այս հիշատակարանը շատ խոստուն օրինակ է ժամանակի կենդանի խոսքի, որ զերծ է ամեն տեսակ լեզվական կաղապարներից: Զգալով նեղսրտութեան պահին գրված տողերի խստութիւնը, դրանցում լեզվական հնարավոր մեղանշումների առկայութիւնը՝ Գրիգոր գրիչն իր խոսքի վերջում ընդգծել է այդ հանգամանքը՝ «յոյժ վշտով գրեցի և դառնութեամբ»:

Նկատառելով հիշատակարանի այս հատվածի հնչյունական, բառային, քերականական և շարահյուսական իրողութիւնները՝ կարող ենք ասել, որ բարբառախառն և անկանոն ձևերի գործածութեամբ Ախլցխեցու այս տողերը լեզվաբանական մեծ հետաքրքրութիւն ունեն, և թերեւս, սխալված չենք լինի, եթե նշենք, որ վերջինիս լեզուն մի շարք առումներով մերձենում է աշխարհաբարի վաղ շրջանին կամ արդեն իսկ բնորոշ է այս լեզվափոփոխին, որն իր հերթին բնական պետք է համարել՝ հաշվի առնելով հիշատակարանի գրչութեան ժամանակը:

Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ վաղաշխարհաբարյան տարրերի առկայութիւնը հատկապես ԺԵ. դ. հիշատակարաններում ոչ միայն զարմանալի չպետք է համարել, այլև միանգամայն օրինաչափ: Տեղին է այստեղ հիշել անվանի լեզվաբան Հր. Աճառյանի մեծբերումը հայր Արսեն Այտընյանից, ըստ որի՝ աշխարհաբարի առաջին նմուշներից պետք է համարել Բջնիի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու 1358 թվականի արձանագրութիւնը¹⁷⁴:

¹⁷⁴ Հ. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս II, էջ 441: Արձանագրության մասին մանրամասն տե՛ս Ե. Մուշեղյան, «Բջնիի 1358 թ. արձանագրության մասին», *ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ*, 1956 (7), էջ 97-100:

Մյուս կողմից՝ նկատելի է, որ քննվող շրջանի ձեռագիր մի շարք հիշատակարանների լեզուն թե՛ քերականության և շարահյուսության, թե՛ բառապաշարի հարցերում շատ ավելի անկաշկանդ և համեմատաբար ազատ է, քան նույնիսկ Բջինի հայտնի արձանագրության լեզուն, որը եթե համեմատենք մի քանի տասնամյակ անց գրված Գրիգոր Ախլցխեցու վերոնշյալ հիշատակարանի հետ, ապա գրության լեզվաոճական տարբերություններն ակնհայտ են: Իսկ որոշ հիշատակագիրների շարադրանքում ոչ թե մասամբ, այլ գրեթե ամբողջությամբ զգացվում է արդեն վաղ աշխարհաբարի շունչը: Այդպիսին է օրինակ 1442 թ. գրված մի հիշատակարան, որից հարկ ենք համարում մեջբերել մի հատված միայն.

«Յանուն Աստուծոյ, յամի Տեառն ՌնսԲ. (1442) ես՝ ֆրա Պետրոս Սախթաղեցի՝ որդի Թաւափին, հետ հտաշին որդո Մխթարին շինեցինք՝ զշաղացն ի Թաշաղինին հողումն: Տեղն հտաշին էր եւ առոյի տեղս վանիցս: Մեք զամենայն պիտոյքն, այսինքն՝ զֆարն, զցիցն, զմանն եւ զայլ ամենայն փայտերն, որ ի պէտք է շինութեան, զամենայն մեք պատրաստեցինք եւ շինեցինք՝ Բ. (2) վանիցս, Ա. (1) հտաշին: Յառաջի շինութեանս յետեւ զինչ պակասութիւն չինի, նա Բ. (2) ըստակին կանկնի, եւ մեք Դ. (4) ըստակին: Ով որ աւելի խաւսի եւ կամ բան յաւելցնէ, յաւելուցու Աստուած զամենայն հարուածս, զոր ի սմա գրեալ է եւ թէ պակասեցուցեն, պակասեցին ի գրոյն կենաց. ամէն»¹⁷⁵:

Մի քանի տարի անց՝ 1469 թ., Գրիգոր ծաղկողի գրած չափածո հիշատակարանում կարդում ենք.

«Զկորեկն յղարկէ յոլով,
Որ ծաղկողն ուտէ շուտով,
Ի գարունն ելնէ բարով:
Թալնած ենք ու մէկ չուխով,
Քաղցած ենք ու մէկ հացով:

¹⁷⁵ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Չուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հտ. Ա., կազմեց Ս. Տէր-Աւետիսեան, Վիեննա, Սխիթարեան տպ., 1970, էջ 70:

Այս երթայր չէ մնալով,

Աստուած, ողորմեալ մեզ խիստ շուտով» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 283]:

Անկասկած է, որ նման հիշատակարանները, բացի պատմական անցքերի, հասարակական կյանքի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ հաղորդելուց, միաժամանակ լեզվական հարուստ նյութեր են պարունակում:

Արդ, քննվող շրջանի հիշատակարաններից ստորև նշենք որոշ բառերի օրինակներ, որոնք տարբեր բարբառների և ժողովրդախոսակցական կամ աշխարհաբարացման ձգտող լեզվի ազդեցությամբ մուտք են գործել միջինհայերենյան գրավոր աղբյուրներ, այդ թվում՝ հիշատակարաններ, և ընկալվում են իբրև այդ լեզվափոխին հատուկ բառամիավորներ: Առկայության դեպքում՝ փակագծերում՝ հիշատակարանային հղումների կողքին, տրվում են նաև ձեռագրերի ընդօրինակման վայրերը: Հավելենք միայն, որ ներկայացվող բառերը հիմնականում կա՛մ հիշատակարաններից, կա՛մ միջինհայերենյան այլ աղբյուրներից հայտնի են նաև ԲՍՀ-ին և ՄՀՔ-ին, մի մասն էլ, ինչպես ստորև կտեսնենք, միաժամանակ նաև բարբառային բառարաններին.

աղէկ [Հիշ. Ե-ԺԲ, 50, ԺԳ, 222 Դրազարկ, 767 Խորին անպատ (Կիլիկիա), ԺԴ, Ա, 439], աղմուկ [Հիշ. ԺԵ, Ա, 125], այնց [Հիշ. ԺԴ, Ա, 38 Աղթամար], աստընվոր [Հիշ. ԺԴ, Բ, 324, 325՝ Սուլթանիա (Մուշ)], բանեցնել [Հիշ. ԺԳ, 355՝ Խոր Վիրապ, Սաղմոսավանք, Թեղենիք], ըստեղ [Հիշ. ԺԵ, Բ, 360՝ Վայոց ձոր], ըտենց [Հիշ. ԺԴ, Բ, 493՝ Երեւան վանք (Սյունիք)], թաթխել [Հիշ. ԺԵ, Ա, 455՝ Մեծփավանք (Քաջբերունիք)], թալնել [Հիշ. ԺԵ, Բ, 283՝ Տայշող/Տշող (Ռշտունիք)], թանաճանճ [Հիշ. ԺԳ, 437՝ Գետկա վանք (Տավուշ)], թարմա [Հիշ. ԺԵ, Գ, 61՝ Վան], թէ չէ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 328՝ Սուլթանիա], ժուռ [Հիշ. ԺԳ, 478՝ Մուղնի], ինչուր [Հիշ. ԺԳ, 780՝ Կիլիկիա], ինչուի [Հիշ. ԺԳ, 257], իսկի [Հիշ. ԺԳ, 779՝ Կիլիկիա, ԺԵ, Բ, 360՝ Վայոց ձոր], լման [Հիշ. ԺԴ, Բ, 267՝ Սուրխաթ (Ղրիմ), 445՝ Սիս], լմնել [Հիշ. ԺԵ, Բ, 358՝ Վայոց ձոր], խլսել [Հիշ. ԺԵ, Բ, 361՝ Վայոց ձոր], խարման [Հիշ. Ե-ԺԲ, 282՝ Սաղմոսավանք], խէչ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 294՝ Կիլիկիա], ծպուտիչ [Հիշ.

ԺԳ, 532 Այրիվանք], ծրպտել [Հիշ. ԺԳ, 370 Հռոմ], կուշտ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 325 Սուլթանիա (Մուշ)], հայնց, [Հիշ. ԺԳ, 278 Երկայն Մորուհի անապատ (Կարիօն), ԺԴ, Բ, 328 Սուլթանիա (Մուշ)], հայ ու չէ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 354], հեմ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 326 Սուլթանիա (Մուշ)], հէնչանք [Հիշ. ԺԵ, Բ, 359 Վայոց ձոր], հէնձ [Հիշ. ԺԵ, Բ, 360 Վայոց ձոր], հէնց [Հիշ. ԺԵ, Ա, 658 Հերմոնի վանք (Վայոց ձոր)], ձարբ [Հիշ. ԺԳ, 196], ճաղ [Հիշ. ԺԳ, 436 Գետկա վանք (Տավուշ)], ճղտորել [Հիշ. ԺԴ, Ա, 60], մուքերի [Հիշ. ԺԵ, Գ, 82], մոտել [Հիշ. ԺԳ, 166], մրափել [Հիշ. ԺԴ, Բ, 329 Սուլթանիա (Մուշ)], յերջև, յերջևանց [Հիշ. ԺԴ, Բ, 234 Երուսաղեմ], նեյ [Հիշ. ԺԵ, Բ, 360 Վայոց ձոր], չիւար [Հիշ. ԺԳ, 188 Կիլիկիա¹⁷⁶], չիւարել [Հիշ. ԺԵ, Ա, 236], չմոր [Հիշ. ԺԳ, 190 Լիմ անապատ], չմընդոր [Հիշ. ԺԴ, 550 Նախիջևան¹⁷⁶], չմաց(ուցա)նել [Հիշ. ԺԳ, 884 Սանահին], չքիլոն [Հիշ. ԺԵ, Բ, 360 Վայոց ձոր], ոչ ով [Հիշ. ԺԴ, Բ, 46, 384], չաք [Հիշ. ԺԵ, Գ, 137], պատսեղ [Հիշ. ԺԳ, 146 Ավագ վանք], պարզկայ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 256 Գլաձոր (Վայոց ձոր)], ջոջ [Հիշ. ԺԵ, Բ, 254], ուհ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 234 Երուսաղեմ], սփոնել [Հիշ. ԺԵ, Բ, 359 Վայոց ձոր], վեղրգտակ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 234 Երուսաղեմ], վռաղել [Հիշ. ԺԵ, Բ, 360 Վայոց ձոր], տնվին տեղով [Հիշ. ԺԴ, Բ, 308], ցնցըղտել [Հիշ. ԺԳ, 868], փոշիման [Հիշ. ԺԳ, 522 Հաղբատ], քոսակ [Հիշ. ԺԳ, 196], օխ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 329 Սուլթանիա (Մուշ)] և այլն:

Թվարկված բառերից մի քանիսը, իհարկե, իրենց գրական նախաձևերն են ունեցել, սակայն ժամանակի ընթացքում բանավոր խոսքում դրանք այնքան են «մաշվել», որ հեռացել են իրենց նախնական տարբերակներից: Դրա հետևանքով առաջ եկած նոր ձևերը շատ հաճախ լիովին անկախ բառեր են դիտվում: Լավագուշն օրինակներից է մինչև ու կամ մինչ ու կապակցությունը, որը ժամանակի ընթացքում «մաշվել» և վերածվել է ինչուր կամ ինչվի բառատարբերակների¹⁷⁶:

Վերևում առանձնացված որոշ բառեր էլ արձանագրված են նաև ՆՀԲ-ում, ինչպես՝ Լման, մոտել, չիւար / չուար, չմոր, չուխայ,

¹⁷⁶ Մանրամասն տե՛ս Հ. Գ. Մուրադյան, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հտ. I, էջ 115-116:

Այսպես, Սիմեոն գրիչը 1278 թ. Մուղնու (Արագածոտնի մարզ) Սուրբ Գևորգ եկեղեցու հովանու ներքո իր ընդօրինակած Տոնական մատյանի հիշատակարաններից մեկում գործածել է ժուռ բառը՝ գրելով. «Եւ յայսմ առուր Մարկոս մեզ ձուկն էբեր ժուով և բաժակ» [Հիշ. ԺԳ, 478]: Թեև նախադասությունից այնքան էլ հստակ չէ, թե ստույգ ինչ է նշանակում մեր ընդգծած բառը, սակայն հասկանալի է, որ այն պատկանում է ուտելիք կամ ըմպելիք իմաստային դաշտին: Հայերենի տարբեր, այդ թվում՝ բարբառային բառարաններում ժուռ բառը գրանցված է՝ «խակ, չհասած խողով», ինչպես նաև դրանից բխող «թթու, մուայ» և այլ իմաստներով¹⁸⁰: Մի շարք բառարաններ ունեն նաև ժուր/ժուռ բառը՝ «սննդարար հյուսթ, յուղ, ճարպ, պարարտություն» իմաստներով¹⁸¹: Ավելի հավանական ենք համարում, որ այստեղ գործ ունենք հենց այս վերջին իմաստի հետ, ասել է թե՛ պարարտ կամ յուղով պատրաստված ձուկ: Թերևս, այս ենթադրություն համար լրացուցիչ կովան կարող է լինել նույն գրչի մեկ այլ սեղմ հիշատակագրություն, որում գրիչն ընդգծում է յուղի բացակայությունը. «Տէ՛ր, յիշեա՛յ զՏերտէր երկրցին մեր, որ ած (իմա՛ այծ կամ այծի մսից պատրաստված ինչ-որ կերակուր, հնարավոր է նաև՝ ածիկ կամ մի այլ նշանակությամբ բառ - իս. Հ.) եբեր՝ փոխանակ ճաշի, և վերարկուն՝ ընկոյզ՝ փոխան եղի» [Հիշ. ԺԳ, 478]: Հավելենք, որ ժուր/ժուռ բառի հիշատակարանային այս վկայությունն արժեքավոր է նաև իր վաղեմություն տեսանկյունից. փաստորեն, այն քննվող բառի մեզ հայտնի գրավոր հնագույն գործածությունն է:

Առհասարակ, խիստ կարևոր են բարբառային բառարաններում արձանագրված բազմաթիվ բառերի վաղ կիրառությունների

¹⁸⁰ ՀԱՅԲԱՌԲԱՆ, 230-231. ԳԱՎԲԱՌ, 394. ՀԱԲ, 2, 234. ՀԲԲ, 2, 147. ՀԱՅԼԵԶՎ-ԲԱՐԲԱՌ, 2, 163. ՄՀԲ, 259. ԺՀԼԲԲ, 2, 294 և այլն:

¹⁸¹ ՀԱՅԲԱՌԲԱՆ, 230. ԳԱՎԲԱՌ, 394. ՀԲԲ, 2, 147. ՀԱՅԼԵԶՎԱՐԲԱՌ, 2, 163. ԺՀԼԲԲ, 2, 294: Ջավախահայերի շրջանում վկայված է *անժուր* ապուրը, որը պատրաստվում է առանց ժրի. տե՛ս **Յ. Մալխասեան**, «Հայ գեղջուկի այրոմը. ամանեղեններ և կարասի, *Ազգագրական հանդես*, հտ. 2., Թիֆլիս, 1900, էջ 207:

մատենագրական հնարավոր վերհանումները: Եթե մի կողմ թողնենք հինհայերենյան կամ միջինհայերենյան շրջանների մատենագիրների երկերում բարբառային բառերի սակավաթիվ վկայությունները, ապա նկատելի է, որ բարբառային բառարաններում տեղ գտած բառերի զգալի մասը գրանցվել է վերջին մեկուկես հարյուրամյակի ընթացքում կատարված բառաքննական, բարբառագիտական նշանակալի աշխատանքների, գրառված տեքստերի, ուղեգիրների, բանահավաքների շնորհակալ գործունեություն շնորհիվ: Սակայն շատ հաճախ դժվար է բառարաններում որևէ բարբառից գրանցված, երբեմն էլ մինչ օրս գործառնվող բառի հնությունը պարզելը՝ դրանց մատենագրական վկայությունների բացակայությունը պատճառով: Եվ ահա առանձին դեպքերում հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, ինչպես վերը տեսանք, մեզ տրամադրում են նման եզակի հնարավորություն, երբ գրիչները գործածում են այդ բառերը, ինչպես՝ խարման¹⁸² [Հիշ. Ե-ԺԲ, 282], հէնչանք¹⁸³ [Հիշ. ԺԵ, Բ, 359], տենալ¹⁸⁴ [Հիշ. ԺԳ, 166] և այլն:

Այս իմաստով հետաքրքիր օրինակ է նաև պատեղ՝ «մրգահյուսթով եփած լավաշանման չորացրած ուտելիք» բառի նորագյուտ վկայությունը 1227 թ. Ավագ վանքում (տեղորոշումն անստույգ) գրչագրված ձառնտիր մատյանի հիշատակարանում: Կարդում ենք գրչի խնդրանքն առ Աստված. «Սո՛ւրբդ Աստուծոյ, աւգնեա՛ Սոսթենէս քահանայի, որ զպատեղս եբեր մեզ» [Հիշ. ԺԳ, 146]:

Պատեղ բառը նորագյուտ չէ. այն հայտնի է հայերենի մի շարք բառարանների, այդ թվում՝ բարբառային, որոնց համաձայն՝ պատեղ-ը վերոնշյալ իմաստով գործածվել է նաև Պոլսի, Խարբերդի բարբառներում¹⁸⁵: Բառին անդրադարձել է նաև Աճառյանը և որպես նրա հնագույն վկայություն՝ նշել է Ժէ. դա-

¹⁸² ՀԱՅԼԵԶՎԱՐԱՐԲԱՆ, 2, 298

¹⁸³ ՀԱՅԼԵԶՎԱՐԱՐԲԱՆ, 3, 271:

¹⁸⁴ ՀԱՅԼԵԶՎԱՐԱՐԲԱՆ, 6, 167:

¹⁸⁵ ՀԱՅՐԱՍՏԱՆ, 551. ԳԱՎՐԱՆ, 898. ՀՐԲ, 4, 55. ՀԱՅԼԵԶՎԱՐԱՐԲԱՆ, 5, 35. ԺՀԼԲ, 4, 165. ԱՀՐԲ, 2, 148:

րի մատենագիր Գր. Դարանաղցու «Ժամանակագրության» մեջ կիրառված օրինակը¹⁸⁶: Ահա այդ հատվածը. «...ուներով ի ձեռին մէկ շարոց եւ երկու տերեւ պաստեղ»¹⁸⁷:

Գալով 1227 թ. նշյալ հիշատակարանին՝ պետք է արձանագրել, որ այն ավանդում է պաստեղ բառի առայժմ հնագույն վկայությունը: Մյուս կողմից նկատելի է, որ պաստեղ-ն առնվազն ԺՆ. դարում վկայված է նաև անձնանվանական գործածությամբ¹⁸⁸:

1347 թ. Սսում ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանում երկիցս հանդիպում է հայերենի բարբառային շերտին պատկանող (ի) լման «ամբողջ, լրիվ, ամբողջությամբ» բառը, որն ավանդված է միջնահայերենյան մատենագրությամբ՝ սկսած ԺԲ-ԺԳ. դարերից¹⁸⁹: Նշված հիշատակարանում կարդում ենք. «Զոր եւ մեկնէ Հին եւ Նոր կտակարանքս ըստ կարճոյ առ պակասագէտսն եւ զկատարեալն պատմի առ այն, որ զլմանն է հալծել եւ կարգացել», «զի ոչ կարէր ամենայն ուսումնասէր զամենայն գրենք մեկնիչ ի լման զհետ իր ունել» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 445-446]: Քննվող բառը ծագում է բնիկ հայերեն լի արմատական բառից¹⁹⁰, և լման ձևով հանդիպում է հայերենի հատկապես արևմտյան բարբառներում (Պոլիս, Մարաշ, Հաճն և այլն)¹⁹¹: Ուստի՝ վերևում բերված օրինակները լրացնում են բառի վկայությունների քանակն ու ընդարձակում գործածության աշխարհագրական սահմանները: Սակայն այս բառը մեր ուշադրությունը գրավեց իր երկու այլ վկայություններով, որոնք գտնում ենք Սուրխաթում (Ղրիմ) Տերտեր կամ Տիրացու

¹⁸⁶ ՀԱԲ, 4, 31: «Աւելի հինց չէ աւանդուած», - գրում է անվանի լեզվաբանը:

¹⁸⁷ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ, մէկ նմանատիպ պատկերով, յառաջաբանով եւ յաւելուածներով հրատարակեց Մ. վրդ. Նշանեան, Երուսաղէմ, տպ. Սր. Յակոբեանց, 1915, էջ 452:

¹⁸⁸ Մանրամասն տես Խ. Հարությունյան, «Անձնանունները վիմագրերում և ձեռագրերի հիշատակարաններում. նորահայտ անձնանուններ վիմագրերից», *Սեդրակ Բարխուդարյան-120. գիտական հոդվածների ժողովածու*, Երևան, ՀՀ ԳԱՀ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատ., 2019, էջ 134:

¹⁸⁹ Հմմտ. ԲՍՀ, 262-263. ՄՀԲ, 291:

¹⁹⁰ Հմմտ. ՀԱԲ, 2, 278-280. ՀԲԲ, 2, 204:

¹⁹¹ ԳԱՎԲԱՌ, 429, ՀԱՅԼԵԶՎԲԱՐԲԱՌՈՒ, 2, 234:

քահանա Երեւանցի անունով հայտնի գրչի ընդօրինակած երկու մատյանների չափածո հիշատակարաններում: Ահա այդ հատվածները. «Ուրբ.... պատարագէք ի Սուրբ սեղան ու զՊրաւսխաւմէն ասէք ի լման, զՏիրացուս յայս անպիտան, դուք յիշեցէ՛ք, թող չեմ արժան» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 267], «Ինչ որ կարդայք զինքս ի լման, զգրիչս յիշեցէ՛ք, թող չեմ արժան» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 271]:

Նշված օրինակներում ուշագրավն այն է, որ գրիչը, ծնունդով Երեւանից լինելով¹⁹², իր հիշատակարաններում երկիցս գործածել է արեւմտյան բարբառներին հատուկ այս բառը: Ամենայն հավանականութեամբ՝ այս երեւույթը բացատրելի է միջավայրի ազդեցութեամբ. հավանաբար, գրիչը երկար ժամանակ ապրելով Սուրխաթում՝ մասամբ ազդվել է նաև տեղի հայ գաղթօճախի բարբառախոս միջավայրից, որը ձևավորվել էր Անիից, Կիլիկիայից և այլ վայրերից Ղրիմ գաղթած հայերից¹⁹³: Թերևս, դրա արտահայտությունն է նաև նույն գրչի գործածած կու մասնիկով սահմանական ներկան՝ կու մնամ ձևով. «Հրոյն անգերծ ես կու մնամ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 267]:

Հետաքրքիր է նաև բարբառային թարմայ բառի գրավոր հնագույն վկայությունը Վանում 1484 թ. ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում. «Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զխոջայ Քարիմէն, որ զարդարեաց զժամատունն Պետրոսի առաքելոյն եւ զթարմէն կապեց» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 61]:

Նկատենք, որ թարմայ կամ թառմայ բառը երկու-երեք իմաստներով գրանցված է հայերենի տարբեր, այդ թվում՝ բարբառային

¹⁹² Տեքստեր Երևանցու մասին տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, «Երևանի գրչության կենտրոնները», *Երևանի հոբելյանը. քաղաքի 2750-ամյակի հոբելյանական տարեգրություն*, կազմող-հեղինակ՝ Ա. Խաչիկյան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1972, էջ 114: Թ. Խ. Հակոբյան, *Երևանի պատմությունը (հնագույն ժամանակներից մինչև 1500 թ.)*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1969, էջ 292-295:

¹⁹³ Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.), հտ. Ա, Սլավոնական աշխարհի և Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղութները, խմբ. ՀՀ ԳԱԱ ակադ. Վ. Միքայելյան, Երևան, 2003, էջ 154-197:

բառարաններում¹⁹⁴, իսկ արդի հայերենում և առօրյա-խոսակցական լեզվում այն գործածվում է հիմնականում խաղողի ձգվող թփերը պահող սյունաշարի կամ ձողերի իմաստով, թեև ըստ ԺՀԼԲԲ-ի և ԱՀԲԲ-ի՝ քննվող բառն ունի նաև այլ իմաստներ¹⁹⁵: Վերոբերյալ հիշատակարանային վաղագույն օրինակում բառը կիրառված է նշյալ ժամատան զարդարման կամ նորոգման համատեքստում, ուստի՝ կարող է և նշանակել նույն ժամատան մի հատվածը, իսկ ավելի ստույգ՝ նրա վերնամասը կամ վերնահարկը: Հատկանշելի է, որ Վանի բարբառում ավելի ուշ այս բառը գրանցված է «տախտակաշեն վերնատուն կամ եկեղեցում կանանց հատկացված վերնահարկ» իմաստներով¹⁹⁶, որոնց մի նախնական տարբերակ պետք է համարել սույն հիշատակարանով ավանդված բառը:

Հիշատակարաններում մեծ թիվ են կազմում նաև -իկ / -ուկ նվազափաղաքչական ածանցներով կազմված բառերը, որոնք խիստ բնորոշ են միջինհայերենյան շրջանին: Քննվող աղբյուրներում այդ բառերը մի կողմից գրչական սովորությամբ սեփական անձը նսեմացնելու, մյուս կողմից մտերմիկ և անմիջական ոճի արտահայտություն են, որոնք միտված են Աստծու ողորմություն արժանանալուն, ինչպես նաև ընթերցողի մոտ գուլթ, գորով և ջերմություն առաջացնելուն, ինչպես՝ գրողիկ [Հիշ. ԺԳ, 893], թիւթիկ [Հիշ. ԺԵ, Ա, 145], մոխրիկ [Հիշ. ԺԵ, Բ, 358], պառաւիկ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 252], սակաւիկ [Հիշ. ԺԳ, 228], քաղցրիկ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 327] և այլն: Այս նույն նպատակով երբեմն անձնանունները ևս վկայված են նվազափաղաքչական մասնիկներով, ինչպես՝ Ներսիսուկ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 234], Յոհանիսուկ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 407], Խաչուկ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 148] և այլն: 1304 թ. Սարգիս քահանան Հռոմում իր ընդօրինակած մատյանի հիշատակարանում

¹⁹⁴ ՄՀԲ, 236. ՀԲԲ, 2, 85. ՀԱԼԼԲ, 2, 377. ԳԱՎԲԱՍ, 351. ՀԱՅԼԵԶՎԱՐԲԱՐԲԱՍ, 2, 82:

¹⁹⁵ ԺՀԼԲԲ, 2, 143. ԱՀԲԲ, 1, 419:

¹⁹⁶ ԳԱՎԲԱՍ, 351. ՀԱՅԼԵԶՎԱՐԲԱՐԲԱՍ, 2, 82: Այս վերջինում բերվող օրինակներից երևում է, որ բառը կարող է ունենալ նաև առիաստարակ *վերնահարկ, հարկարածին* իմաստները ևս:

շնորհակալությունն է հայտնում իր համար կերակուր պատրաստողներին՝ գրելով. «Յիսո՛ւս Քրիստոս, ողորմեա՛.... զՍարգիս քահանա, որ մականունն կոչի Խաչանեցի, եւ զընկեր իւր՝ Յակովբ միակեց, որ մեզ զապրիկն եւ զկոտորիկն պատրաստել են» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 83]:

Բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ գրավոր այս հուշարձանները լի են նաև զուտ միջինհայերենյան, բարբառային և ժողովրդախոսակցական բառերով ու բառատարբերակներով, որոնք հիմնականում հայտնի են լեզվի այս փուլի բառաչերտն ընդգրկող բառարաններին և բառացանկերին: Ընդ՝ որում ուշագրավ է, որ որոշ բառերի կամ նրանց առանձին ձևերի գրավոր հնագույն վկայությունները, որոնք միաժամանակ գործառվում են նաև հայերենի արդի բարբառներում կամ անգամ առօրյա-խոսակցական լեզվում, մեզ են հասել հենց հիշատակարանների շնորհիվ, ուստի՝ այս հարցում քննվող հուշարձաններն առաջնակարգ նշանակություն ունեն: Բազմաթիվ հիշատակագիրների շարադրանքներում դժվար է նույնիսկ հստակորեն ընդգծել, թե որտեղ է ավարտվում գրաբարը և որտեղ սկսում միջին հայերենը, կամ որտեղ է ավարտվում միջին հայերենն ու սկսվում աշխարհաբարը: Պատահական է, որ գրավոր այս հուշարձաններում, ավելի ստույգ՝ առանձին օրինակներում հանդիպող լեզվական տարբեր իրողություններ հատկանշվել են իբրև աշխարհաբարի տարրեր¹⁹⁷: Ախլցխեցի Գրիգոր գրչի վերոբերյալ հիշատակարանն ասվածի լավագույն նմուշներից է: Ահա ևս մեկը՝ գրված 1278 թ. Մուղնու Ս. Գևորգ եկեղեցու հովանու ներքո ընդօրինակված մատյանի հիշատակարանում.

«Քրիստո՛ս Աստուած, քո սուրբ թաղմանս և յարութեանդ բարեխաւսութեամբ ողորմեա՛ Մարկոս քահանայի և Յովանիսի, որ կոչի Մարագ եւեց, և Ելթե, և Աագաթիկնա, ընդ սոցայ և ինձ՝ մեղաւոր գրչիս Սիմեոնի: Ողորմածն առաւ է. մեզ և ձեզ ողոր-

¹⁹⁷ Է. Լ. Մկրտչյան, *Աշխարհաբարի տարրերը միջնադարի գրական հուշարձաններում*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1980, էջ 62-71:

մեսցի: Այ կարդացող, ասայ՝ բարձր ձայնիւ, յորժամ կարդայս, և Քրիստոս քեզ այլ ողորմի և մեզ» [Հիշ. ԺԳ, 477]:

Վայոց ձորում 1474 թ. գրված այս հիշատակարանում էլ կարգում ենք.

«Ձէս տետրս գրելիս խիստ դառնացա, վա՛յ,
Մէր չունի, Ա.(1) քոյր ունի, էն էլ մեռաւ, վա՛յ,
Քանի միտս ընկնէր, գրիչս ձեռնէս վեր ընկնէր,
խիստ կարատ ի՛նչ տեսայ, վա՛յ» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 360]:

Արդարև, հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններն իրենց անհերքելի նպաստն են բերել և բերում հայոց լեզվի պատմության տարբեր հարցերի քննությանը. հայ բառարանագրության տվյալների հիման վրա կարելի է վստահորեն նշել, որ գրավոր այս աղբյուրները զգալիորեն հարստացրել են հայերենի պատմական բառապաշարը, և հատկապես՝ նրա միջինհայերենյան, բարբառային և ինչու էլ, վաղաշխարհաբարյան բառաշերտերը¹⁹⁸: Ըստ որում՝ գրավոր եղանակով այս շրջանից մեզ ավանդված հիշատակարանային բառերի շարքում զգալի թիվ են կազմում նաև այլ լեզուներից եկամուտ բառերը, որոնք ներկայացված են հաջորդ խմբում:

2.4.3. ՓՈԽԱՆՅԱԼ ԲԱՌԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

Քննվող ժամանակահատվածի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում առատորեն վկայված են լեզվի զարգացման այս ընթացքին բնորոշ փոխառյալ զանազան բառեր և օտարաբանու-

¹⁹⁸ Տպագիր և անտիպ հիշատակարաններից մեր քաղած բառերը բավարար են ասելու, որ ԺԷ-ԺԸ. դդ. ձեռագիր հիշատակարանների ժողովածուների ամբողջանալուն պես գրավոր այս հուշարձաններում կրկին ի հայտ են գալու մեծաթիվ նորակազմ կամ նորագյուտ բառեր, բառերի տարբերակներ, ինչպես նաև ժամանակի լեզվին հատուկ մի շարք ուշագրավ իրողություններ: Անկասկած, սրան կարող է գումարվել նաև հնատիպ գրքերում թողնված ձեռագիր հիշատակարանների հարուստ բառամթերքն իր ուրույն նմուշ-օրինակներով:

թյուններ¹⁹⁹, որոնց գործածությունը միանգամայն օրինաչափ և սպասելի է՝ հաշվի առնելով այն փաստը, որ բազմաթիվ հիշատակարաններ, ինչպես տեսանք, գրված են ժողովրդախոսակցական լեզվին հատուկ ոճով ու բառապաշարով: Մյուս կողմից՝ հատկապես կրիկյան տարբեր գրչօջախներում գրված մի շարք հիշատակարաններում տեղ են գտել նաև կրիկյան գրական լեզու ներթափանցած և խիստ սահմանափակ կիրառություն ունեցող զանազան փոխառյալ բառեր կամ եզրեր (տերմիններ), որոնք հիմնականում վերաբերում են ռազմաքաղաքական կամ առևտրային ոլորտներին, ինչպես նաև արտահայտում են պաշտոն կամ հասարակական դիրք: Նկատենք, որ օտար բառերի այս վերջին խմբում մեծ թիվ են կազմում հատկապես եվրոպական լեզուներից փոխառությունները կամ օտարաբանությունները, որոնք ակնհայտորեն հետևանք են եվրոպական ազդեցության: Այսպես, օրինակ՝ քննվող շրջանի տարբեր երկերում, այդ թվում՝ հիշատակարաններում գործածված բրինձ, բրվելձ, գաբիթլն, գուբեռնաթոր և ստորև ներկայացվող մի շարք օրինակներ կարելի է որակել իբրև օտարաբանություն, քանի որ նրանց հայերեն համարժեքները համաժամանակյա կտրվածքով համընդհանուր տարածում ունեին հայերենում, ինչպես՝ արքայազն, արքայորդի կամ իշխան, արտօնություն կամ նախապատուութիւն, մայրաքաղաք, նահանգապետ կամ կառավարիչ և այլն:

¹⁹⁹ Փոխառություն և օտարաբանություն եզրերը գործածում ենք լեզվաբանության մեջ ընդունված իմաստներով, ըստ որոնց՝ փոխառություն են համարվում մի լեզվից անհրաժեշտաբար մյուսն անցած բառերը, ածանցները, բառակազմական կաղապարները, իսկ օտարաբանություն են մայրենի լեզվում առկա բառերի համար անհարկի գործածվող օտար բառերը, հմմտ. Հ. Չ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1987, էջ 613-617 և 626-627: Առանձնանշելի է, որ օտար ծագման բառերի տարբեր դասակարգումներ կան, դրանց մեջ առանձնացվում են նաև *էկզոտիզմները*: Այս եզրերի տարբերակման վերջին փորձերից տե՛ս Ա. Քամալյան, «Փոխառություն, օտարաբանություն և էկզոտիզմ (տարբերակման փորձ)», *Բանբեր Երևանի համալսարանի, բանասիրություն*, թիվ 2 (17), 2015, էջ 66-80:

Գրավոր այս աղբյուրներում փոխառյալ բառերի գործածություններին մասին ընդհանուր գաղափար կազմելու համար բավական է թերթել ԲՍՀ-ն և ՄՀԲ-ն կամ ծանոթանալ հիշատակարանային ժողովածուների վերջում գետեղված առարկայական կամ «Օտար բառեր» անունով ցանկերին, որոնք հարուստ են այս շերտի բառերով: Սակայն պատկերն ամբողջությամբ ուրվագծելու նպատակով ավելորդ չենք համարում ստորև թվարկել հիշատակարաններում գործածված փոխառյալ որոշ բառեր և ապա միայն անցնել նրանց քննությունը:

Այսպես, քննվող ժամանակահատվածում հիշատակագիրների բառապաշարում գործածված են՝

աճապ [Հիշ. Ժե, Բ, 328], ամիրայ [Հիշ. ԺԳ, 421], անմրաթ [Հիշ. Ժե, Ա, 282], աջապ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 328], ապլաճ [Հիշ. Ժե, Ա, 145], առլեխ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 341], ասախ [Հիշ. Ժե, Ա, 282], բրինձ [Հիշ. ԺԳ, 586], բրվէլէճ [Հիշ. ԺԴ, 417], գամիր [Հիշ. ԺԴ, Բ, 302], գանձալաւս [Հիշ. ԺԴ, 469], գունդստաբլ / գանդաստապլ [Հիշ. ԺԳ, 101, 126, 201], գաբիթլն [Հիշ. ԺԴ, Բ, 286], գուբեռնաթոր [Հիշ. ԺԴ, 417], գուրդ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 286], դանըման [Հիշ. ԺԴ, Բ, 233], դաւեքար [Հիշ. Ժե, Ա, 422], դեճ [Հիշ. ԺԳ, 201, ԺԴ, Ա, 59], դիւռնալ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 398], եարաղ [Հիշ. Ժե, Բ, 160], գահմաթ [Հիշ. Ժե, Ա, 386], գթարկ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 324], ըոզակ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 295, Ժե, Ա, 282], թախթան [Հիշ. Ժե, Ա, 272], թախսուպ [Հիշ. ԺԴ, 283], թաղար [Հիշ. Ժե, Ա, 439], թամամ [Հիշ. ԺԳ, 61], թամդաչի [Հիշ. Ժե, Ա, 404], իլդար [Հիշ. Ժե, Ա, 461], լայեխ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 392], լիճ [Հիշ. ԺԳ, 327], խալապայ, դալապայ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 236, ԺԴ, Բ, 518], խանչալ [Հիշ. Ժե, Բ, 235], խապաղ [Հիշ. ԺԳ, 47, 109], խապար [Հիշ. ԺԴ, Բ, 199], խաս [Հիշ. Ժե, Ա, 337], խասառ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 295], խարաճ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 96, 125], խարպակ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 67], խրէր [Հիշ. Ժե, Ա, 445], հալալ [Հիշ. Ժե, Ա, 125], հաջաթ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 519], հարամ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 295], դլիճպաղի [Հիշ. Ժե, Ա, 366], ճան [Հիշ. ԺԴ, Բ, 327], մանդատորթախուցէս [Հիշ. ԺԳ, 178], մարաջախտ [Հիշ. ԺԳ, 139, 327, 439, 593, ԺԴ, Ա, 388, ԺԴ, Բ, 293], մարգիլ [Հիշ. ԺԳ, 583], մէշայ [Հիշ.

ԺԵ, Բ, 333], մթխալ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 275], միսալ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 284, 286], մուլք [Հիշ. ԺԳ, 737, ԺԴ, Ա, 263], մնիրայ [Հիշ. ԺԵ, Ա, 280], նոմոս [Հիշ. ԺԴ, Բ, 108, 240, 241], ոսպեթալ [Հիշ. ԺԳ, 702], ջաբիստր [Հիշ. ԺԳ, 750], ռայիս [Հիշ. ԺԵ, Բ, 67], սեւաստաւսիոս, սեւաստիոս [Հիշ. ԺԳ, 418, 583], սինօռ [Հիշ. ԺԳ, 85, 435], սիր [Հիշ. ԺԳ, 125, 289, 471, 698, ԺԴ, Բ, 294], սնդեկնոս [Հիշ. ԺԳ, 442], սնկիլ [Հիշ. ԺԳ, 362], վեսալր [Հիշ. ԺԴ, Բ, 398], տելետ [Հիշ. ԺԳ, 449], տուկ [Հիշ. ԺԳ, 584], տուքան [Հիշ. ԺԵ, Բ, 115], փագալս [Հիշ. ԺԵ, Ա, 582], փաթաւայ [Հիշ. ԺԵ, Ա, 90], փաշայ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 279], քարխանաճի [Հիշ. ԺԴ, 576, Հիշ. ԺԵ, Ա, 512], քուշնայ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 29], Ֆրա [Հիշ. ԺԴ, Բ, 480-481] և բազմաթիվ այլ բառեր:

Դժվար չէ նկատել, որ նշված օրինակները միմյանցից տարբեր են թե՛ ըստ ծագման և փոխատու լեզուների և թե՛ ըստ գործածության ոլորտների: Ըստ որում՝ ակնհայտ է, որ առանձին բառեր ժողովրդախոսակցական լեզվում և բարբառներում իրենց լայն տարածվածության և ակտիվ գործածումների շնորհիվ ամրակայվել և մինչ օրս էլ շարունակում են կիրառվել գերազանցապես բարբառներում, տարբեր խոսվածքներում կամ առօրյա խոսքում, ինչպես՝ Թամամ, լայեխ, խանչալ, խապար, հալալ, հաջաթ, հարամ և այլն:

Պետք է փաստենք, որ վերը թվարկված բառերը հիշատակարանային կամ միջինհայերենյան գրավոր այլ հուշարձանների վկայակոչումներով հիմնականում հայտնի են բառարաններին կամ հայերենին անցած օտար բառեր պարունակող բառացանկերին, որոնցից էլ օգտվել ենք դասակարգումներ կատարելիս: Դրանցից առանձնանշելի են հատկապես նշանավոր լեզվաբան Հր. Աճառյանի կազմած ցանկերը՝ ըստ փոխատու լեզուների, որոնք տեղ են գտել նրա «Հայոց լեզվի պատմություն» երկհատորյակի էջերում, ընդ որում՝ մեզ հետաքրքրող բառերի պարագայում առավելապես ընդգծելի է հենց երկրորդ հատորը: Փոխառությունների ճշտման հարցում անգնահատելի են եղել նաև ՀԱԲ-ը, ՀԲԲ-ն ՄՀԲ-ն, ապա և «Ակնարկներ միջին գրական հա-

յերենի պատմութեան» երկհատորյակի առաջին հատորի «Բառագիտութիւն» բաժինը (կազմող՝ Մ. Հ. Մուրադեան)²⁰⁰, որում կրկին, ըստ փոխատու լեզուների, մանրամասն անդրադարձ կա միջին հայերենին անցած օտար բառերին: Հատկանշելի է, որ բազմաթիվ բառեր, որոնք «Ակնարկներ»-ում բերվում են միջինհայերենյան գրավոր տարբեր հուշարձաններից, միաժամանակ վկայված են նաև հիշատակարաններում՝ փաստելով տվյալ բառերի տարածված և համընդհանուր կիրառելի լինելը ինչպես գրական երկերում, այնպես էլ առօրյա-խոսակցական լեզվում:

Ըստ հարկի՝ առանձին դեպքերում դիմել ենք նաև գերմանացի նշանավոր հայագետ Հ. Հյուբշմանի ստուգաբանութիւններին²⁰¹, ճշտելով ոչ միայն մեզ հետաքրքրող բառերի փոխատու լեզուները, այլև նրանց գործածութիւններին վերաբերող տեղեկութիւններ: Հիշատակարաններում գործածված փոխառյալ բառերին անդրադարձել է նաև ԳԱԱ Լեզվի ինստիտուտի գիտաշխատող Վ. Խաչատրյանը՝ կատարելով նաև որոշ դասակարգումներ²⁰²:

Արդ, ըստ փոխատու լեզուների՝ քննվող հուշարձաններում վկայված օտար ծագման կամ փոխառյալ բառերը կարելի է ներկայացնել հետևյալ խմբերով.

Ա. Արաբերենից փոխառություններ

Միջինհայերենյան ժամանակահատվածը հատկանշվում է տարբեր լեզուներից, այդ թվում՝ արաբերենից կատարված մեծա-

²⁰⁰ Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Խո. Ա., էջ 169-296:

²⁰¹ **H. Hübschman**, Armenische Grammatik, I. Theil, Armenische Etymologie, Leipzig, Druck und Verlag von Breitkopf & Härtel, 1897.

²⁰² **Վ. Խաչատրյան**, «Միջին հայերենում փոխառված բառերի գործածությունը ձեռագրերի 15-րդ դարի հիշատակարաններում», Հայերենագիտական միջազգային տասներորդ գիտաժողով, 7-9 հոկտեմբերի, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ. 2015, էջ 160-169: **Նույնի՝** «Օտար բառերի գործածությունը 13-րդ դարի հիշատակարաններում», Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան, Լրաբեր գիտական հոդվածների ժողովածու, մաս III, Երևան, Ճարտարագետ, 2016, էջ 965-971: **Նույնի՝** «Օտար բառերի գործածությունը 14-րդ դարի հիշատակարաններում», Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան, Լրաբեր գիտական հոդվածների ժողովածու, մաս III, Երևան, Ճարտարագետ, 2019, էջ 759-769:

Թիվ փոխառություններով, որոնք արդյունք են հայ-արաբական դարավոր շփումների: Այդ շփումները, ինչպես հայտնի է, սկիզբ են առնում դեռևս է. դարում արաբական առաջին արշավանքներից²⁰³ և տարբեր փոփոխություններով կամ առանձին ամիրայությունների տեսքով²⁰⁴ շարունակվում առնվազն մի քանի հարյուրամյակ՝ այդ ընթացքում անխուսափելիորեն ներգործելով ոչ միայն հայոց կենցաղի, այլ նաև հայերենի և ի մասնավորի՝ նրա բառապաշարի վրա: Արաբական աշխարհի հետ տարբեր մակարդակներով անմիջական փոխհարաբերությունները շարունակվում են նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորության գոյության ողջ ընթացքում²⁰⁵:

Բնականաբար, հարյուրամյակներ շարունակ այս ուղղակի շփումները, զանազան փոխառնչություններն իրենց ազդեցությունն են թողել նաև հայերենի բառապաշարի վրա՝ արաբերենից հայերենին անցած բազմաթիվ նոր բառերի տեսքով: Ընդ որում՝ ինչպես երևում է հայտնի բառացանկերից (Հյուբեյման, Աճառյան, Մուրադյան) և բառարանների տվյալներից, եկամուտ բառերը վերաբերում են հասարակական-քաղաքական կյանքի ամենատարբեր ոլորտներին, կրոնական, գրական-գեղարվեստական, գիտական բնագավառներին՝ բժշկությունից (հիվանդությունների անվանումներ, դեղանուններ, բժշկական նպատակներով գործածվող բուսանուններ) մինչև պաշտոն, հասարակական դիրք, զա-

²⁰³ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, «Հայաստանի քաղաքական ինքնուրույնությունը VII դարի 30-90-ական թթ., 1. Հայաստանի քաղաքական վիճակը արաբական առաջին արշավանքների ժամանակ», Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. II, Հայաստանը վաղ ֆեոդալիսի ժամանակաշրջանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, էջ 305-309:

²⁰⁴ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, «Արաբական ամիրայությունները Հայաստանում», Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. III, Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիսի դարաշրջանում (IX դ. կեսերից մինչև XIV դ. կեսերը), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1976, էջ 58-69:

²⁰⁵ Մանրամասն տե՛ս Վ. Տեր-Ղևոնդյան, «Իշխանապետությունը և արաբական աշխարհը», Հայոց պատմություն, հտ. II, միջին դարեր (IV դար - XVII դարի առաջին կես), գիրք երկրորդ (IX դարի կես - XVII դարի առաջին կես), Երևան, «Չանգակ» հրատ., 2014, էջ 342-348: Նույնի՝ Կիլիկյան Հայաստանը և Այրարատյան պետությունները (1171-1260), Երևան, «Տիր» հրատ., 2017:

նագան տիտղոսներ, կենցաղային բառեր և այլն²⁰⁶։ Ակտիվ շփումների ընթացքում, ըստ Հարկի կատարված փոխառություններից զատ, ժողովրդախոսակցական լեզուն անհարկի յուրացրել է նաև արաբերեն մի շարք բառեր, որոնց համարժեքները հայերենն ունեցել է (Հմմտ. արաբ. կոլոտ և հայ. կարճ, արաբ. նալաթ և հայ. անեծք, նզովք և այլն)։

Նկատենք, որ այս փոխառությունները լայնորեն տարածված են եղել ինչպես գրական, այնպես էլ ժողովրդախոսակցական լեզվում, իսկ որոշ բառեր էլ այնքան են ամրապնդվել հայերենում և համընդհանուր գործածություն ստացել, որ նույնիսկ հայերենին հարազատ կամ առնվազն ոչ խորթ են համարվել։ Այս առումով բավական է միայն հիշատակել ԺԲ. դարի եկեղեցական նշանավոր գործիչ, Տարսոնի եպիսկոպոս, մատենագիր Ներսես Լամբրոնացու հայտնի «Թուղթ»-ը՝ ուղղված Լևոն իշխանին (ապագա Հայոց թագավոր Լևոն Բ., 1198-1219 թթ.), որում Տարսոնի եպիսկոպոսը, ի թիվս այլ դժգոհությունների, իր մտահոգությունն է հայտնում հայերեն ներթափանցած օտար (իմա՝ եվրոպական) բառերի գործածությունների վերաբերյալ և փոխարենը առաջարկում է դրանց արաբերեն և պարսկերեն համարժեքները՝ ի պահպանություն նախնայաց ավանդույթների։ Լամբրոնացին գրում է. «Տո՛ւք պատիւ անուանց ամիրայ, և հեճուպ, և մարգպան, և սպայասպար, և այսպիսիս, և մի՛ սիր, և պրօքսիմոս, գունդատապլ, և մարաջախտ, և ձիաւոր, և լեճ, որ լատինացւոց է օրէն։ Արդ, փոխեցէ՛ք դուք զայս լատինացի ձևս, և զանուանսն ի պարսիցն և ի հայոցն ձևս և անուանա ըստ ձեր հարցն, և բարեզարդեցէ՛ք զձեր արքունիսդ առաջնոցն սովորութեամբն» (ընդգծումները մերն են՝ Խ. Հ.)²⁰⁷։

²⁰⁶ Տե՛ս **H. Hübschman**, *Armenische Grammatik*, p. 261-279. Հ. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս II, էջ 208-213, *Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության*, հտ. Ա., էջ 199-220։

²⁰⁷ «Թուղթ առ քրիստոսագոր իշխողն մեր ինքնակալութեամբ Լևոն, ի նուաստ Ներսիս, որ ի Տարսոն սրբոյ եկեղեցւոյն պաշտօնեայ», *Տեսն Ներսիսի Լամբրոնացւոյ Տարսոնի եպիսկոպոսի Առնաբանությունն եւ թողոյ եւ նառք, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1838, էջ 234-235*։

Ընդգծվածներից ամիրայ, հեճուկ բառերը ծագմամբ արաբերեն են, իսկ մարզպան-ն ու սպայասպար-ը (իմա՝ սպասալար)՝ պարսկերեն: Ընդ որում՝ եթե վերջին երկուսը հայերենին անցել են ավելի վաղ շրջանում, դասվում են պահլավական փոխառությունների շարքին²⁰⁸, և սրանցից առնվազն մարզպան-ը՝ ավանդված է դեռևս դասական մատենագրությունում²⁰⁹, ապա ամիրայ-ն, և հատկապես հեճուկ-ը Լամբրոնացու օրոք համեմատաբար նորամուտ բառեր էին: Ամիրայ «իշխան, պետ, տեր» բառն առաջին անգամ հանդիպում է է. դարի մատենագիր Սեբեոսի «Պատմություն» երկում²¹⁰: Բառի հաջորդ գործածությունը վկայված է Ժ. դարի մատենագիր Թովմա Արծրունու և Անանունի «Պատմություն տան Արծրունեաց» երկում²¹¹: Ըստ որում՝ պատմագիրը գործածել է ոչ միայն այս, այլև ամիրայապետեմ «իշխել, տիրել» բառը, որը ամիրայ բաղադրիչի կրկին վաղագույն օրինակներից է, բայց այս անգամ բաղադրյալ բառի կազմում²¹²:

Անշուշտ, մատենագրական վկայությունները բառի հնություն միակ փաստարկը չեն, առավել քան հավանական է, որ նշյալ բառն ավելի վաղ գործածվել է ժողովրդախոսակցական լեզվում, որից հետո միայն անցել զրական լեզվին: Ամիրայ բառի կիրառությունները հաճախանում և հայերենի համար սովորական են դառնում արդեն ԺԱ. և հատկապես ԺԲ. դդ. ընթացքում: Այդ

²⁰⁸ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս I, Յերեսան, Պետական համալսարանի հրատ., 1940, էջ 272 և 285:

²⁰⁹ ՆՀԲ-ի տվյալներով՝ սպասալար բառի հնագույն վկայությունը հանդիպում է Ժ. դարի մատենագիր Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմություն հայոց» երկում, հմմտ. ՆՀԲ, 2, 737:

²¹⁰ Պատմություն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Արքարյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979, էջ 164: Հմմտ. ՀԱԲ, 1, 158:

²¹¹ ՆՀԲ, 1, 71: Նկատենք, որ Թովմա Արծրունու և Անանունի երկում, ըստ համաբարբառի, ամիրայ բառը քանիցս գործածվել է. հմմտ. Հայկական համաբարբառ, Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն տան Արծրունեաց, կազմող Լ. Ա. Գուլգազարյան, գիրք Ա, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, 2018, էջ 67-68, գիրք Բ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, 2019, էջ 19:

²¹² ՆՀԲ, 1, 71: Հմմտ. Հայկական համաբարբառ, Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն տան Արծրունեաց, գիրք Ա, էջ 68:

Հաստատում են ոչ միայն պատմիչների երկերը, Լամբրոնացին ինքն այս «Թուղթ»-ով, այլև ժամանակի գրավոր սկզբնաղբյուրները, մասնավորապես՝ ձեռագրերի հիշատակարաններն ու վիմագրերը: Այս բառի լայն տարածվածության ու համաժողովրդական ընդունելության մյուս կռիվներ Ամիր և նրանով բաղադրված տասնյակ անձնանուններն են, որոնք հիմնականում առատորեն հանդիպում են՝ ԺԳ. դարից սկսած²¹³: Ընդամին հասկանալի է, որ Լամբրոնացու համար այս բառն ավելի ընդունելի և ընկալելի էր, քան նույն բառի հին ֆրանս. համարժեք սիր բառը (բառի մասին տե՛ս «Եվրոպական փոխառություններ» բաժնում):

Նույնիսկ հեծուկ / հեջուբ «սենեկապետ» բառը, որի մատենագրական վաղագույն վկայությունները գրեթե ժամանակակից են Ներսես Լամբրոնացուն²¹⁴ (ի հեծուկս նույն սենեկապետ հայակազմ բառի, որն ավանդված է դասական շրջանից²¹⁵), դարձյալ ավելի ընդունելի է վերջինիս, քան մի նորամուտ և եվրոպական համարժեք բառ: Եթե մի կողմ թողնենք ժամանակի կրոնական հակասությունները հայ և կաթոլիկ եկեղեցիների միջև, որի արդյունք է նաև Լամբրոնացու սույն «Թուղթ»-ը, այլև նրանում հիշյալ բառերին անդրադարձը, ապա ակնհայտ է, որ տարսոնցի եպիսկոպոսի առաջարկած բառերը լայն տարածում ունեին ոչ միայն ժողովրդախոսակցական, այլև գրական լեզվում և իհարկե, հայերենի բարբառներում: Ըստ որում՝ նշելի է, որ արաբերենից փոխառյալ տասնյակ բառեր իրենց կենսունակությամբ անցել են նաև հայերենի արդի բարբառներին²¹⁶:

Հայերենն արաբերենից բառեր փոխառել է ինչպես ուղիղ ճանապարհով, այնպես էլ այլ լեզուների հետ շփումների արդյունքում: Այս պարագայում միջնորդ լեզուներ են եղել հիմնականում

²¹³ Հմմտ. Հ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ, 1942, էջ 119-138:

²¹⁴ Հմմտ. ՆՀԲ, 2, 85, 87, ՄՀԲ, 423:

²¹⁵ ՆՀԲ, 2, 706:

²¹⁶ Աճառյանն իր կազմած բառացանկում այդպիսի բառերի դիմաց (բալասան, թաս, խումար, խպիպ, հապալաս, ճիտ և այլն) աստղանիշ է դրել, տե՛ս Հ. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս II, էջ 189-207:

պարսկերենը, ապա՝ թուրքերենը, որոնք նույնպես, սերտ շփումների մեջ լինելով արաբերենի հետ, նրանից փոխառել են բազմաթիվ բառեր: Նշված հանգամանքը մի փոքր դժվարացնում է հայերենին անցած արաբական ծագման բառերի փոխատու լեզուն ճշտելու գործը, հատկապես եթե բացակայում են հարակից լեզվական, մասնավորապես՝ հնչյունական տվյալները²¹⁷: Ահա մի օրինակ քննվող աղբյուրներից: 1422 թ. նշանավոր տաղերգու, ծաղկող և եկեղեցական գործիչ Մկրտիչ Նաղաշն իր հիշատակաբանում գրում է.

«Ողորմելի գերի Նաղաշ,
Քանի ուտես գաւրն պըլաշ,
Զաչդ բաց ու հատր պաշ,
Որ շլինիս որթանցըն նաշ» [Հիշ. Ժե, Ա, 292]:

Հանգավոր այս քառատողում միջնադարյան տաղերգուն գործածել է ժամանակի ժողովրդախոսակցական լեզվին բնորոշ պըլաշ, հատր, բաշ բառերը, որոնք ակնհայտորեն օտար ծագում ունեն: Այդպիսին է նաև նրա Նաղաշ մականունը: Արդ, պըլաշ (< balaš «անվճար, ձրի»), հատր (< hādir «պատրաստ»), նաղաշ (< naqqāš) բառերն արաբերեն են²¹⁸, սակայն հանդիպում են նաև պարսկերենում և թուրքերենում²¹⁹: Իսկ ահա պաշ-ը թուրքերեն baš «գլուխ» բառն է:

1466 թ. Ղրիմում գրված հիշատակարանում գրիչը գործածել է խաղաղ «մետաքսի առևտրական» բառը [Հիշ. Ժե, Բ, 249], որը, ըստ ՄՀԲ-ի, գործածական է ինչպես արաբերենում, այնպես էլ թուրքերենում²²⁰: Նույն թվականին Մոկաց գավառի Բռնաշեն գյուղում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում կարգում ենք. «յաշխարհէս խիստ մահրամ եղաւ և յԱստուծոյ փառաւորեցաւ» [Հիշ. Ժե, Բ, 249]: Մահրամ / մահրում «զուրկ,

²¹⁷ Այս մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 187-188:

²¹⁸ Հմմտ. ՄՀԲ, 654, 395 (տե՛ս հազր բառը), 564:

²¹⁹ Հմմտ. նշված բառերը ՄՀԲ-ի տվյալների հետ:

²²⁰ ՄՀԲ, 298:

գրկված» բառը ՄՀԲ-ի տվյալներով գործածվում է արաբերենում, թուրքերենում և պարսկերենում²²¹:

Մեր հավաքած բառերը, բերված օրինակները վկայում են, որ արաբական փոխառություններով հարուստ միջինհայերենյան գրավոր հուշարձաններից են նաև ձեռագիր հիշատակարանները, որոնց հեղինակներն իրենց շարադրանքում շատ հաճախ գործածել են խոսակցական լեզվի միջոցով հայերենին կամ վերջինիս տարածքային մի տարբերակին անցած արաբերեն բառեր՝ համապատասխան տառադարձմամբ և հայերենին հատուկ հնչյունական տարբերակներով: Օրինակ՝ արաբերեն *jallād* «դահիճ, անգուլթ, արյունարբու մարդասպան» բառը²²² 1465 թ. Արճեշում գրված հիշատակարանում գործածված է Ջալատ, իսկ 1490 թ. Արծկեում գրված հիշատակարանում ճալատ տարբերակներով. «ի դառնալն ի տուն մատնեցաւ ի ձեռս արեանարբու Ջալատ տաճկաց» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 235], «ի յահէ ճալատէն խոցոտեալ արեանթաթախ և ոսկրաբեկ տանջանօք փոխեցաւ ի Քրիստոս» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 283]:

Նկատելի է, որ ձեռագիր հիշատակարաններում փոխառյալ այս շերտի բառերի քանակն աստիճանաբար աճում է՝ ԺԳ. դարից սկսած և գործածության հաճախականությամբ աչքի են ընկնում հատկապես ԺԵ. դարի հիշատակարաններում: Ահա մեկ օրինակ 1459 թ. նշանավոր բժշկապետ Ամիրդովլաթ Ամասիացու պատրաստած բժշկական ձեռնարկի հիշատակարանից.

«Ցանկ է գրոցս Ախրապատնին, որ ադի ես՝ անպիտան և անարժան ծառայս՝ ի յարապ գրոց և ի մինհանի տոմանէն, որ ժողովել է զինքս Մուսի պին-Մայմունն.... և շինեցի զգիրս զայս հանց գիր, որ ով որ յատար լինի և կամ յաշտայ լինի, նայ իրենն այս գիրս հերիք է, և ով զինքս կարդայ և ունի զամենայն գործն բժշկութեանն և զմոֆրատաթ առնույն, նայ լինի կատարելութեամբ գէտ այս արուեստիս» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 115-116]:

²²¹ ՄՀԲ, 487:

²²² Ալկնարկների միջին գրական հայերենի պատմության, հտ. Ա., էջ 272, ՄՀԲ, 466, 666:

Ստորև այբբենական կարգով ներկայացնենք բառերի մի համառոտ ցանկ, որը կազմել ենք քննվող աղբյուրներից դուրս գրված արաբական փոխառություններից: Դրանք հիմնականում հայտնի են թվարկված բառացանկերին, որոնց համեմատությամբ էլ բերվում են օրինակները.

ախրապատին [*«դեղագիրք»*՝ Հիշ. Ժե, Բ, 115. Ժե, Գ, 115], աճապ [*«արդյոք»*՝ Հիշ. Ժե, Բ, 328], ամանաթ [*«ափանդ, երաշխիք»*՝ Հիշ. Ժե, Գ, 132], ամիրայ [*«իշխան, կուսակալ»*՝ Հիշ. ԺԳ, 421], անմրլաթ [*«անզուլթ»*՝ Հիշ. Ժե, Ա, 282. բաղադրված ան-ժխտ. նախածանցով], անշաղաւաթ [*«անխիղճ»*՝ Հիշ. Ժե, Ա, 282. ան- ժխտ. նախածանցով], անսլեհ [*«անզեն»*՝ Հիշ. Ժե, Բ, 119. ան-ժխտ. նախածանցով], ապլահ [*«հիմար»*՝ Հիշ. Ժե, Ա, 145], բախիլ [*«ժլատ»*՝ Հիշ. Ժե, Ա, 285], դաւի [*«վեճ, պահանջ»*՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 46, 493. Ժե, Ա, 22, 109], դուքան, տուքան [*«կրպակ»*՝ Հիշ. Ժե, Գ, 80. Ժե, Բ, 115], ըռահ [*«պիտույք»*՝ Հիշ. Ժե, Բ, 166], ըռզակ [*«ունեցվածք»*՝ Հիշ. Ժե, Ա, 282. Ժե, Բ, 274], թախսուպ [*«մոլեռանդ»*՝ Հիշ. ԺԴ, 283], թամամ [*«լրիվ»*՝ Հիշ. ԺԳ, 61], թամամել [*«ամբողջացնել, կատարել»*՝ Հիշ. Ժե, Գ, 110. բայակերտ -ել վերջածանցով], թամաշայ [*«տեսարան, հանդես»*՝ Հիշ. Ժե, Ա, 422], թասպուլթիւն [*«անհանդուրժողություն»*՝ Հիշ. Ժե, Ա, 353. հայ. - ութիւն վերջածանցով], թարքիպ [*«դեղ պատրաստելու բաղադրատոմս, եղանակ»*՝ Հիշ. Ժե, Բ, 115], խալապայ, ղալապայ [*«խուռն, բազմութիւն»*՝ Հիշ. ԺԴ, Ա, 236. ԺԴ, Բ, 518. Ժե, Ա, 550], խալիֆայ [*«ամիրապետ, տեր»*՝ Հիշ. Ժե, Գ, 517], խապաղ [*«հացագործ»*՝ Հիշ. ԺԳ, 47, 109], խաս [*«լավորակ»*՝ Հիշ. Ժե, Ա, 337], խարան [*«հարկ, տուրք»*՝ Հիշ. ԺԴ, Ա, 250, 262, Ժե, Բ, 211], խարն [*«ծախքի փող»*՝ Հիշ. Ժե, Ա, 345], խրէր, խրեր [*«վճիռ»*՝ Հիշ. Ժե, Ա, 445. Ժե, Բ, 12], խսարել [*«պաշարել»*՝ Հիշ. Ժե, Ա, 278, 279. բայակերտ -ել վերջածանցով], կլայ [*«բերդ»*՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 149, 296. Ժե, Ա, 134, 539], կումաշ [*«ընտիր կերպաս»*՝ Հիշ. Ժե, Գ, 107, 257], հալալ [*«արդար»*՝ Հիշ. ԺԳ, 134, 137, 200. ԺԴ, Ա, 7, 8, 9], հախ [*«իրավունք»*՝ Հիշ. ԺԴ, Ա, 263], հաճի [*«ուխտավոր, մահտեսի»*՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 279], հասըլ [*«արդյունք»*՝ Հիշ. Ժե,

Բ, 173], հէջուպ [*«սենեկապետ»*] Հիշ. ԺԴ, Ա, 235], հուքմ, հիւքմ [*«հրաման, վճիռ»*] Հիշ. ԺԳ, 735. ԺԵ, Բ, 2], դամբար [*«բռն»*] Հիշ. ԺԵ, Բ, 334], դապալ [*«վարձակալություն»*] Հիշ. ԺԵ, Ա, 439], մալազ [*«երիտասարդ»*] Հիշ. ԺԵ, Բ, 27], մեզար [*«չուշպա, Ավետարանը փաթաթելու համար կտոր»*] Հիշ. ԺԵ, Բ, 215], մոլնայ [*«մահմեդական կրոնավոր»*] Հիշ. ԺԴ, 600. ԺԵ, Ա, 601, 602], մուլք [*«կալվածք»*] Հիշ. ԺԳ, 737. ԺԴ, Ա, 263. ԺԵ, Ա, 565, 581], յատար [*«դեղագործ»*] Հիշ. ԺԵ, Բ, 115], նայիպ [*«կուսակալ»*] Հիշ. ԺԴ, Բ, 294], նաշխ [*«զարդանկար»*] Հիշ. ԺԵ, Ա, 629], չաղաւաթ [*«գուլթ, գթություն»*] Հիշ. ԺԵ, Բ, 216, 282], չէխ [*«մահմեդական կրոնապետ»*] Հիշ. ԺԴ, Բ, 279], ոխպ [*«եկեղեցուն նվիրված գուլք, կալվածք»*] Հիշ. ԺԴ, Բ, 46, ԺԵ, Ա, 580], ջալատ, ճալատ [*«անողորք»*] Հիշ. ԺԵ, Բ, 235. ԺԵ, Գ, 283], ջիզայ [*«գլխահարկ»*] Հիշ. ԺԴ, Ա, 372], սապապ [*«պատճառ»*] Հիշ. ԺԵ, Ա, 402], սլեհ [*«զենք»*] Հիշ. ԺԵ, Ա, 276], սուլտանութիւն [*«սուլթանի տիրապետության շրջանը»*] Հիշ. ԺԳ, 85. հայ. -ութիւն վերջածանցով], տալապ [*«պահանջ, ցանկություն»*] Հիշ. ԺԵ, Գ, 137], տամահութիւն [*«ազահութիւն»*] Հիշ. ԺԵ, Ա, 345. հայ. -ութիւն վերջածանցով], տապաղ [*«կենդանիների հիվանդություն»*] Հիշ. ԺԴ, Ա, 500] և այլն:

Հատկանշելի է, որ որոշ բառեր այնքան են տարածված և յուրացված եղել ժողովրդախոսակցական լեզվում, որ հայերենի նախածանցների կամ վերջածանցների հետ կազմել են նաև խառը բարդություններ, ինչպես՝ ան + չաղաւաթ «անսիրտ, դաժան», ան + սլեհ «անզեն», խսար + ել «պաշարել», թասուպ + ութիւն «մոլեռանդություն», սուլտան + ութիւն «միապետություն» և այլն:

Ժողովրդական լեզվում հաճախակի գործածումների շնորհիվ արաբական փոխառյալ շերտին պատկանող բազմաթիւ բառեր, որոնք գտնում ենք նաև հիշատակագիրների շարադրանքներում, անցել են նաև արդի բարբառներին՝ ըստ հարկի կրելով նաև հնչյունական համապատասխան փոփոխութիւններ: Դրանցից են՝ ամանաթ (Ար., Ղրբ., Թբ., Կր., Վն., Սս. և այլն), թամամ (Ար., Թբ., Ղրբ., Պլ., Նն. և այլն), թամամել > թամմել // թըմմել (Խրբ., Մշ., Ուրմ. և այլն), խաս (Ար., Պլ., Նն., Զվխ., Կր. և այլն), հալալ

(Ար., Ղրբ., Կր., Մշ. և այլն), ջալլատ // ջալլադ // ջալլաթ // ջալադ (Ղրբ., Ուրմ., Ար., Թբ., Սս., Վն. և այլն) բառերը²²³ և այլն:

Վերևում թվարկված բառերը մեկ անգամ ևս փաստում են, որ փոխառյալ այս շերտին պատկանող բառամիավորները բավական լայն տարածում են ունեցել ամենատարբեր ասպարեզներում ինչպես բանավոր, այնպես էլ գրավոր խոսքում: Հիշատակարանների պարագայում կարելի է առանձնացնել հատկապես կենցաղին, ուտելիք-ըմպելիքին, գյուղատնտեսությունը, գիտությունը, մասնավորապես՝ բժշկությունն ու աստղագիտությունը, բույսերին, ռազմական, քաղաքական կյանքին, հասարակական հարաբերություններին, շենք-շինություններին (եկեղեցի, վանք), հարկերին և տուրքերին վերաբերող բառերը, մյուս կողմից՝ գրեթե չեն հանդիպում ընտանիք-ազգական իմաստային դաշտին պատկանող բառեր: Նկատենք, որ Աճառյանի ցանկում ևս այս վերջին խումբը խիստ աղքատիկ է²²⁴: Դատելով քննվող աղբյուրներում արաբական ծագման տասնյակ բառերի հաճախակի կիրառություններից՝ կարելի է ասել, որ դրանք նախևառաջ անկաշկանդ գործածվել են ժողովրդախոսակցական լեզվում և բարբառներում: Ուստի՝ սխալված չենք լինի, եթե նշենք, որ հայերենում արաբական փոխառությունների իրական թիվն ավելին է եղել, քան գրավոր տարբեր հուշարձաններով, ներառյալ հիշատակարաններով ավանդվածները: Ըստ որում՝ դիտելի է, որ հիշատակագիրների խոսքում այս կարգի բառերի գործածումը չունի տարածքային սահմանափակում՝ ի տարբերություն եվրոպական փոխառությունների, որոնք համաժամանակյա կտրվածքով դրսևորում են տարածքային առանձնահատկություններ (տե՛ս «Եվրոպական փոխառություններ» բաժնում): Այսինքն՝ քննվող շերտի բառերը միաժամանակ գործածվել են բուն Հայաստանում, նրանից դուրս գտնվող հայ գաղթօջախներում, ինչպես նաև կիլիկյան գրչական տրոհներում ստեղծված մատյանների հիշատակարաններում:

²²³ Տվյալները ներկայացվում են՝ ըստ ԳԱՎԲԱՌ-ի և ՀԱՅԼԵԶՎԲԱՐԲԱՌ-ի:

²²⁴ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, էջ 208 (տե՛ս 6-րդ խումբը):

Այսպիսով, ամփոփելով մեր խոսքը հիշատակարաններում արաբական փոխառությունների արտահայտություն վերաբերյալ՝ կարող ենք ասել, որ գրավոր այս հուշարձաններն արտացոլում են ժամանակի հայ կյանքում տեղի ունեցող հասարակական-քաղաքական իրադարձությունները և վերջիններիս ազդեցությունները հայ ժողովրդի ամենատարբեր շերտերի վրա: Այդ ազդեցություններից անմասն չէին կարող լինել նաև ժամանակի լեզուն և հատկապես նրա բառապաշարը, որում տեղ են գտել արաբերենից անմիջական կամ այլ լեզուների միջնորդությամբ արված բազմաթիվ փոխառություններ: Ուսումնասիրվող շրջանների հիշատակարաններն ավանդում են այս շերտին պատկանող տասնյակ բառեր:

Բ. Պարսկերենից փոխառություններ

Քննվող ժամանակահատվածի հիշատակարաններում, ինչպես և նույն շրջանի գրավոր այլ հուշարձաններում առատորեն վկայված են նաև իրանական ծագման բառեր, որոնք ունեն գործածություն բավական ընդարձակ ոլորտներ և հատուկ են ինչպես գրավոր, այնպես էլ բանավոր լեզվին: Հարկ է ընդգծել, որ խոսքը ոչ թե պահլավական հնագույն փոխառությունների մասին է, որոնց օտար ծագումը հաճախ չի էլ գիտակցվել՝ հայերենին ձուլված և վերջինիս բառապաշարին ընտելացած լինելու շնորհիվ, այլ հենց միջինհայերենյան շրջանում կամ նրանից էլ մի փոքր վաղ բանավոր և գրավոր ճանապարհներով, անմիջական, ապա և այլ լեզուների (հիմնականում՝ արաբերենի և թուրքերենի) միջնորդությամբ հայերենին անցած բառերի: Այդ շերտը կամ նրան պատկանող բառերը Հր. Աճառյանը հատկանշում է «նորապարսիկ» անվամբ²²⁵, որը, թերևս Հ. Հյուբշմանի ավելի վաղ գործածած «Neupersische» եզրի²²⁶ հայերեն տարբերակն է:

Փոխառյալ այս բառերը և նրանց արտահայտած իմաստները վկայություն են այն բանի, որ հայ-պարսկական շփումները ինչպես հասարակական-քաղաքական, գիտական-գրական, այնպես

²²⁵ Հ. Աճառյան, <այոց լեզվի պատմություն, մաս II, էջ 188:

²²⁶ H. Hübschman, Armenische Grammatik, p. 259.

էլ ժողովրդական մակարդակներում չեն դադարել հարյուրամյակների ընթացքում: Իհարկե, այս հարցում էական նշանակութիւն են ունեցել աշխարհագրական դիրքը, երկու ժողովուրդների հարեանութիւնը, ինչպես նաև պատմական իրադարձութիւնները, մասնավորապես՝ Հայաստանում պարսից տիրապետութիւնը: Նշյալ գործոններով կարելի է բացատրել ընդհանրապես հայերենում, նրա գրավոր հուշարձաններում, այդ թիւում՝ հիշատակարաններում հանդիպող պարսկերեն բառերը կամ նրանց տարբերակները: Ահա առանձնացված մի քանի օրինակ քննվող աղբյուրներից՝

աննշայ [*«առանց օսլայի»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Բ, 114. հայ. ան- ժխտ. նախածանցով], արմաղան [*«նվեր, ընծա»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 10], բահադուր [*«քաջ»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Ա, 283], բէհէշտ [*«դրախտ»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Ա, 514], գունահ [*«հանցանք, մեղք»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 108], դանուշման [*«մուսուլման կրօնավոր, գիտուն»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Ա, 601], դաւեքար [*«գանգատավոր»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Ա, 422], դաստայ [*«կապմ կապոց»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Բ, 34], դաստէ [*«մի ձեռք»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 119], դեհ [*«կողմ»*]՝ Հիշ. ԺԴ, Ա, 59], թաղթ // թախթ [*«գահ»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Բ, 113, 138, 217], թախթան [*«թալան, ավար»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Ա, 272], թարխան [*«հարկերից ազատ անձ»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Ա, 337], թուրվանդայ [*«երախարիք»*]՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 227], թուրքման [*«թուրքմեն»*]՝ Հիշ. ԺԴ, Ա, 397], լալա [*«դայակ, խնամակալ»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 11], խոստակ [*«ավատ»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Ա, 254], խօջայ [*«վաճառականի տիրոջոս»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 30, 31], համչիրակ [*«հայրենակից»*]՝ Հիշ. ԺԳ, 6, 496. ԺԴ, Բ, 428], ճանտր [*« ջանդար «թիկնապահ»*]՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 123], մակար [*«գուցե»*]՝ Հիշ. ԺԳ, 354], մօհր [*«կնիք»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 137], նալբանդ [*«պալտար»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 80, 293], նշաշտակ (*«նշաստակ»*) [*«օսլա»*]՝ Հիշ. ԺԳ, 652], շապաղ [*«գութ, ողորմածութիւն»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 10], շիւան [*«ողբ»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Բ, 39], չուխայ [*«հագուստ»*]՝ Հիշ. ԺԳ, 306, ԺԴ, Ա, 468], պելետիկին [*«բալաթիկին «մահակ»*]՝ Հիշ. ԺԳ, 371], պէթար [*«վատթար»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 115], ջվալ [*«պարկ»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 137], ջուխտ [*«զուլյգ»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Բ, 215], սայար (լինել) [*«սատար, աջակից»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 339], փա-

գալիս [*«գում, ախոռ»՝ Հիշ. ԺԵ, Ա, 582*], փեղամպար [*«մարգարե»՝ Հիշ. ԺԳ, 131*], քարխանա(ծի) [*«գործավոր, արհեստավոր»՝ Հիշ. ԺԴ, 576. ԺԵ, Ա, 512*], քոսակ [*«անմազ»՝ Հիշ. ԺԳ, 196*], ֆռաշ [*«սպասավոր»՝ Հիշ. ԺԵ, Բ, 21*] և այլն:

Ըստ որում՝ առանձնանշելի է, որ թվարկվածներից որոշ բառեր ակներևաբար կարող են դասվել նաև իրանական հնագույն փոխառությունների շարքին, որոնք, սակայն, գրավոր ձևով ավանդվել են միայն միջինհայերենյան մատենագրությունում: Վերոբերյալ օրինակներից այդպիսին են դեհ, խոստակ, համշիրակ, ջուխտ, քոսակ բառերը, որոնք ավելի ուշ գրավոր վկայություն են ստացել ժողովրդախոսակցական լեզվում և բարբառներում իրենց տարածվածություն չնորհիվ²²⁷:

Նկատենք, որ Կիլիկիայում ընդօրինակված ձեռագրերի կամ ծագումով կիլիկեցի գրիչների այլուր գրած հիշատակարաններում ևս կարելի է հանդիպել այս շերտին պատկանող բառեր՝ ինչպես վերոբերյալ թուրվանդայ, մակար, չուխայ և մի քանի այլ բառեր, որոնք մենք այստեղ չենք նշել: Կիլիկյան հայկական թագավորությունը չի սահմանակցել և երբեք ենթակա չի եղել Պարսից տերությանը, ուստի՝ քննվող բառերի կիրառությունը կիլիկյան գրիչների հիշատակարաններում պետք է ունենա այլ բացատրություն: Այս հարցին առանձին ուշադրություն է դարձրել Մ. Մուրադյանը՝ առաջ քաշելով երեք գործոն՝ 1. բուն Հայաստանից հայություն գաղթերը դեպի Կիլիկիա, որի արդյունքում տեղական բառապաշարում հայտնվում են նոր բառեր, 2. առևտրային հարաբերությունների արդյունքում լեզվական առնչություններ, ինչպես նաև 3. քաղաքական հարաբերություններ, շփումներ կիլիկյան և պարսկական բարձրաստիճան պաշտոնյաների միջև²²⁸: Անտարակույս, սրանք կարևոր կռվաններ են, սակայն պակաս կարևոր չէ և այն փաստը, որ բավական ակտիվ են եղել շփումները նաև Կիլիկիայի և Հայաստանի գիտական կենտրոնների միջև, ուսումնականների, գրիչների փոխադարձ այցերը:

²²⁷ Հմմտ. Ալևարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հտ. Ա, 224-225:

²²⁸ Նույն տեղում, էջ 225-226:

իր նշանավոր վանքերով, դրանցում գործող գիտնական վարդապետներով ու գրչօջախներով Կիլիկյան հայկական թագավորութիւնը դեպի իրեն է ձգել ժամանակի ուսումնաստենչ անձանց, թեև հակառակը ևս կարելի է տեսնել, հատկապես, երբ բուն Հայաստանում ծաղկում էին վանական համալսարանները, ինչպես՝ Սանահինը, Հաղբատը, Գլաձորը և այլն: Հիշենք, օրինակ, Վարդան Արևելցուն, Մխիթար Գոշին, որոնք, ծնունդով Հայաստանից լինելով, այցելել են Կիլիկիա, ծանոթացել տեղի գիտական մտքին: Ժ.Գ. դարի երկրորդ կեսի Սկևռայի վանական գրչօջախի նշանավոր գործիչ Գևորգ Սկևռացին, նախնական կրթութիւն ստանալով ծննդավայր Լամբրոնում, եկել է Հայաստան, ուսանել այստեղ, ապա վերադարձել Կիլիկիա, զբաղվել գիտությամբ, ուսուցչությամբ²²⁹ և ձեռագրերի ընդօրինակմամբ²³⁰: Նույն ուղով է անցել նաև Վարդան Կիլիկեցի անունով գրիչը, որ Ժ.Գ. դարավերջին ուսանել է Գլաձորի համալսարանում՝ միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր բաբունապետ Եսայի Նչեցու մոտ: Կիլիկեցի այս գրչի հիշատակարանները՝ գրված Գլաձորում և Կիլիկիայում, աչքի են ընկնում ժամանակի համար բավական խրթնաբան և ճոռոմաբան ոճով, որը կարող է նաև բացատրվել նույն շրջանում և դեռ ավելի վաղ գիտվող խրթնաոճ գրութիւնների հանգամանքով: Ի դեպ, այս ոճը Հ. Աճառյանը մեկնում է իբրև պարսկական ազդեցութիւն²³¹: Մեջբերենք մի հատված 1287 թ. Վարդան Կիլիկեցու ընդօրինակած մատյանի հիշատակարանից.

«Ձենթադիր արտակերտեալս ի վիս սալեմ ի Գրիգորէ Նիսեա արտաշարեալ գտիպն տերունեան ընդ երեւակն հանգէրելով դրախտ իմանալի եւ զսգալի՝ յոգնազան դատողաց, հրամանաւ իմոյ վարժապետիս Եսայեա շարագան պարեցի զգերաբուն դրախտս պէսպէստրակ պտղով՝ ի զմայլումս իմաստից՝ նմլեալ ի խոհեմական իմաստս բանասիրաց լուսաւիայլ դիտո-

²²⁹ Մանրամասն տե՛ս Է. Բաղդասարյան, «Գևորգ Սկևռացու «Վարքը»», *Բանբեր Մատենադարանի*, թիվ 7, Երևան, 1964, էջ 399-435:

²³⁰ Հ. Բաղդասարյան, *Սկևռայի գրչության կենտրոնը*, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2010, էջ 23-30:

²³¹ Հ. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս II, էջ 183:

դուքեամբ յիսականն լոյս, յորմէ նաշակ և նաշակաւ վերաբերիլ յիմանալի ստեղծումսն ի փառս միակիւն» [Հիշ. ԺԳ, 605]:

Ժամանակի բազմաթիւ ալ գրիչների փոխայցերը Կիլիկիա և բուն Հայաստան, տեղի գրչօջախներում ստացած նրանց կրթությունը կարող էին իրենց ազդեցությունը թողնել նաև վերջիններիս բառապաշարի վրա, հատկապես ժողովրդախոսակցական բնույթի բառերի պարագայում: Ստորև բերվող երկու օրինակները կարևորվում են հատկապես ասվածք հաստատելու տեսանկյունից: Դրանցից առաջինում Հովհաննես Կիլիկեցի գրիչը հայտնում է, որը Սիս մայրաքաղաքից եկել է Վայոց ձոր՝ Նսայի Նչեցու մոտ ուսանելու, իսկ երկրորդում Ներսես արքեպիսկոպոստական Կարանից մի հատված է, որից տեղեկանում ենք «յԱրեւելից աշխարհէն ի Հայոց Մեծաց տանէ» (իմա՝ Հայաստանից) Կիլիկիա գալու մասին.

«Այլ ես՝ թարմատար Յոհան, աշակերտ բանի յաշխարհէն Կիլիկեցոց, ծնեալ եւ սնեալ ի մայրաքաղաքն Սիս, եկի յաշխարհս Արեւելից՝ տարաշխարհիկ շրջելով սակս ուսման....: Եւ տեսի ի մերում լսարանիս զայս լուսատու եւ թուրվանդայ Մեկնիչս եւ ստացայ զսայ յիշատակ հոգւոյ իմոյ (տպ. իմայ - Խ.Հ.) եւ ծնողաց եւ ուսուցչաց» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 227]: «Ես՝ նուսստ արեւայ Ներսէս, թափառական եւ մեղսաներկ ոգի, չոգայ յԱրեւելից աշխարհէն ի Հայոց Մեծաց տանէ ի թագաւորանիստ եւ յաստուածապան երկիրն Կիլիկիա՝ ի սուրբ մենաստանն, որ Ակնետոյ վանք առնայնի, եւ կեցի առ սուրբ եղբարսն, որ ի սուրբ ուխտն, իբրեւ ամս երիս....»²³²:

Գալով փոխառյալ այս շերտի բառերի հիշատակարանային կիրառություններին և նրանց արտահայտությունը՝ պետք է ասել, որ քննվող հուշարձաններում հանդիպող վկայությունները որոշ բացառություններով հիմնականում կենցաղային և առօրյա-խո-

²³² Գ. Տեր-Վարդանեան, Գ. Ղազարեան, «Ակների գրչության կենտրոնը և 1331 թուականի նորայայտ Նարեկը», *Էջմիածին*, 2012, Գ (մարտ), էջ 142: Այս օրինակի վրա մեր ուշադրությունը հրավիրելու համար շնորհակալ ենք Կիլիկիայի պատմության քաջագիտակ Սամվել Գրիգորյանին:

սակցական բառեր են, որոնք առավելապես հատուկ են ժողովրդախոսակցական լեզվին և բարբառներին: Իր հերթին այս գործոնը կենսունակություն է հաղորդել նշյալ շերտի բազմաթիվ բառերի, և պատահական չէ, որ վերը թվարկված բառերից մի քանիսը հայերենի արդի բարբառներում ու խոսակցական լեզվում նույնպես կիրառվում են՝ ըստ հարկի համապատասխան հնչյունական փոփոխություններով կամ բառակազմական մասնիկներով, ինչպես՝ բեթար (Ար., Թբ., Կր., Ղրբ., Մղր., Մշ, Վն և այլն), դաստա (Ար., Նն., Ախլբ., Շիր., Ղրբ. և այլն), խամ (տարածված է բազմաթիվ բարբառներում), խամուծիւն (Ար., Կր., Սբ., Բլ.), ջուխտ (Ար., Թբ., Ղրբ., Ուրմ., Պլ., Կր. Խրբ., Մշ., Վն. և այլն), անփեշակ (Ար., Ղրբ.), քոսակ (Ար., Ղրբ. և այլն) և այլն:

Ամփոփելով նկատենք, որ «նորապարսիկ» անունը ստացած և միջինհայերենյան բառաշերտի մաս կազմող այս բառերն ավանդված են ժամանակի գրավոր տարբեր հուշարձաններով, որոնց մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն նույն շրջանի հայերեն ձեռագիր հիշատակարանները:

Գ. Թուրքերենից փոխառություններ

Հարյուրամյակների ընթացքում թյուրքախոս ցեղերի (սելջուկներ, մոնղոլ-թաթարներ, Ակ-Կոյունլու, Կարա-Կոյունլու և այլ ցեղեր, օսմաններ) հետ հայ ժողովրդի անմիջական շփումները, որոնք սկիզբ են առնում դեռևս ԺԱ. դարից, չէին կարող չազդել նաև քննվող ժամանակահատվածի հայերենի և մասնավորապես նրա բառապաշարի վրա: Երկարատև այդ առնչությունների ընթացքում հայերենում ձևավորվում է թուրքերենից փոխառված բառերի մի ստվար շերտ, որն առնվազն մինչև Ի. դար նկատելի հետք է թողել ինչպես գրական (նկատի ունենք առավելապես արևմտահայ գրական լեզուն), այնպես էլ ժողովրդախոսակցական լեզվում և բարբառներում: Ընդ որում՝ հայերեն գրավոր տարբեր հուշարձաններում վկայված փոխառյալ այս շերտի բառերի քանակից դատելով՝ կարելի է ասել, որ նշյալ ազդեցությունն առավելապես ԺԳ-ԺԴ., բայց հատկապես հետագա դարե-

րում²³³: Հիշատակարանային տվյալները նույնպես այս փաստի օգտին են խոսում. եթե մի կողմ թողնենք տիտղոսներ նշանակող կամ պետական, ռազմական գործին առնչվող սակավաթիվ բառերը, որոնք հանդիպում են ժԳ. դարի հիշատակարաններում՝ ինչպես աթաբակ [*«աթաբեգ «գորահրամանատարի տիտղոս»՝ Հիշ. ժԳ, 140, 182*], ասախ [*«օրենք»՝ Հիշ. ժԳ, 784*], բաբան [*«պարիսպ քանդելու համար նախատեսված քարընկեց, քար նետող մեքենա»՝ Հիշ. ժԳ, 711, 719*], ապա այս աղբյուրներից մեր քարտադրած բառերը հիմնականում ժԴ. և ժԵ. դարերից են: Այս հանգամանքը ևս կարող է ցուցիչ լինել այն բանի, որ առնվազն մինչև ժԴ. դ. թուրքական ծագման բառերը դեռևս ժողովրդախոսակցական լեզվում չունեին կիրառություն այն հաճախականությունը, որը նկատվում է ժԵ. և հետագա դարերում: Հր. Աճառյանն իր կազմած բառարանի²³⁴ և այլ հաշվարկների հիման վրա նշում է, որ շուրջ 900-ամյա լեզվական առնչությունների ընթացքում հայերենը և նրա բարբառները մինչև 4000 բառ են փոխառել թուրքերենից, որոնցից միայն մոտ 200-ն են վաղագույն շփումների արդյունք (ցանկում տրվում է 170 բառ)²³⁵: Ակնհայտ է, որ այս մեծաթիվ փոխառությունների զգալի մասը բաժին է ընկնում միջին հայերենի վերջին և աշխարհաբարի վաղ շրջաններին: Ըստ որում՝ փոխառությունների շարքում կան նաև արաբերեն և պարսկերեն ծագման բառեր, որոնք հայերեն են ներթափանցել թուրքերենի միջոցով՝ կրելով վերջինիս բնորոշ հնչյու-

²³³ Ալևարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հտ. Ա, էջ 237:

²³⁴ Խոսքը հետևյալ բառարանի մասին է՝ Հ. Աճառյան, Թուրքերենի փոխառնալ բառերը Պոլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ համեմատութեամբ Վանի, Ղարաբաղի եւ Նոր-Նախիջեւանի բարբառներուն, Մոսկուա-Վաղարշապատ, Լազարեան ճեմարան արեւելեան լեզուաց, 1902: Գրքի ընդարձակ առաջաբանում մանրամասն ներկայացվում է լեզվական շփումների ընթացքը՝ պատմական իրադարձությունների լույսի ներքո, տե՛ս էջ 1-12: Հետագայում իր «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության մեջ ավելի համաամանալից է անդրադառնում այս հարցին:

²³⁵ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, էջ 275-279:

նական փոփոխություններ (Հմմտ. տալլանդ «բամբակե նուրբ գործվածք»՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 260²³⁶):

Քննվող ժամանակահատվածի հիշատակարաններում փոխառյալ այս շերտը ներկայացված է մի շարք բառերով ու բառատարբերակներով, որոնք վերաբերում են հասարակական-քաղաքական կյանքին, պետական և ռազմական գործերին, կենցաղին, դանազան հարաբերություններին: Ահա դրանցից մի քանիսը՝

աթմաքչի [«հացագործ»՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 529], բաշ [«գլուխ»՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 10], բէկ [«բարձրաստիճան անձի տիտղոս»՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 236], էլպաշի [«նահանգապետ, ցեղապետ»՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 19], էլէի [«սուրհանդակ, պատգամավոր»՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 237], թամղաշի [«հարկահան, դրոշմ դնող»՝ Հիշ. ԺԵ, Ա, 404. ԺԵ, Գ, 11], իլղար [«սրբնթաց»՝ Հիշ. ԺԵ, Ա, 461], դարաչուծիւն [«գրպարտութիւն»՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 137. հայ. -ութիւն վերջածանցով], դուրուշ [«դրամական միավոր»՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 122], մէշայ [«կաղնի, կաղնու անտառ»՝ Հիշ. ԺԵ, Բ, 333], նարին [«նուրբ»՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 517], ուլուսբէկի [«ցեղապետ, առաջնորդ»՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 173], չաղաթ, ջաղաթայ [«չաղաթացի»՝ Հիշ. ԺԵ, Ա, 278, 375], պոստանճիպաշի [«գինվորական բարձր պաշտոնյա, անվտանգություն պատասխանատու»՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 13], սուրկուն [«աքսոր»՝ Հիշ. ԺԵ, Բ, 389], փաթաւայ [«հզուր, ապարդիւն»՝ Հիշ. ԺԵ, Ա, 90], փաշայ [«բարձրաստիճան այր, գինվորական»՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 279] և այլն:

Ինչպես վերը նշել ենք, հայերենի բառապաշար մտած օտար բազմաթիվ բառեր միաժամանակ հանդիպում են արաբերենում, պարսկերենում և թուրքերենում, ուստի՝ երբեմն խսկապես բարդ է ստույգ նշել, թե որ լեզվից է այս կամ այն բառը հայերենին կամ նրա բարբառներին անցել: Մյուս կողմից անկախ բառերի ծագումից՝ ակնհայտ է, որ նրանց մի մասը կարելի է որակել իբրև անհարկի փոխառություններ կամ օտարաբանություններ, քանի որ շատ հաճախ հայերենն ունեցել է վերջիններիս համարժեքները: Սակայն ժամանակի ընթացքում հաստատվելով ժողովրդական խոսքում և ձեռք բերելով գործածություն հաճախականու-

²³⁶ Հմմտ. ՄՀԲ, 769:

Թյուն՝ այդ բառերը ներթափանցել են նաև ակտիվ բառապաշար, արտացոլվել գրավոր հուշարձաններում:

Անդրադառնալով թուրքերենից կատարված փոխառություններին՝ դարձյալ փաստենք, որ հիշատակարանային օրինակները նույնպես վկայում են, որ այս շերտն ընդարձակվում է հատկապես ԺԵ. և հետագա դարերի ընթացքում: Միանգամայն պարզ է, որ նշյալ խմբին պատկանող բառերը բանավոր խոսքում շատ ավելի վաղ էին ընդունելություն գտել, հետո միայն ավանդվել մատենագրություն: Իբրև ասվածի անուղղակի հաստատում՝ պետք է դիտարկել ժամանակի անձնանունները, որոնք կա՛մ ամբողջություն, կա՛մ առանձին բաղադրիչներով առատորեն վկայված են ինչպես ձեռագիր հիշատակարաններում, այնպես էլ վիճագրերում (Ալթուն, Գուռջիբէկ, Գուլփաշայ, Խաթունբէգ, Սարիբէկ, Սուլթանբաշ, Սուլթանշահ և այլն):

Դ. Եվրոպական լեզուներից փոխառություններ

Քննվող ժամանակահատվածում հիշատակագիրներն իրենց շարադրանքներում գործածել են նաև լատիներեն, ֆրանսերեն և իտալերեն մի շարք բառեր, որոնք ամենից առաջ վերաբերում են պետական, տնտեսական ու ռազմական ոլորտներին և հիմնականում պաշտոն, հասարակական դիրք նշանակող բառեր են: Ոչ մեծ քանակով հանդիպում են նաև կրոնական նշանակության բառեր²³⁷: Առանձնանշելի է, որ եվրոպական փոխառյալ բառերի գործածությունները հիշատակարաններում ակտիվանում են հատկապես ԺԳ-ԺԴ. դարերում և աստիճանաբար նվազում ու դուրս են գալիս հիշատակագիրների բառապաշարից ԺԵ. դարի ընթացքում: Սա, իհարկե, չի նշանակում, թե այդ բոլոր բառերն այլևս չեն գործածվել հայերենում. Աճառյանը հանօր «մի տեսակ բաժակ», առմօռ «պահարան» և մի քանի այլ բառերի օրինակով

²³⁷ Հր. Աճառյանը թվարկում է եվրոպական 87 փոխառություն, որոնցից 51-ը հենց այս երկու խմբին են վերաբերում. տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, էջ 304: Գ. Զարբանալեան, Պատմություն հայերէն դպրո՜թեան ի պէտս ուսմանց սգգային վարժարանաց, Բ. նոր մատենագրություն, Բ. տպ. յաւելումովք, Վենետիկ, ի տպ. Մխիթարեանց, 1905, էջ 77-94:

ցույց է տալիս, որ կիրիկյան բարբառներում պահպանվել են կենցաղային նշանակության եվրոպական մի քանի փոխառություններ, որոնք, անկասկած, պետք է վերագրել եվրոպական փոխառությունների ակտիվ ժամանակաշրջանին²³⁸։ Իսկ ահա վարչատնտեսական կամ ռազմական ոլորտներին վերաբերող բառերը հասկանալիորեն դուրս են եկել կիրառությունից։

Միանգամայն պարզ է, որ եվրոպական բառերի մոտքը միջինհայերենյան բառաչերտ նախևառաջ պայմանավորված է միջերկրածովյան ավազանում Կիրիկիայի հայկական թագավորության հիմնումով, որն իր գոյություն ողջ ընթացքում (որպես «Իշխանապետություն»՝ 1080-1198 թթ., որպես թագավորություն՝ 1198-1375 թթ.) սերտ հարաբերություններ է ունեցել ժամանակի եվրոպական պետությունների, ինչպես նաև եվրոպական իշխանական տների բարձրաստիճան ներկայացուցիչների հետ։ Լինելով ծովափնյա պետություն՝ Կիրիկիայի թագավորությունը հայտնվել էր նաև միջազգային առևտրի և բեռնափոխադրումների երթուղիներում, որն իր հերթին նշանավորում էր վերջինիս դերը Արևմուտքից-Արևելք ձգվող առևտրային հանգույցներում։ Այս տեսանկյունից հիշատակելի են հատկապես վենետիկցի և ջենովացի վաճառականները, որոնք, որոշակի արտոնություններ ստանալով, ակտիվորեն ներգրավված էին կիրիկյան ափերով ծովընթաց առևտրում։ Հիշենք թեկուզ այն, որ վենետիկյան իշխանություններն Այասում ունեին նաև իրենց հյուպատոսական մշտական ներկայացուցչությունը²³⁹։ Հայր Ղևոնդ Ալիշանն

²³⁸ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, էջ 303-304։ Տե՛ս նաև **Նույնի՝** Քննություն Կիրիկիայի բարբառի, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 2003, էջ 286։

²³⁹ Այս հարցին մանրամասն անդրադարձել է հայր Ղևոնդ Ալիշանը, տե՛ս Հայ-Վենետ կամ յարդնչությունը հայոց և վենետացի ժգ-Ղ և ի ժԵ-Չ դարս, Վենետիկ, ի տպ. Ս. Ղազարու, 1896։ Տե՛ս նաև **Չ. Գևորգյան**, «Կիրիկյան Հայաստանը Միջերկրածովյան առևտրային նավագնացության համակարգում (XIII-XIV դդ.)», Ծովի մշակույթ՝ մարդկության մշակույթն է քաղաքակրթությունների երկխոսությունում։ «Այաս» ծովային հետազոտությունների ակումբի 25-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, 2010 թ. մայիսի 14-16-ր, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2011, էջ 28-38։ **Նույնի՝** «Կիրիկյան հայկական պետու-

խաղաղական արխիվներինգ դուրս է բերել անգամ վենետիկցի մի շարք հյուպատոսների (պալլերի) անուններ, մասնավորեցրել Վենետիկի ծերակույտից վերջիններին տրված լիազորությունները Կիլիկիայում²⁴⁰։ Սակայն հայկական թագավորությունը դերն ու միջազգային նշանակությունն ավելի մեծացավ ինչպես արշավանքների ընթացքում, երբ Կիլիկիան և նրա մերձակա թագավորությունները տասնամյակներով կարևոր հանգրվան էին դեպի Սուրբ երկիր ձգվող ռազմերթերի և ուխտավորների համար։ Զանց առնելով պատմական մանրամասները²⁴¹, որոնք մեզ կշեղեն մեր ուսումնասիրության բուն նյութից, նկատենք, որ եվրոպական ազնվական, գինվորական, հոգևորական, վաճառական խավերի ներկայացուցիչների երկարամյա անցուղարձերը Կիլիկիայով, տեղում նրանց հաստատվելը, ինչպես նաև զբաղվող խառնամուսնությունները²⁴² չէին կարող ուղղակիորեն չազդել ժամանակի հայկական մշակույթի, արվեստի, կենցաղի, բարքերի և իհար-

թյունում հանգրվանած արևմտաեվրոպացի վաճառականական բնակչության սոցիալական կազմը», *Երիտասարդական 3-րդ գիտաժողովի զեկուցումներ* (Երևան, 2017 թ., նոյեմբերի 28-30), Երևան, «Արմավ» հրատ., 2018, էջ 107-114:

²⁴⁰ Հ. Ղ. Ալիշան, *Հայ-Վանես*, էջ 36-40:

²⁴¹ Կիլիկյան հայկական թագավորության պատմության վերաբերյալ կա հարուստ գրականություն, դրանցից թվարկենք միայն մի քանիսը Հ. Ղ. Ալիշան, *Միտան*. *համագրություն հայկական Կիլիկիոյ եւ Լևոն Մեծագործ*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1885, Գ. Գ. Микаелян, *История Киликийского Армянского государства*, Ереван, изд. АН Армянской ССР, 1952, С. Mutafian, *La Cilicie au carrefour des empires*, t. 1-2, Paris, 1988, G. Dédéyan, *Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés*, vol. 1, *Aux origines de l'état cilicien: Philarete et les premiers Roubeniens*. Vol. 2, *De l'Euphrate au Nil: Le réseau diasporique*, Lisbonne, Fondation Calouste Gulbenkian, 2003, Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները և հայերը*, հտ. Ա, *ուսումնասիրություն և թարգմանություններ*, Երևան, 2005, Նույնի՝ *Խաչակիրները և հայերը*, հտ. Բ, *պատմա-քաղաքագիտական հետազոտություն*, Երևան, 2007 և այլն: Տե՛ս նաև մատենագիտությունը մինչև 2000 թ. հրատարակությունների՝ B. A. Tekeyan, *Bibliography of Cilician Armenia 1500-2000*, 2nd revised & augmented edition, Quebec, 2001.

²⁴² Զ. Գևորգյան, «Կիլիկյան Հայաստանում հանգրվանած եվրոպացիների ամուսնություններն ու արտամուսնական պայմանագրերը», *Բանբեր Մատենադարանի*, թիվ 24, Երևան, Մատենադարան, 2017, էջ 8-16:

կե, լեզվի վրա: Եվ եթե արվեստում նկատվող եվրոպական ազդեցություններն այսօր առավել արտահայտիչ կերպով ընդգծվում են հայկական ձեռագրական մանրանկարչության մեջ²⁴³, ապա լեզվում գրանցվող ազդեցությունները երևան են գալիս ժամանակի մատենագրության, այդ թվում՝ հիշատակարանների շնորհիվ: Այս առումով կրկին պետք է հիշատակենք Ներսես Լամբրոնացու հայտնի Թուղթը (տե՛ս «Արաբական փոխառություններ» բաժնում), որում վերջինս դժգոհում է նաև հայոց մեջ «լատինացւոց» բարքերի տարածումից, հայերենի համար լեզվական խորթ բառերի գործածություններից: Ավելորդ չենք համարում կրկին մեջբերել նշյալ հատվածը, որից այս առիթով մի ընդարձակ մեջբերում ունի նաև Աճառյանը²⁴⁴. «Տուք պատիւ անուանց ամիրայ, և հեճուպ, և մարգպան, և սպայասալար, և այսպիսիս, և մի՛ սիր, և պրօքսիմոս, գունդստապլ, և մարաջախտ, և ձիաւոր, և լեճ, որ լատինացւոց է օրէն: Արդ, փոխեցէք դուք զայս լատինացի ձևս, և զանուանսն ի պարսիցն և ի հայոցն ձևս և անուանս ըստ ձեր հարցն, և բարեզարդեցէք զձեր արքունիսդ առաջնոցն սովորութեամբն»²⁴⁵:

Դիտելի է, որ Լամբրոնացու նշած «լատինացւոց» բառերը կիրառվել են ոչ միայն ժամանակի արքունի, այլև կլիկյան տարբեր գրչակենտրոններում ձեռագրաստեղծ գործունեություն ծավալած գրիչների բառապաշարում: Ասել է թե, այդ բառերը լայն տարածում և համընդհանուր ընդունելություն էին գտել ժամանակի ոչ միայն բանավոր, այլև գրավոր լեզվում: Ահա տարսոնցի Գրիգոր գրչի 1216 թ. հիշատակարանից մի հատված, որում գրիչը

²⁴³ Կլիկյան ձեռագրարվեստում բյուզանդական և եվրոպական ազդեցությունների մասին մանրամասն տե՛ս S. Der Nersessian, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century*, jointly prepared for publication with S. Agemian, with an Introduction by Annemarie Weyl Carr, vol. I., Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1993.

²⁴⁴ Հ. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս II, էջ 298:

²⁴⁵ «Թուղթ առ քրիստոսագոր իշխողն մեր ինքնակալութեամբ Լևոն, ի նուստտ Ներսիս, որ ի Տարսուն սրբոյ եկեղեցւոյն պաշտօնեայ», էջ 234-235:

գործածել է իտալ. *contestabile / connestabile*²⁴⁶ «բարձրաստիճան, ազնվական այր, ավագ պարոն» (ուչ լատ. *comes stabŭli* > Հին Ֆրանս. *conestable / connétable* «արքունական ձիանոցի պատասխանատու, ախոռապետ») բառը հայերեն գունդստապլ տառադարձմամբ. «Իսկ քրիստոսասէր Թագաւորն մեր առաքեալ զքեռորդին իւր՝ զԿոստանդին գունդստապլ զաւրաւք սակաւութե» [Հիշ. ԺԳ, 101]: Նշված բառը հիշատակարաններում հանդիպում է նաև գաւնդաւստապլ տառադարձմամբ [Հիշ. ԺԳ, 201. ԺԴ, Ա, 480]: Նույն Գրիգոր գրչի մեկ այլ հիշատակարանում վկայված է ոչ միայն գունդստապլ-ը, այլև Հին Ֆրանս. *sir / sire* «տեր, բարձրաստիճան այր» (< Հին Ֆրանս. *senieur* < լատ. *senior* «ծեր, տարեց ավագ»²⁴⁷) բառը՝ հայերեն սիր տառադարձմամբ. «Զքրիստոսասէր եւ զքաջարին հայր սորա՝ զսիր Պաղտոյն՝ զգնացեալն առ Քրիստոս յիշեսջիք ի Տէր» [Հիշ. ԺԳ, 125], «զքրիստոսատուր պատանին Մանուէլ՝ զգունդստապլ Աստուծոյ քաղաքին Անտիոքայ» [Հիշ. ԺԳ, 126]: Նշված երկու բառերը հանդիպում են այլ հիշատակարաններում ևս, որոնք ընդգրկում են մինչև ԺԴ. դարը և գրված են կրիկյան գրչականորոններում՝ գունդստապլ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 389, 390, 480, 495. ԺԴ, Բ, 426, 476 և այլն], սիր [Հիշ. ԺԴ, 289, 471, 698. ԺԴ, Ա, 59. ԺԴ, Բ, 294 և այլն]:

Դարձյալ հայերեն տառադարձմամբ Հին Ֆրանսերեն փոխառություն է կրիկյան բազմաթիվ հիշատակարաններում գործածված մարաջախտ «բարձրաստիճան զինվորական, մարշալ, ազնվական» (Հին Ֆրանս. *maréchal* «արքունի ձիանոցի խնամատար, զլիսավոր ձիապան», որից էլ ավելի ուշ՝ «ազնվական, բարձրաս-

²⁴⁶ O. Pianigiani, *Vocabolario etimologico della lingua italiana*, con prefazione F. L. Pullè, [v. 1], A-L, Roma-Milano, Società Editrice Dante Alighieri di Albrighi, Segati e C., 1907, p. 337. Հմմտ. ՀԱԲ, 1, 595. ՄՀԲ, 150:

²⁴⁷ F. Godefroy, *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle*, t. septième, Paris, Emile Bouillon, Libraire-Éditeur, 1892, p. 380, L. Castiglioni, S. Mariotti, *Vocabolario della lingua latina*, p. 1269. Հմմտ. ՀԱԲ, 4, 219. ՄՀԲ, 701:

տիճան այր») բառը²⁴⁸: 1274 թ. Սսուժ ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում կարգում ենք Կոստանդին գրչի հետևյալ տողը. «Որում Աւշինն տենչացեալ, որ մարաջախտ Հայոց պատվեալ (այսպէս – Խ. Հ.), զայս աւետեալ մատեան ստացեալ» [Հիշ. ԺԳ, 439]: Ահա 1311 թ. Կիլիկիայի Գերմադբյուր վանքում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանից մի հատված. «.... եւ բարեպաշտ իշխանին՝ պարոն Պաղտնին, որ է այժմ մարաջախտ Հայոց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 196]: Այս բառի վկայություններ կան նաև այլ հիշատակարաններում [Հիշ. ԺԳ, 139, 327, 593. ԺԴ, Ա, 388. ԺԴ, Բ, 293 և այլն]:

Քննվող հոշարձաններում գործածված եվրոպական փոխառյալ այլ բառերից են՝

Լատիներեն – իտալերեն՝ գանձաւաւս [*«կուսակալ»*]՝ Հիշ. ԺԴ, 469], գաբիթ [*«քաղաք, մայրաքաղաք»*]՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 286], գոլբեռնաթոր [*«նահանգապետ»*]՝ Հիշ. ԺԴ, 417], գունթ [*«կոմս»*]՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 32, 476], դիուռնալ [*«ցերեկային (ժամ)»*]՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 398], միսալ [*«պատարագամատույց»*]՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 284, 286], պանք [*«բանկ»*]՝ Հիշ. ԺԵ, Ա, 414], վեսպր [*«երեկոյան ժամ»*]՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 398], սոմ [*«դրամական միավոր»*]՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 374. Թերեւս, թուրքերենից անցած], վիճիլ [*«նախատոնակ»*]՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 398], վուլ [*«պապական կոնդակ, կնիք»*]՝ Հիշ. ԺԳ, 585. հմմտ. հուն. βούλλα], տօրմիթոր [*«նշարան»*]՝ Հիշ. ԺԴ, 517], ֆրա [*«եղբայր»*] (կրոնական նշանակությամբ)՝ Հիշ. ԺԴ, Ա, 416, 418. ԺԴ, Բ, 480-481]:

Հին ֆրանսերեն – ֆրանս.՝ անսիզ [*«օրենք»*]՝ Հիշ. ԺԳ, 327], բրաջուր [*«քարոզիչ»*]՝ Հիշ. ԺԴ, Ա, 416, 493], բրինձ [*«արքայազան»*]՝ Հիշ. ԺԳ, 586], բրլնձեւ [*«արքայադուստր»*]՝ Հիշ. ԺԳ, 320], բրվէլձ [*«արտոնություն»*]՝ Հիշ. ԺԴ, 417], գունդէս [*«կոմսուհի»*]՝ Հիշ. ԺԳ, 323, 593], գուրդ [*«բակ»*]՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 286], լիճ [*«վասալ»*]՝ Հիշ. ԺԳ, 327], կոմս [Հիշ. ԺԳ, 584], մարգիդ [Հիշ. ԺԳ, 583], ոսպեթալ [*«հոսպիտալ»*]՝ Հիշ. ԺԳ, 702], պալլ [*«իշխան, ազնվական կամ բարձրաստիճան այր»*]՝ Հիշ. ԺԳ, 585, 698], պատ-

²⁴⁸ F. Godefroy, Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle, t. cinquième, Paris, F. Vieweg, Libraire-Éditeur, E. Bouillon et E. Vieweg, Successeurs, 1888, p. 170. Հմմտ. ՀԱԲ, 3, 275. ՄՀԲ, 500:

րոն [«տեր, մեծավոր»՝ Հիշ. ժԳ, 121, 179], ջաբիստր [«գրքի գլուխ»՝ Հիշ. ժԳ, 750], ջամբուլայ [«սենեկապետ»՝ Հիշ. ժԳ, Ա, 506], ջալունջ [«բողոք»՝ Հիշ. ժԳ, 402], ջանցլեր [«կանցլեր»՝ Հիշ. ժԳ, 238], սէնէհլալ, սինէլալէս [«արքունական տիտղոս, բարձրաստիճան այր»՝ Հիշ. ժԳ, 630. ժԳ, Ա, 274], տամ [«տիրուհի»՝ Հիշ. ժԳ, 320], տուկ [«դուքս»՝ Հիշ. ժԳ, 584], ումբրուր [«արքա, կայսր»՝ Հիշ. ժԳ, 586]:

Նշված բառերը հիմնականում հայտնի են մեր նշած ցանկերին և բառարաններին, բացառությույն են միայն վաբիթլ, գունդէս, դիուունալ, վեսպր բառերը: Դրանցից գունդէս-ը ակնհայտորեն միջինհայերեն գրավոր աղբյուրներում հանդիպող գունդ < ֆր. comte «կոմս» բառի իգական ձևն է՝ «կոմսուհի» նշանակությամբ, ճիշտ այնպես, ինչպես բրինձ < ֆր. prince «իշխան» բառից նույն շրջանի հայկական գրավոր հուշարձաններում վկայված է բրնձեւ «իշխանուհի» (princesse) բառը²⁴⁹: Ի դեպ, նշված բառը մեկ անգամ հանդիպում է նաև 1263 թ. ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում. «.... որ և զնմանութիւն ծնողին բերելով յինքեան զաստուածասէր բրնձեւն զՍպիլ՝ որդւովք իւրովք» [Հիշ. ժԳ, 320-321]: Այսպիսով՝ գունդէս-ը ֆր. comtesse «կոմսուհի» բառի հայերեն տառադարձումն է: Միևնույն անձի հիշատակման առիթով այն երկիցս գործածված է Հովհաննես արքանդորր երկու տարբեր հիշատակարաններում: Ահա դրանք՝ գրված համապատասխանաբար 1263 և 1286 թթ.. «.... և զբարեսէրն Կալամառի գունդէս Ճաֆուն, որ զմագաղաթ տառիս շնորհեաց կրսերիս իւր» [Հիշ. ժԳ, 323], «զԿալամառի գունդէս Ճաֆուն և Ռամլոյ, և Ֆիլիպ և զՄարեմթագ, և զԱկաց՝ ծննդաւք նոցին եւ զարմիւք յիշեցէ՛ք» [Հիշ. ժԳ, 593]:

Առանձնացված մյուս բառերը՝ վաբիթլ, դիուունալ, վեսպր, նրանց հետ նաև վերևում նշված տօրմիթոր-ը թեև կրկին դասվում են նույն ժամանակաշրջանի եվրոպական փոխառությունների շարքին, սակայն սրանք կարելի է դիտել որպես հայերենի

²⁴⁹ Հմմտ. Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հտ. Ա., էջ 243, 293, ՄՀԲ, 128:

լատինաբան չերտի վաղ դրսևորումներ: Հայտնի է, որ ԺԴ. դարի սկզբներին լատին քարոզիչների (իմա՝ ունիթորներ կամ ինչպես իրենք էին իրենց հայերենով կոչում, «կարգ միաբանողաց») ջանքերով փորձ արվեց հայերենը հատկապես իր քերականականությամբ և շարահյուսական որոշ կողմերով մոտեցնել լատիներենին: Այս ամենից անմասն չմնաց նաև հայերենի բառապաշարը: Այդպիսով հատկապես լատիներենից արված թարգմանությունների մեջ ի հայտ եկան քերականական մի շարք արհեստական կառույցներ, սահմանումներ, լատիներենից արված փոխառություններ: Այս հարցում նշանակալի դեր ունեցավ հատկապես Քոնսյի դպրոցը²⁵⁰, որի երևելի ներկայացուցիչներից էր Գլաձորի համալսարանի նշանավոր ընթերցող, եկեղեցական հայտնի գործիչ Նսայի Նչեցու աշակերտ Հովհաննես Քոնեցին, որը հայտնի է հատկապես իր «Յաղագս քերականին» երկով²⁵¹: Լեզվական այս ընթացքի վերաբերյալ Գ. Զարբհանալյանը գրում է. «Հայերէն գրաբար լեզուն անոնցմէ շատին գրչին տակ ծանր հարուած մը ու ազդոյ վէրք մը ընդունեցաւ, և զոր դարմանելու համար՝ մեծագոյն դժուարութեանց հարկ եղաւ դիմակայել»²⁵²: Գուցե այս որակումը մի փոքր չափազանցված է, բայց և այնպես նշելի է, որ հայերեն ներթափանցեցին նաև մի շարք բառեր, որոնք ըստ երևույթին երբեք էլ լայն տարածում չունեցան և մնացին միայն մատենագրական մի քանի երկերում: Վերը մեր նշած հիշատա-

²⁵⁰ Այս շրջանի հայերենի վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Հ. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս II, էջ 308-310: Վ. Համբարձումյան, *Լատինաբան հայերենի պատմություն* (14-18-րդ դդ.), Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2010, էջ 103-110, Տ. Սիրունյան, «Վաղ լատինաբանություններ Քոնսյի կենտրոնի թարգմանական երկերում (XIV դ.)», *Հայերենագիտական միջազգային տասններորդ գիտաժողով*, 7-9 հոկտեմբերի, 2015 թ.: *Չնկունյանների ժողովածու*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2015 էջ 321-332: Նույնի՝ «Հովհաննես Քոնեցու քերականական երկի սահմանումների լատիներեն նախօրինակները», *Բանբեր Մատենադարանի*, թիվ 24, Երևան, 2017, էջ 122-140:

²⁵¹ **Յովհաննէս Քոնեցի**, *Յաղագս քերականին*, բնագիրը հրատ. պատրաստեց Լ. Ս. Խաչիկյանը, ներածությունը Լ. Ս. Խաչիկյանի և Ս. Ա. Ավագյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977:

²⁵² **Գ. Զարբհանալեան**, *Պատմություն հայերէն դպրութեան*, հտ. Բ., էջ 36:

կարանային վկայությունները պատկանում են այս կարգի բառերի շարքին:

Գաբիթլ բառը ուշ լատ. և իտալերեն *capitale* (< լատ. *cāpitālis*²⁵³) «գլխավոր քաղաք, մայրաքաղաք» բառն է՝ հայերեն տառադարձությունը: Այն մեկ անգամ հանդիպում է Քոնայում 1337 թ. «Հռոմէական պատարագամատոյց»-ի հայերեն թարգմանության հիշատակարանում. «Ամենայն օր պատարագ կայ ի զգաբիթլն սուրբ պապին, եւ ամենայն գուրդս Հռոմայ գոն» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 286]: Այստեղ կիրառված է նաև հին ֆր. գուրդ (court) «արքունիք, ազնվականության համախումբ» բառը, որը համեմատաբար ուշ օրինակով հայտնի է նաև ՄՀԲ-ին²⁵⁴: Նույն հիշատակարանում երկիցս հանդիպում է նաև լատ.-իտ. *missale* «պատարագամատույց ժողովածու» բառը, որը գրեթե մեկ դարով ավելի վաղ վկայություն է, քան ՄՀԲ-ում հիշատակված օրինակը²⁵⁵: Կարգում ենք նշված հիշատակարանում. «Եւ արդ, զՄիսալ ազգիս Հռոմա առ արգասիւք սորին յարմար» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 284], «Թարգմանեցաւ Պատարագամատոյց բոլոր տարոյն, որ կոչի Միսալ, ի լատին բարբառոյն ի հայս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 286]:

1343 թ. Կաֆայում (Ղրիմ) Թադեոս գրչի հիշատակարանում գործածված են դիուռնալ և վեսպր բառերը, որոնք համապատասխանաբար վերաբերում են առավոտյան և երեկոյան ժամերգություններին. «Թարգմանեցի ի Ֆրանգ բառէ ի հայկականս զԺամուց գիրք, որ կոչի Դիուռնալ, այսինքն է ցերեկաին, որք ասին Վեսպրն, որ է երէկոյին ժամն» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 398]: Դիուռնալ-ը միջին լատ.-իտ. *diurnale* (<*diurnale officium*) բառից է, որ բառացի նշանակում է «ցերեկ կամ նրա մի հատվածը՝ ըստ ժամագրքի»²⁵⁶: Այստեղ այն գոյականաբար է գործածված, իսկ երկրորդը՝ վեսպր-ը, միջ. լատ.-իտ. *vespro* (< լատ. *vesper* «երեկո, գիշեր») բառից

²⁵³ L. Castiglioni, S. Mariotti, *Vocabolario della lingua latina*, p. 173.

²⁵⁴ Հմմտ. ՄՀԲ, 151 և 817 (քուրդ):

²⁵⁵ Հմմտ. ՄՀԲ, 521:

²⁵⁶ Հմմտ. O. Pianigiani, *Vocabolario etimologico della lingua italiana*, [v. 1], p. 433.

է²⁵⁷: Այստեղ գրիչը գործածել է նաև վիճիլ բառը, որը լատ.-իտալ. *vigilia* բառն է և այստեղ նշանակում է «նախատոնակ»²⁵⁸:

Ունենալով հայերենում իրենց համարժեքները և այդպես էլ լայն տարածում չգտնելով՝ այս կարգի անհարկի բառերը, ավելի ճիշտ՝ օտարաբանությունները, գործածությունից շատ արագ դուրս մղվեցին:

Հիշատակարաններում կան նաև մի քանի այլ բառեր, որոնք եվրոպական նշյալ լեզուներից հայերեն են մուտք գործել դարձյալ միջինհայերենյան շրջանում և հիմնականում տեղ գտել ժամանակի բառապաշարին վերաբերող ցանկերում և բառարաններում:

Քննվող աղբյուրներում (նաև միջին հայերենի գրավոր այլ հուշարձաններում) փոխառյալ այս շերտի բառերը գերազանցապես վերաբերում են պաշտոն, տիտղոս, հասարակական դիրք իմաստային դաշտին կամ արտահայտում են եկեղեցական տարբեր հասկացություններ: Այս խմբի բառերի առկայությունը ժամանակի հայերենում բնական պետք է համարել՝ հաշվի առնելով վերը նշված հասարակական-քաղաքական անցուղարձերը, կրոնական հարցերն ու նրանց առնչվող դրսևորումները: Այս տեսանկյունից ուրույն հետաքրքրություն ունեն նաև նույն շրջանի հայոց անձնանունները, որոնք ևս արտացոլում են ժամանակի լեզվամտածողությունն ու նրա առանձնահատկությունները: Այնպիսի անձնանունների գործածությունը մեղանում, ինչպիսիք են ազնվականության մեջ հանդիպող Ատան, Սիրատան (սիր բառից և Ատան անձնանունից), Ջաբել, Սիպիլ, Ֆիմի և այլն, ասվածի թերևս լավագույն օրինակներն են: Եվ այս հարցում դարձյալ անփոխարինելի է հիշատակարանների դերը, որոնք ավանդում են տասնյակ նման անձնանուններ:

²⁵⁷ O. Pianigiani, *Vocabolario etimologico della lingua italiana*, [v. 2], p. 1525.

²⁵⁸ Բառն ի սկզբանե ցույց է տվել զինվորների հերթապահության ժամերը, հետագայում քրիստոնյաներն այն սկսել են կիրառել նաև «եկեղեցական խոշոր տոների նախատոնակ» իմաստով: Տե՛ս O. Pianigiani, *Vocabolario etimologico della lingua italiana*, [v. 2], p. 1530: Հմմտ. ՄՀԲ, 739:

Ե. Այլ լեզուներից կատարված փոխառություններ

Քննվող ժամանակահատվածի հիշատակարաններում համեմատաբար քիչ թվաքանակով հանդիպում են նաև միջինհայերենյան շրջանում այլ լեզուներից, մասնավորապես՝ հունարենից, վրացերենից, ասորերենից հայերենին անցած բառեր: Դրանց մեջ առանձնանշելի են հունարենից արված նոր փոխառությունները, որոնք առնչություն չունեն հունաբան հայերենի հետ, որի մասին խոսել ենք արդեն 2.3 ենթագլխում: Փոխառյալ այս շերտի մեջ մտնում են ԺԱ-ԺԴ. դդ. տարբեր հեղինակների երկերում, ձեռագրերի հիշատակարաններում հանդիպող մի շարք բառեր, որոնք ընդհանուր առմամբ աչքի չեն ընկնում կիրառության հաճախականությամբ: Թերևս սխալված չենք լինի, եթե այս բառերը ևս վերագրենք միայն գրավոր խոսքին, այն էլ՝ սահմանափակ գործածությամբ: Ահա դրանցից մի քանիսը, որոնք հիմնականում հայտնի են նաև նշյալ շրջանի բառացանկերին և բառարաններին (ստորև նշվող կիբելոն, սինոն, սնդեկնոս բառերը գրանցված են նաև ՆՀԲ-ում)։

կիպիկոն [*խորանարդ*»՝ Հիշ. ԺԳ, 677. հուն.՝ *κυβικός*], նոմոս [*«օրենք»*՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 108, 240, 241. հուն.՝ *νόμος*], ջունար [*«մուշտակ»*՝ Հիշ. ԺԴ, 446. հուն.՝ *γουνάριον*], սինոն [*«սահման»*՝ Հիշ. ԺԳ, 85, 435. հուն.՝ *σύννονον*], սնդեկնոս [*«սանահայր, կնքահայր»*՝ Հիշ. ԺԳ, 442. հուն.՝ *σύνταχνος*]:

Հիշատակարաններում մի քանի օրինակով վկայված են նաև քննվող շրջանում հայերեն մոտք գործած և ըստ ամենայնի դարձյալ եզակի կիրառություններով աչքի ընկած վրացերեն մի քանի բառ, ինչպես՝ գամիր [*«քաջ, ուժեղ»*՝ Հիշ. ԺԴ, Բ, 302], դեփալ [*«թագուհի»*՝ Հիշ. ԺԵ, Բ, 171] մանդատոր[թախուցէս [*«մարգպան, կուսակալ»*՝ Հիշ. ԺԳ, 178], մսախուրթախուցեյս [*«պաշտոնյա, գլուխ իշխանների, հրամանատար»*՝ Հիշ. ԺԳ, 179]: Այս բառերի գործածությունը պետք է դիտարկել ԺԲ-ԺԳ. դդ. հայ-վրացական հարաբերությունների համատեքստում, երբ Հայաստանը գտնվում էր Վրաց թագավորության հովանավորության ներքո, իսկ հայ-վրացական միասնական զորախմբերը միասին կատաղի

մարտեր էին մղում մահամեղական տարրերի դեմ²⁵⁹: Պատմական այս ընթացքով պայմանավորված՝ վրացերենից հայերենին են անցել մի շարք բառեր, որոնք հիմնականում վերաբերում են պետական-քաղաքական ոլորտին, բուսական-կենդանական աշխարհին, ինչպես նաև առօրյա-խոսակցական կամ կենցաղային բառաչերտին: Աճառյանն առանձնացրել է ընդհանուր թվով 54 վրացերեն բառ²⁶⁰, որոնցից երկուսը գ(ա)միւր և դէփալ տարբերակներով վկայված են նաև մեր քննած աղբյուրներում: Վերևում նշված մյուս երկու բառերը վերաբերում են պետական-ազգային ոլորտին և վկայված են ԺԳ. դարի նշանավոր գրիչ և ծաղկող Իգնատիոս գրչի 1232 թ. Հոռոմոսի վանքում (Անի) ընդօրինակած Ավետարանի (հայտնի է «Բազնայրի Ավետարան» անվամբ) հիշատակարանում: Այս կարգի բառերի կիրառությունն Անիի և նրա մերձակայքի գրչօջախներում ստեղծված ձեռագրերում միանգամայն հասկանալի է, եթե նկատի ունենանք, որ նույն շրջանում հայոց երբեմնի մայրաքաղաքում ապրել են մեծաթիվ վրացիներ՝ կազմելով քաղաքի քաղկեդոնական փոքրամասնություն կորիզը, իսկ բուն քաղաքը գտնվում էր Զաքարյան տոհմի ներկայացուցիչների իշխանության ներքո, որոնք նույնպես քաղկեդոնականություն էին ընդունել²⁶¹: Ստորև հիշատակվող Շահնազն էլ Զաքարե Զաքարյանի որդին է՝ Շահնազ ամիրսպասալարը, որը քա-

²⁵⁹ Մանրամասն տե՛ս Հ. Մարգարյան, «Հայ-վրացական զինակցությունը թուրք-սելջուկների դեմ պայքարում», Հայոց պատմություն, հտ. II, միջին դարեր (IV դար - XVII դարի առաջին կես), գիրք երկրորդ (IX դարի կես - XVII դարի առաջին կես), Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2014, էջ 219-239:

²⁶⁰ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, էջ 22-223: 43 բառ և բառատարբերակ էլ (մի մասը գրանցված չէ Աճառյանի կազմած բառացանկում) նշում է Մ. Մուրադյանը, տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հտ. Ա, էջ 296:

²⁶¹ Թ. Խ. Հակոբյան, Անի մայրաքաղաք, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1988, էջ 188-191, Կ. Մաթևոսյան, Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Սբ. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 1997, էջ 192-202:

նիցս հիշատակված է ոչ միայն ժամանակի ձեռագիր հիշատակարաններում, այլև քաղաքի արձանագրություններում²⁶²:

Իգնատիոս գրչի հիշատակարանից քաղվածաբար մեջբերենք մի հատված՝ մեզ հետաքրքրող բառերի կիրառությամբ.

«...սիրեցեալն եւ մեծացեալն յԱստուծոյ մանդատորթախուցես մեծի թագաւորութեանն՝ Շահնշահ, յաջորդեալ զաթոռ թագաւորութեան հաւրն իւրոյ, լուսաւորեալ փարատեաց զմառախ-դապատ խաւարն, գոր ի գրկմանէ հաւր նորա մեծացեալ ունէր զեկեղեցիս Հայաստանեաց: մեծաւ պատուով պատուեցաւ ըստ Վրացն բարբառոյ՝ մսախուրթախուցես, որ ըստ մերումս թարգմանի գլուխ իշխեցող եւ հրամանատար ամենայն իշխեցողաց եւ գլխաւորաց տան թագաւորութեան տեառն իւրոյ» [Հիշ. ԺԳ, 178-179]:

Կրկին փոքրաթիվ օրինակներով քննվող աղբյուրներում վկայված են ասորերենից փոխառյալ մի քանի բառ, ինչպես՝ խաւիծ [«ալյուրով պատրաստված կերակուր»՝ Հիշ. ԺԵ, Գ, 171], խիւայ [«պարգև, ընծա»՝ Հիշ. ԺԵ, Բ, 285] և այլն:

Ամփոփելով հիշատակարաններում փոխառյալ բառերի գործածություններին նվիրված մեր քննությունը՝ կարող ենք արձանագրել, որ ժամանակի գրավոր այլ հուշարձանների կողքին՝ հիշատակարանները ևս ավանդում են բազմաթիվ փոխառություններ, որոնք հայերենին անցել են իր զարգացման միջին փուլում ինչպես գրավոր, այնպես էլ ժողովրդախոսակցական լեզվի միջոցով և վկայությունն են փոխատու լեզուների հետ հայերենի հիմնականում անմիջական առնչությունների: Ըստ որում՝ նկատելի է, որ այս շրջանի մի շարք փոխառություններ այնքան կենսունակ գտնվեցին և լայն կիրառություն գտան նաև ժամանակի հայերեն բարբառներում, որ դրանք ժառանգեցին մինչև անգամ արդի հայերենն ու նրա տարածքային տարբերակները: Մյուս կողմից՝ փոխառությունների մի մասն էլ, չունենալով գործածության հաճախականություն, աստիճանաբար դուրս մղվեց լեզվից՝ ըստ

²⁶² Դիվան հայ վիմագրության, սյր. I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1966, էջ 15, արձ. 54, էջ 20, արձ. 64 և այլն:

հարկի տեղը զիջելով գոյություն ունեցող կամ նորակազմ հայերեն բառերին: Որոշ փոխառություններ էլ լեզվից, նրա բառապաշարից դուրս մղվեցին՝ պարզապես իրենց անվանած առարկաների կամ հասկացությունների հնանալուն զուգահեռ (հմմտ. գունդատաբլ, սիր, նօմոս, դէփալ և այլն):

Ամեն դեպքում հարկ է ընդգծել, որ փոխառյալ բառերը միջինհայերենյան բառաչերտի ուրույն բաղադրիչն են, նրա գրական և ժողովրդախոսակցական բառապաշարի անբաժանելի շերտը, որն իր առատ արտահայտությունն է գտնում նաև հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում: Ներկա քննությունը միայն հաստատում է այդ փաստը:

2.5. ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԻ ԱՉԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՃԱՏԱԿԱԳԻՐՆԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՃԱՐԻ ՎՐԱ

Միջնադարի նշանավոր հայ մատենագիրների, ուսումնականների, աստվածաբան վարդապետների կողքին ապրել, գործել և վերջիններիս երկերն են ընդօրինակել ու բազմացրել հայ գրչության համեստ ու անխոնջ մշակները՝ գրիչները, որոնցից շատերի անունները պահպանվել և մեզ են հասել բացառապես իրենց իսկ արտագրած մատյաններում թողած հիշատակարանների շնորհիվ: Գրավոր այս հուշարձանների բառային քննությունը ցույց է տալիս, որ առանձին դեպքերում, ի դեմս մատյաններ ընդօրինակած հասարակ գրիչների, գործ ունենք ժամանակի զարգացած, գրագետ և շատ հաճախ նաև ուրույն մտածողություն մոտված անձանց հետ, որոնք, բացի գրչություն արվեստից (այս եզրույթի ամենալայն իմաստով՝ ներառյալ վերջինիս «լեզվա-քերականական տեսությունը»²⁶³), ծանոթ են եղել նաև հայոց պատմությանը, հայ մատենագրությանը և հայերենի լեզվական օրինաչափություններին: Ասել է թե, գրիչներից շատերը լուի մատյաններ կրկնօրինակողներ չէին: Այս եզրահանգմանն ենք գալիս, երբ ուսումնասիրում ենք գրչական այն բազմաթիվ հիշատակարանները, որոնք աչքի են ընկնում գրաբար արհեստավարժ շարադրանքով, նորաստեղծ կամ եզակի բառագործածություններով և ըստ հարկի՝ Սուրբ Գրքից կամ տարբեր հեղինակներից արված ուղղակի կամ անուղղակի մեջբերումներով: Ըստ որում՝ նշելի է, որ թեև խոսքն ավելի շատ վերաբերում է գրչությանը, ձեռագրակերտմամբ զբաղված եկեղեցու սպասավորներին, տարաստիճան հոգևորականներին (ղաիր, սարկավազ, քահանա, աբեղա, վարդապետ, եպիսկոպոս), որով էլ թերևս բացատրելի են ստորև ներկայացվող բառային որոշ կիրառություններ, այնուամենայնիվ գրչությունը մասնագիտություն և արհեստի վերածած աշխարհիկ

²⁶³ Տե՛ս Լ. Գ. Խաչերյան, «Գրչության արվեստի» լեզվա-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում (ուսումնասիրություն և քննադրեր), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1962, էջ 12-14:

որոշ գրիչների հիշատակարաններ ևս այս տեսանկյունից երբեմն չեն զիջում հոգևորական գրիչների շարագրանքին:

Արդ, ինչպես ցույց են տալիս բառային մեր պրպտումները, որոշ հիշատակագիրներ ոչ միայն քաջածանոթ են եղել հայ մատենագրությանն ու հատկապես հոգևոր գրականությանը, այլև առանձին դեպքերում ազդվել են վերջիններիս բառապաշարից և իրենց հիշատակարաններում գործածել են այդ երկերում կիրառված բառեր ու բառակապակցություններ: Ըստ որում՝ գրական տարբեր երկերի ազդեցությունը երբեմն նկատելի է նաև նորակերտ բառերի պարագայում, երբ որևէ երկի կամ նրա ինչ-որ մի տողի տպավորությամբ գրիչը նոր բառ(եր) է հորինել: Թերևս սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ այս երևույթը կարող է ինչ-որ առումով հիշատակագիրների կրթվածության կամ զարգացվածության ցուցիչներից համարվել:

Այժմ մի փոքր մանրամասնենք ասվածը, մանավանդ որ մինչ օրս հիշատակագիրների բառապաշարին նշյալ տեսանկյունից առանձին ուշադրություն չի դարձվել: Ըստ հնարավորի՝ փորձենք բացահայտել նաև գրական այն երկերը, որոնք առավել կամ պակաս չափով ներգործել են հիշատակագիրների լեզվամտածողության և բառապաշարի վրա:

Քարտագրելով հիշատակարաններում գործածված հարյուրավոր բառեր և համեմատելով դրանք հայ բառարանագրության տվյալների հետ՝ նկատեցինք, որ մեծաթիվ բառեր բառարաններին հայտնի են միայն մեկ օրինակով՝ ավանդված գրավոր տարբեր հոլշարձաններով: Հիշատակարաններում այդօրինակ բառերի նորահայտ գործածությունների հավաքումն ու դասակարգումը հետաքրքիր պատկեր երևան հանեցին: Ինչպես և սպասելի էր, ամենից մեծ ազդեցությունը հիշատակագիրների բառապաշարի վրա Սուրբ Գրքից է. հարյուրավոր գրիչներ իրենց հիշատակարաններում բառացի կամ անուղղակի ձևով նշել կամ մեջբերել են Սուրբ Գրքից մեծ ու փոքր հատվածներ, կիրառել բառեր ու դարձվածքներ, որոնք ուղղակիորեն կապվում են վերջինիս հետ, ինչպես՝

«... Աստուած զձեզ յիշեսցէ ի հանդերձեալն գալստեանն իւրում, եւ արասցէ արժանի լսել գերանաւետ զձայնն, որ ասէ՝ *եկա՛յք, արհնեա՛լք Հաւր իմոյ, ժառանգեցէ՛ք զպատրաստեալ ձեզ զարքայութիւնն ի սկզբանէ աշխարհի* (Մատթ., ԻԵ. 34)» [Հիշ. Ե.ԺԲ, 61-62]:

Մատթեոսի Ավետարանից քաղված այս հատվածը մասնակի կրճատումներով և փոփոխություններով չափ հաճախ տեղ է գտել այլ հիշատակարաններում ևս: Ստեփանոս զրիչը, օրինակ, 1301 թ. իր հիշատակարանն ավարտել է հենց այս քաղվածքով [Հիշ. ԺԴ, Ա, 6], Կարապետ քահանան իր ստացած մատյանի հիշատակարանում ևս նշել է այն [Հիշ. ԺԴ, Ա, 18], զրիչ Սարգիսը նույնպես արձանագրել է ավետարանական այս խոսքը [Հիշ. ԺԵ, Ա, 5] և այլն:

Ահա այլ օրինակներ ևս՝ քաղված հիշատակարաններից.

«... յուսալով յողորմածն եւ բարեգութն Աստուած որպէս խոստացաւ անսուտ խոստմամբ, թէ՛ *Բախեցէ՛ք, եւ բացցի ձեզ* (Մատթ., Է. 7). եւ թէ՛ *Ոք եկեսցէ առ իս, ոչ հանից արտաքս* (Հովհ., Զ. 37)» [Հիշ. ԺԳ, 54]:

«Եւ արդ, Տէ՛ր իմ Յիսուս, շնորհեա՛ ստացողի ստրա ընդգրկեալ զսուրբ պատգամս եւ յապագայսն կեալ առաջի քո լուրջ երեսամբ եւ լսել ի քէն զփաղցր ձայնն. *Ազնիւ ծառայ, բարի եւ հաւատարիմ, որով ի սակաւուտ հաւատարիմ գտար, մո՛ւտ յուրախութիւն* (հմմտ. Մատթ., ԻԵ. 21) եւ շահեսցի՛ր զբազումսն, զի արկ զլումայս ի տեղւոջ փաւարանի» [Հիշ. ԺԳ, 255]:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում սուրբգրային այս մեջբերումներին մանրամասն անդրադառնալու առիթ ունեցել ենք²⁶⁴, ուստի՝ կրկնությունից խուսափելու նպատակով ավելորդ ենք համարում դարձյալ խոսել այս երևույթի մասին և նոր օրինակներով ծանրաբեռնել մեր շարադրանքը: Միայն ընդգծենք, որ հիշատակագիրների խոսքը հարուստ է նմանօրինակ մեջբերում-

²⁶⁴ Առավել հանգամանալից այս մասին տե՛ս **Խ. Ա. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները**, էջ 261-276:

ներով, որոնք, անկասկած, իրենց ազդեցությունն են թողել նաև նրանց բառապաշարի վրա:

Գրչական բառապաշարի վրա զգալիորեն ազդել է նաև եկեղեցական գրականությունը. հիշատակագիրները գործածել են ինչպես ծիսական մատյաններից (Ճաշոց, Ծառընտիր, Շարականոց, Մաշտոց և այլն), այնպես էլ եկեղեցու հայրերի ինքնուրույն և թարգմանական երկերից հայտնի բառեր, դարձվածքներ կամ հարադիր բարդություններ: 1293 թ. Պարսոմոյ գրչի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում գտնում ենք աղաձայն առնել «ձայնել, կոչել (աղով)» հարադրությունը. «Յայն սակս երեւեցաւ լոյսն ճշմարիտ խաւարելոց անձանց, եւ աղաձայն արար հովիւն հոգեւոր հաւտիս» [Հիշ. ԺԳ, 720, ընդգծումը մերն է՝ Խ.Հ.]: Ըստ ՆՀԲ-ի՝ հարադիր այս բարդությունը համանման մի կապակցություն մեջ գործածված է Ծառընտիր մատյանում²⁶⁵: Նույն աղբյուրի համաձայն՝ դարձյալ այս մատյանից է աջազահ «գահի աջ կողմը, աջակողմյան» բառը²⁶⁶, որը գտնում ենք ԺԳ. դարի երկրորդ կեսի արդյունաշատ գրիչ Ստեփանոս Իրիցորդու հիշատակարաններից մեկում. «Անփորձ մնալ յաստիս եւ ի հանդերձեալ գալստեանն յաջազահ դասուն հանդիպիլ սմայ» [Հիշ. ԺԳ, 419]: Նույն աղբյուրի մատնանշումով ՆՀԲ-ն գիտի աւետազոչ «ավետիս, լավ լուր ձայնող, հայտնող» բառը²⁶⁷, որը գործածված է նաև 1284 թ. Աստվածատուր գրչի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում. «Եւ զամենայն սուրբս քո, որք հաճեցան քեզ զամենեցուն, որ յայսմ աւետազոչ տառիս գծագրել կան» [Հիշ. ԺԳ, 560]: Գեղազանութիւն «գեղեցկություն, վայելչություն» բառը ՆՀԲ-ում գրանցված է «Ճաշոց» մատյանից²⁶⁸, բառի մեկ այլ գործածություն գտնում ենք արդեն Ստեփանոս գրչի 1368 թ. ընդօրինակած մատյանի հիշատակարանում [Հիշ. ԺԴ, 486]: Անեղաչէն «անեղի՝ Աստծու շինած, աստվածաշէն», արժանընդունակ

²⁶⁵ ՆՀԲ, 1, 32:

²⁶⁶ ՆՀԲ, 1, 280:

²⁶⁷ ՆՀԲ, 1, 394:

²⁶⁸ ՆՀԲ, 1, 535:

«արժանավոր, արժանընկալ», արփիահարալ «արեգակի նման հրաշալի» բառերը ՆՀԲ-ին հայտնի են հոգևոր երգերի «Շարականոց» ժողովածուից²⁶⁹, այդ բառերի նոր կիրառություններ գտնում ենք ԺԳ-ԺԴ. դդ. հիշատակարաններում [Հիշ. ԺԳ, 150, 433. ԺԴ, Բ, 90]: Նույն ձևով ընկերատեաց «ընկեր չսիրող, նենգ, նախանձ» բառը ՆՀԲ-ում արձանագրված է «Մաշտոց» ծիսամատյանից²⁷⁰, 1214 թ. ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանում Գրիգոր գրիչը ևս գործածել է այս բառը. «Ապա աստանալը ամաչեմ ասել զազգիս մերոյ զնենգութիւն եւ զըջար կարծիս առ իրեարս, որ ի սկզբանէ նախանձոտք եւ ընկերատեացք լեալ են» [Հիշ. ԺԳ, 88]:

Հայ և ընդհանրական եկեղեցու հայրերի ինքնուրույն և թարգմանական երկերից (իմա՝ վերջիններիս թարգմանություններով) Հայ բառարանագրությունը հայտնի մի շարք բառեր ևս տեղ են գտել հիշատակագիրների գրավոր խոսքում, կիրառվել նրանց հիշատակարաններում: Ըստ ՆՀԲ-ի՝ առատասեղան «առատ, ճոխ սեղան ունեցող» բառը վկայված է Դ. դ. նշանավոր աստվածաբան Բարսեղ Կեսարացու «Գիրք պահոց» խորագրով հայտնի ճառերի ժողովածուի հայերեն թարգմանություն մեջ²⁷¹: Այս բառի հաջորդ գործածությունը հանդիպում է 1214 թ. վերոհիշյալ Գրիգոր գրչի հիշատակարանում. «էր սա քաջ եւ յաղթող ի պատերազմի, առատաձեռն, առատասեղան» [Հիշ. ԺԳ, 88]:

Դ. դ. մեկ այլ նշանավոր եկեղեցական գործչի՝ Հովհան Ոսկեբերանի հեղինակած «Մեկնութիւն Թղթոցն Պօղոսի» երկի հայերեն թարգմանությամբ ավանդված է բազմաթիւն «խիստ թունոտ,

²⁶⁹ Համապատասխանաբար՝ ՆՀԲ, 1, 138, 357, 384:

²⁷⁰ ՆՀԲ, 1, 780:

²⁷¹ ՆՀԲ, 1, 295: Հատկանշելի է, որ բառարանի հեղինակները քննվող բառի գործածության օրինակը չեն նշել: Ստուգելով քննական բնագիրը՝ պարզվում է, որ մեզ հետաքրքրող բառը հանդիպում է միայն ձեռագրերի որոշ խմբում, իսկ ավելի ստույգ՝ մի քանի ձեռագրերում այն վկայված է «առատ սեղանոց» անշատ, իսկ մի քանիսում «առատասեղանաց» տարբերակներով. հմմտ. Ս. Բարսեղ Կեսարացի, *Գիրք պահոց*, աշխատասիրությամբ Կ. Մուրադյանի, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2008, էջ 69 (տե՛ս ծնթ. 44 և 46):

թունալից» բառը, որն արձանագրված է ՆԲ.ՆՀԲ-ում և ԼՀ.ԳԲ-ում²⁷²: Քննվող բառի ևս մեկ վկայություն գտնում ենք մեր քարտագրած բառերի շարքում: Այն գործածել է Ավետիս գրիչը 1355 թ. ընդօրինակած մատյանի հիշատակարանում. «Որպէս զի աւ-ժանդակութեամբ ամենագոր ձեռինն ելցուք ի վեր ի միջոյ բազմաթոյն եւ սրատամն ժանեաց սպանողին» [Հիշ. ԺԴ, 413]: Նույն մատենագրի մեկ այլ երկի թարգմանություն մեջ գործածված է գանձալից «գանձերով լի, հարուստ» բառը²⁷³, որը գտնում ենք նաև 1322 թ. Հակոբ կրոնավորի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում [Հիշ. ԺԴ, Ա, 442]:

ՆՀԲ-ի համաձայն՝ աղերսահայց «աղերսանքով հայցվող» բառը ավանդված է Ժ. դարի մատենագիրներ Անանիա Նարեկացու և Հովհաննես Դրասխանակերտցու երկերով (վերջինում՝ «աղերսահայց լինել» հարադիր տարբերակով)²⁷⁴, քննվող բառի մեկ այլ օրինակ վկայված է 1240 թ. Վանական գրչի հիշատակարանում. «Զերեսս ի մայր եղեալ աղերսահայց մաղթանաւք խնդրեմ յամենեցունց» [Հիշ. ԺԳ, 218]:

Ծիսական տարբեր մատյաններից, եկեղեցու հայրերի ինքնություն և թարգմանական երկերից հայտնի այսպիսի տասնյակ բառեր տեղ են գտել սույն գրքի «Բառարան» բաժնում և վկայություն են այն բանի, որ գրչաշխարհի ներկայացուցիչները կամ առնվազն նրանց մի մասը ուղղակիորեն կամ միջնորդավորված ձևով ծանոթ են եղել այս երկերին, ազդվել նրանց բառապաշարից: Ահա ևս մի քանի բառ, որոնք կրկին այս խմբին կարելի է վերագրել՝ ամենավրդով, առատամտութիւն, աստուածահաշտ, աստուածաքնար, բարեպտուղ, բարձրաբան, բարձրաբեղուն, դադարանք, թագազուլիս, ծիրանակիր, կենսահրաւէր, կորովիմաստ, հանդերձատարած, հրեշտակերամ, ճառաբար, նորախոց, նպաստա-

²⁷² ՆԲ.ՆՀԲ, 2, 405. ԼՀ.ԳԲ, 63:

²⁷³ ՆՀԲ, 1, 529:

²⁷⁴ ՆՀԲ, 1, 38:

տու և այլն²⁷⁵: Միաժամանակ նշենք, որ այս երևույթը չպետք է արտառոց համարել, եթե նկատի ունենանք, որ հիշատակագիրների հիմնական մասը, ինչպես նշվեց, հոգևորականներ էին՝ քաջածանոթ եկեղեցական գրականությանը:

Քննվող աղբյուրներից քարտագրված բառերից երևում է, որ հիշատակագիրներն ի մոտո ծանոթ են եղել նաև գրական-պատմագրական երկերին, որոշ չափով յուրացրել վերջինների բառապաշարը՝ իրենց շարադրանքներում գործածելով այդ երկերում հանդիպող տարբեր բառեր: Այսպես, ըստ ՆՀԲ-ի տվյալների՝ պատմահայր Խորենացու գրչին վերագրվող «Վարդավառի» տաղից են հայտնի բարձրածայրեալ «բարձրությանը հասած», եղաբուն «բնությամբ միակ, եզակի» և յարափթիթ «մշտապես փթթող» բառերը²⁷⁶: Նշված բառերից երկուսը միաժամանակ գործածել է 1294 թ. Հովհաննավանքում ձեռագիր ընդօրինակած գրիչը. «Որք զուարճանայքդ յայսմ բուրաստանի, որ է համակալոյս եւ ծաղիկ լուսերանդ, բազմախարի եւ յարափթիթ, ծառ անծայրանայի՝ տունկ եւ ճուղս ունելով բարձրածայրե(ա)լ» [Հիշ. ԺԳ, 733]: Եզաբուն բառը գործածվել է ԺԲ. դարով թվագրվող մի հիշատակարանի հետեյալ նախադասության մեջ. «Փա՛ռք եռանձնեան եւ եզաբուն, համակամ եւ համագոյ, միահեծան եւ միայգաւր իշխանութեանն յաւիտեանս. ամէն» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 333]:

1194 թ. Ստեփանոս գրչի ընդօրինակած մատյանի հիշատակարանում գործածված է բերկրաբեր «բերկրանք, ուրախություն բերող» բառը [Հիշ. Ե-ԺԲ, 277], որը, ըստ ՆՀԲ-ի, Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն»-ից է հայտնի²⁷⁷:

Նշենք, որ սույն գրքի «Բառարան»-ում տեղ են գտել նաև դասական, հետդասական և միջինհայերենյան շրջանների տարբեր մատենագիրների երկերով ավանդված բազմաթիվ բառեր, որոնց տվյալների ստուգման հիմնական աղբյուրը դարձյալ ՆՀԲ-ն է

²⁷⁵ Այս բառերի գործածության օրինակները տե՛ս սույն գրքի «Բառարան» բաժնում:

²⁷⁶ Համապատասխանաբար՝ ՆՀԲ, 1, 463, 646, ՆՀԲ, 2, 344:

²⁷⁷ ՆՀԲ, 1, 485:

(երբեմն՝ ՆԲ.ՆՀԲ-ն, ԼՀ.ԳԲ-ն և ՄՀԲ-ն): Ըստ նշյալ բառարանի տվյալների՝ հիշատակագիրները գործածել են նաև Ագաթանգեղոսի (գուերավաստակ), Ղազար Փարպեցու (բազմայարմար, գետասոյզ, հրեշտակացոյց), Եղիշեի (երկրաթաւալ), Եզնիկ Կողբացու (արարչադէր), Հովհաննես Մանդակունու (տաղանդապարտ), Հովհաննես Դրասխանակերտցու (խոհեմամիտ), Գրիգոր Սկեռացու (բիւրապարտ), Ներսես Շնորհալու (անշարունակ, հաճոյարար), Ներսես Լամբրոնացու (գիւրադրժեիլ, իրաւախօս), Վարդան Արևելցու (դժուարաբեռն, հաւասարատես) և այլ հեղինակների երկերից հայտնի եզակի բառեր՝ դրանով իսկ հարստացնելով իրենց գրավոր խոսքը: Ասվածը, իհարկե, չի նշանակում, թե այս բառերը այլ երկերում չեն գործածվել, սակայն պետք է արձանագրել, որ առայժմ հայ բառարանագրությունը գործածության այլ օրինակներ չի տրամադրում, ուստի՝ հիշատակարանային նորահայտ այս վկայություններով միաժամանակ նոր շունչ է հաղորդվել նշյալ բառերին: Այս մասին առավել հանգամանալից խոսվում է 4.1 բաժնում:

Այն, որ գրիչները քաջածանոթ են եղել գրական երկերին, երևում է ոչ միայն առանձին բառերից, այլև տարբեր երկերից երբեմն որոշ հատվածների ուղղակի մեջբերումներից: Լավագույն օրինակներից է 1318 թ. Ներսես քահանա գրչի հիշատակարանը, որում գրիչը ընդարձակ և բառացի մեջբերումներ է արել Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդի» նշանավոր պոեմից: Քաղում ենք մի հատված գրչական այդ մեջբերումից՝ զուգադրելով պոեմի համապատասխան հատվածի հետ.

Հատված Ներսես գրչի
հիշատակարանից

«Քանզի սիրոյն արարչական,
Որ սերմանեալ ի Քեզ բնական,
Սայ զարթուցիչ ներբաւսա-
կան,
Հասող յանումն արդիւնական:
Զհոգին մթին նսեմական
Զանկելս ի հողս այս նիւթա-
կան.
Սայ փոփոխէ լոյս պարզա-
կան,
Խառնէ ի գունդն անմարմնա-
կան:
Զմիտս անմաքուր աշխարա-
կան,
Որ ըստ ծովու ալեաց ծրփան,
Սայ վեր բերէ հըրոյ նրման,
Որպէս բընութիւնն է վերնա-
կան....» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 350]:

Հատված Ներսես Շնորհալու
«Յիսուս որդի» պոեմից

«Քանզի սիրոյն արարչական,
Որ սերմանեալ ի մեզ բնական,
Սա զարթուցիչ ներբուսական,
Հասող յանումն արդիւնական:
Զհոգին մթին նսեմական
Զանկեալ ի հողս այս նիւթա-
կան.
Սա փոփոխէ լոյս պարզական,
Խառնէ ի գունդն անմարմնա-
կան:
Զմիտս անմաքուր աշխարհա-
կան,
Որ ըստ ծովու ալեաց ծփան,
Սայ վերբերէ հրոյ նման,
Որպէս բնութիւնն է վերնա-
կան....»²⁷⁸:

*Ներսես գրչի այս հիշատակարանը մեկ անգամ ևս ցույց է տա-
լիս, թե ինչպիսի ազդեցութիւնն են ունեցել մատենագրական եր-
կերը հիշատակաբերների բառապաշարի հարստացման և ընդ-
արձակման գործում:*

*Այս տեսանկյունից հատկանշելի է, որ գրչական բառապաշարի
վրա մեծապէս ազդել են հատկապէս Գրիգոր Նարեկացու նշանա-*

²⁷⁸ Տեսուն Ներսէսի Շնորհալոյ Ողբերգոյթիւն վիպասանական ի տառից սրբոց
(Յիսուս որդի), առաջաբանը եւ բնագիրը՝ Գ. Գասպարեանի, Մատենագիրք
հայոց, ԻԱ. հտ., ԺԲ. դ., Ներսէս Շնորհալի, գիրք Ա., Երեսան, «Նաիրի»
հրատ., 2018, էջ 450:

վոր «Մատեան ողբերգութեան» պոեմն ու որոշ տաղեր: Եթե մի կողմ թողնենք ծիսական մատյաններից և սուրբգրային երկերից Հայտնի բառերի մեծաթիվ գործածությունները, ապա կարող ենք վստահորեն ասել, որ ուրիշ ոչ մի մատենագրի երկ այնքան չի ներգործել հիշատակագիրների գրավոր խոսքի և բառապաշարի վրա, որքան Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան»-ն ու տաղերը: Ինչպես Հայտնի է, Նարեկացու նշյալ երկերն աչքի են ընկնում ոչ միայն իրենց գեղարվեստական, աստվածաբանական, փրկիսոփայական արժանիքներով, այլև Հայերենի բառապաշարը հարստացնող մեծաթիվ նորակերտ կամ նորահայտ բառերով: Անվանի լեզվաբան Վարդ Առաքելյանը ժամանակին հաշվել է ՆՀԲ-ին միայն Նարեկացու երկերից Հայտնի բառերի ընդհանուր քանակը և պարզել, որ դրանց թիվը հասնում է 700-750-ի²⁷⁹: Այդ բառերի մի մասը հետագայում կրկին նոր շունչ է ստացել տարբեր դարաշրջաններում գործած գրիչների նոր կիրառությունների շնորհիվ: Ստորև այբբենական կարգով նշենք ամենևին էլ ոչ ամբողջական ցանկը Գրիգոր Նարեկացու երկերից Հայտնի այն բառերի, որոնք դուրս ենք գրել հիշատակագիրների շարադրանքներից՝

աղէտակոծ [Հիշ. ԺԴ, 579], ամենասխալ [Հիշ. ԺԳ, 224], ամբալառոյց [Հիշ. ԺԳ, 240], անծայրածաւալ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 210], անորոնելի [Հիշ. ԺԴ, Բ, 350], արարչընկալ [Հիշ. ԺԳ, 721], արտալած [Հիշ. Ե-ԺԲ, 52], արտաւարածին [ՄՄ Հ^թ 7547, 267ա], աւետատու [Հիշ. ԺԳ, 338], աւրհնառաք [Հիշ. ԺԴ, Բ, 165], բազմապատկաբար [Հիշ. ԺԴ, Բ, 116], բազմասխալ [Հիշ. ԺԳ, 145], բասիր [Հիշ. ԺԳ, 573], բարձընտիր [Հիշ. ԺԴ, Բ, 63], գեղեցկագեղ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 414], գեղեցկաստեղն [Հիշ. ԺԴ, Բ, 28], գուգահաւան [Հիշ. ԺԳ, 667], լուսաղարմ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 155], լուսածնեալ [Հիշ. ԺԵ, Բ, 56], լուսանորոգ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 89, 90], լուսաանուկ [Հիշ. ԺԳ, 301], լրապատար [Հիշ. ԺԴ, 482], խրթնածածուկ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 63], կա-

²⁷⁹ Վ. Առաքելյան, *Գրիգոր Նարեկացու լեզուն և ոճը*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, էջ 42-43:

ուսիրիչ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 116], կենդանանորոգ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 308], կեն-
ցաղակցել [Հիշ. ԺԳ, 327], հրապարակիչ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 116], հրեշ-
տականուն [Հիշ. ԺԳ, 162], հոգիաձիր [Հիշ. ԺԴ, 486], ճշմարտա-
ճառ [Հիշ. ԺԳ, 432], մակագաւիթ [Հիշ. ԺԳ, 863], մաղթողական
[Հիշ. ԺԳ, 212], մանրախոյզ [Հիշ. ԺԳ, 83], յառաջարժութիւն
[Հիշ. ԺԴ, Բ, 308], յոգնաթախանձ [Հիշ. ԺԵ, Բ, 132], որդնահար
[Հիշ. ԺԴ, Ա, 219], սիրաշարժ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 253], սրբամաքուր
[Հիշ. ԺԴ, Բ, 162], սրբասնունդ [Հիշ. ԺԳ, 618], վերնաթուիչ [Հիշ.
ԺԴ, 598], տիրածին [Հիշ. ԺԵ, Բ, 168], տիրահաստատ [Հիշ. ԺԳ,
301], փթթինազարդ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 210], փրկութիւնաբեր [Հիշ. ԺԳ,
211], քաջագանգուր [Հիշ. ԺԴ, Բ, 28], քրիստոսահանոյ [Հիշ. ԺԳ,
377] և այլն:

Նկատելի է, որ որոշ բառեր միաժամանակ գործածված են տար-
բեր գրիչների հիշատակարաններում, ինչպես՝ աստուածածիր
[Հիշ. ԺԳ, 461, 756], հոգեհանճար [Հիշ. ԺԳ, 349. ԺԴ, Ա, 19, 21],
հոգիապայծառ [Հիշ. ԺԳ, 304, 490], մաքրակրոն [Հիշ. ԺԳ, 302,
304. ԺԴ, 643], մղտափարատ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 415. ԺԴ, 482] և այլն:
Ավելին, Նարեկացու «Մատենան»-ի որոշ տողեր կամ ամբողջա-
կան հատվածներ մեջբերվել են տարբեր գրիչների հիշատակա-
րաններում: Լավագուշն օրինակը մեզ տրամադրում է աղթամար-
ցի բեղմնավոր գրիչ Դանիել կրոնավորի 1312 թ. ընդօրինակած
Ճաշոց մատյանի հիշատակարանը: Ստորև համեմատենք «Մա-
տենան»-ի ԾԶ. գլխից գրչի քաղած հատվածը և հիշատակարանը.

Հատված Դանիել գրչի
հիշատակարանից

«Սիրոս՝ նամրախորհուրդ, բե-
րանս՝ չարախաւս, ակնս՝ յարա-
տատես, ականջս՝ վրիպալուր,
ձեռնս՝ մահաձիգ, երիկամունքս՝
անփորձ, ոտս՝ մոլորաշալիղ, ըն-
թացս՝ աներկիւղ: Նմանապէս
այսմ հոգւոյ մասունք խոհա-
կանութիւն հեղեալ. խորհուրդ՝
ծուրեալ, կամֆ՝ անկայուն, չար՝
անփոփոխ, բարեմասնութիւն՝
սասանեալ,
անձն՝ տարագիր, միտք՝ նսեմա-
ցեալ, բան ի բարեաց ունայն,
խաւսֆ՝ շաղակրութեամբ
լցեալ....» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 219]:

Հատված «Մատեան
ողբերգութեան» պոեմից
(Բան ԾԶ.)

«Սիրոս նամրախորհուրդ, բե-
րանս չարախաւս,
Ակնս յայրատատես, ականջս
վրիպալուր,
Ձեռնս մահաձիգ, երիկամունքս
անփորձ,
Ոտնս մոլորաշալիղ, ընթացքս
աներկիւղ,
Հետք խոտորմակ, շունչ ծխա-
խառն,
Գնացք խաւարային, գոյութիւն
լերդի վիմական,
Խորհուրդ ծուրեալ, կամֆ անկա-
յուն,
Չար անփոփոխ, բարեմասնու-
թիւն սասանեալ,
Անձն տարագիր, աւանդ վաճա-
րեալ....»²⁸⁰:

*Ընդգծելի է, որ նույն գրիչն աչքի է ընկնում ոչ միայն ընդար-
ձակ հատվածների մեջբերումներով, այլև դրանց ազդեցութեամբ
և ներշնչմամբ նոր բառերի կերտումով, ինչպես՝ «աղճնաբեր
(Հմմտ. գաղճնաւոր»²⁸¹), ունայնաւէր (Հմմտ. ունայնաբան»²⁸²),
դժնատեսակ, պողահատոյց [Հիշ. ԺԴ, Ա, 218-219] և այլն:*

*Ինչպես վերը թվարկված բառերից տեսանք, Դանիել գրիչը
հայ գրչաշխարհի միակ ներկայացուցիչը է, որ քաջածանոթ է*

²⁸⁰ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Մատեան ողբերգութեան, էջ 354-355:

²⁸¹ ՆՀԲ, 1, 524:

²⁸² ՆՀԲ, 2, 549:

Գրիգոր Նարեկացու բառաշխարհին: Անկասկած, այս փաստը խոսում է գրչական միջավայրում միջնադարի նշանավոր եկեղեցական գործչի և նրա երկերի արժեքուման մասին: Գրիչները ոչ միայն ընթերցել, ընդօրինակել ու բազմացրել են Նարեկացու «Մատենան»-ը, այլև մտապահել են նրանում գործածված բառերը՝ ըստ հարկի գործածելով իրենց հիշատակարաններում՝ այն ավելի տպավորիչ, ազդեցիկ և գեղեցկահունչ դարձնելու նպատակով:

Ամփոփելով մեր խոսքը՝ նկատենք, որ բառապաշարի քննությունը մեզ հնարավորութուն է տալիս բացահայտելու ուսյալ և բանիմաց բազմաթիվ գրիչների, որոնց դժվար է սոսկ ձեռագիր կրկնօրինակողներ անվանել. նրանցից շատերի հիշատակարաններն աչքի են ընկնում ոչ միայն գրագետ շարադրանքով, այլև գրական տարբեր երկերից հայտնի բառերի ու արտահայտությունների գործածություններով, դրանցից ուղիղ կամ անուղղակի մեջբերումներով, որոնք փաստում են գրիչների զարգացվածությունը և այդ երկերին ծանոթ լինելը: Այս գրիչների շարքում են ինչպես հոգևոր տարբեր գործիչներ, այնպես էլ աշխարհիկ դեմքեր, որոնք ձեռագրակերտմամբ են զբաղվել ամենատարբեր վայրերում:

Գրագետ և արհեստավարժ գրիչներից շատերի (վերջիններիս շատ հաճախ անվանել են նաև «հոետոր», «քաջ յարուեստս գրչութեան», «փիլիսոփայ» և այլ մակդիրներով) հիշատակարանները միաժամանակ հատկանշվում են նաև նորաստեղծ բառերով, որոնց մասին կխոսենք հաջորդ ենթացվածում:

2.6. ՆՈՐԱՍՏԵՂԾ ԿԱՄ ՆՈՐԱՀԱՅՑ ԲԱՌԵՐԸ, ԴՐԱՆՑ ԻՄԱՍԱՍՅՈՒՆ ԵՎ ԽՈՍԹԻՄԱՍԱՅՈՒՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայ բառարանագրությունների և հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների առնչությունների մասին խոսելիս նշել ենք արդեն, որ գրավոր այս հուշարձանները և հատկապես նրանց հեղինակներն իրենց ուրույն ներդրումն ունեն հայերենի պատմական բառապաշարի հարստացման գործում: Ընդ որում՝ որքան էլ բառարանագիրները և նորահայտ բառեր արձանագրող ուսումնասիրողներն իրենց աշխատանքներով ներկայացրել են հիշատակարաններում վկայված նորանոր բառեր կամ բառատարբերակներ, այնուամենայնիվ, պետք է արձանագրել, որ այս ուղղությամբ անելիքները դեռևս սպառված չեն, և բազմաթիվ բառեր առայժմ դուրս են տարատեսակ բառացանկերից և բառարաններից: Սույն գրքի վերջում ներկայացվող բառարանը ևս չի հավակնում սպառիչ լինելուն. դրանով փորձել ենք ինչ-որ առումով լրացնել կամ ամբողջացնել արված աշխատանքները՝ վստահ լինելով, որ հիշատակարանային հատորների առաջիկա հրատարակությունները կրկին ավանդելու են բազմաթիվ նորահայտ բառեր, ուստի և գրավոր հուշարձանների բառապաշարին անդրադառնալու այլ առիթներ ևս ունենալու ենք:

Հիշատակարանների բառային քննությունը, դրանցում գործածված նոր բառերի հավաքումն ու դասակարգումը երևան հանեցին բավական հարուստ և հետաքրքիր պատկեր, որը մեզ թույլ է տալիս քննվող հուշարձանների բառապաշարում առանձնացնել նորաստեղծ կամ նորագյուտ բառերի շերտը: Այն աչքի է ընկնում իր ծավալով և իմաստային բազմազանությամբ: Բավական է ասել, որ եթե նկատի ունենանք մինչ օրս բառարաններից և դանազան հոգևածներից մեզ հայտնի հիշատակարանային բառերի, ինչպես նաև մեր կազմած բառարանում տեղ գտած բառամիավորների ընդհանուր քանակը, ապա միայն քննվող ժամանակահատվածի հիշատակարաններում այս շերտին պատկանող բառերի թիվը հասնում է մի քանի հազարի, որոնց թվում են նաև սույն գրքի «Բառարան»-ում գրանցված բառամիավորները:

Հատկանշելի է, որ այդ բառերն ունեն խոսքիմասային բավական խառը պատկեր, որի մեջ քանակապես առանձնանում է հատկապես ածական խոսքի մասը: Ասվածը փաստվում է նաև զուտ թվերով. մի կողմ թողնելով գերադաս տարբեր անդամներ ունեցող հարադիր բարդություններն ու դարձվածային միավորները՝ մեր բառարանի ամենաընդարձակ բաժինը կազմող Ա տառի բառահոգվածներից առանձնացված 184 բառից 20-ը գոյական է, 14-ը՝ մակբայ, 8-ը՝ բայ, իսկ մնացյալ 142 բառերը ածականներ են: Թեև ըստ տառային բաժինների՝ այս թվերը փոփոխվում են, սակայն ածականներն իրենց քանակով մշտապես գերազանցում են մյուս բոլոր խոսքի մասերին: Բ տառով սկսվող բառահոգվածների բաժնում, օրինակ, նույն հաշվարկի համաձայն՝ գրանցված են 53 ածական, 7 գոյական և ընդամենը 2 մակբայ, Գ տառի բառահոգվածներում՝ 26 ածական, 10 գոյական, 3 բայ և 3 մակբայ:

Ածականների այս առատությունը հիշատակագիրների բառապաշարում ինչ-որ առումով պայմանավորված է քննվող հուշարձաններիս բնույթով. չբավարարվելով արդեն իսկ գոյություն ունեցող բառերով և դիմելով հայերենի բառակազմության ընձեռած լայն հնարավորություններին՝ գրիչները հորինել են հարյուրավոր ածական-որոշիչներ, մակդիրներ՝ իրենց, իրենց առօրյան, կենցաղը, ժամանակը նկարագրելու, իրենց գրչագրած մատյանները հավուր պատշաճի ներկայացնելու, մատյանների պատվիրատու-ստացողներին գովերգելու, աստվածային Սուրբ Երրորդությանը փառաբանելու նպատակով: Եվ իսկապես, եթե ածականները դասակարգենք ըստ իրենց իմաստային խմբերի, ապա ամենից հարուստը հենց այս խմբերը կլինեն: Ստորև բերենք մի քանի օրինակ՝ սույն գրքի «Բառարան» բաժնում տեղ գտած բառերից.

ա. Սեփական անձը նսեմացնող, ինքնախարաղանող ածականներ – ամենայնամեղ, ամենասխալ, անաղօթ, անբարէվարժ, անկամարար, անփեշ, արատատէր, բազմաթարախ, բազմաթշուառ, բազմասխալ, բազմեղկելի, բիւրապարտ, գծողակ, գրողակ, դիւրադրժելի, երկնահիւլ, երկրաթաւալ, թարմաւոր, թափաւոր, խաւարաժառանգ, ծանրամեղ, հանապազահիւանդ, փանաքիմաստ և այլն: Եթե սրանց ավելացնենք նաև վաղուց հայտնի այնպիսի

ածական-մակդիրներ, ինչպիսիք են՝ անարժան, փցուն, մեղապարտ և նման բառեր, ապա այս խումբը, արդարև, շատ ընդգրկուն կլինի,

բ. առօրյան, կենցաղը և ժամանակը հատկանշող ածականներ — ահալլուկ, անբարեբեր, արեգակնընթաց, բարեժամանակ, դարայետին, դառնակեց, դիմաշարժ, խռովայեղ, խռճապուտ, հեծեծակենցաղ և այլն,

գ. մատյանները գովաբանող ածականներ — անգիւտագործ, անգլխելի, առաքելագիծ, աստուածաբողբոջ (տառ), աստուածալոյս, աստուածահոտ, աստուածայարմար, աստուածափառ, աստուածաքնար, արփիածագ, աւետաբուխ, աւետահրաշ, աւետատու, աւետահրաւիրակ, աւետանուն, բարձրաբեղուն, գարունագեղ, գեղեցկայեղց, գեղեցկանուագ, դիւրալուր, եղեմատունկ, երգաբանող, երկնաբողբոջ, իմաստատու, իմաստատիպ, իմաստնապատում, լուսապարփակ և այլն,

դ. պատվիրատու-ստացողներին, սիրելի ուսուցիչներին գովերգող ածականներ — արիերջանիկ, արժանընդունակ, բազմերախտաւոր, բարեհամբաւեալ, բարիհամբաւ, բոցափայլ, գիշերավաստակ, երրերջանիկ, զմայլասէր, զուարթանուն, ըղձալից, իմաստափափագ, խոհեմիմաց, խոնարհոգի, կրթասէր, հեզանագ, հոգեհեզ, հոգիաներկ, ճգնազարդ և այլն,

ե. աստվածային Սուրբ Երրորդությանը փառաբանող ածականներ — անբաւազուլթ, անեղաբուն, անզուգակշիռ, աննախանձաբաշխ, աշխարհափրկող, եզաբուն, եռաբուն, եռազօր, եռահրաշ, եռահրաշեան, երկինագործ և այլն:

Ածական-որոշիչներ և մակդիրներ գործածվել են նաև բազմաթիվ այլ առիթներով՝ միաժամանակ նպաստելով նորանոր ածականների կերտմանը: Շարունակելով իմաստային շերտերի բաժանումը՝ առավել ընդարձակներից նշենք ևս երեքը՝

զ. վանքը, եկեղեցին, միաբանական համալիրը կամ որևէ շինութիւն հատկանշող ածականներ — ամրակառոյց, ամրապարսպեան, անմարտելի, արարչընկալ, եռապարսպեան, լուսաւորչաշէն և այլն,

է. հոգևոր կամ աշխարհիկ առաջնորդներին գովաբանող ածականներ – արժանապատիկ, արքունապատիւ, արքածին, բարեչօղ, բարեկոյս, գեղեցկաբողբոջ, գեղեցկագեղ, դշխոյափառ, զուարթաբարոյ, զուարճածաղիկ, թագազլուխ, թագաշուք, թագապճնեայ, թագաւորաշուք, ծիրանակիր, ծիրանասնունդ, կայսերածին և այլն,

ը. արյունակցական և հոգևոր ընտանիքների անդամներին վերաբերող ածականներ – առաքելագումար, դեռատէգ, լուսազարմ, լուսասնունդ, խստաջան, համարձակագումար, հոգիապայծառ և այլն:

Պետք է փաստել նաև, որ նորակերտ կամ նորահայտ ածականներն արդեն իսկ գոյութիւն ունեցող և տարբեր աղբյուրներից հայտնի այլ ածականների հետ միասին կազմում են հոմանշային հարուստ շարքեր: Օրինակ՝ ՆՀԲ-ում եղակի վկայությամբ արձանագրված է գիշերաջան «գորուգիշեր տքնող» բառը²⁸³: ԳՀԲ-ն այս բառի համար որևէ հոմանիշ չի առաջարկում, մինչդեռ հիշատակարաններում գտնում ենք գիշերավաստակ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 28], ցայգաջան [Հիշ. ԺԴ, Բ, 28] նորաստեղծ բառերը, որոնք լիարժեքորեն կարող են հոմանիշ դիտվել վերոնշյալ գիշերաջան բառին: Մի փոքր ընդարձակելով վերջինիս «գորուգիշեր տքնող» իմաստը՝ խստաջան [Հիշ. ԺԳ, 336], ճգնաջան [Հիշ. ԺԳ, 215], յոգնաջան [Հիշ. ԺԳ, 626] նորահայտ բառերը ևս կարող են ընդգրկվել հոմանշային միևնույն շարքում:

Հիշատակարաններում հաճախ են գործածվում նաև «դեռատի, պատանի, երիտասարդ» իմաստներն արտահայտող բառեր, որոնք նույնպես ձևավորում են հոմանշային հարուստ շարք: Ահա ամենից հաճախ հանդիպող բառերից մի քանիսը (ոչ բոլորն են նորաստեղծ կամ նորահայտ)՝ դեռաբողբոջ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 390], դեռաբոյս [Հիշ. ԺԴ, Ա, 349], դեռաբուսիկ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 257], դեռաթառամ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 140. վաղ հասակում վախճանված], դեռահաս [Հիշ. ԺԳ, 137], դեռատէգ [Հիշ. ԺԳ, 178], թերակատար [Հիշ. ԺԴ, Բ, 490. վաղ հասակում վախճանված], ծաղկածին [Հիշ. ԺԴ, Բ,

²⁸³ ՆՀԲ, 1, 555:

497], կարճահասակ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 371], կիսալրեայ (ժամանակաւ, տիաւք) [Հիշ. ԺԴ, Բ, 249. վաղ հասակում վախճանված], նորաբողբոջ [Հիշ. ԺԳ, 137], նորաբոյս [Հիշ. ԺԴ, Ա, 299], նորածաղիկ [Հիշ. ԺԳ, 765], վարդափթիթ [Հիշ. ԺԴ, Բ, 140], տղամանուկ [Հիշ. ԺԳ, 817], տղատիպ [Հիշ. Ե-ԺԲ, 128] և այլն:

Հիշատակագիրները շարադրանքներում մեծ թիվ են կազմում նաև նորաստեղծ կամ նորահայտ գոյականները, բայերը, մակբայները, խիստ հազվադեպ նաև թվականները, որոնք թեև ընդհանուր քանակով զիջում են ածականներին, սակայն կրկին աչքի են ընկնում իրենց իմաստային բազմազանությամբ: Մասնավորապես նշյալ խոսքի մասերին պատկանող և մեր կազմած բառացանկում գրանցված բառերի մի մասը կարելի է ներկայացնել իմաստային հետևյալ խմբերով.

ա. գրքին, գրչությանը, գրչօջախին և ձեռագրաստեղծմանն առնչվող բառեր – անապատիկ, անփեշրութիւն, աչքապակի, արտաշարել, արտատրել, աւարտագծել, աւետարանագլուխ, բանաքաղութիւն, գրչիկ, դեղիչ, թարգմադրիչ, թեթգութ, իրագրութիւն, լմնել, խաղագիծ, ծրպտել, կաղմար, ցանկագրել և այլն,

բ. ընտանիքին, ազգակցական հարաբերություններին առնչվող բառեր – դստրեկ, եղբայրորդի, եղբայրորդեակ, եղբայրուկ, եղբարդուստր, կողածին, հայրապապ, մայրապապ, մարմնակից և այլն,

գ. կենցաղին և առօրյա կյանքի տարբեր երևույթներին առնչվող բառեր՝ էմնութիւն, զուարճումն, թուահամարութիւն, խարման, կենցաղակցել, հասկիկ հասկիկ և այլն,

դ. կրոնական կյանքին առնչվող բառեր – աղոնայութիւն, ախտաբուժել, անմոլարապէս, անուղղագործ, բանապետ, բանապետութիւն, բնալուծում, երգակից, եռանձնականություն, ընդհանրել, ընծայատրել, խաջընկալ, խոստովանորդ, համեղբայր և այլն,

ե. պետական-քաղաքական ոլորտին առնչվող բառեր – ենթականալ, երկրակալութիւն, թագակալութիւն, թագապահ, թագապահուցութիւն, թագաւորեղբայր, թագորդի, խոստակ և այլն:

Ինչպես ածականների, այնպես և մյուս խոսքի մասերի համար կարելի է, իհարկե, առանձնացնել ավելի փոքր իմաստային

խմբեր՝ մեկական, երկուական կամ երեքական բառերով, սակայն կարծում ենք՝ այսքանն էլ բավական է հիշատակարաններում վկայված նորաստեղծ կամ նորագյուտ բառերի իմաստային հարուստ պատկերն ուրվագծելու համար: Իսկ եթե փորձենք ընդհանրացնել, ապա պետք է ասենք, որ անկախ խոսքիմասային պատկանելությունից՝ հիշատակագիրների գործածած մեծաթիվ նորակազմ բառերի շարքում առավել հարուստ են կրոնական կյանքի տարբեր դրսևորումներին, ձեռագրաստեղծմանն ու մատյաններին, ընտանեկան-ազգակցական հարաբերություններին և կենցաղին վերաբերող իմաստային խմբերը: Հասկանալի է, որ նշված հանգամանքը նախևառաջ պայմանավորված է քննվող աղբյուրների բնույթով:

Իրենց խոսքն ազդեցիկ ու տպավորիչ դարձնելու, խոսքին գեղարվեստականություն հաղորդելու և այն ոճավորելու նպատակով գրիչները երբեմն մեկ նախադասություն մեջ դիմել են հոմանիշ տարբեր բառերի գործածությունը: Հայտնի է, որ նույնիմաստ կամ իմաստով մոտ բառերի ընտրությունն ու կիրառությունը ինչ-որ առումով ոճի և անհատականության հարց է, և պատահական է, որ այն լեզվի ոճագիտության ուսումնասիրության առարկաներից է²⁸⁴: Արդ, հայ գրաչխարհում քիչ չեն այնպիսի գրիչները, որոնց հիշատակարաններում կարելի է հանդիպել այսպիսի հոմանշային շարքերի: Օրինակ՝ 1334 թ. Կիրակոս գրչի հիշատակարանում կարդում ենք.

«Ձմեղաւ դատապարտեալս եւ զանաւնեստ գծող տառիս
աղաչեմ, պաղատիմ, խնդրեմ, աղերսեմ, հառաչեմ, գոչեմ,
ձայնեմ, մաղթեմ մեղաց թողութիւն խնդրեցէ՛ք ի Հաւաք մերմէ եւ
ի Տեառնէ Յիսուսէ Քրիստոսէ. ամէն» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 182]:

1389 թ. ընդօրինակված մատյանի հիշատակարանում հոմանշային ազդեցիկ շարքեր է գործածել Կարապետ գրիչը՝ նկարագրելով արյունուռտ Լենկ Թեմուրի հրոսակների դժնի ու անխնա

²⁸⁴ Լ. Եգեկյան, <այոց լեզվի ոճագիտություն, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 2007, էջ 197:

գործողությունները. դիմելով հոմանիշ բառերի իմաստային որոշակի հաջորդականության՝ գրիչը փորձել է ընթերցողի մոտ աստիճանական սաստկացման զգացողություն ստեղծել: Աղաղակել, աղմկել բայերի համար Կարապետ գրիչը կիրառել է հետևյալ հոմանիշները. «Եւ թէ ոք ընդդիմանայր նոցա անառիկ դղեկաւ, վաղվաղակի անդր ժամանէին իբրեւ զբազմութիւն մարախոյ, բոլորէին, ճչէին, գոչէին, ոռնային, բառաչէին, հաջէին, հառաչէին, խխընջէին, որոտային, զդհաւլս դմղըմէին, զնաղարայսն հարկանէին», շարունակելով հիշատակարանը՝ նա ավելի իմաստն արտահայտել է հետևյալ բառերով. «զչարխն լարէին, զնետսն տեղային, ուրմբաքարսն հոլովէին, զբլգիհոնն ձգէին, զմճնեղ մեքենայից/// նէին և յերկնուստ ///սէին, փակէին, քանդէին, քարայտակէին, փորէին, փոս հատանէին, կռփէին, կռանէին, զամաց հազարաց շինուածս՝ միաւրեա անհետ կորուսանէին»: Իսկ վախենալ բային իբրեւ հոմանիշներ հետևյալ բառերն է գործածել. «Իսկ նոքա, որ ի ներքս ամրոցին էին, տապէին, տազնապէին, թուլանային, սարսէին, սարսափէին, ծարաւէին, նքթէին, նքողէին, երկիւղիւ երկնչէին» [Հիշ. ԺԴ, 578, ընդգծումները մերն են՝ Խ. Հ.]:

Դժվար չէ նկատել, որ յուրաքանչյուր հաջորդ բառը սաստկացնում է նախորդի իմաստը²⁸⁵ և խոսքին ազդեցիկություն հաղորդում: Եվ եթե մինչ այս բերված օրինակներում գործ ունենինք բայերի հետ, ապա 1488 թ. Հովհաննես գրչի հիշատակարանում միմյանց կողքի գործածված են մերձիմաստ ածականներ, որոնք ընդգծում են մարդկային բացասական հատկանիշները.

«....յարիցեն մարդք արհամարհողք, ժպիրեք, յանդուգն, անսուրբք, աննուերք, ուսումնատեացք, արծաթասէրք, անձնասէրք, քան աստուածասէրք, ծոյլ, դատարկակեացք, շարաննիք, որպէս առ մեզ և ի մէնջ է ուսանել: Զի փոխանակ բարոյ շարք եղաք, ամբարտաւանք, ամբարհաւանք, վէսք, սնափառք, ստախաւսք, նենգաւորք, բամբասողք, շոգմոգք, հայնոյիչք, մարդահանոյք,

²⁸⁵ Այս երևույթի համար մանրամասն տե՛ս Թ. Ծահվերդյան, *Դասական գրարարի շարահյուսական ոճաբանություն*, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 2007, էջ 175:

կեղծաւորֆ, արատաւորֆ, նախանձոտֆ, երախտամոռացֆ, եղբայրատեացֆ, մամաւանդ թէ աստուածատեացֆ իսկ» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 112]:

Հովհաննես գրչի հիշատակարանի այս հատվածը մեզ հիշեցնում է պատմահոր հայտնի «Ողբ»-ը, որում մատենագիրը ևս արձանագրում է առաքինությունների անկումը. «....Կրօնաւորք կեղծաւորք, անձնացոյցք, սնափառք, պատուասէրք, քան թէ աստուածասէրք: Վիճակաւորք հպարտք, դատարկակացք, զրաբանք, ծոյլք, ատեցողք արուեստից և վարդապետական բանից, սիրողք վաճառաց և կատակերգութեանց: Աշակերտք հեղգք առ ուսումն և փոյլթք առ ի վարդապետել, որք նախ քան տեսութիւնն աստուածաբանք: Ժողովրդականք վէսք, ստահակք, մեծախօսք, անվաստակք, արբեցողք, վնասակարք, փախչող ի ժառանգութենէ»²⁸⁶:

Այսպես ահա գրիչները ջանք ու եռանդ չեն խնայել իրենց հիշատակարանները գրագետ շարադրելու հարցում, իսկ երբեմն էլ հոգ են տարել անգամ անհասկանալի թվացող բառերը բացատրելու, պարզաբանելու մասին: Բազմաթիւ գրիչներ աչքի են ընկել բառերի բացատրություններով և ստուգաբանություններով: 1309 թ. իր գրչագրած մատյանի հիշատակարանում Տիրատուր գրիչը բացատրել-ստուգաբանել է սեփական անունը. «Յիշեցէ՛ք յաղօթս ձեր զմեղուցեալ անձն իմ՝ զՏիրատուրն՝ Տէրն տա» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 157]: 1334 թ. Վարդան Լորեցի անունով գրիչն իր պատկերացմամբ մեկնել է «Շնահաւոր» անունը²⁸⁷, որպես «հաջողություն»: Գրչի հիշատակարանում կարդում ենք. «Սաապէս քաջ եւ ամենիմաստս՝ Շնահաւոր, որ եւ թարգմանի Աջողումն, զոր յառաջ իւր աջողեալ մասն դորա» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 187]: Թաթար ցեղանունն է փորձել բացատրել միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր գործիչ և ուսումնական Վարդան Արեւելցին՝ գրելով. «զոր

²⁸⁶ **Մովսէս Խորենացի**, Պատմութիւն հայոց, քննական բնագիրը եւ Ներածութիւնը՝ Մ. Արեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, նմանահամութիւն, լրացումները Ա. Բ. Մարգարեանի, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1991, էջ 364:

²⁸⁷ Այս հիշատակարանում վկայված *Շնահաւոր* անունը միջնադարյան հայկական աղբյուրներում տարածված *Շնորհաւոր* անձնանվան աղավաղված տարբերակներից է. տե՛ս Հ. **Աճառյան**, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հտ. Դ., Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1948, էջ 171:

ինչ կրեցաքս յազգէն նետողաց, գորոց անուանսն կոչէ սուր եւ թեթեւ, գի թերեւս թաթարն սուր և թեթեւ ասի ըստ լծորդաց փոփոխման և կամ տուր տար, որ է Տաթար, քան զի հարին անյազապէս և տարան աներկիւղապէս գորդիս Սիոնի ի ստրկութիւն գերութան» [Հիշ. ԺԳ, 245]: 1269 թ. Հոռմուժ ձեռագիր ընդօրինակած Մարգարե գրիչը տարբեր, այդ թվում՝ իր բարբառին հատուկ բառերով փորձել է բացատրել պելետիկինին «մահակ» բառի իմաստը. «....եւ այլք առեալ զբազմահնար և զդժարաբեռն պելետիկինին, գոր ի մերում գաւառին լախտ անըւանեն, և յայլ տեղիս՝ սառլեխ, եւ այլք մահակ....» [Հիշ. ԺԳ, 371]:

Անշուշտ, նշված օրինակներն ու առանձնահատկությունները հետաքրքիր և կարևոր են, սակայն այստեղ մեզ ավելի շատ հետաքրքրում են բառակազմական հմտություններ դրսևորած և նոր բառեր կերտած գրիչները, որոնք հարստացրել են ինչպես սեփական հիշատակարանները, այնպես էլ հայերենի բառապաշարը: Լեզվաբան Ա. Մարգարյանն արդարացիորեն «նորարար» է անվանել այս գրիչներին²⁸⁸:

Որպես ամփոփում այս հատվածի՝ ավելորդ չենք համարում հիշատակել բառաստեղծմամբ աչքի ընկած մի շարք գրիչների, որոնցից են՝ Թորոս Արևելցին [Հիշ. ԺԳ, 313-314], Հովհաննեսը [Հիշ. ԺԳ, 337-338], Գեորգ Լամբրոնացին [Հիշ. ԺԳ, 349-355], Ավետիսը [Հիշ. ԺԳ, 415-419], Վարդան Կիլիկեցին [Հիշ. ԺԳ, 604-606], Կիրակոսը [Հիշ. ԺԳ, 755-757], Վահրամը [Հիշ. ԺԳ, 837-838], Դավիթը [Հիշ. 889-891], Հովհաննեսը [Հիշ. ԺԴ, Ա, 289-291], Նատերը [Հիշ. ԺԴ, Բ, 349-351] և ուրիշներ, որոնց հիշատակարաններից քաղել և սույն աշխատությունում վերջում ներկայացվող բառարանում գրանցել ենք մեծաթիվ նոր բառեր ու բառատարբերակներ:

²⁸⁸ Ա. Մարգարյան, «Նորահայտ բառեր հայերեն ձեռագրերի XIV-XV դդ. հիշատակարաններում», էջ 36:

ԳԼՈՒԽ 3

ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

Հիշատակարաններում վկայված են նորակերտ կամ նորահայտ մեծաթիվ բառեր, որոնք աչքի են ընկնում բառակազմական տարբեր եղանակներով և կաղապարներով: Դրանց քննությունը փորձել ենք հնարավորինս ամբողջական պատկերացում տալ մի կողմից հիշատակագիրների բառակազմական ունակությունների, բառակերտման ժամանակ վերջիններիս ամենից հաճախ կիրառած բաղադրիչների, մյուս կողմից՝ նորաստեղծ կամ նորահայտ բառերի բառակազմական կաղապարների և նրանց կառուցվածքի վերաբերյալ:

Նկատենք, որ հիշատակարաններով ավանդված լինելը դեռևս բավարար պայման չէ, որ բառերը հեղինակած կամ հորինած լինեն նույն հիշատակարանների գրիչները: Բոլորովին բացառված չէ, որ մեր դուրս գրած բառերը կամ դրանց մի մասն ավելի վաղ և գրավոր այլ աղբյուրներում արդեն իսկ կիրառված լինեն: Դեռ ավելին, հիշատակագիրների խոսքում կարող են գրանցված լինել այլ աղբյուրներից մեզ անհայտ և գրավոր այլ կիրառություն այդպես էլ չունեցած բառեր, որոնք, օրինակ, գործածական են եղել նաև բանավոր խոսքում: Չունենալով այս մասին անհրաժեշտ և բավարար փաստեր՝ մենք թե՛ այս գլխում և թե՛ ողջ ուսումնասիրություն մեջ շատ հաճախ միաժամանակ գործածում ենք նորակերտ կամ նորահայտ եզրերը: Մյուս կողմից՝ չենք կարող հաշվի չառնել այն հանգամանքը, որ առայժմ միայն հիշատակարաններով է ավանդված դուրս գրված բառերի մեծ մասը, ուստի՝ հիշատակագիրների դերն այս հարցում խիստ կարևոր է: Անտարակույս է, որ նրանցից շատերը նաև հմուտ բառաստեղծներ են:

Արդ, ուսումնասիրելով հավաքված հարուստ բառանյութը՝ կարող ենք հենց սկզբից արձանագրել, որ հիշատակագիրներն

ազատորեն օգտվել են հայերենի ընձեռած բառակազմական լայն հնարավորություններից, երբեմն էլ աչքի ընկել ուրույն մտածողությամբ և բառաստեղծամբ: Նորահայտ բառերը գերազանցապես բաղադրյալ կառույցներ են՝ կազմված ինչպես բառաբարդման, այնպես էլ ածանցման եղանակներով, հետևաբար քննությունն էլ պետք է կատարենք՝ ըստ այդ եղանակների: Նկատենք միայն, որ ուսումնասիրության այս հատվածում ներկայացվող բոլոր բառերը գրանցված են սույն գրքի վերջում ներկայացվող «Բառարան»-ում, ուստի՝ շարադրանքը չծանրաբեռնելու նպատակով դրանց աղբյուրները չենք նշել:

3.1. ԲԱՌԱԲԱՐԴՈՒՄ

Արմատների (իմա՝ հիմնական ձևույթների) կամ առանձին բառերի բաղադրությամբ նոր բառեր կազմելու եղանակը հայտնի է բառաբարդում անվամբ²⁸⁹, որն իր տարատեսակներով ամենից տարածվածն է հիշատակագիրների կերտած բառերում: Ընդ որում՝ հատկանշելի է, որ նորակերտ կամ նորահայտ բարդությունները քննվող աղբյուրներում ունեն ինչպես համադրական, այնպես էլ վերլուծական կազմություններ, որոնցից առավել բեղունը համադրական տիպն է:

3.1.1. ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Համադրական են կոչվում արմատների կամ առանձին բառերի միություն կազմված բարդությունները: Հետևելով անվանի լեզվաբան, գրաբարի բառակազմության քաջագիտակ Լիանա Հովսեփյանի մեթոդաբանությանն ու կադալարների համար նրա առաջարկած պայմանական նշանների սկզբունքին²⁹⁰, համադրական եղանակով հիշատակագիրների կազմած կամ նրանց հիշա-

²⁸⁹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հտ. 2, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1974, էջ 135: Ա. Ս. Մարգարյան, Ժամանակակից հայոց լեզու (բառակազմություն, դարձվածաբանություն, բառարանագրություն), էջ 47:

²⁹⁰ Տե՛ս Լ. Ս. Հովսեփյան, Գրաբարի բառակազմությունը, էջ 56:

տակարաններում առաջին անգամ գործածված բառերի հիմնական կաղապարները կարելի է արտահայտել Sjs կամ SS նշաններով, որոնցում S-ը արմատ է կամ առանձին բառ, իսկ j-ն՝ հոդակապ: Այսինքն՝ այս հիմնական կաղապարներն ունեն արմատ (կամ բառ) + հոդակապ + արմատ (կամ բառ) և արմատ (կամ բառ) + արմատ (կամ բառ) կառույցները: Բառաբարդման ժամանակ S-ը կարող է լինել հնչյունափոխված կամ քերականորեն նշույթավորված, ըստ այդմ՝ առաջինի դեպքում այն կունենա S, իսկ երկրորդի դեպքում՝ S' պայմանաշանները:

Հարկ է նաև ընդգծել, որ առանձին դեպքերում կարող են որոշ դժվարություններ առաջանալ բարդություն բաղադրիչների հստակեցման հարցում: Օրինակ՝ եռաբաղադրիչ աստուածածնաների բառի վերջին՝ ներկ բաղադրիչը կարող է դիտվել թե՛ որպես ինքնուրույն գոյական, և թե՛ որպես ներկեմ բայի ներկայի հիմք: Առաջինի պարագայում կաղապարը կլինի Sjs^fS, իսկ երկրորդի պարագայում՝ Sjs^fS': նման դեպքերում առաջնորդվել ենք բաղադրիչի արտահայտած իմաստով. ըստ այդմ՝ նշյալ օրինակում վերջնաբաղադրիչը դիտել ենք բայական հիմք, այսինքն՝ «Աստվածածնով ներկված»: Արդյունքում կաղապարը կունենա հետևյալ տեսքը՝ Sjs^fS':

Հիշատակագիրների կերտած կամ նրանց շարադրանքներում վկայված նորագյուտ բառերն այս հիմնական կաղապարների (Sjs, SS) և նրանց ենթակաղապարների միջոցով ներկայացնելու պարագայում կստացվի հետևյալ պատկերը.

1. Sjs — ամենատարածված կաղապարն է, որով հիշատակագիրները նոր բառեր են կերտել: Իր ենթակաղապարների հետ միասին, որոնք ստորև կտեսնենք, բառակազմություն այս եղանակը ընդգրկում է մեր «Բառարան»-ում տեղ գտած բարդ բառերի հիմնական մասը: Այս արդյունքը միանգամայն սպասելի էր, քանի որ նշյալ հիմնական կաղապարը դեռևս գրաբարում ուներ գերակշիռ մեծամասնություն, և ինչպես ՆՀԲ-ի տվյալների հիման

վրա հաշվարկել է Լ. Հովսեփյանը, այն իր ենթակադադարներով կազմում է գրաբարի բարդությունների 67,2%-ը²⁹¹:

Այս կադադարով են կազմված մեր բառարանագրած հետևյալ բառերը՝

այլազունդ, աջագահ, առատագիր, առատակազմ, առատասեղան, աստուածալոյս, աստուածալուր, աստուածախումբ, աստուածահաճ, աստուածահաշտ, արժանապասկ, արտօսրախարչ, բանապետ, բոլորասեռն, գարունագեղ, դեռատէգ, դժուարաբառ, դժուարայարկ, դրուատազարդ, եզաբուն, եղեռնաթոյն, եռանդնահոս, երգակից, զուարճածաղիկ, թագաշուք, իմաստապաճոյճ, իրատիպ, իւրագին, լիաշնորհ, խազագիծ, խաւարաժառանգ, խռովայեղ, ծաղիկազուարթ, կականալուր, կահաձեւ, կողափակ, կորովաբաց, հայրածաւալ, հայրապապ, հաւատահաստատ, հոգիածաւալ, յոգնաթշուառ, յոգնիմաստ, յոգնահամ, յոգնապատիւ, յոգնասխալ, շնորհագիծ, չարագէշ, սալասիրտ, վարձակից, ցոփագրոյց, փառազուարճ, քաղցրամիտ, քայլայեղ, քառահիմն:

1.1. Sjs – այս ենթակադադարը ներկայանում է առաջին բաղադրիչի հնչյունափոխմամբ: Դրանով են կազմված հետևյալ բառերը՝

անձկափափագ, բազմաթշուառ, բազմաթոյն, բազմասեռ, բարեժամանակ, բարելոյս, բարեճաշակ, բարեպտուղ, երկնահիւս, երկնապատում, զուգաջան, թուածին, խստաջան, խրթնայայտ, կենահրաւէր, կուրաբաց, հոգեհեղ, հոգեմաքուր, մշտասերտ, մտայօդ, յատկաթիւ, սնաջան, սրբերամ, տիրապասկ:

1.2. Sjs^t – նշված ենթակադադարը ևս հաճախագեպ է նորահայտ բառերում, այն ներկայանում է քերականական ձևավորում ունեցող երկրորդ բաղադրիչով: Ընդ որում՝ հիմնականում գործ ունենք բայահիմքերի կամ հոգնակերտ մասնիկի հետ: Այս եղանակով են կազմված հետևյալ բառերը՝

անձնակիր, անձնատատան, աշխատամատոյց, ապականադիր, աստուածաբողբոջ, բազմապատ, բարձրաբան, գաղձնաբեր, գլխակամք, գիշերահալած, գիշերալսատակ, գորովադատ, դժոխաքակ, դիմաշարժ, եթերածին, երանգաներկ, երկինագործ, զմայլասէր,

²⁹¹ Նույն տեղում, էջ 95:

իմաստատու, իշխանատու, ինքնավաստակ, խառնաճանաչ, խեթա-
հայեաց, կականաչու, կամալիր, հայրատուր, հասարակադիր, հեղա-
խաղաց, հեշտակարծ, հոգիատար, հողամած, մանրամատոյց, մշտա-
բոյժ, մշտադաւան, յաւէտաշարժ, պահակաց, պակասագէտ, պիտա-
կազործ, քաղցրաբարք:

1.3. S^fJS^f – նախորդի ենթակաղապարներից է՝ առաջնաբաղադ-
րիչի հնչյունափոխությամբ: Այս կաղապարն ունեն հետևյալ բա-
ռերը՝ անդնդահոս, բազմածիր, բազմատենչ, բազմաքիրտ, երկնա-
բողբոջ, կարկտածին, հանդիսարկու, մաքրաբնակ:

1.4. S^fJS^f – այս կաղապարով բարդության երկու բաղադրիչ-
ներն էլ ունեն քերականական ձևավորում: Ընդ որում՝ քննվող
աղբյուրներում նշյալ կաղապարն ավելի շատ հանդիպում է այն
բարդ բառերում, որոնց առաջին բաղադրիչը մեղք բառի հայցա-
կան հոլովածեն է ($>մեղս$)՝ մեղսաբարձ, մեղսակարկամ, մեղսա-
կեր, մեղսատար: Այս ենթակաղապարն ունի նաև կայսերակալ
բառը:

Նույն ենթակաղապարի տեսակներից են նաև հետևյալները՝
 S^fJS – մեղսաթարախ, SJS^f – ձեռնասնոյց:

1.5. Սակավաթիվ օրինակներով հանդիպում են նաև եռաբա-
ղադրիչ բարդություններ՝ հետևյալ կաղապարներով՝ $SJSJS^f$ – մե-
ծաշահավաճառ, SJS^fJS^f – աստուածածնաներկ, $SJSJS$ – բարեգար-
դայոյս, $SJSJS^f$ – անկիւնատիեզերք:

Առանձնանշելի է, որ նոր բարդություններ են կազմվել նաև
ածանցավոր սկզբնահիմքերից, որոնց սկզբից կամ վերջից ավելա-
ցել են նոր արմատներ կամ առանձին բառեր, ինչպես՝ աւետարան
+ ա + քարոզ, թագաւոր + ա + շուք, եզ + ա + խորհուրդ, որոնցում
ընդգծված -արան-ը, -աւոր-ը և -ուրդ-ը վերջածանցներ են՝ աւե-
տարան, թագաւոր և խորհուրդ սկզբնահիմքերի կազմում: Բառա-
կազմական նոր քայլի ընթացքում այս սկզբնահիմքերին ավելա-
ցել են համապատասխանաբար քարոզ արմատական բառն ու
շուք և եզ արմատները: Ըստ էության՝ բառաբարդման այս ճա-
նապարհով ձևավորվել են բարդածանցավոր բառեր՝ ի տարբերու-
թյուն բարդ բառերի, որոնց կազմում ածանցներ չկան կամ որպես
այդպիսին չեն գիտակցվում լեզվի տվյալ փուլում: Հետևելով Լ.
Հովսեփյանի նույն սկզբունքին՝ բառակազմական կաղապարնե-

ըստ ածանցյալների նշում ենք *a*, իսկ հնչյունափոխված ածանցյալները՝ *a* պայմանաշաններով: Ըստ այդմ՝ վերոբերյալ աւետարանաբարոզ, թագաւորաշուք բառերը կունենան հետեւյալ կաղապարները՝ (Sa)jS, իսկ եզախորհուրդը՝ Sj(Sa): Փակագծում նշվածը սկզբնաձիւքն է, որին հոգակապով ավելացել են նոր բաղադրիչները:

Ստորեւ մեր բառարանագրած օրինակներից նշենք այսպիսի կազմութեամբ աչքի ընկնող որոշ օրինակներ՝

1.6. Sj(Sa) – բարձրաբեղուն, եզախորհուրդ

1.7. Sj(Sa) – բարեբեղուն, մանկակոչուծիւն

1.8. Sj(S^fa) – հիսալացիկ, աստուածակրող

1.9. (aS)jS – անգիւտագործ, անբաւագութ, անքողաբորբ

1.10. (aS)jS^f – անեղաչէն, անծայրածաւալ, աննախանձաբաշխ

1.11. (aS)jS^f – անբարէվարժ, առանձնակիր, անկիզափորձ

1.12. (Sa)jS – արքունապատիւ, գեղեցկայեղց²⁹², չքեղագեղ

1.13. (Sa)jS^f – աւետարանաբարոզ, գեղեցկաբողբոջ, գեղեցկափութիւթ, կայծակնաճաշակ, կայծակնաքարոզ:

Ավելի քիչ, հաճախ մեկական օրինակներով են հանդիպում աղյուսակում ներկայացվող կաղապարները և նրանց համապատասխանող կազմութիւնները՝

ԿԱՂԱՊԱՐ	ԲԱՌ	ԿԱՂԱՊԱՐ	ԲԱՌ
(Sa)jS ^f	փցնածին	Sj(aS)	լուսապարփակ
(Sj)Sa	բնալուծում	(Sa)jS ^f	լուսաւորչաչէն
(Sa)Sa	գաղտնեւեւակ	(Sj)Saa	լուսալրանալ
(Sa)jS ^f a	վերջնաստացութիւն	Sj(Sa)	գիւրադրժեւի
(S ^f)aS ^f	արարելակալ ²⁹³	Sj(Saja)	բարեխորհրդաբար
(Sa)jSa	կերպարագրել	Sj(Sa)	ծիրանասունդ
(Sa)jS	թագաւորաշուք		

²⁹² յեղ-ը մէկ արմատ դիտելու դեպքում, հմմտ. ՀԱԲ, 3, 395:

²⁹³ Վերջին բաղադրիչում ունենք *ընդ* + *կալ* կազմությունը, որտեղ *ընդ*-ը ածանցի արժեք ստացած նախդիր է:

Վերոնշյալ կաղապարներում կարելի է ընդգծել բառակազմական ավելի մանր քայլերը՝ ցույց տալով, թե ինչպես են բաղադրվել դրանք: Այսպես օրինակ՝ փցնածին բառը նախևառաջ կազմված է փիծ (>փից) արմատական բառից և -ուն վերջածանցից (փիծ + ուն > փծուն): Այս փցուն կամ փծուն բառին, որը քննվող աղբյուրներում ունի ինքնուրույն և հաճախադեպ կիրառություն, հոգակապով միացել է ծնանիմ բայի կատարյալի հիմքը կամ բայարմատը (ծին), որոնք այս դեպքում նույնացել են, և ձևավորել բառացի «ի ծնե փցուն» կամ «փծուն բաներ ծնող, անպիտան բաներ ստեղծող» իմաստները: Բառակազմական այս քայլերը կաղապարման միջոցով կունենան հետևյալ տեսքը՝ [(փց)ն]ա(ծին) կամ [(S)a]j(S^f): Նույն ձևով բնալուծում բառի բառակազմական քայլերը կունենան հետևյալ կաղապարը՝ (S)[(S)a], որտեղ S-երը բուն և լոյծ արմատների հնչյունափոխված տարբերակներն են: Գաղտնեղեակ բառի բառակազմական քայլերի կաղապարը հետևյալն է՝ [(գաղտ)ն](երեւ)ակ կամ [(S)a](S)a:

Շարադրանքը չծանրաբեռնելու նպատակով զանց ենք առնում բառակազմական այս քայլերի առանձին թվարկումները, որոնք ընդհանուր առմամբ նոր բան չեն ավելացնում: Պարզապես նկատելի է, որ գրիչները հիմնականում ծանոթ են եղել բառաստեղծման նրբություններին և հատորեն օգտվել դրանցից՝ ա հոգակապի միջոցով հորինելով նորանոր բառեր ու բառատարբերակներ²⁹⁴:

2. SS – այս հիմնակաղապարն ունեն անհոգակապ բարդությունները: Այն իր ենթակաղապարներով ընդհանուր առմամբ զգալիորեն գիշում է վերը թվարկված հոգակապավոր բարդություններին: Ըստ որում՝ այս դեպքում ևս պատկերն օրինաչափ է. Լ. Հովսեփյանի ընտրանքում նույնպես այս խմբի բառերն աչ-

²⁹⁴ Հմմտ. Ա. Մարգարյան, «Նորահայտ բառեր հայերեն ձեռագրերի XIV-XV դդ. հիշատակարաններում», էջ 39:

քի չեն ընկնում իրենց առատությամբ²⁹⁵։ Մեր քարտադրած բառերի շարքում այս հիմնականապարով են բաղադրված արիերջանիկ, աւագորդի, բարիհամբաւ, դաւարարձակ, երանհոգի, նուաստանուն և մի քանի այլ բառեր։

2.1. Մի շարք բառեր էլ կազմում են նշված հիմնականապարի տարբեր ենթականապարներ, ինչպես՝ $\underline{SS}$ – եղբարդուստր, մարմնադէտ, SS^f – արքածին, պակասիմաց, խակկոտոր, $\underline{SS}^f$ – բազմիմաց, բարձրնտիր, տնհատ, S^fS – աչքապակի, եղբորթոռն։

Նկատենք, որ նախորդի նման այս հիմնականապարում ևս կարող են լինել ածանցավոր սկզբնահիմքեր, ինչպես՝

$S(S^fa)$ – երդբնակութիւն

$S(Sa)$ – աստուածարդիւնական, նորհասու

$\underline{S}(Sa)$ – բազմերախտաւոր, բազմեղկելի

$(Sa)S^f$ – խոհեմիմաց

Վերոբերյալ օրինակները փաստում են, որ հիշատակարաններում վկայված նորահայտ բառերում բառաբարդումը լայն տարածում է ունեցել, իսկ նոր բառեր հորինողներն ու դրանք կիրառության մեջ դնողներն էլ ունեցել են համապատասխան գիտելիքներ՝ հաջողությամբ գործածելով նորաստեղծ այդ բառերն իրենց շարադրանքներում։ Նույնը կարելի է ասել նաև ածանցման մասին, որին կանգնադառնանք ստորև, սակայն մինչ այդ տեսնենք, թե բառաբարդման ժամանակ խոսքիմասային ինչ պատկանելութուն են ունեցել բաղադրիչները և ինչ նոր խոսքի մասեր են կերտվել դրանցով։

3.1.2. ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԽՈՍՔԻՄԱՍԱՅԻՆ

ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բարդ կամ բարդածանցավոր բառերի քննությունը ցույց է տալիս, որ հիշատակագիրները նոր բառեր են կերտել հիմնակա-

²⁹⁵ Լ. Հովսեփյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 120։ Ըստ գիտնականի՝ շուրջ 800 բառ է հաշվարկվել, որը կազմել է ընտրանքի 11%-ը։

նում գոյական, ածական, բայ, մակբայ, խիստ հազվադեպ՝ դերանուն և թվական խոսքի մասերից: Ընդհանուր առմամբ բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելության պարզումը դժվարություններ չի հարուցում, միայն երբեմն, երբ համընկնում են բայահիմքերն ու առանձին կիրառություն ունեցող բառամիավորները, կարող են որոշ բարդություններ առաջանալ: Նման դեպքերում կրկին առաջնորդվել ենք տվյալ բարդության իմաստով և կազմության ներքին տրամաբանությամբ: Այսպես, նահատակասէր բառի երկու արմատներն էլ, առանձին վերցրած, գոյական են և ունեն ինքնուրույն կիրառություն: Սակայն այս բարդության մեջ սէր բաղադրիչը բայարմատ է և գործածված է «նահատակ սիրող» իմաստով, իսկ բարդության ներսում առկա է խնդրային հարաբերություն: Ըստ այսմ՝ նշյալ բառի խոսքիմասային կաղապարը կլինի՝ $\Phi + \text{Բ}^{296}$, որոնց բաղադրմամբ այս դեպքում կազմվել է ածական խոսքի մաս: Այսպիսի դեպքերում, երբ բարդության երկրորդ բաղադրիչը բայանուն է կամ բայարմատ, կարելի է ասել, որ բարդության մեջ առաջին բաղադրիչն էլ հիմնականում հայցական հոլովով դրված ուղիղ խնդրի պաշտոն է ստանում: Հայերենի բառաբարդմանն անդրադառնալիս այս երևույթը նկատել է դեռևս նշանավոր լեզվաբան Անտուան Մեյեն²⁹⁷: Ասվածի լավագույն օրինակն էլ, թերևս, տալիս են -ք հոգնակերտով բաղադրիչները, քանի որ բարդության ներսում տեղի է ունենում $\Phi > \text{ս}$ հերթագայում՝ մեղք - մեղսասէր, բանք - բանսարկու և այլն:

Այս նույն կաղապարով ($\Phi + \text{Բ}$) են կազմված նաև անեղաչեն (անեղ-ը գոյականացել է), անձնատատան, ապականադիր, աւետարանաքարոզ, արքածին, գիշերահալած, գիշերավաստակ, դալարարձակ (դալար-ը գոյականացել է), երանգաներկ, երկինագործ, իմաս-

²⁹⁶ Բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելությունը նշելու համար գործածել ենք վերջիններիս անվան առաջին տառերը՝ Φ - գոյական, Բ - բայ, Ա - ածական, Մ - մակբայ, Թ - թվական, Դ - դերանուն:

²⁹⁷ Ա. Մեյեն, Հայագիտական հետազոտություններ, կազմեց, ֆրանսերենից թարգմանեց և ծանոթագրեց Մ. Մինայան, խմբագրությամբ Գ. Ջահուկյանի, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1978, էջ 88:

տատու, խաչընկալ, կարկտածին, կամալիբ, կականաչու, կայծակ-
նաճաշակ, կայծակնաքարոզ, կայսերակալ, հոգիատար, հոգետուիչ,
մեղսաբարձ, մեղսակարկամ, մեղսակեր, մեղսատար, որոմնարկու,
պիտակագործ *և բազմաթիվ այլ բառեր: Ընդհանուր առմամբ*
նկատելի է, որ Գ + Բ կաղապարն ամենից գործունն է հիշատա-
կագիրների բառաստեղծման համակարգում: Եվ սա տրամաբա-
նական է, քանի որ այն ամենից բեղունն եղել է դեռևս գրաբա-
*րում*²⁹⁸ *և հաջողությամբ գործում է նաև ժամանակակից հայերե-*
*նում*²⁹⁹:

Նորահայտ բառերի շրջանում բեղմնավոր հաջորդ կաղապարը
Ա + Գ-ն է, որի արդյունքում ևս ստեղծվում է ածական խոսքի
մաս, ինչպես՝ աջագահ, առատասեղան, ալագորդի, արքունապա-
տիւ, բարիհամբաւ, բազմաթոյն, բարեժամանակ, բարելոյս, բարե-
ճաշակ, բարեպտուղ, դժուարաբառ, դժուարայարկ, երանհոգի,
զուարճածաղիկ, խաւարաժառանգ, խստաշան, նուաստանուն,
սնաջան, սրբերամ, ցոփազրոյց, քաղցրաբարք, քաղցրամիտ *և*
այլն: Ինչպես կարելի է նկատել, բարդության ներսում առաջա-
նում է որոշիչ-որոշյալ հարաբերութիւն:

Նորաստեղծ բառերում հաճախագեպ են նաև ածականակերտ
Ա + Բ և Մ + Բ կաղապարները, որոնցով կազմված են հետևյալ
բառերը՝ առատակազմ, առատագիր, անծայրածաւալ, անկիզափորձ,
աննախանձաբաշխ, բազմապատ, բազմիմաց, գեղեցկաբողբոջ, դե-
ռատէգ, հեզախաղաց, հեշտակարծ, խոհեմիմաց, խառնաճանաչ,
խեթահայեաց, մանրամատոյց, մաքրաբնակ, պակասագէտ *և այլն:*
Այս դեպքում գերադաս անդամը բայն է (իմա՝ բայահիմքը), իսկ
ածականը կամ մակբայը բարդության ներսում հանդես են գալիս
որպես լրացումներ:

Բառակազմական բեռնվածությամբ աչքի ընկնող խոսքիմա-
սային հաջորդ կաղապարը Գ + Գ-ն է: Այս կաղապարով կրկին
կերտվել են հիմնականում ածականներ, ինչպես՝ թագաշուք, թա-
գաւորաշուք, եղեռնաթոյն, չնորհապատիւ, սալասիրտ *և այլն: Սա-*

²⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 154:

²⁹⁹ Ա. Ս. Մարգարյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու (քառականություն, դարձ-
վածքանություն, քառարանագրություն)*, էջ 132:

կավաթիվ դեպքում այս կաղապարը տվել է նաև գոյականներ՝ արքահայր, աչքապակի:

Մեր քարտագրած բառերում համեմատաբար ընդարձակ վերջին խումբը կազմում են Ա + Ա կաղապարով կազմված բառերը՝ չարագէշ, բարձրաբեղուն, բարեբեղուն, բազմեղկելի և այլն:

Կան նաև մի շարք բառեր, որոնք ունեն առանձին կաղապարներ, ինչպես՝ Դ + Գ (այլագունդ, իւրագին), Դ + Բ (ինքնավատակ), Թ + Բ (քառահիմն) և այլն: Եռաբաղադրիչ մի քանի բառեր էլ ունեն հետևյալ պատկերը՝ Ա + Գ + Բ (մեծաշահավաճառ), Գ + Բ + Բ (աստուածածնաներկ), Ա + Գ + Գ (բարեգարդայոյս):

Թեև բերված օրինակները չեն ընդգրկում մեր բառարանում գրանցված բոլոր բառերը, սակայն կարծում ենք՝ այսքանն էլ բավական է նշյալ բառաշերտին պատկանող բառերի բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելության մասին պատկերացում կազմելու համար: Ըստ էության՝ նոր բառերը կերտվել են հայերենի ամենագործուն կաղապարներով, որոնք հաջողությամբ կիրառել են հիշատակագիրները:

Ընդամին պետք է նկատել, որ նորաստեղծ բառերի (նկատի ունենք նաև բառարանագրվածները) բաղադրիչների առանձնացումը և դրանց դասակարգումը երևան է հանում ևս մեկ ուշագրավ երևույթ: Հավաքված նյութը մեզ թույլ է տալիս ասել, որ հիշատակագիրների կերտած հարյուրավոր բառերի շարքում որոշ բաղադրիչներ (առանձին բառեր կամ արմատներ) առանձնանում են իրենց բառակազմական բեռնվածությամբ: Այլ խոսքով՝ որոշ բաղադրիչներ համեմատաբար հաճախադեպ են նորակազմություններում և առհասարակ գրչական բառապաշարում:

Ստորև նշենք այդ բաղադրիչներից առավել շատ գործածություն ունեցողները, որոնք թե՛ առանձին, և թե՛ բարդություն կազմում լայն կիրառություն ունեն ինչպես քննվող, այնպես էլ հետագա շրջանների հիշատակարաններում³⁰⁰:

³⁰⁰ Վկայակոչվող որոշ բառեր հիմնականում հիշատակարանային օրինակներով հայտնի են տարբեր բառարաններին, իսկ մյուսները տեղ են գտել մեր կազմած բառարանում:

Յոգն — այս արմատն ինքնուրույն կիրառությունն չունի, հիմնականում հանդես է գալիս բառաբարդման ժամանակ³⁰¹՝ գործածվելով միայն որպես բարդության առաջին բաղադրիչ՝ յոգնախորտիկ, յոգնամեղաւոր, յոգնապատիւ, յոգնապարտ, յոգնայանց, յոգնաախալ, յոգնատոչոր, նաև անհոգեկապ՝ յոգնարի, յոգնարկ, յոգնեղկելի և այլն: Թերևս, սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ այս բաղադրիչով բարդություններն առավելապես գրաբարյան բառաչերտին են պատկանում: Համեմայն դեպս, այդպես է երևում նաև մեր կատարած հաշվարկից. ՆՀԲ-ում յոգն- առաջնաբաղադրիչով բարդված գլխաբառերի թիվը 127 է, ՄՀԲ-ում՝ 16, ՆՎԲԱ-ում՝ 12: Ըստ որում՝ մեր կարծիքով, նշյալ 16 և 12 բառերն էլ, կամ առնվազն դրանց կեսից ավելին, ինչպես՝ յոգնադրուատ, յոգնահառաչ, յոգնահոծ, յոգնամեղ, յոգնագեղուն, յոգնաշաւիղ կամ յոգնաբոյլ, յոգնահրաչ, յոգնայարգ, յոգնաշխատ և այլն, ոչ թե զուտ միջինհայերենյան կամ վաղաշխարհաբարյան բառեր են, այլ՝ հիշյալ ժամանակաշրջանների երկերում կիրառված գրաբարբանություններ:

Նշենք, որ այս բաղադրիչով բառերը գրչական խոսքում գերազանցապես գործածված են իբրև մակդիրներ՝ հատկանշելու իրենց (հիմնականում բացասական նրբերանգներով ինքնախարազանման համատեքստում՝ յոգնեղկելի, յոգնայանց, յոգնամեղ և այլն), իրենց ուսուցիչներին, մատյանի պատվիրատու-ստացոլներին (դրական նրբերանգներով՝ յոգնաբեղուն, յոգնայարգ, յոգնահրաչ և այլն):

Բազում (>բազմ) — հոմանիշ է յոգն- արմատին: Առանձին կիրառությունից զատ՝ ակտիվորեն մասնակցում է նաև բառաբարդմանը՝ դարձյալ հանդես գալով իբրև բարդության առաջին բաղադրիչ, և գրիչների լեզվում էլ խիստ հաճախադեպ է՝ բազմեղկելի, բազմիմաց, բազմահամբարեան, բազմաճալի, բազմապատ, բազմասեռնութիւն, բազմաքիրտ և այլն:

³⁰¹ Ամանցմամբ հանդիպում է *յոգնակի* բառում, որը հիշատակարաններում սահմանափակ գործածություն ունի՝ «...յոգնակի սիրով գրեցի գրա» [Հիշ. ԺԴ, 526]:

Նկատենք, որ եթե յոգն և բազմ արմատները գրաբարում հասարակական ակտիվորեն մասնակցել են բառակազմությանը (հմմտ. ՆՀԲ, ԱԲ, ՆԲ.ՆՀԲ, ԼՀ.ԳԲ), ապա միջինհայերենյան չրջանում և հատկապես արդի հայերենում գրանցից առավել կենսունակ է բազմ-ը, իսկ յոգն-ը գրեթե չի մասնակցում նորակազմություններին³⁰²:

Շնորհ – հիշատակարաններում տարածված է ոչ միայն այս բառի ինքնուրույն գործածությունը (ինչպես՝ «Եւ առ զշնորհս զայս մեծ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 42], «Շնորհաւքն Քրիստոսի ես՝ Նղիայ.... ստացա....» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 62] և այլն), այլև առատորեն վկայված է զանազան բարդություններում, ըստ որում՝ թե՛ նախադաս, թե՛ վերջադաս՝

ա. բարդության սկզբում՝ շնորհանուն, շնորհագիծ, շնորհագով շնորհակիր, շնորհաներկ, շնորհանուէր, շնորհաշարժ, շնորհապատիւ և այլն,

բ. բարդության վերջում՝ մեծաշնորհ, ամենաշնորհ, երանաշնորհ, բազմաշնորհ, բարեշնորհ, առաքելաշնորհ, առատաշնորհ, աստուածաշնորհ և այլն:

Մեղ(ք/ս) – ստույգ վիճակագրություն չկա, բայց կարելի է վստահորեն ասել, որ գրիչների լեզվում ամենատարածված բառ-բաղադրիչներից է և հանդես է գալիս ինչպես առանձին, այնպես էլ բարդություններում՝ որպես առաջին կամ վերջին բաղադրիչ.

ա. բարդության սկզբում՝ մեղապարտ, մեղսամակարդ, մեղսաթաւալ, մեղսաքաւիչ, մեղադիր, մեղսասէր և այլն:

բ. բարդության վերջում՝ ամենամեղ, ամենայնամեղ, բազմամեղ, յոգնամեղ, կամամեղ, ծանրամեղ և այլն:

³⁰² Է. Աղայանի բառարանում *յոգն* (արդի ուղղագրությամբ՝ *հոգն*) արմատով արձանագրված են *հոգնառատ*, *հոգնախումբ*, *հոգնաչար*, *հոգնապանծ* բառերը [ԱՀԲԲ, 1, 886], որոնք, թերևս, հնաբանություններ կարելի է համարել: Այդպես են վարվել ժամանակակից հայոց լեզվի ակադեմիական բառարանի կազմողները՝ այդօրինակ բառերի կողքին նշելով *հնգ.*, այսինքն՝ *հնացած*, հմմտ. *հոգնաթախիծ* (*հնգ.*), *հոգնադեմ* (*հնգ.*), իսկ այլ դեպքերում հղում են քազմ-ով կազմություններին [ԺՀԼԲԲ, 3, 368]:

Գրիչների լեզվում հաճախագեպ են նաև նույն արմատից ածանցմամբ կազմված հետևյալ բառերը՝ մեղաւոր, անմեղադիր, անմեղադրութիւն:

Հոգի – բառիս կիրառութիւնը տարածված է հիշատակարաններում. բացի պարզ (հոգի) և ածանցավոր (հոգեկան, հոգեւոր, հոգեւորական, հոգեղէն) կազմութիւններից, որոնք առատորեն վկայված են գրավոր այս հոշարձաններում, նշյալ բառը մասնակցում է նաև իսկական բարդութիւնների կազմութեանը՝ հանդես գալով հիմնականում որպես առաջին, իսկ երբեմն էլ՝ վերջին բաղադրիչ: Ըստ որում՝ նախադաս դիրքում հոգեկապին միանալիս արմատի ի ձայնավորը ոչ միշտ է հնչյունափոխվում (ի + ա > ե)՝ այդպիսով երբեմն առաջացնելով զուգաձևութիւններ, ինչպես՝ հոգիաբուղիս [Հիշ. Ե-ԺԲ, 64] // հոգեբուղիս [Հիշ. Ե-ԺԲ, 71], հոգիանորոգ [Հիշ. Ե-ԺԲ, 67] // հոգենորոգ [Հիշ. ԺԴ, 393] և այլն: Նշենք այս բաղադրիչի կիրառութեան որոշ օրինակներ՝

ա. բարդութեան սկզբում՝ հոգեզարդ, հոգեզուարթ, հոգեկեցոյց, հոգեչնորհ, հոգեչունչ, հոգեպատում, հոգեսէր, հոգէկիր, հոգէչուք, հոգէշահ, հոգէպահ, հոգիազգեսց, հոգիախաւս, հոգիահրաշ, հոգիապայծառ և այլն,

բ. բարդութեան վերջում՝ բարէհոգի, բարիհոգի, հեզահոգի, մեծահոգի, սրբահոգի և այլն:

Ամփոփելով բառաբարդման ժամանակ բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելութեան, բառակազմական կաղապարների և գրչաշխարհում առավել տարածված բառային բաղադրիչների մասին մեր խոսքը՝ մեկ անգամ ևս արձանագրենք, որ գրիչների կերտած բառերի շարքում գերակշռում են ածականները՝ անկախ բառակազմութեան եղանակից (տե՛ս § 2.6):

3.1.3. ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ (ՀԱՐԱԴԻՐ) ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բաղադրիչների հարադրումով կազմված բարդութիւններն ընդունված է կոչել հարադիր կամ վերլուծական: Բարդութիւն կազմելու այս տեսակը, որը լայն տարածում ուներ դեռևս գրաբարում, առատորեն գործածված է նաև տարբեր դարաշրջանների

ձեռագիր հիշատակարաններում գերազանցապես բայական հարադրությունների տեսքով³⁰³: Ըստ որում՝ ինչպես երևում է սույն գրքի վերջում բերվող «Բառարան»-ից, գրավոր այս հուշարձաններում վկայված մեծաթիվ հարադիր բարդությունների մեջ³⁰⁴ նորակերտ կամ նորահայտ կազմությունները բավական շատ են: Միևնույն ժամանակ պետք է ընդգծել, որ խոսքը հաճախ ոչ թե բոլորովին նոր կազմությունների, այլ գրաբար բնագրերից հայտնի հարադիր այնպիսի բարդությունների մասին է, որոնցում ամբողջությամբ կամ քերականական ձևավորումով փոփոխվել են բարդությունները կազմող բաղադրիչները, ինչպես նաև՝ ընդարձակվել նոր բաղադրիչների հավելումների հաշվին: Օրինակ՝ ՆՀԲ-ում ջան գլխաբառի ներքո գրանցված է ջան դնել անվանաբայական հարադրությունը, որի հետ մեկտեղ նշված են նաև ջան տանել, ջան յանձին ունել հարադրությունները³⁰⁵: ԳԴԲ-ն նոր օրինակներով ընդարձակել է այս հարադրությունների շարքը՝ ջան ի մտի դնել, ջան ի վերայ դնել, ջան յանձին տանել³⁰⁶: Ձեռագիր հիշատակարանների շնորհիվ այս շարքը համալրվում է նաև գջան ի յանձն առնուլ, ջան ի սրտի դնել բարդություններով:

Իհարկե, հիշատակագիրների շարադրանքներում հանդիպում են նաև իսկապես նորաստեղծ կամ եզակի կազմություններ, որոնք մինչ այս պահին անհայտ են հայ բառարանագրությունը, բայց և այնպես հատկապես հարադիր կապակցությունների պարագայում բարդություններ կազմող բայերը հիմնականում մեղարդեն հայտնի առնել, արկանել, դնել, լինել բայ-բաղադրիչներն

³⁰³ Հատկանշելի է, որ գրաբարի բայական հարադիր բարդությունները հաճախ միաժամանակ դիտվել են որպես դարձվածքներ և քննվել կամ բառարանագրվել ըստ այդմ: Ասվածը փաստվում է ԳԴԲ-ի օրինակով:

³⁰⁴ Մեր գործընկեր Բնար Հարությունյանի հաշվարկով միայն Ե-ԺԱ. դդ. հիշատակարաններում գործածված է 104 դարձվածք, տե՛ս Բ. Հարությունյան, «Դարձվածքները Ե-ԺԱ. դարերի հիշատակարաններում», *Երիտասարդ լեզվաբաններ. գիտական հոդվածների ժողովածու*, Երևան, «Աստղիկ» հրատ., 2016, էջ 72-79:

³⁰⁵ ՆՀԲ, 2, 670:

³⁰⁶ ԳԴԲ, 247: Այստեղ նշված է նաև *ջան առաջի դնել* հարադրությունը, որ գրանցված է նաև ՆՀԲ-ում (տե՛ս նույն տեղում):

են, որոնք միաժամանակ գրաբարի, մինչև անգամ ժամանակակից հայերենի հարադիր բայական բարդություններում հանդիպող ամենատարածված բաղադրիչներն են³⁰⁷։ Այսպես, հիշատակարաններում վկայված են անլուր լինել, արտալած առնել, արհամարհանա առնել, դնել ի հոդ, գերեսս ի մոխիրն դնել, ընծատուր լինել, թաւալ արկանել, թիւնաձիգ լինել, ի դիմի առնել, խակկոտոր լինել, խնամ արկանել, խոյզ լինել, ծփակոծ լինել և հարադիր այլ բայեր, որոնք կազմված են վերը նշված բայ-բաղադրիչներով։

Հիշատակագիրների գործածած բայական նորահայտ հարադիր բարդությունները գերազանցապես կազմված են գոյական + բայ, երբեմն էլ՝ բայ + գոյական կաղապարներով կամ նրանց ենթատեսակներով, որոնցում գոյականը շատ հաճախ քերականական ձևավորում ունի։ Երկբաղադրիչ բարդություններից բացի՝ գործածված են նաև եռաբաղադրիչ բարդություններ, նախդրավոր կապակցություններ։ Արդ, ստորև ըստ համապատասխան դրսևորումների՝ քննենք մեր բառարանում տեղ գտած հարադիր բայերը։

1. **Գոյական + բայ** – այս կաղապարով ձևավորված բայական հարադիրություններն ամենաշատն են մեր բառացանկում։ Դրանցում գոյականը հիմնականում եզակի հայցական հոլովով է՝ երբեմն արտահայտված զ նախդրով։ Հոգնակի թվով գոյականի գործածությունն այս կաղապարում սակավ, բայց դարձյալ վկայված է։ Առանձնանշելի է, որ բարդության ներսում առկա է խնդրային հարաբերություն. կապակցության մեջ գոյականը հիմնականում (բայց ոչ միշտ. հմմտ. ելանել, լինել, անկանել բայերով բաղադրված հարադիրությունները) ուղիղ խնդրի պաշտոնով է հանդես գալիս, ինչպես՝ արհամարհանա առնել, զանձն դնել, զանձն պարսպել, առիթ լինել, գերի բերել, դաս ասել, թալան զարկել, թաւալ արկանել, լար արկանել, խնամ արկանել, խոյզ լինել, ծնրիկ կրկել, կարծիս անկանել, կարօտ գտանել, զկեանս վարել, հաւաքումն առ-

³⁰⁷ Հմմտ. Լ. Ս. Հովսեփյան, Գրաբարի բառակազմության վերլուծական տիպը, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2016, էջ 54-58։ Ա. Մարգարյան, Ժամանակակից հայոց լեզու (բառակազմություն, դարձվածաբանություն, բառարանագրություն), էջ 86։

նեւ, միջնորդութիւն առնել, մուխ տալ, նախանձ կալնուլ, նպաստ առնել, պատիւ շինել, պարզութիւն առնել, սինօս կտրել, զսուտն ածել, վճիռ առնել, տարակոյս առնել, տարաշխարհ ելանել, տուն դնել, փոյթ հնարել, քարաշարդ առնել, օթարան առնել:

Երկու օրինակով Հանդիպում են բայ + գոյական (Հայց. հոլովով դրված) կաղապարի օրինակներ՝ ծեծել երեսս, ընկալուլ զվախճան:

Երկիցս վկայված են հոգնակի ուղղականով գոյական + բայ կաղապարով կազմված օրինակներ, որոնք համանաբար սխալագրութիւն են՝ առաջացած խնդրառության և հոլովակազմության չիմացության հետեւանքով, ինչպես հաճոյք գտանել, նախատինք լինել (փխ. հաճոյս գտանել, նախատինս լինել. հմմտ. նախատ լինել³⁰⁸):

Գոյականն այս կաղապարներում (գոյական + բայ, բայ + գոյական) կարող է հանդես գալ նաև այլ հոլովաձևերով՝ բարդության ներսում կրկին առաջացնելով համապատասխան խնդրային հարաբերութիւններ, ինչպես՝ արեամբ կատարել, դնել նշանիւ: Գործիական հոլովով դրված գոյականներից առաջինը (արեամբ) նշյալ կապակցության մեջ ունի ձևի պարագայի, իսկ երկրորդը (նշանիւ)՝ միջոցի անուղղակի խնդրի պաշտոն:

Այս հիմնակաղապարները կարող են ընդարձակվել նաև ի հաշիվ հարադիր բարդության կազմ մուտք գործող բայական կամ գոյականական անդամի տարաբնույթ լրացումների: Օրինակ՝ ջան դնեմ երկբաղադրիչ հարադիր բարդության հետ մեկտեղ հիշատակարաններում գործածված են նաև ջան ի սրտի դնել (հմմտ. ջան ի մտի դնել³⁰⁹) և զջան ի յանձն առնուլ (հմմտ. ջան յանձին ունել³¹⁰) բազմաբաղադրիչ հարադիր բայերը: Նույն ձևով է կազմված նաև սէր երգմամբ դնել եռաբաղադրիչ հարադրութիւնը, որում երգմամբ-ը բայական անդամի լրացում է՝ միջոցի անուղղակի խնդրի պաշտոնով: Ահա ևս մեկը՝ անմխիթար սգով լնուլ. այս հարադրության կազմում միջոցի անուղղակի խնդրի

³⁰⁸ ԳԴԲ, 219:

³⁰⁹ ԳԴԲ, 247:

³¹⁰ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև ՆՀԲ, 2, 670:

պաշտոնով դրված սգով (<սուգ) գոյականն իր հերթին ունի որոշիչ լրացում (անմխիթար):

2. Բայ + ի(յ) նախդիր + հայցական հոլովաձևով գոյական – մեր բառացանկում քանակային առումով աչքի ընկնող հարադիր բարդությունների հաջորդ խումբը ձևավորված է այս կաղապարով: Նկատենք, որ այն տակավին գրաբարի ամենաբեղուն կաղապարներից էր³¹¹: Ահա մի քանի օրինակ՝ ածել ի տիկնութիւն, ածել յողորմ, անկանել ի սուր, գալ ի ձեւ, դնել ի հող, ընկնուլ ի գործ, հակել ի ծերութիւն, կալ յուսումն, ելանել ի կատարումն, տանել ի կատարումն, հասանել ի հարսացու, համոզել ի խղաղութիւն:

Նկատելի է, որ նշյալ կաղապարը խիստ կայուն չէ, և գոյականը նախդրով հանդերձ կարող է դրվել բայից առաջ՝ ձևավորելով ի(յ) նախդիր + հայցական հոլովաձևով գոյական + բայ կաղապարը, ինչպես՝ ի գուժ անկանել, ի դող կալ, ի ծառայութիւն վարել, ի կապ բերել, ի կարգ հաւասարել, ի ձեռն բերել, ի վճարն հասանել, ի միաւորութիւն խառնել, ի յիշումն ածել, ի սէր բորբոքել, ի սէր եռալ, ի սէր կապել, ի սուր անցանել, ի քարշ տանել, յանկ եւ յաւարտ հանել, յուղի անկանել:

Այս կաղապարում գոյականը հանդիպում է նաև հոգնակի թվով, ինչպես՝ անկանել ի հոգս, ի թիկունս հասանել, ի ծունկս անկանել, ի կապանս ըմբռնել, ի քիթս ածել: Մեկ օրինակում, թերևս կրկին սխալագրության հետևանքով հոգնակի գոյականը հայցական հոլովի փոխարեն դրված է ուղղական հոլովով՝ ի կարծիք ձգել (փխ. ի կարծիս ձգել):

Մեր քարտադրած օրինակներում հազվադեպ գործածված են այս կաղապարով եռաբաղադրիչ կապակցություններ, որոնցում գոյականն ունի որոշիչ լրացում, ինչպես՝ կատարել ի մի կազմ, հասանել ի վերջին գիծ:

Այս կարգի կազմություններ են նաև զերեսս ի մայրն դնել, զերեսս ի մայր մածնուլ, զերեսս ի մոխիրն դնել, զմահ յանձն առ-

³¹¹ Լ. Հովսեփյան, *Գրաբարի բառակազմության վերլուծական տիպը*, էջ 66-67:

նույլ Հարադիր բարդությունները, որտեղ բաղադրիչները բայական անդամի լրացումներ են ուղիղ խնդրի պաշտոնով:

3. **Բայ + ի(յ) նախդիր + տրական հոլովաձևով գոյական** – մեր բառացանկում որոշ Հարադրություններ ունեն այս կազմությունը՝ կալ ի պահեստի, կալ ի դիմի, նստել յայրութեան, ի դիմի առնել, ի մտի բերել:

Առանձին դեպքերում բարդության գոյական բաղադրիչը կարող է ունենալ նաև լրացումներ կամ դրված լինել նախադրության հետ՝ գալ ի ծերութեան ժամանակի, դնել ի ներքոյ Հարկի, դնել ի ներքոյ ոտից, ըմբռնել ի ձեռն մահու:

Հիշատակելի է մեկ օրինակով վկայված ի յուսոյն ունայն դառնալ Հարադիր բարդությունը, որում գոյականը (յոյս) հանդես է եկել բացառական հոլովով, իսկ բայական բաղադրիչն ունի իր լրացումը (ունայն):

4. **Բայ + ընդ նախդիր + գործիական հոլովաձևով գոյական** – այս կաղապարի ընդամենը մի քանի նորահայտ դրսևորում ենք գրանցել մեր բառացանկում՝ անկանել ընդ լծով Հարկի, շարադասել ընդ գրով, մտանել ընդ հնազանդութեամբ: Մեկ օրինակում էլ բայը վերջնաբաղադրիչի դիրքում է՝ ընդ թուով արկանել: Իսկ ահա ընդ բռամբ ածել Հարադրության մեջ ընդ նախդիրը հանդես է եկել առաջնաբաղադրիչի դիրքում:

Առանձին կաղապար չառանձնացնելու նպատակով նշենք ևս երեք բարդություն, որոնք բաղադրված են ընդ նախդրով՝ ընդ կրունկն Հարկանել, ընդ հուր եւ սուր խաղալ, ընդ օրինակ դնել: Երեք օրինակներում էլ գործ ունենք ընդ + անորոշ Հայցական + բայ կաղապարի հետ: Երկրորդ օրինակի ներսում գոյական բաղադրիչները միմյանց կապված են համադասական շաղկապով:

5. **Ածական + Բայ** – այս կաղապարով կազմված մի քանի նորահայտ Հարադրություններ ենք արձանագրել քննվող աղբյուրներում: Դրանք են՝ անլուր լինել, անմոռաց արձանացուցանել, բնաջինջ տանել, գանալիւր առնել, ընծատուր լինել, թիւնաձիգ լինել, ըղձազերծ անել, խակկոտոր լինել, ծփակոծ լինել, կարգապատառ առնել, կարկառ մնալ, հեղձամուղձ լինել, հրապարակախաղ

առնել, նախաժաման լինել, շնորհապատիւ առնուլ, սրախոց առնել, վայելուչ առնել, վարձատու լինել, ուխտագանց լինել, քարայտակ առնել:

Ինչպես նշյալ օրինակներն են փաստում, այս կաղապարում ածականը հիմնականում գոյականացած է, իսկ բայական բաղադրիչի դերում առավել հաճախ հանդես է գալիս լինել բայը³¹²: Ըստ որում՝ ածականը բարդության մեջ կարող է դրվել հոլովաձևով կամ նախդիր ստանալ, ինչպես՝ զանձնուէր մատուցանել, ի բաց փախչել, ի դերեւ համարել բարդություններում:

6. Դերբայ + բայ – քննվող աղբյուրներում մի քանի օրինակով հանդիպում են նաև այս կաղապարով հարադիր բարդություններ, որոնք անհայտ են հայերենի բառարաններին՝ գտանել պատժեալ, կալ դեգերեալ, վերաարտեալ լինել, որսացեալ լինել: Եթե մի կողմ թողնենք առաջին օրինակը, ապա մյուս երեքը դժվար է նույնիսկ գուտ հարադրություն համարելը: Ըստ էության՝ ինչպես ճիշտ նկատել է Լ. Հովսեփյանը, այս ձևերը շատ ավելի բաղադրյալ ժամանակներին են մոտենում, քան կարող են ինքնուրույն հարադիր կառույցներ համարվել³¹³:

Ինչպես երևում է վերոբերյալ դասակարգումներից, հիշատակարաններում հարադիր բարդություններն ունեն բավական անմիօրինակ պատկեր, սակայն իրենց կազմությամբ հիմնականում հարազատ են գրաբարի բառակազմությանը, և վերջինիցս շեղվող արտառոց օրինակներ մեզ չեն հանդիպել: Անշուշտ, ինչպես մյուս, այնպես էլ այս պարագայում, դժվար է պնդել, որ մեր արձանագրած բայական հարադիր բարդությունները հեղինակել և առաջին անգամ գործածել են հիշատակագիրները, սակայն բառարանների հետ համեմատությունը մեզ թույլ է տալիս առաջիմ դրանք վերագրել հենց հիշատակագիրներին: Հատկանշելի է, որ նշված օրինակներից շատերն ունեն դարձվածաբանական արժեք,

³¹² Հմմտ. Լ. Հովսեփյան, *Գրաբարի բառակազմության վերլուծական տիպը*, էջ 76:

³¹³ Նույն տեղում, էջ 82:

քանի որ հաճախ հարադիր բարդությունը կազմող բաղադրիչների միացումով մի նոր իմաստ է առաջ եկել, ինչը, ըստ էության, ընկած է նաև դարձվածքների բնորոշման հիմքում³¹⁴։ Ահա մի քանի օրինակ՝ ածել ի տիկնուկություն «կնություն տալ, ամուսնացնել», զանձն պարսպել «մեկուսացնել, հեռու պահել» (չեզոք իմաստով գործածությունը ևս հնարավոր է՝ մեկուսանալ տարբերակով), դնել ի ներքոյ ոտից «հնազանդեցնել, ենթարկել», մտաբեր առնել «հուշել, համոզել», ընկալնուկ զվախճան «վախճանվել», տանել ի կատարումս «ավարտել, եզրափակել», քարայտտակ առնել «քանդել, ավերել» և այլն։

Մինչ այստեղ մենք խոսեցինք բայական, ավելի ճիշտ՝ անվանաբայական հարադրությունների մասին, սակայն նկատելի է, որ հիշատակագիրները վերլուծական եղանակով կազմել են (կամ նրանց շարադրանքներում արձանագրել ենք) նաև զուտ անվանական հարադիր բարդություններ, որոնք իրենց կազմում բայբաղադրիչ չունեն։ Միևնույն ժամանակ պետք է փաստել, որ իրենց քանակով և կազմության տեսակներով վերջիններս զգալիորեն զիջում են անվանաբայական հարադրություններին։ Մեր բառարանում անվանական հարադրությունների թիվը մեկ տասնյակից մի փոքր է ավելի, իսկ առհասարակ, տարբեր բառարաններում հիշատակարաններից գրանցված այս բարդությունների ընդհանուր թիվը դարձյալ խիստ փոքրաթիվ է՝ հասնելով հազիվ մի քանի տասնյակի։ Հարադիր բայերի համեմատությամբ անվանական հարադրությունների սակավաթիվ լինելը, թերևս, բացատրելի է դեռևս գրաբարից եկող օրինաչափությամբ, որտեղ հիմնականում կրկին նույնպիսի պատկեր է³¹⁵ ի տարբերություն

³¹⁴ Ա. Մարգարյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու* (բառակազմություն, դարձվածաբանություն, բառարանագրություն), էջ 301, **Խ. Գ. Բաղիկյան**, *Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները*, Երևան, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1986, էջ 43։

³¹⁵ Լ. Հովսեփյան, *Գրաբարի բառակազմության վերլուծական տիպը*, էջ 95-96։

ժամանակակից հայերենի, որը բավական հարուստ է անվանական տարատեսակ հարադիր կառույցներով³¹⁶:

Ստորև ներկայացնենք քննվող բարդությունների որոշ օրինակներ, որոնք ցայտմ անհայտ են հայ բառարանագրությունը՝

այսօրէ յետ, արկղ գրեանց, արկեղ տուն, բերումն գաւակի, բերումն ժամանակի, գլուխ ըստ մարմնոյ, ի վաղուց ժամու, ինքն իւրովի, կենակից մարմնոյ, կորնթարդ երկնից, մէկ հետ մէկի, նիստ կայանի, ուր եւ ուր, սեռ ըստ սեռի:

Նշված անվանական հարադրություններում, ինչպես կարելի է նկատել, բաղադրիչներն ունեն խոսքիմասային խառը պատկեր, իսկ բարդությունների ներսում բաղադրիչների կապակցումը տեղի է ունեցել տարբեր եղանակներով՝ բաղադրիչներից մեկի հոլովմամբ, նախդիրների և շաղկապների գործածությամբ: Այսպես՝ գոյական + գոյական կաղապարով են կազմված արկղ գրեանց, արկեղ տուն, բերումն գաւակի, բերումն ժամանակի, կենակից մարմնոյ, կորնթարդ երկնից նիստ կայանի անվանական հարադրությունները, որոնցում բաղադրիչներից մեկը դրված է սեռական հոլովով, իսկ բարդության ներսում առկա է հատկացուցիչ-հատկացյալի հարաբերություն: Ըստ որում՝ կենակից և կորնթարդ ածականներն այս բարդություններում հանդես են եկել փոխանվանաբար՝ իբրև գոյական, թեև դրանցից առաջինն ունի նաև ինքնուրույն կիրառություն՝ «ամուսին, կին» իմաստով:

Մեկական օրինակներով հանդիպում են մակբայ + գոյական (ի վաղուց ժամու. հմմտ. ի վաղուց հետէ³¹⁷), դերանուն + դերանուն (ինքն իւրովի) կաղապարներով կազմված հարադրություններ: Շաղկապով է բաղադրված ուր եւ ուր հարադրությունը, իսկ ահա գլուխ ըստ մարմնոյ, սեռ ըստ սեռի անվանական հարադրությունները բաղադրված են ըստ նախդրով, բարդության հոլովված բաղադրիչն էլ դրված է տրական հոլովով: Այսօրէ յետ հա-

³¹⁶ Հմմտ. Ա. Մարգարյան, Ժամանակակից հայոց լեզու (բառակազմություն, դարձվածաբանություն, բառարանագրություն), էջ 65-84:

³¹⁷ ՆՀԲ, 2, 773:

ըադըրությունը մակբայ + նախադրություն կապակցման դրսևորում է: Նախադրությամբ է բարդված նաև մէկ հետ մէկի հարադիր բարդությունը:

Այսպիսով, եթե ամփոփենք հիշատակարաններում վկայված նորաստեղծ կամ նորահայտ վերլուծական բարդությունները, ապա պետք է արձանագրենք, որ հիշատակագիրների շարադրանքներում դրանք հաճախագեպ են: Առավելապես գործածված են բայական հարադրությունները, որոնք աչքի են ընկնում իրենց քանակով, կազմության տարատեսակներով: Անվանական հարադրությունները չունեն գործածության նույն հաճախականությունը, ընդհանուր առմամբ նրանց թիվը չի գերազանցում մի քանի տասնյակը՝ ներառյալ մեր կազմած բառարանում արձանագրված օրինակները:

3.2. ԱԾԱՆՑՈՒՄ

Նոր բառեր կերտելու նպատակով հիշատակագիրները հաճախ օգտվել են նաև հայերենի տարբեր ածանցներից, կազմել ածանցավոր բառեր: Ըստ հիմնական ձևույթի նկատմամբ ունեցած դիրքի՝ ածանցավոր այդ կազմությունները կարող են լինել նախածանցավոր՝ aS, վերջածանցավոր՝ Sa, կամ երկուսը միասին՝ aSa, որոնցում S-ը դարձյալ հիմնական ձևույթն է (արմատ, արմատական բառ), իսկ a-ն՝ բառակազմական ձևույթը՝ ածանցը: Նկատենք, որ ածանցավոր կազմություններում ածանցների քանակը կարող է մեկից ավելի լինել:

Հիշատակագիրների գործածած նորահայտ կամ նորաստեղծ բառերում հանդիպում են այս կաղապարների տարբեր տեսակներ: Ընդ որում՝ զուտ նախածանցավոր կազմություններն իրենց քանակով զիջում են վերջածանցավոր կազմություններին: Մյուս կողմից՝ քիչ չեն նաև միաժամանակ սկզբից և վերջից ածանց ստացած կազմությունները: Ըստ խմբերի ստորև ներկայացնենք նշված կազմությունների համապատասխան օրինակներ, որոնք գրանցված են մեր կազմած բառարանում³¹⁸.

1. նախածանցավոր բառեր. գերազանցապես միարմատ բառեր են՝ երբեմն արմատի քերականական ձևավորումով: Ածանցի և արմատի միջև կարող է նաև հոգակապ լինել՝

aS – անլի, անփեշ, գերալուր, տարատրոհ, տարատուն, տրամիմաստ

aS – վերնակէտ, վերնաքաղաք, վերնահանդէս

aS^f – անզրուց, անշար, գերահոս

ajS – գերահանդէս, համադէպ, մակաքարոզ

ajS^f – նախաստաց, գերահոս

³¹⁸ Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ նախորդ բաժնի որոշ բառերի նման այստեղ նշվող բառերից մի քանիսը հիմնականում հիշատակարաններից, խիստ հազվադեպ նաև այլ աղբյուրներից գրանցված են տարբեր բառարաններում, որոնք կարելի է տեսնել գրքի վերջում տրվող բառացանկում:

2. վերջածանցավոր բառեր. այս կազմություններում առավել տարածված են մեկ կամ երկու վերջածանցով բառերը, և մեր դուրս գրած օրինակներից միայն գրչոդական բառում է վկայված եռածանց կազմություն:

Sa – աղոնայութիւն, աղգապար, ախղաւոր, աղքութիւն, անապատիկ, գեղել, զուարճումն, թափաւոր, ծաւալուտ, կոստղել, շահարան, սակաւուն, վրդովուտ, վստահալի

Sa – տղական

Sa – հրօրէն, տիրային

Saa – արփաւորեալ, եղանակաւետ, պատճառաւորապէս, փոխանակորդ

Saa – աստուածայնուտ, ուշմութիւն, փցկութիւն

Saaa – գրչոդական

S^fa – խոստովանորդ

S^faa – տեսողակ

Saja – արգասաւորաբար, եզունակապէս

Saja – ուշմաբար

Sja – արփիապէս, ճառաբար, որդիապէս, սքանչապէս

Sja – միջաբար

3. Մի շարք բառերում գործածված են թե՛ նախածանցներ և թե՛ վերջածանցներ: Այս դեպքում անհրաժեշտություն է առաջանում պարզել քայլերի, այսինքն՝ ածանցների հավելման հերթականությունը: Այդ նպատակով բառակազմական վերջին քայլից առաջ սկզբնահիմք ծառայած բաղադրիչը ներքոբերյալ օրինակներում առնում ենք փակագծերի մեջ: Սկզբնահիմքի որոշման հարցում էլ հիմք ենք ընդունել բառարանների տվյալները: Այսպես, անպատճառապէս բառի կաղապարը հետեյալն է՝ (aS)ja: Սկզբնահիմքը նախածանցավոր անպատճառ բառն է (aS), որին վերջին քայլում հոդակապով միացել է մակբայակերտ - պէս վերջածանցը: Ստորև այս սկզբունքով ներկայացնենք մեր քարտագրած բառերից մի քանիսը՝

a(aSa) – ըմբաղդատութիւն

a(S^fa) – անհոսանող, անշարժունակ, անշարունակ, ներգրու-
թիւն, ներցուցող

a(Saja) – անմոլարապէս

a(Saja) – անպիտակաբար

a(S^faaaja) – անփոխանորդապէս

a(Sa) – անգլխելի

(ajS)ja – գերաբնաբար

aj(Sa) – մականորոգ, տրամախորհուրդ

aj(S^fa) – արտատրել, գերափրկանք, վերագծող, վերալուծու-
թիւն

aj(Sa) – համագրական, համախմբարան

aj(Saa) – գերալրանալ

(aS^f)ja – անսայթաքաբար, անսպառապէս

(aaS)ja – աններհակաբար

(ajS)ja – արտայայտաբար

(ajS)ja – համալրաբար

(ajS)a – արտալուծել, շարակածութիւն

(ajS^f)a – տարաբերուն

(aS)ja – անպատճառապէս

(aSa)ja – աներեւակապէս

*Առանձնանշելի է, որ ածանցմամբ կազմված այս բառերի հիմ-
նական մասը կրկին ածական է: Ոչ շատ, բայց հանդիպում են նաև
մակբայ և գոյական խոսքի մասեր:*

*Հիշատակագիրների կերտած կամ նրանց հիշատակարաննե-
րում հանդիպող նորահայտ բառերի կազմությանն առավել հա-
ճախ մասնակցող նախածանցներն են՝ ան-, գեր-, արտ-, վեր-,
խիստ հազվադեպ՝ մակ-: Ահա մի քանի օրինակ՝*

*ան-՝ անաղօթ, անբարէվարժ, անբաւազուլթ, անբուսաբեր, ան-
գիւտագործ, անգլխելի, անեղաշէն, անզուգակշիռ, անկիզափորձ,
անկրտսերութիւն, անմարտելի, անմոլարապէս, աննախանձա-
բաշխ, աննշայ, անշար, անորոնելի, անսաղմոս, անտեղափոխ, ան-
փեշ և այլն,*

գեր-՝ գերաբնաբար, գերալրանալ, գերահանդէս, գերահոս, գերափրկանք,

արտ-՝ արտալուծել, արտատրել, արտայայտաբար, արտաշարել, վեր(ին > ն)-՝ վերագծող, վերալուծութիւն, վերնախնամող, վերնաքաղաք, վերնահանդէս, վերնակէտ,

մակ-՝ մականորոգ, մակաքայլող, մակաքարոգ:

Վերջածանցներից բառակազմութեանն առավել հաճախ մասնանցում են -ակ, -ական, -աւոր, -(ա)բար, -(ա)պէս, երբեմն էլ՝ -ութիւն ածանցները: Ահա մի քանի օրինակ՝

-ակ՝ ակնադիտակ, ակներեւակ, ողջախոհակ, աստուածահոսակ,

-ական՝ ակնապարարական, աստուածարդիւնական, մեծամտական, յիսուսական, յորջորջական, տղական,

-(ա)բար՝ անխայաբար, աններհակաբար, անպիտակաբար, անսայթաքաբար, արգասաւորաբար, արտայայտաբար, բարեխորհրդաբար,

-(ա)պէս՝ աներեւակապէս, անմոլարապէս, անպատճառապէս, անսպառապէս, արփիապէս, պատճառաւորապէս,

-աւոր՝ աղխաւոր, ամակաւոր,

-ութիւն՝ ադոնայութիւն, աղքութիւն, անկրտսերութիւն, առատամտութիւն, բնաբանականութիւն, դպրապետութիւն, եռանձնականութիւն, երդբնակութիւն:

Հիշատակարաններում արձանագրված նորագյուտ բառերի կազմութեանը նվիրված մեր քննութեան արդյունքներն ամփոփելով՝ կարելի է ասել, որ հիշատակարանների հեղինակները կամ տվյալ բառերը կերտողները տիրապետել են հայերենի բառակազմութեան առանձնահատկութիւններին ու նրբութիւններին և նոր բառեր են ստեղծել ինչպէս ամենագործուն, այնպէս էլ ոչ այնքան գործուն կաղապարներով՝ նոր ու հետաքրքիր բառերով հարստացնելով ոչ միայն իրենց հիշատակարանները, այլև առհասարակ, հայերենի բառապաշարը: Ահա թե ինչու հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները եղել և շարունակում են մնալ հայերենի բառապաշարի ամենից հարուստ շտեմարաններից, իսկ հի-

չատակագիրները՝ այդ շտեմարանի պահապաններն ու հարստացնողները:

Ինչպես երևում է վերևում ասվածից, նորակազմ կամ նորահայտ բառերի շարքում առավել հաճախադեպ են համադրական հոդակապովոր, ապա և անհոդակապ բարդությունները՝ բառակազմական իրենց ենթակաղապարներով: Մյուս կողմից՝ մեր բառացանկում և հայերենի տարբեր բառարաններում հիշատակարաններից դուրս գրված նորագյուտ բառերի կազմում ընդհանուր առմամբ սակավաթիվ են հարադիր (վերլուծական) բարդությունները, որոնց մեջ որոշակի հաճախականությամբ աչքի են ընկնում բայական հարադրությունները: Անվանական հարադիր կառույցներն այս տեսանկյունից էականորեն զիջում են բայական հարադրություններին:

Դուրս գրված բառերում կազմության հաջորդ բեղուն եղանակը ածանցումն է: Ըստ որում՝ այս եղանակով կազմված բառերի շարքում համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում վերջածանցավոր բառերը, հետո միայն՝ նախածանցավորները:

ԳԼՈՒԽ 4

ԲԱՌԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

4.1. ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՎԱԾ ԲԱՌԵՐԻ ՆՈՐԱՀԱՅՑ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ ԵՎ ԱՐԺԵՎՈՐՈՒՄ

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում գործածված մեծաթիվ բառեր թեև նորաստեղծ չեն, սակայն տարբեր առումներով որոշակի արժեք և հետաքրքրություն ունեն ինչպես հայ բառարանագրության, այնպես էլ պատմական բառագիտության տեսանկյունից: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ եթե հիշատակագիրների գործածած բազմաթիվ բառեր գրանցված չեն ՆՀԲ-ում, ապա դրանց մի մասը կարելի է գտնել ԱԲ-ում, ՀԲԲ-ում կամ էլ՝ միայն նրանցից մեկում: Մյուս կողմից՝ հիշատակարանային վկայություններ հարյուրավոր բառեր, անհայտ լինելով այս բառարաններին, արձանագրվել են բացառապես ՄՀԲ-ում, ԼՀԳԲ-ում, երբեմն էլ՝ ՆԲՎԱ-ում:

Քննվող գրավոր հուշարձաններում հանդիպող այս կարգի բառերին առաջինն անդրադարձել է Ա. Մարգարյանը ԺԴ-ԺԵ. դդ. ձեռագիր հիշատակարանների բառային-բառապաշարային հարցերի մասին խոսելիս³¹⁹: Անվանի լեզվաբանը պատմական բառագիտության հարցերով զբաղվողների և բառարանագիրների ուշադրություն է հրավել այն հանգամանքի վրա, որ ապագայում կազմվելիք բառարանների համար մեծ կարևորություն ունեն ՆՀԲ-ում չարձանագրված, սակայն այլ բառարաններում տեղ գտած բառերը:

Նկատելի է, որ այս ուղղությամբ շարունակական քննությունը երևան է հանում մեկ այլ հետաքրքիր երևույթ. հիշատակարաններում գործածված մի շարք բառեր, որոնք անհայտ են

³¹⁹ Ա. Մարգարյան, «Նորահայտ բառեր հայերեն ձեռագրերի XIV-XV դդ. հիշատակարաններում», էջ 39:

անցյալի գրավոր ժառանգության բառամթերքն արտացոլող բառարաններին, կարելի է գտնել արդեն ժամանակակից հեղինակների երկերում և արդի հայերենի համապատասխան բառարաններում: Այդպիսով կարող է տպավորություն ստեղծվել, որ գործունենք արդի հայերենի բառապաշարի տարրերի հետ:

Գրավոր այս հուշարձաններում մեծ թիվ են կազմում նաև այնպիսի բառերը, որոնք թեև հատուկենտ օրինակներով հայտնի են բառարաններին, սակայն նրանց հիշատակարանային նորահայտ վկայությունները տարբեր առումներով լրացնում և հարստացնում են բառարաններում արձանագրված եզակի այդ օրինակները: Ըստ որում՝ խոսքն այստեղ ոչ թե բառերի իմաստային նոր կիրառությունների (իհարկե, սակավաթիվ դեպքերում նա՛և իմաստային), այլ առաջին հերթին նոր վկայությունների հաշվին այդ բառերի գործածություն ժամանակագրական և, ինչու չէ, աշխարհագրական սահմանների ընդլայնման մասին է: ՆՆԲ-ում, ՄՆԲ-ում կամ ԼՂԳԲ-ում եզակի օրինակներով գրանցված հարյուրավոր բառեր հիշատակարանների շնորհիվ ոչ միայն վավերացվում, այլև հարստանում են նոր կիրառություններով և միաժամանակ ձեռքադատվում դիպվածային (օկազիոնալ) բառեր որակվելու խնդրից: Եվ ավելին, մեր քարտադրած բառերի առնվազն մի մասը հիշատակարանից հիշատակարան անցնելու և գրավոր նորանոր գործածությունների շնորհիվ ոչ միայն դիպվածային համարվել չի կարող, այլև ժամանակի քննությունը բռնելով՝ մոտք է գործել անգամ արդի հայերենի բառաչերտ՝ արձանագրվելով այս շրջանի երկերում և բառարաններում, ինչպես օրինակ՝ ահասարսափ³²⁰ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 87], անբարեբեր³²¹ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 304], բազմաթերթ³²² [Հիշ. ԺԳ, 890, ԺԴ, Ա, 210], բազմահրաչ³²³ [Հիշ. ԺԳ, 211], բազմաթիթ³²⁴ [Հիշ. ԺԴ, Ա, 482] և այլն: Օրինակ՝ միայն վերջին բառը, որի հնագույն վկայությունն առայժմ

³²⁰ Հմմտ. ԺՀԲԲ, 1, 30. ԱՀԲԲ, 1, 19:

³²¹ Հմմտ. ԺՀԲԲ, 1, 80:

³²² Հմմտ. ԺՀԲԲ, 1, 259. ԱՀԲԲ, 1, 153:

³²³ Հմմտ. ԺՀԲԲ, 1, 262. ԱՀԲԲ, 1, 155:

³²⁴ Հմմտ. ԺՀԲԲ, 1, 266. ԱՀԲԲ, 1, 159:

գտնում ենք ԺԴ. դարի նշված հիշատակարանում, կիրառված է նաև Հայ արձակագիր Պ. Պոռչյանի «Շահեն» վեպում. «սիրահարների կյանքի վարձերով ապացուցված է, որ մայիսվան առավոտադիմին թռչնոց դայայալիկն և բազմաթիթիթ վարդի սքանչելահրաշ բացվիլը տեսնող ու լսող պատանիները չեն կարող սառը մնալ դեպի աստվածային անխնա պարգևը – դեպի սերը»³²⁵: Բառի մերօրյա ևս մեկ գործածությունն հանդիպում է արդեն ռուս նշանավոր բանաստեղծ Օ. Մանդելշտամի բանաստեղծություններից մեկի հայերեն թարգմանության մեջ³²⁶:

Հիշատակարաններում առանձին կարևորություն են ստանում այն բառերի նորահայտ վկայությունները, որոնք առանց համապատասխան օրինակների տեղ են գտել ԱԲ-ում և ՀԲԲ-ում: «Անհասցե» այդ բառերն առնվազն հիշատակարանների շնորհիվ, փաստորեն, ունենում են մատենագրական վկայություններ և վավերացվում:

Ի վերջո, տարբեր դարաշրջաններում և լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում բառերի նոր կիրառությունները դրանց իսկ կենսունակության լավագույն դրավականն են, և մեր համոզմամբ՝ նորահայտ այն վկայությունները, որոնք ճշտում-լրացնում են բառերի պատմությունը կամ ժամանակագրորեն ընդլայնում են նրանց գործածության սահմանների մասին մեր պատկերացումները, պատշաճ կերպով պետք է առանձնանշվեն և արժևորվեն:

Այժմ ընդամենը մի քանի բառի օրինակով և նրանց հիշատակարանային նորահայտ վկայություններով քննենք վերևում ասվածը և տեսնենք, թե բառերի պատմության տեսանկյունից ինչ-

³²⁵ Տվյալը՝ ըստ «Արևակ»-ի՝
http://www.eanc.net/EANC/search/context.php?doc_id=9079&start_sent_no=&end_sent_no=&found1=402.78&query=sid=54068&page=1&search_language=armenian1&interface_language=am&contexts_output_language=armenian1:

³²⁶ Տվյալը՝ ըստ «Արևակ»-ի՝
http://www.eanc.net/EANC/search/context.php?doc_id=9849&start_sent_no=&end_sent_no=&found1=2488.1&query=sid=30308&page=1&search_language=armenian1&interface_language=am&contexts_output_language=armenian1:

պիսի տեղեկություններ կարող են հաղորդել դրանց նոր կիրառությունները:

Այսպես, աշխարհածալալ բառն արձանագրված է հայերենի մի շարք բառարաններում³²⁷, և նրանցից միայն ԺՀԼԲԲ-ն է 2 օրինակ մատնանշում Ա. Իսահակյանի և Հ. Մանանդյանի երկերից: «Արևակ»-ի էլեկտրոնային շտեմարանում որոնումն ի հայտ է բերում նշյալ բառի ևս մի քանի գործածություն գիտական, գեղարվեստական երկերում և հրապարակախոսական ելույթներում, բուլդոն էլ՝ Ի. դարի: Փաստացի կարող է տպավորություն ստեղծվել, որ գործ ունենք ոչ վաղ անցյալում ստեղծված կամ գործածություն մեզ մտած մի բառի հետ, որի ավելի վաղ օրինակներ բառարաններում մեզ չի հանդիպում: Մյուս կողմից՝ տարակուսանք է առաջացնում այն հանգամանքը, որ առնվազն ԱԲ-ում, նրա հետ նաև ՀԲԲ-ում, առանց մատենագրական վկայություն գրանցված է աշխարհածալալ-ը, ինչը, սակայն, նոր բան չի ավելացնում բառի ստեղծման կամ գործածության ժամանակի մասին մեր ունեցած տեղեկություններին:

Բառաքնական աշխատանքների ընթացքում մեզ հաջողվեց գտնել այս բառի գործածություն առայժմ հնագույն օրինակը ԺԴ. դարի մի հիշատակարանում: Այն գործածվել է 1315 թ. Արտազ գավառի Սուրբ Թադեոս վանքի հովանու ներքո Ռստակէս գրչի ընդօրինակած մատյանի հիշատակարանում. «...տիեզերալոյս եւ աշխարհածալալ, բարիախորհ եւ վերադիտող, պարիսպ ամրութեան հանուրց եկեղեցեաց, եւ բերդ հաստատուն քահանայից եւ ամենայն քրիստոնէից տէր Զաքարիայի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 292]:

Անշուշտ, սույն օրինակը չի հավանում լինել աշխարհածալալ բառի առաջին և հնագույն գործածությունը, սակայն փաստելի է, որ առայժմ նշված հիշատակարանի այս նորահայտ վկայություն շնորհիվ հաստատվում է միջնադարյան աղբյուրներում քննվող բառի կիրառությունը:

ԱՀԲԲ-ում առանց աղբյուրի վկայակոչման գրանցված է բազմատեղ «1. շատ տենչեր ունեցող, 2. շատերին տենչալի, 3. շատ

³²⁷ ԱԲ, 100. ՍԳ.ԲՆՀԼ, 145. ՀԲԲ, 1, 195. ԺՀԼԲԲ, 1, 151. ԱՀԲԲ, 1, 90:

տենչեր արտահայտող» ածականը³²⁸: Հետաքրքիր է, որ բառն արձանագրված չէ ժամանակակից հայերենի այլ բառարաններում, այդ թվում՝ արևմտահայերենի: Մյուս կողմից՝ մի շարք բառարաններում գրանցված են բազմատենչիկ, բազմատենչալի բառերը³²⁹, բայց ոչ բազմատենչ-ը: «Արեակ»-ի շտեմարանում գտանք բազմատենչ բառի ընդամենը մեկ վկայություն՝ ժամանակակից բանաստեղծուհի Անահիտ Թարյանի «Հավատո հանգանակ» բանաստեղծության հետևյալ տողում. «Չապրածս կյանքն այն լուռ ինձ է տրվում, / Իմ առջև բացած հոգին բազմատենչ....»³³⁰: Եզակի այս վկայությունը, այսպիսով, արդարացնում է բառի գրանցումը ԱՀԲԲ-ում, թեև կրկին անհայտ է մնում աղբյուրը, որից ԱՀԲԲ-ն կազմող էջ. Աղայանը քաղել է սույն բառը: Մեր որոնումը ցույց է տալիս, որ բազմատենչ բառը վկայված է չառ ավելի վաղ՝ 1215 թ. Երուսաղեմում Հակոբ գրչի ընդօրինակած Ճառնարի հիշատակարանում. «Գրեցաւ գիրս գերահրաշ եւ ամենապայծառ, լուսայիղձ եւ բազմատենչ, յոքունց փափագելի» (Հիշ. ԺԳ, 92):

Այսպիսով՝ բազմատենչ բառի հիշատակարանային վկայությունն առայժմ ժամանակագրորեն վաղագույնն է, ուստի և՛ այն տեղ է գտել մեր կազմած բառարանում:

Բանաքաղութիւն (արդի ուղղագրությամբ՝ բանաքաղություն) բառն անհայտ է ՆՀԲ-ին, այն արձանագրված չէ նաև ԱԲ-ում, ԼՀ.ԳԲ-ում, ՄՀԲ-ում, մյուս կողմից՝ այն կա ՀԲԲ-ում, ԺՀԼԲԲ-ում և ԱՀԲԲ-ում³³¹: Նկատենք, որ բանաքաղ ածականը, որից էլ ածանցմամբ կազմվել է բանաքաղութիւն գոյականը, ավանդված է դեռևս Ե. դարի մատենագրությամբ³³²: ԺՀԼԲԲ-ում քննվող բառը գրանցված է գրող, հրապարակախոս Ղազարոս Աղայանի երկերից բերված մի վկայությամբ, իսկ մյուս երկու բառարաննե-

³²⁸ ԱՀԲԲ, 1 158:

³²⁹ Տե՛ս օրինակ, ԱԲ, 161, ՀԲԲ, 1, 311 և այլն:

³³⁰ http://eanc.net/EANC/search/context.php?doc_id=9161&start_sent_no=&end_sent_no=&found1=578.22&query=sid=5853&page=1&search_language=armenia1&interface_language=am&contexts_output_language=armenian1 (ստ. 20.07.2022):

³³¹ ՀԲԲ, 1 328. ԺՀԼԲԲ, 1, 281. ԱՀԲԲ, 1, 168:

³³² ՆՀԲ, 1, 436:

րում օրինակներ նշված չեն: Նկատենք նաև, որ «Արևակ»-ի շտեմարանում բանաքաղութիւն բառի գործածության մոտ մեկ տասնյակ օրինակ ենք գտնում՝ դարձյալ գերազանցապես Ի. դարից:

Մեր որոնումները ցույց են տալիս, որ բանաքաղութիւն բառի մեզ հայտնի առայժմ վաղագույն վկայությունը ԺԲ. դարից է: Այն գործածված է Հաղբատում ընդօրինակված և նշված դարով թվագրվող մի ձեռագրի հիշատակարանում, որտեղ Գրիգոր անունով գրիչը, խոսելով Քրիստափոր Մրգուզ անունով մեկ այլ գրչի կատարած աշխատանքի մասին, գրում է. «....յոր սուղ ինչ աշխատեցաւ բանաքաղութեամբ եւ տունտուութեամբ համբակի միում Քրիստափորի Մրգուզ գրչի եւ անվարժ գրողի» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 315]:

Այսպիսով պարզվում է, որ նոր չրջանի բառարաններից հայտնի բանաքաղութիւն (բանաքաղություն) գոյականը վկայված է առնվազն ԺԲ. դարից, իսկ բառի գործածության վաղագույն այս օրինակը, որպես նորահայտ վկայություն, տեղ է գտել գրքի վերջում ներկայացված բառարանում:

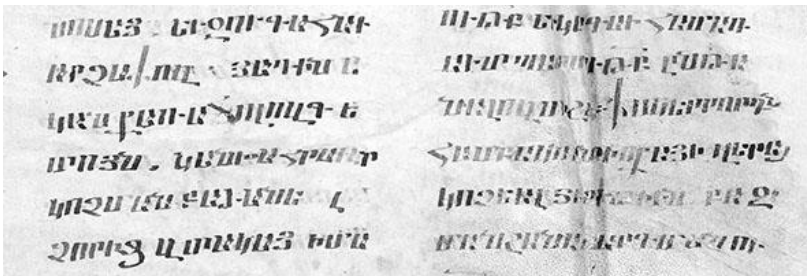
Կանխահրավեր՝ «նախօրոք հրավիրված» ածականը «հզվդ.» (հազվագեպ - իս. Հ.) նշումով և առանց մատենագրական օրինակի հայտնի է արդի հայերենի ակադեմիական և էջ. Աղայանի բառարաններին³³³: Նկատենք, որ «Արևակ»-ի շտեմարանում կանխահրավեր-ի գործածության օրինակ չենք գտել: Կանխահրաւէր ձևով բառն արձանագրված է նաև ավելի վաղ հրատարակված բառարաններում³³⁴, որոնցում կրկին մատենագրական վկայություններ չկան:

Այսպիսով, մի շարք բառարաններ արձանագրում են քննվող կանխահրաւէր բառի գոյությունը միայն, սակայն չեն հաղորդում, թե ե՛րբ և ի՛նչ աղբյուրում է այն գործածված. արդյոք գրաբարյա՞ն, միջինհայերենյա՞ն, թե՞ վաղաշխարհաբարյան շերտին է պատկանում այն կամ գուցե ԺԷ-ԺԸ. դարերի նորակազմ մի բա՞ռ է: Այս վերջինի ենթադրության հիմքերը, անշուշտ, ունենք՝

³³³ ԺՀԼԲԲ, 3, 42. ԱՀԲԲ, 1, 687:

³³⁴ ԱԲ, 420. ՍԳ.ՆԲՀԼ, 692. ՀԲԲ, 2, 384:

նկատի ունենալով ժէ-ԺԸ. դդ. ստեղծված բազմաթիվ բառերը, հատկապես՝ լատինաբան հայերենի ազդեցությամբ³³⁵: Բայց այստեղ դարձյալ օգնություն ձեռք է մեկնում հիշատակարանը: 1183 թ. Կարինի ինչպես վանքում Հայրապետ գրչի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում կարդում ենք. «....քառահոլով գետոցն կանխահրաւէր կոչման բաժանել չորից վտակաց....» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 237]: Ընդ որում՝ հատկանշելի է, որ միևնույն հիշատակարանում գրիչը գործածել է նաև նախահրաւէր բառը՝ իբրև հոմանիշ կանխահրաւէր-ի. «....զուգակշիռ աւետեաւք լուսոյ համարուոր տիեզերաց նախահրաւէր պատմաբանութեամբ քարոզեալ» [ն.տ.]: Այս հիշատակարանի շնորհիվ, փաստորեն, հաստատվում է բառիս վկայությունը՝ առնվազն ԺԲ. դարի օրինակով:

Նկ. 7, ՄՄ Հ^ֆ 6264, 286ա, 1183 թ., Կարին, Խաչկա վանք

Ջբավարարվելով կանխահրաւէր-ի մատենագրական վկայության այս բացահայտումով՝ փորձեցինք պարզել, թե որտեղից է այն հայտնի մեր բառարանագրությանը, մասնավորապես ԱԲ-ին, և ինչու այն արձանագրված է նշ-ում:

Որոշումները ցույց տվեցին, որ կանխահրաւէր-ը գործածված է ԺԲ. դարի գործիչ Սարգիս Կունդի «Մեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանին» երկում, որից էլ, ենթադրաբար, այն անցել է ԱԲ-ին և տարածվել մյուս բառարաններում՝ առանց մատենագրական վկայության: Նշ-ի աղբյուրացանկում Կունդի անունը նշված

³³⁵ Ահա այդպիսի բառերի մի քանի օրինակ՝ թոռաժառանգ, իրաւափառ, իշխանաշուք, ծաղրատեղ, կամայագործ, հրեշտակավարք և այլն, տես՝ Վ. Համբարձումյան, *Լատինաբան հայերենի պատմություն*, էջ 206:

չէ, որով էլ պետք է բացատրել քննվող բառի բացակայութիւնը բառարանից: Դա նկատել և ավելի ուշ արձանագրել է նաև Ն. Բյուզանդացին ՆՀԲ-ի խմբագրած տարբերակում³³⁶:

Այսպիսով՝ կանխահրաւէր բառը հաստատվում է մատենագրական միանգամից երկու համաժամանակյա վկայութեամբ:

Հայերենի մի շարք բառարաններում կանխահրաւէր-ի նման արձանագրված են բազմաթիւ «անհասցե» բառեր, ինչպես՝ անդնդահոս, աստուածահուպ, արեգակնածաւալ, բազմաթարախ, բազմայարմար, երկրահուպ, երկրամած, զուարթամիտ, ինքնամիտ, լուսասնունդ, լրապատար և այլն, որոնց մատենագրական վկայութիւններն առայժմ ավանդում են ձեռագրերի հիշատակարանները, և ըստ այդմ՝ արտացոլված են մեր կազմած բառարանում՝ համապատասխան բառարանների նշումներով: Ըստ որում՝ խոսքը վերաբերում է ոչ միայն առանձին բառամիավորներին, այլև բառակապակցութիւններին և հարադրավոր տարբեր կառույցներին: Օրինակ՝ արդի Հայերենի մի շարք բառարաններից Հայտնի է սուր (սրի) անցնել դարձվածքն իր տարբերակներով՝ սրի անցնել, սուրե անցնիլ, սրից անցնել³³⁷ և այլն: Հետաքրքիր է, որ բառարանների օրինակները քաղված են հիմնականում գեղարվեստական գրականութիւնից, այսինքն՝ գրողներն այս դարձվածքները գործածել են ստեղծագործութեան լեզվին որոշակի երանգավորում հաղորդելու նպատակով: Ահա այդպիսի մի վկայութիւն նաև Բաֆֆու նշանավոր «Կայծեր» վեպից. «....և երկուսը միասին սկսեցին անխնա կերպով ասպատակել, ավերակ դարձնել Վանի, Մուշի, մինչև Դիարբեքի շահանգները, և ամեն տեղ, որտեղ հայ կար, սրից անցկացնել»³³⁸:

Այս կառույցը Հայերենի գրաբարյան, միջինհայերենյան և վաղաշխարհաբարյան բառարաններում արձանագրված չէ, բայց դրա վկայութիւնը՝ ի սուր անցանել «սրի քաշվել, կոտորվել»

³³⁶ ՆԲ.ՆՀԲ, 3, 1050:

³³⁷ ՀԲԲ, 4, 250. ԱՀԲԲ, 2, 1347. ՀԼՆԲ, 2, 827. ՀԼԴԲ, 537. ՊԲ.ԴԱՐՁԲԱՈ, 1217. ԱՐԵՎՄՏԲԱՈ, 328:

³³⁸ Բաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան), *Կայծեր*, հտ. 2, Երկերի ժողովածու. տաւրը հատորով, հտ. 5, Երևան, Հայպետհրատ, 1963, էջ 304:

իմաստով գտնում ենք Գրիգոր Խլաթեցու «Յիշատակարանք աղէտից» նշանավոր պոեմում՝ գրված 1422 թ. «...այս ամենայն ի սուր անցան, գերեզմանի չարժանացան» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 284]:

Հիշատակարաններն ավանդում են նաև Հայ բառարանագրությանը եզակի օրինակներով Հայտնի բազմաթիվ բառերի լրացուցիչ այլ գործածություններ, որոնք ոչ միայն հարստացնում են այդ բառերի պատմությունը, այլև հաճախ գործածություն ժամանակային փոփոխություններ մտցնում արդեն իսկ բառարանագրված բառերի հարցում:

Այսպես, սրտաջան «սիրով, նվիրումով» բառը ԼՀ.ԳԲ-ում մեկ օրինակով արձանագրված է 1352 թ. մի հիշատակարանից³³⁹, մինչդեռ նույն բառի ավելի վաղ գործածությունը գտնում ենք 1198 թ. մեկ այլ հիշատակարանում [Հիշ. Ե-ԺԲ, 302]: Յոգնատուչոր «ոգևորված, մեծափափազ» ածականը ԺԴ. դարի վկայություն մը դարձյալ արձանագրված է նույն բառարանում³⁴⁰, սակայն բառի ավելի վաղ կիրառությունը գտնում ենք Գէորգ գրչի 1113 թ. հիշատակարանում [Հիշ. Ե-ԺԲ, 142]:

Աղերսահայաց բառը մեկ օրինակով գրանցված է ՄՀԲ-ում ԺԷ. դ. մի հիշատակարանից³⁴¹, սակայն ԺԴ. դարասկզբում այն արդեն իսկ գործածված է հիշատակարանային հետևյալ տողում. «Արդ, ես՝ ի թափուրս ի գործոց բարեաց եւ լցեալս ամենայն յանցանաւք, զերեսս ի մայրն եղեալ՝ աղերսահայաց մաղթանաւք խնդրեմ յամենեցունց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 191]: ՄՀԲ-ի օրինակի համեմատ³⁴² չուրջ երկու դարով ավելի վաղ է աստուածահաճ բառի նորահայտ վկայությունը [Հիշ. ԺԳ, 854]: Դարձյալ նույն բառարանում նշված օրինակի համեմատությամբ³⁴³ գրեթե երկու դարով վաղ է գրական բառի նորագյուտ վկայությունը [Հիշ. ԺԳ, 693, 701]: Խոշորագիծ բառը 1451 թ. միևնույն հիշատակարանից

³³⁹ ԼՀ.ԳԲ, 260:

³⁴⁰ ԼՀ.ԳԲ, 207:

³⁴¹ ՄՀԲ, 28:

³⁴² ՄՀԲ, 81:

³⁴³ ՄՀԲ, 153:

վկայակոչում են թե՛ ԼՀ.ԳԲ-ն և թե՛ ՄՀԲ-ն³⁴⁴։ Մեր որոնումները ցույց են տալիս, որ խոշորագիծ բառն ավանդված է ավելի քան երկու դարով ավելի վաղ՝ 1207 թ. [Հիշ. ԺԳ, 60]։ Նշված բառարաններում ժե. դարի նույն օրինակի վկայակոչումով գրանցված է տկարիմաց բառը, որի գրեթե երկու դարով վաղ մի այլ օրինակ գտնում ենք 1285 թ. հիշատակարանում [Հիշ. ԺԳ, 581]։

Լուսաւորչաշէն բառը ՆԲՎԱ-ում գրանցված է ԺԷ-ԺԸ. դդ. եկեղեցական նշանավոր գործիչ, Պոլսի հայոց պատրիարք Հովհաննես Կոլոտի թղթերից³⁴⁵, մինչդեռ ժե. դ. մի հիշատակարանում ավանդված է այս բառի ավելի վաղ մի գործածություն. «Գրեցաւ... ընդ հովանեաւ լուսազարդ Սուրբ Կարապետիս եւ լուսաւորչաշէն Սուրբ Խաչիս» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 13]։ Տխմարամիտ բառը նույն բառարանում գրանցված է 1497 թ. մի հիշատակարանից (նշվ. «Աղաւն. Միաբանք, 196»³⁴⁶)։ Քննությունը երեւան հանեց նշյալ բառի մեկ դարով ավելի վաղ վկայություն. «Սաստիկ աղաւաղեալ թիւրեցաւ բանք Սաղմոսիդ ի ձեռն տխմարամիտ գրչաց եւ անփութութեամբ ուսումնաւորաց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 5]։ Ասել է թե, այս վերջին երկու բառերը ոչ թե վաղաշխարհաբարյան, այլ միջին հայերենի ուշ շրջանի բառաշերտին են պատկանում։

Օրինակների թվարկումը կարելի է շարունակել, սակայն կարծում ենք՝ այսքանն էլ բավական է բառերի նորահայտ վկայությունների արժեւորման համար։ Նշվածներին անպայման պետք է հավելել նաև բառերի այն խումբը, որոնք տարբեր երկերից եզակի օրինակներով արձանագրված են բառարաններում, իսկ հիշատակարաններն ավանդում են նրանց գործածություն հետսագույն և լրացուցիչ օրինակներ՝ ընդարձակելով տվյալ բառերի գործածության ժամանակային սահմանները։ Նախորդիվ նկատել ենք, որ շատ հաճախ այս կարգի բառերը բառարաններում տեղ են գտել գրական, պատմագրական, կրոնածիսական բովանդակությամբ երկերից, և նրանց հիշատակարանային նոր կիրառություններից

³⁴⁴ Հմմտ. ԼՀ.ԳԲ, 138 և ՄՀԲ, 327։

³⁴⁵ ՆԲՎԱ, 90։

³⁴⁶ ՆԲՎԱ, 201. հմմտ. Միաբանք եւ այցելութիւն հայ Երուսաղէմի, աշխատասիրեց Մ. Կապ. Աղաւունի, Երուսաղէմ, տպ. Սր. Յակոբեանց, 1929, էջ 196։

կարող ենք որոշակի պատկերացում կազմել հիշատակագիրների կրթվածություն, նրանց զարգացվածություն մասին:

Եթե ամփոփենք վերոբերյալ օրինակները, ապա կարող ենք վստահորեն ասել, որ հիշատակագիրների գործածած բառերի մեջ զգալի թիվ են կազմում ոչ միայն նորաստեղծ կամ նորագյուտ բառերը, այլև արդեն իսկ հայ բառարանագրությունը հայտնի բառերի նորահայտ վկայությունները, որոնք, ինչպես տեսանք, իրենց կարևորությունը չեն զիջում նորակերտ կամ նորահայտ բառերին: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ գրքի վերջում ներկայացվող բառարանում որոշակի սկզբունքով արտացոլել ենք նաև նորահայտ այդ վկայությունները՝ համապատասխան սեղմ նշումներով և բառարաններին արվող հղումներով: Այս մասին առավել մանրամասն կխոսենք «Բառարան» բաժնում:

4.2. ԲԱՌԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ ՏՊԱԳԻՐ ՀԻՃԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

Սկզբնաղբյուրների, այդ թվում՝ ձեռագրերի հիշատակարանների հրատարակությունը պահանջում է առավելագույն ուշադրություն, զգուշություն, բազմակի ստուգումներ, անհասկանալի թվացող հատվածների ճշտումներ կամ համապատասխան ծանոթագրություններ՝ հետադաշտում հնարավոր տարատեսակ շփոթներից խուսափելու նպատակով: Այս գիտակցումով էլ դեռևս անցյալ դարակեսին մեկնարկել է հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանային ժողովածուների պատրաստման և հրատարակման գործը, որը հաջողությամբ շարունակվում է նաև մեր օրերում: Այսօր արդեն հետազոտողների սեղանին է դրված հիշատակարանային ժողովածուների տասներկու ստվար հատոր՝ ներառյալ Կիրիկո կաթողիկոս Գարեգին Ա. Հովսեփյանի (1867-1952) պատրաստած ժողովածուն³⁴⁷: Ինքնին պարզ է, որ նման մեծածավալ նյութերի հրատարակության պատրաստումը բավական բարդ և միաժամանակ գնահատելի ու շատ շնորհակալ գործ է, որն անկասկած, պետք է շարունակվի՝ ամբողջացնելով հիշատակարանային մեր ժառանգությունը:

Միևնույն ժամանակ պետք է արձանագրել, որ թեև հրատարակված այդ հատորները հիմնականում ճշգրիտ կերպով արտացոլում են հիշատակարանային բնագրերը, այնուամենայնիվ սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ պատճառներով դրանցում գրանցվել և գրանցվում են տարաբնույթ վրիպակներ, որոնք անկատ չեն մնում հետազոտողների շրջանում³⁴⁸:

³⁴⁷ Տպագիր և անտիպ հիշատակարանների մատենագիտությունն առ 2019 թ. տե՛ս Խ. Ա. Հարությունյան, *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները*, էջ 334-338: 2020 թ. լույս է տեսել նաև Ժ.Դ. դարի հիշատակարանների երկրորդ հատորը, տե՛ս *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, Ժ.Դ դար, մասն Բ (1326-1350 թթ.)*, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, Մատենադարան, 2020:

³⁴⁸ Ժ.Դ. դարի հիշատակարանների Ա. հատորի հրատարակության առիթով վերջերս այս հարցը կրկին ակտիվ քննարկվեց ունեցավ գրախոսականների տեսքով, տե՛ս Լ. Յովսեփյան, Դ. Ղազարեան, «Գիտարկումներ հայերեն ձեռագրերի Ժ.Դ. դարի առաջին քառորդի յիշատակարանների հատորի առի-

Ուսումնասիրությունն այս հատվածում անդրադառնալու ենք բառային մեր պրպտումների ընթացքում նկատված որոշ վրիպակների, որոնք կարող են թյուրիմացության և «կեղծ» բառերի գոյության պատճառ լինել՝ մոլորության մեջ գցելով նաև հետազոտողներին: Նկատենք միայն, որ տպագիր սկզբնաղբյուրներում, մատենագրական երկերում բառային այսպիսի ճշտումները բոլորովին նորություն չեն, դրանք օգտակար են հատկապես բնագրերի ճիշտ մեկնաբանման և առանձին հատվածների հստակեցման համար: Ի շարս այստեսակ աշխատանքների՝ բավական է հիշել, թեկուզ, Ժ. Դարի նշանավոր բնագրագետ, բառարանագիր Նորայր Բյուզանդացու «Նախնիք»-ը³⁴⁹, որը, անկասկած, այս ուղղությամբ համահավաք լավագույն գործերից է: Արժեքավոր են նաև Նորայր Բյուզանդացու ուղղում-նշումները ՆՀԲ-ում, որտեղ բառարանագետը պարզապես ջնջել է իր ճշտած բառերի սխալ ձևերը և դրանց կողքին գրել ճիշտ տարբերակները: Օրինակ՝ ՆՀԲ-ում Եղիշեի «Պատմություն»-ից արձանագրված զրադեշական բառը³⁵⁰ Ն. Բյուզանդացին իր սրբագրած տարբերակում ջնջել, ուղղել և դարձրել է զրադաշտական (նկ. 8)³⁵¹:

թով», *Բանբեր Մատենադարանի*, 28, Երևան, Մատենադարան, 2019, էջ 390-406: **Կ. Մաթևոսյան**, «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների հրատարակության հարցի շուրջ», *Բանբեր Մատենադարանի*, 29, Երևան, Մատենադարան, 2020, էջ 451-467: **Գ. Տէր-Վարդանեան**, «Աւաղելի մի թիւրընկալման առիթով», *Բանբեր Մատենադարանի*, 31, Երևան, Մատենադարան, 2021, էջ 350-364:

³⁴⁹ **Ն. Ն. Բիւզանդացի**, *Նախնիք*, հրատարակութեան պատրաստեց Մ. Մինասեանը, Ժնև, 1996:

³⁵⁰ ՆՀԲ, 1, 752:

³⁵¹ ՆԲ.ՆՀԲ, 2, 752:

հետ միանգամայն համադրելի սկզբնաղբյուրներ համարվող վիմագրերի հրատարակություններում³⁵²:

Ինչ վերաբերում է հիշատակարանային տպագիր հատորներին, ապա պետք է ասել, որ դրանցում նույնպես տեղ են գտել բառային տարբեր կարգի վրիպակներ: Դրանց մի մասն ունի զուտ ուղղագրական արժեք և բառագիտություն տեսանկյունից առանձին հետաքրքրություն չունի (օրինակ՝ բնագրում՝ փափաք, հարապետություն, սասկազին, տպագրում՝ փափագ, հայրապետություն, սաստկազին և այլն: Նկատենք, որ այս կարգի հարցերի քննությունը կարող է որոշ տեղեկություններ հաղորդել հնչյունական տարբեր իրողությունների վերաբերյալ): Մի մասն էլ տառերի սխալ ընթերցման, սխալ բառանշատման հետևանքով առաջ եկող վրիպակներ են, որոնք հաճախ նորաստեղծ բառերի տպավորություն կարող են թողնել, հատկապես երբ բառը կամ նրա առանձին բաղադրիչներն այլ կիրառություններով արդեն իսկ վկայված են կամ անհասկանալի են վերծանողին: Ըստ որում՝ սխալները կարող են վերաբերել ինչպես հասարակ բառերին, այնպես էլ հատուկ անուններին: Տեղին է հիշել Ֆրեդերիկ Կոնիբերի կազմած ձեռագրացուցակի անվանացանկում տեղ գտած «Սուղկուզ» գոյություն չունեցող անձնանվան օրինակը (իրականում՝ «սուղկուզէ»), որն առաջ է եկել հիշատակարանի սխալ ընթերցման և տվյալ հատվածի թյուրըմբռնման հետևանքով³⁵³: Այս վրիպակը ժամանակին նկատել և դրան առանձին անդրադարձել է Հ. Աճառյանը³⁵⁴:

Տպագիր հիշատակարաններում հնարավոր վրիպակների ճշտումը, բնականաբար, պահանջում է բնագրով ստուգում: Մատենադարանյան ձեռագրերի պարագայում այս հարցը լուծվել է

³⁵² Ս. Ա. Ավագյան, *Վիմակյան արձանագրությունների բառաքննություն*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1978, նույնի՝ *Վիմագրական սրբատուներ*, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1986:

³⁵³ *A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum*, by F. C. Conybeare, London, 1913, pp. 122, 388.

³⁵⁴ Հ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հտ. Ա., Երևան, Պետական համալսարանի հրատ., 1942, էջ XII:

առանց դժվարութիւնների. անհրաժեշտութեան դեպքում մշտապէս հնարավորութիւն ենք ունեցել մեզ հետաքրքրող բառերը Մատենադարանի ձեռագրատանը ճշտելու³⁵⁵: Օրինակ՝ ԺԵ. դարի մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ կայ ի սմա տնկեալ ծառ՝ դասք առաքելոց, գունդք մարգարէիցն, **Ջունդք** մարտիրոսացն, փայլմունք վարդապետացն, գումարք հայրապետացն» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 65]: Թափով ընդգծված բառը Մատենադարանի Մայր ցուցակում տպագրված է գունդք ձևով³⁵⁶: Բնագրով ստուգումը (ՄՄ Հ⁴ 993, 768ա) ցույց տվեց, որ տպագիր հիշատակարանի գրութիւնը համապատասխանում է բնագրին, թեև ամենայն հավանականութեամբ Ջ տառի գրութիւնն այս բառում գրչական վրիպակ է, և պետք էր իսկապէս սպասել գունդք հոգնակի բառաձևը:

Խնդիրը բոլորովին այլ է Հայաստանից դուրս գտնվող ձեռագրական մյուս հավաքածուներում պահվող մատյանների հիշատակարանների պարագայում: Երբեմն միայն այս կամ այն տարբերակով է հնարավոր եղել ձեռք բերել անհրաժեշտ ձեռագրի հիշատակարանի լուսանկարը, ուստի՝ առավել հաճախ մեզ հետաքրքրող հիշատակարանի, բառի ստուգման միակ հնարավոր աղբյուրը այն նույն ձեռագրացուցակները կամ հիշատակարաններ պարունակող երկերն են, որոնցից միաժամանակ օգտվել են նաև հիշատակարանների ժողովածուներ կազմողները: Առանձին դեպքում այս մակարդակում արված ստուգումներն էլ բավարար են լինում խնդրահարույց բառերի կամ հատվածների ճշտման հարցում (հմտ. ստորև բերվող օրինակներից ապաւինել, հաշտակամ բառերը), սակայն հիմնականում բնագրի առկայութիւնը պարտադիր է, եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ որոշ

³⁵⁵ Ադիրթն օգտագործելով՝ ցանկանում ենք շնորհակալություն հայտնել ձեռագրատան աշխատակից մեր գործընկերներին՝ գլխավոր ավանդապահ և Զեռագրագիտության բաժնի վարիչ Գևորգ Տեր-Վարդանյանի գլխավորությամբ՝ անհրաժեշտ ձեռագրերը մեզ տրամադրելու և ձեռագրերի սպասարկումը կազմակերպելու համար:

³⁵⁶ Մայր ցուցակի հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անունան Մատենադարանի, հտ. Գ, սիւն 1719:

դեպքերում վրիպակները հիշատակարանային ժողովածուներ են ներթափանցում հենց ձեռագրացուցակներից:

Այսպես, օրինակ, 1334 թ. մի հիշատակարանում գործածված է յարահրուն բառը. «Եւ եւս զհռետոր յարահրուն տէլէտին՝ զՆատեր կնքաւորն...» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 186]: Նշված բառն իր իմաստով այս նախադասութեան մեջ ներդաշնակ է, մյուս կողմից այն նաև անհայտ է հայերենի բառարաններին: Զեռագիրը պահվում է ամերիկյան հավաքածուներից մեկում, և նրա նկարագրութունը մեզ հասանելի է Ավետիս Սանջյանի արժեքավոր ցուցակով, որից էլ օգտվել են ԺԴ. դարի հիշատակարանների Բ. հատորի կազմողները: Արդ, ստուգելով աղբյուրի արժեք ստացած ձեռագրացուցակը՝ համոզվեցինք, որ նույն ձևով բառը հանդիպում է նաև այստեղ³⁵⁷:

Այսպիսով՝ սպառվում են ստուգման հնարավորութունները, քանի որ ձեռագիրը տեսնելու և հիշատակարանը ստուգելու հնարավորութունն չունենք: Մեզ մնում է միայն դատողութուններ անել բառի մասին՝ առաջին հերթին հիմնվելով վերջինիս իմաստի և բառակազմութեան վրա: Ըստ այսմ՝ առավել հավանական ենք համարում, որ քննվող բառը սկզբնապես եղել է ոչ թե յարահրուն, այլ յարահուն, որ նշանակում է «ներհուն, իմաստուն, խորաքնին»³⁵⁸, և լիովին ներդաշնակ է վերոնշյալ հատվածի իմաստային կողմին: Բառում ավելորդ ր-ի առկայութունը հնարավոր է բացատրել կա՛մ նկարագրության և հիշատակարանի արտագրութեան ժամանակ թույլ տրված սխալով, կա՛մ գրչական սխալով: Երկու պարագայում էլ սխալագրութունը պարզելու համար անհրաժեշտ է բնագրով ստուգում: Բոլոր դեպքերում, ր-ի գրութունը համարում ենք ավելորդ՝ բառը սրբագրելով յարահուն ձևով:

Խնդիրն առավել բարդ է, երբ կասկածելի թվացող բառն ինչպես իմաստային, այնպես էլ կազմութեան տեսանկյունից գոյու-

³⁵⁷ A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States, by A. K. Sanjian, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1976, p. 618.

³⁵⁸ ՀԲԲ, 3, 397:

թյան իրավունք ունի՝ որպես իմաստակիր միավոր, և միայն բնագրի առկայությամբ է հնարավոր ճշտել կասկածելի բառի ստուգությունը (հմմտ. ստորև բերվող օրինակներից ողջախոհակ, արժանահայց բառերը): Օրինակ՝ 1341 թ. մի հիշատակարանում վկայված է նորահայտ մտարթուն բառը հետևյալ հատվածում. «Հանճարեղ, մտարթուն եւ ժրագլուխ ըստ սողոմեան (թերևս, սողոմոնեան,- Խ.Հ.) հրամանին փափագեալ այսմ կտակի» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 375]: Հիշատակարանների ժողովածուում այս հիշատակարանը տեղ է գտել Փարիզի ազգային գրադարանում պահվող հայերեն ձեռագրերի ցուցակից, որտեղ ևս, ինչպես պարզվում է, բառը հանդիպում է նույն ձևով³⁵⁹: Բառակազմության տեսանկյունից բառը խնդրահարույց չէ (հմմտ. մտաբաց, մտաբեղուն, մտադիր և այլն), նույնը կարելի է ասել նաև իմաստային կողմի վերաբերյալ՝ բառը մեկնելով իբրև «մտքով արթուն, գիտակից»: Ընդ որում՝ ինչպես կարելի է նկատել, այս իմաստով բառը լիովին ներդաշնակ է նաև վերոնշյալ նախադասությունը: Ուստի՝ չբացառելով սույն բառի գոյությունը (այս պատճառով էլ այն տեղ է գտել մեր բառացանկում)՝ այնուամենայնիվ, ավելի հավանական ենք համարում նույն տեղում մշտարթուն բառի գրությունը՝ «միշտ արթուն» նշանակությամբ: Վերջինս նաև արձանագրված է հայերենի որոշ բառարաններում³⁶⁰:

Քննվող ժամանակահատվածի հիշատակարաններից դուրս ենք գրել այս կարգի ավելի քան հինգ տասնյակ բառ և բառաձև, որոնք դեռևս ստուգելու և դրանց վավերականությունը պարզելու հնարավորություն չենք ունեցել: Այդ պատճառով նշյալ բառերը հիմնականում արտացոլված չեն ներկա աշխատանքում: Մյուս կողմից՝ հարկ է ընդգծել, որ մի շարք բառեր էլ ճշտվել և ըստ հարկի՝ տեղ են գտել գրքի վերջում ներկայացվող բառարանում:

³⁵⁹ R. H. Kévorkian, A. Ter-Stépanian, avec le concours de Bernard Outtier et de Guévorg Ter-Vardanian, *Manuscripts arméniens de la Bibliothèque nationale de France, Catalogue, Bibliothèque nationale de France, Paris, 1998, col. 129.*

³⁶⁰ ՀԲԲ, 3, 351. ԺՀԼԲԲ, 3, 551. ԱՀԲԲ, 2, 1022:

Ստորև ավելորդ չենք համարում նշել բառային ճշտումների առավել ուշագրավ մի քանի օրինակ, ապա ներկայացնել այլ վրիպակների սրբագրումներ, որոնք կարող են օգտակար լինել հիշատակարաններով կամ նրանց բառամթերքով հետաքրքրվողներին:

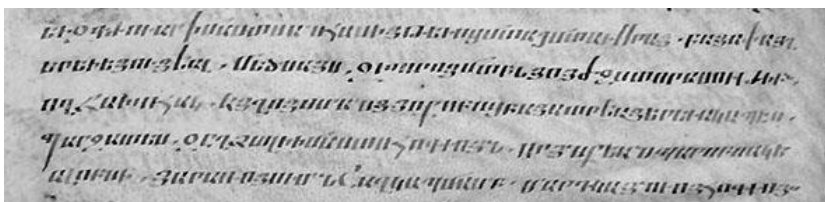
ԱՂՋԱԽՈՀԱԿ, ԹԵ՛ ՈՂՋԱԽՈՀԱԿ

Աղջախոհակ բառը վկայված է 1046 թ. Գէորգ գրչի հիշատակարանի հետևյալ նախադասության մեջ. «...աղջախոհակ այդոց ոմանք (ուղղելի է՝ ոմանց - ի՞նչ. Հ.) յոքունց բացատրեաց երեւակապէս...» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 91]:

Հայ բառարանագրությանն անհայտ է նշյալ բառը, սակայն բաղադրյալ բառի երկու եզրերն էլ արձանագրված են հայերենի բառարաններում: Աղջ-ը «մութ, խավար» (ինքնուրույն կիրառությամբ ավանդված է, հմմտ. աղջաղջ, աղջամուղջ, աղջամղջություն և այլն³⁶¹), իսկ խոհ (<խորհ)-ը «խոկում, մտածմունք» իմաստներով (հմմտ. խոհական, մտախոհ և այլն) հավանական են դարձնում աղջախոհակ բառի գոյությունը «գծվարիմաց, խրթին» նշանակությամբ: Ավելին, կարծես թե նշյալ իմաստով բառի առկայությունը միանգամայն ներդաշնակ է նաև համատեքստին: Ուստի՝ հանգամանքի բերումով հնարավորություն չունենալով նախապես տեղում ստուգելու բնագիրը՝ աղջախո-

³⁶¹ Աղջ արմատին անդրադարձել են տարբեր հետազոտողներ, այդ թվում՝ Հր. Աճառյանը (բխեցնում է *արջն «սև»* արմատից՝ համարելով կովկասյան փոխառություն. տե՛ս ՀԱԲ, 1, 335-6), Գ. Ջահուկյանը (չի ընդունում Աճառյանի ստուգաբանությունը, բխեցնում է հնիւ. *aghi- «մութ, անպ, խավար» արմատից, տե՛ս ՀՄԲ, 39), Հ. Մարտիրոսյանը (վկայակոչելով արմատի ստուգաբանության նախորդ փորձերը՝ առավել հավանական է համարում Մեյեի ստուգաբանությունը, որն իր հերթին արմատը բխեցնում է *alghi- ձևից. տե՛ս **H. Martirosyan**, *Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon*, Leiden-Boston, Brill, 2010, pp. 37-39, Ըստ Մեյեի՝ աղջ արմատի կրկնությամբ և մ-ի միջարկումով է կազմված *աղջամուղջ* բառը, տե՛ս **Ա. Մեյե**, Հայագիտական հետազոտություններ, էջ 154: Արմատին անդրադարձել է նաև Վ. Համբարձումյանը՝ *աղտամուտ / աղջամուղջ* բառի առիթով, տե՛ս **Վ. Համբարձումյան**, Հայերենի բառաքննական և ստուգաբանական ուսումնասիրություններ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2012, էջ 129-133:

Հակ-ը ներառել էինք մեր արձանագրած նորագյուտ բառերի շարքում և հոգվածներից մեկում ներկայացրել որպես նորաստեղծ բառ³⁶²: Ավելի ուշ այս բնագիրը ստուգելու հնարավորություն ունեցանք, և պարզվեց, որ այնտեղ գործածված է ոչ թե աղջախոհակ, այլ՝ ողջախոհակ բառը: Ստորև ներկայացվող լուսանկարի երկրորդ տողի սկզբնամասում կարելի է տեսնել բնագրի այն հատվածը, որտեղ հստակ ընթերցվում է ողջախոհակ-ը:

Նկ. 9, ՄՄ, ՀՊՐ 988, 283թ, 1046 թ., Անի

Նկատենք, որ բնագրով ճշտված ողջախոհակ բառը ևս նորահայտ է: Այն լրացնում է ինչպես ողջ և խոհ (<խորհ) բաղադրիչներով կազմված բառերի (հմմտ. ողջախոհ, ողջախոհաբար, ողջախոհագոյն և այլն), այնպես էլ նորահայտ բառերի շարքը և տեղ է գտել մեր բառարանում՝ «ողջամիտ, պարզորոշ, խոհեմ» նշանակությամբ:

ԱՊԱԻԻՆԵՂ, ԹԵ՛ ԱՊԱԻՆԵԼ

1216 թ. մի հիշատակարանում կարդում ենք. «...թէպէտ եւ ոչ կատարեալ յարհետըս, սակայն ապաւրիներալ յԱստուած եւ յաղաւթս՝ ձեռս եղեալ կատարեցի» [Հիշ. ԺԳ, 99]:

Ուշադիր ընթերցելիս միանգամից նկատվում է նախադասության իմաստային անհարթություն, որը հարուցում է «ապաւրիներալ» անցյալ դերբայը:

³⁶² Խ. Հարությունյան, «Հայ բառարանագրությունը՝ ԺԸ. դարի երկրորդ կեսից սկսյալ», էջ 162-163:

*Ապաւրինել (կամ *ապաւրինիլ) բայն անհայտ է հայ բառա-
րանագրութեանը, թեեւ կառուցվածքով, կարծես թե, դարձյալ
խնդրահարույց է: Այս տեսանկյունից հետաքրքիր է ենթադրյալ
այս բառի հետ համեմատել անօրինեմ և անօրինիմ բայերը³⁶³,
որոնք հոմանիշ են *ապաւրինեմ կամ *ապաւրինիմ բայերին և
դրանցից տարբերվում են միայն ժխտական նախածանցով: Այլ
խոսքով՝ իմաստային և կառուցվածքային տեսանկյունից քննվող
բառի առկայութիւնը միանգամայն արդարացված է: Խնդիրը
վերջինիս կիրառութիւնն է նշյալ նախադասութեան մեջ, ավելի
ճիշտ՝ նրա իմաստային անհամապատասխանութիւնն այստեղ:
Հիշատակարանային ոճի թեւադրանքով սպասելի էր ոչ թե «ա-
պաւրինեալ», այլ «ապաւինեալ» դերբայական ձևը, որը և հաս-
տատվում է, երբ այս նախադասութիւնը ստուգոււմ ենք
սկզբնաղբյուր ծառայած հրատարակութեամբ³⁶⁴:

ԱՆՂԱՏԱՅԵԱՂ, ԹԵ՛ ԱՆՔԱՏԱՅԵԱՂ

1181 թ. Հոռոմոսի վանքում Հովհաննես գրչի ընդօրինակած
Ավետարանի հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ զայսպիսի
աստուածային իրագործութիւն տեսեալ՝ անղատացեալս յամե-
նայնի Յովհաննէս...» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 232]:

Անցյալ դերբայով վկայված անղատացեալ բայաձևը ենթադ-
րում է *անղատանալ բայի գոյութիւնը, որը բառարաններով չի
հաստատվում: Մյուս կողմից՝ անհասկանալի են թվում նաև բա-
ռիմաստն ու կազմութիւնը: Մեզ հետաքրքրող ձեռագիրը, որի
հիշատակարանում էլ գործածված է քննվող բառը, պահվում է
Մխիթարյան հայրերի վեներաբլայն ձեռագրապահոցում և ունի
համապատասխան նկարագրութիւն՝ հիշատակարանի վերաբ-
տադրմամբ: Նկատենք, որ այստեղից էլ այն տեղ է գտել հիշա-
տակարանային ժողովածուում: Արդ, ստուգելով սկզբնաղբյուրը՝
պարզեցինք, որ գործ ունենք տպագրական վրիպակի հետ. ձեռա-

³⁶³ Տե՛ս ՆՀԲ, Ա, 257. ԲԲՀԻ, 1, 167. ԱԲ, 98 և այլն:

³⁶⁴ Յուցակ իսյերէն ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենասիրկիչ վանքի, հտ. Ա., կազմեց
Ս. Տեր-Աւետիսեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1970, էջ 37:

գրացուցակում նշյալ բառը տալիս է անբատացեալ ձևով³⁶⁵, որ նշանակում է «ցանկանալ, կարոտել»³⁶⁶:

ԱՌՆԱԿԻՅ, ԹԵ՛Ր ՏԱՒՆԱԿԻՑ

1244 թ. մի հիշատակարանում կարդում ենք հետևյալ տողը. «Տեսականաւն եւ գործնականաւն զարդարել զբարս եւ զմշտնջե-
նաւորին առնակից լինել, որում պարգեւողին փառք յաւիտեանս.
ամէն» [Հիշ. ԺԳ, 232]:

Մեր կարծիքով, վերոնշյալ նախադասության մեջ ընդգծված հարադիր բարդությունը՝ *առնակից լինել, սխալագրության կամ սխալ ընթերցման հետևանք է, որի պատճառ կարող էր լինել բնա-
գրի այդ հատվածի վնասված լինելը: Ա. Մաթևոսյանն այս հիշա-
տակարանը քաղել և ԺԳ. դ. հիշատակարանային ժողովածուում է ներառել Գ. Հովսեփյանի կազմած «Յիշատակարանք ձեռա-
գրաց» ժողովածուից և հայր Ղ. Ալիշանի «Հայապատում» ուսումնասիրությունից: Առաջինում մեզ հետաքրքրող հատվա-
ծում գրված է «առ անակից (?)» [Յովսեփեան 1951, 956], երկրոր-
դում՝ այն կարծես թե բացակայում է³⁶⁷: Ըստ ամենայնի՝ Գ. Հով-
սեփյանի կասկածելի ընթերցումը բազմափորձ ձեռագրագետ Ա.
Մաթևոսյանը փորձել է ի մի բերել և հստակեցնել, որի արդյուն-
քում և առաջ է եկել *առնակից լինել հարադիր բարդությունը:

Ձեռագրի ներկայիս գտնվելու վայրի մասին տեղեկություն
չունենալով և հատվածի ստուգությունը պարզելու հնարավորու-
թյունից զրկված լինելով՝ մեզ մնում է միայն որոշ դատողու-
թյունների հիման վրա պարզել այս հատվածը: Թեև նշված հա-

³⁶⁵ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենե-
տիկ, հտ. Ա., յօրինեց **հ. Բ. վ. Սարգսեան**, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1914, սիւն
395:

³⁶⁶ ԵՀԲ, 1, 254:

³⁶⁷ Հայապատում. պատմություն Հայոց, յօրինեաց **հ. Ղ. վ. Ալիշան**, հտ. Գ., Վենե-
տիկ-Ս. Ղազար., 1901, էջ 2-4: Այս հիշատակարանը հատվածաբար նշված է
նաև «Միտում»-ում, որտեղ դարձյալ մեզ հետաքրքրող հատվածը չկա, տե՛ս
հ. Ղ. վ. Ալիշան, Միտում. համագրություն հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մե-
ծագործ, էջ 76:

րադիր բարդության անվանական մասի (առնակից) կազմությունը միանգամայն հնարավոր է (համտ. առնաձև, առնամոլի, առնանման և այլն), սակայն այն մի կողմից անհայտ է հայերենի բառարաններին, մյուս կողմից՝ քննվող նախադասության մեջ այնքան էլ պարզ չէ իմաստը, որ կարող էր արտահայտել ենթադրյալ բարդությունը: Առաջնորդվելով հատվածի իմաստային կողմով, ինչպես նաև առկա տառերի քանակով և լինել հարադիր բայով՝ հավանական ենք համարում, որ այս հատվածում նախապես գրված եղել է տառնակից լինել հարադրությունը: Առաջարկվող բարդությունը հայտնի է ՆՀԲ-ին և հայերենի այլ բառարաններին³⁶⁸: Հավանաբար ձեռագրում այդ հատվածը վնասված կամ դժվարընթեռնելի է եղել՝ թույլ չտալով հստակորեն ընթերցել բառը, որի հետևանքով էլ ենթադրաբար առաջացել է այս շփոթը:

ՀԱՇՏ ԱԿԱՄԲ, ԹԵ՛ ՀԱՇՏԱԿԱՍ

1248 թ. Հռոմկլայում Կիրակոս (Կիւրակոս) գրչի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանի չափածո հատվածում կարդում ենք հետևյալ տողը. «Եւ յի՛ս նայեա, Տէ՛ր, հաշտ ակամբ» [Հիշ. ԺԳ, 241]:

Նշված նախադասության մեջ խնդրահարույց է թավով ընդգծված հատվածը, քանի որ ավելի վաղ գրված հիշատակարաններից մեզ արդեն հայտնի է կաղապարային այս նախադասությունը, որտեղ վերջին մասում հանդիպում է ոչ թե հաշտ ակամբ (այսինքն՝ «հաշտ, խաղաղ աչքով»), այլ հաշտակամ («հաշտություն, խաղաղություն կամեցող»):

Մեզ հետաքրքրող նախադասությունն առաջին անգամ հանդիպում է Կողմա գրչի՝ 1166 թ. կրկին Հռոմկլայում ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում՝ «Յի՛ս հայեաց, Տէ՛ր հաշտակամ» ձևով [Հիշ. Ե-ԺԲ, 192]: Մյուս վկայությունը գտնում ենք կիլիկյան հայտնի գրիչ և մանրանկարիչ Թորոս Ռոսլինի 1256 թ. հիշատակարանում՝ և դարձյալ գրեթե նույնպիսի բովանդակու-

³⁶⁸ ՆՀԲ, 2, 901. ԱԲ, 794. ԳԲ, 2, 574. ՀԲԲ, 4, 452:

թյամբ՝ «Եւ յի՛ս նայեա, Տէ՛ր հաշտակամ» [Հիշ. ԺԳ, 286]: Նկատառելով վերջին երկու նախադասութիւններում գործածված հաշտակամ բառը՝ առնվազն կասկածելի է թվում հաշտ ակամբ-ը, որով ակնհայտորեն այլ իմաստ է ստացվում³⁶⁹:

Ա. Մաթեոսյանի նշման համաձայն՝ սույն հիշատակարանն ինքը քաղել է Գ. Հովսեփյանի կազմած «Յիշատակարանք ձեռագրաց» ժողովածուից: Ստուգելով այս աղբյուրը՝ միանգամայն պարզ է դառնում, որ հաշտ ակամբ-ը առաջ է եկել Հովսեփյանի միջամտութեան հետեանքով. այդ մասին է վկայում տողատակի համապատասխան ծանոթագրութիւնը [Յովսէփեան 1951, 981]: Բանն այն է, որ անվանի բանասերն իր հերթին հիշատակարանը վերցրել է Ա. արք. Սյուրմեյանի ձեռագրացուցակից, որտեղ մեզ հայտնի նախադասութեան քննվող հատվածում տպված է հաշտակամ բառը³⁷⁰: Մնում է միայն ենթադրել, որ նշյալ բառն անհայտ է եղել Գ. Հովսեփյանին մատենագրութեան մեջ վկայված չլինելու պատճառով, որն էլ իր հերթին առաջ է բերել նոր ենթադրութիւն՝ հաշտ ակամբ տարբերակով: Իբրեւ այս վարկածի համար կռիվան՝ կարելի է ընդգծել նաև այն, որ վերևում մեր հիշատակած Կոզմա գրչի 1166 թ. ձեռագիրը Հովսեփյանի այս ժողովածուում արձանագրված չէ, իսկ մյուս՝ 1256 թ. ռուսիյան ձեռագիրը, բնականաբար, դուրս է «Յիշատակարանք ձեռագրաց»-ի այս հատորի ժամանակային սահմաններից:

Այսպիսով՝ կրիիկյան երեք տարբեր գրիչների հիշատակարաններում միանման այս կաղապարի առկայութիւնը հուշում է, որ առնվազն Հռոմկլայում այն գործուն է եղել, իսկ հաշտակամ ածականը հայտնի է եղել ժամանակի գրիչներին:

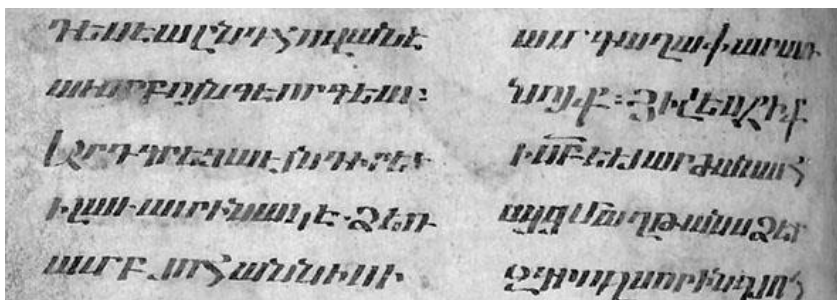
³⁶⁹ Մաշտոցյան Մատենադարանում են այսօր պահվում Կոզմա գրչի և Ռուփինի ընդօրինակած նշյալ Ավետարանները (համապատասխանաբար՝ ՄՄ Հ^մ 7347 և ՄՄ Հ^մ 10450): Բնականաբար, տեղում վերստուգեցինք մեզ հետաքրքրող հատվածը՝ բացառելով որևէ թյուրըմբռնում:

³⁷⁰ Տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հայկ. և Անթիլիասի ու մասնաւորաց, հտ. Բ., կազմեց **Ա. արք. Սիւրմեան**, Հայկ., տպ. Ա. Տէր-Սահակեան, 1936, էջ 6ա:

ՅԱՐՄԱՐԱՀԱՄՅՑ, ԹԵ՛ (Յ)ԱՐԺԱՆԱՀԱՅՑ

1171 թ. Եդեսիայում գրչագրված Ավետարանի հիշատակարանում կարդում ենք. «....յիշեսձի՛ք ի սուրբ եւ յարմարահայց մաղթանս ձեր զգրող սորին զՅովհաննէս եւ զհայրն իմ զՄանուկ քահանայ, եւ զմայր իմ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 200]:

Ընդգծված յարմարահայց բառն այս ձևով արձանագրված է հայերենի բառարաններում՝ չնայած որ բաղադրյալ բառի կառուցվածքն ինքնին խնդրահարույց է. վերջինիս բաղադրիչները ծանոթ են բազմաթիվ այլ բառերից: Օրինակ՝ յարմարագիր «յարմար եւ աջող ի գրութիւն», յարմարակարգ «ունակ դիպող եւ վայելուչ կարգի»³⁷¹, յարմարագործ «հարմար, լավ ստեղծված»³⁷², աղերսահայց «աղերսիւ հայցողական, աղերսական»³⁷³ և այլն: Ենթադրաբար *յարմարահայց-ն էլ պետք է նշանակի «պատեհ կամ հարմար պահին հայցվող»: Սակայն բնագրի հետ համեմատությունը երևան հանեց, որ այստեղ գործ ունենք ոչ թե յարմարահայց, այլ արժանահայց բառի հետ, որն ընդունել է հաջորդող՝ «մաղթանս» բառաձևի ի(յ) նախդիրը (ներգոյական հոլովի իմաստի արտահայտման համար):

Նկ. 10, ՄՄ, Հ^մ 313, 267բ, Եդեսիա, 1171 թ.

³⁷¹ ՆՀԲ, 2, 348

³⁷² ԼՀ.ԳԲ, 204:

³⁷³ ՆՀԲ, 1, 38:

Արժանահայց բառը «ըստ արժանւոյն հայցող կամ հայցեալ. ուստի եւ ընդունելութեան արժանի» մեկնությամբ ժ. դարի երկու վկայությամբ հայտնի է ՆՀԲ-ին³⁷⁴: Վերը բերվող լուսանկարում կարելի է տեսնել բառի գործածությունը (տե՛ս երկրորդ սյունակի երկրորդ և երրորդ տողերը):

ՔԱՀԱԿԻՅ

Նշված բառը վկայված է ժԱ. դարով թվագրվող մի պատառիկում: Ահա մեզ հետաքրքրող հատվածը. «ի ձեռն քահակցի իւր միածնի, փառակցի նորոգաւղին յաւիտենից յաւիտեանս. ամէն» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 133]:

Իբրև նորագյուտ բառ՝ այն տեղ է գտել նաև Վ. Խաչատրյանի մի հոգևածում³⁷⁵: Սակայն այս բառի իսկությունը մեզ կասկածելի թվաց նախ իր կազմությամբ, ապա և իմաստով: Պատառիկը տեղում ստուգելով՝ համոզվեցինք, որ հմուտ ձեռագրագետ Ա. Մաթևոսյանը միասին է կարդացել պատառիկի Աա երեսի ի ձեռն քահա /// և Աբ երեսի /// կցի իւր տառաշարքը, որի հետևանքով ստացվել է *քահակից բառը: Սակայն ինչպես ցույց են տալիս պատառիկի եզրահատումը և տառերի չափն ու դիրքը, պատառիկը նախապես երկսյուն է եղել, որն ավելի ուշ եզրահատվել է ձեռագրի կազմի չափով՝ որպես պահպանակ գործածելու նպատակով: Ըստ այսմ՝ բառի քահակից ընթերցումը, մեր կարծիքով, համոզիչ չէ: Ամենայն հավանականությամբ, կտրված հատվածում եղել է քահանայ բառը՝ «ի ձեռն քահանայի///» ձևով (հմտ. «ի ձեռն Կոստանդեա իրիցու» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 221], «ի ձեռն սուրբ հայրապետին» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 465] և այլն):

³⁷⁴ ՆՀԲ, Ա, 355:

³⁷⁵ Վ. Խաչատրյան, «5-11-րդ դարերի ձեռագրերի հիշատակարանների բառապաշարը», էջ 44:

Նկ. 11, եզրահատված պատառիկ, ՄՄ Հ^մ 7048, պիպ. Աա

Ամփոփ ձևով ներկայացնենք ևս մի քանի ճշգրտում՝

Գանազործել փխ. գունազործել³⁷⁶ - «.... ի հաւաքեալ սակս այնորիկ յոքնակի եւ մեծ ջանիւ, աշխատութեամբ, եւ գանազործել ոգևով չափ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 309]:

Թերևս, «ջանք թափել, ճիգ գործադրել» իմաստն է՝ գուն «ջանք, ճիգ» արմատից³⁷⁷:

Զոռայր փխ. գոռայր³⁷⁸ - «....եկն առ ստորոտով Սուրբ լերինն, զոռայր ընդդէմ սպարապետին Հայոց Ռուբինայ եւ լսէր խստագոյն պատասխանիս իսմանէ (ուղղելի՛ ի նմանէ - Խ.Հ.)» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 236]:

Գոռամ բայի անցյալ անկատար ձևն է:

Կռահիւսակ փխ. եռահիւսակ - «....որ եւ մեծաւ փափագանաւք եւ կռահիւսակ սրտիւ ստացաւ զսուրբ Աւետարանս ի յարդար ընչից իւրոց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 85]:

³⁷⁶ Հմմտ. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Ե., կազմեց՝ Եգանեան Օ., խմբագրութեամբ՝ Քեօսէան Յ., Ղազարոսեան Ա., Հայրապետեան տ. Շահէ քիյ., ցանկերը կազմեց՝ Դեռիկեան Վ., Երեւան, 2009, սիւն 409:

³⁷⁷ Տե՛ս ՀԱԲ, 1, 592:

³⁷⁸ Հմմտ. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. Թ., կազմեց Ն. արքեպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1979, էջ 350:

Թեև բնագիրը ստուգելու հնարավորություն չունենք³⁷⁹, սակայն առավել հավանական ենք համարում այստեղ եռահիսակ բառի գրությունը, որն արձանագրված է նաև հայերենի բառարաններում³⁸⁰:

Համաղնչեալ *փխ*. Համաղնչեալ ³⁸¹ - «....աստուածիմաստ բղխեալ ազգի-ազգի որակ բանիցս ի մի **Համաղնչեալ** առ որս գերագոյն գտաւ քան յոգնիմասացն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 319]:

Մեղապար *փխ*. մեղապարտ³⁸² - «....քո սուրբ թաղմամբդ եւ յարութեամբդ ողորմեա՛ Հայրունկի մեղապար գրչի եւ եղբարց իմոց» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 324]:

Ումեճանակ *փխ*. նումեճանակ³⁸³ - «....պատիրագործ իրառնութիւնսն **ումեճանակ** հարստամիտ այրն, որ Շաւնաւն յորջորջիւր մասամբ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 187]:

Նումեճանակ բառը հայտնի է նաև հայերենի բառարաններին³⁸⁴:

Պողաւա[պա]տիկ *փխ*. պողովատիկ - «....աստուածազարդ բանիւ իբրեւ զսուսեր **պողաւա[պա]տիկ** ի վերայ ազգեր» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 290]:

Ուղիղ փակագծերի մեջ առնված պա տառակապակցությունը տարակուսանքի առիթ տվեց: Ստուգելով հիշատակարանների ժողովածուի աղբյուրը՝ պարզեցինք, որ ձեռագրի նկարագրություն մեջ մեզ հետաքրքրող բառն արտացոլված է պողաւա(պա)տիկ ձևով³⁸⁵: Ըստ ձեռագիրը նկարագրող Ն. արքեպս. Պողարյանի՝ հի-

379 Ձեռագրագուցակում նկարագրությունը միայն համառոտ ձևով է. տե՛ս *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց*, հտ. Ը., կազմեց **Ն. արքեպս. Պողարեան**, Երուսաղեմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1977, էջ 277:

380 ՆՀԲ, 1, 661. ԱԲ, 263. ՀԲԲ, 1, 565 և այլն:

381 *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ*, հտ. Բ., յօրինեց **Խ. Բ. Վ. Սարգիսեան**, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1924, սիւն 850:

382 Նույն տեղում, սիւն 64:

383 **A. K. Sanjian**, *A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States*, p. 619.

384 ՆՀԲ, 2, 452. ԱԲ, 625. ՀԲԲ, 3, 484. ԼՀԳԲ, 217.

385 *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց*, հտ. Է., կազմեց **Ն. արքեպս. Պողարեան**, Երուսաղեմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1974, էջ 414:

չատակարանում բառը գրված է եղել պողավա(պա)տիկ ձևով, որում անհարկի ավելացրած պա տառակապակցությունն ինքը կոր փակագծերի մեջ է առել: Հիշատակարանի վերջին հրատարակության ժամանակ այս փակագծերի իմաստը չի ըմբռնվել և փոխարինվել է վնասված հատվածները վերականգնելու նշանակություն ունեցող ուղիղ փակագծերով: Հավելենք, որ պողովատ «պողպատ» և նրանից բաղադրված պողովատիկ «պողպատ, պողպատե սուր» բառերը վաղուց հայտնի են և գրանցված հայերենի բառարաններում³⁸⁶:

Առավել հետաքրքիր է այս բառի գրություն եղանակը. հայտնի է, որ պողովատ բառը պահլավական փոխառություն է՝ ենթադրյալ *pōlavāt կամ *pōlāpat ձևից³⁸⁷, և եթե այս բառը հիշատակագրի սովորական վրիպակ է, ապա պողովատ բառատարբերակը կարող է այդ փոխառության վաղ ձևի արտահայտություն լինել:

Բառային այս կարգի ճշտումները ցույց են տալիս, որ տպագիր հիշատակարաններում վրիպակներ, սխալագրություններ կարող են առաջանալ տարբեր պատճառներով՝ պարզ անուշադրություններից մինչև սկզբնաղբյուր ծառայած հրատարակությունից³⁸⁸ եկող սխալներ: Ահա թե ինչու գրավոր այս հուշարձանների հրատարակությունը (առանձին կամ նկարագրությանը կից³⁸⁹) հա-

³⁸⁶ ՆՀԲ, 2, 658. ԱԲ, 699. ՀԲԲ, 4, 113:

³⁸⁷ ՀԱԲ, 4, 96:

³⁸⁸ Ինչպես հայտնի է, բազմաթիվ հիշատակարաններ տպագրվել են տարբեր ուղեգրություններում, ժողովածուներում, օրագրային բնույթ ունեցող երկերում, գիտական հանդեսներում, պարբերականներում կամ մամուլում: Քիչ չեն նաև հիշատակարանների պարունակող անտիպ երկերը: Հիշատակարանների ժողովածուների հրատարակության ժամանակ, ձեռագրերից զատ, այս նյութերը նույնպես հաճախ ծառայում են իրրև սկզբնաղբյուրներ, հատկապես այնպիսի դեպքերում, երբ բուն ձեռագիրը կորսված է, կամ բացակայում են նրա մասին տեղեկությունները:

³⁸⁹ Թերևս, սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ այս տեսանկյունից բնագրերի (իմա՝ նկարագրություններին կից հիշատակարանները) հրատարակության ամենից արդյունավետ ուղին Մատենադարանի Ձեռագրագիտության բաժնում ձեռագրերի նկարագրության եղանակն է: Բաժնի համակարգված աշխատանքի շնորհիվ այնպես է ստացվում, որ յուրաքանչյուր ձեռագրի նկա-

տուկ ուշադրութիւնն է պահանջում: Ընդ որում՝ ավելորդ չենք համարում ընդգծել այն, որ հիշատակարանների հրատարակութեան ժամանակ բնագրում առկա գրչական սխալները, հնչյունական, բառային և քերականական բոլոր դրսևորումները պետք է արտացոլեն այնպես, ինչպես բնագրում են վկայված: Անհնարինութեան դեպքում պարտադիր պետք է լինեն համապատասխան ծանոթագրութիւններ: Միևնույն ժամանակ ուղիղ փակագծերում ([]) առնված վերականգնումներից պետք է հստակ լինի՝ վերականգնումն արվել է բնագրային մասի վնասված մասն արտացոլելով, թե՞ հիշատակագիրների թույլ տված լեզվական սխալները լրացնել-ճշտելու նպատակով:

Վերոնշյալ խնդիրներին առավել մանրամասն մտադիր ենք անդրադառնալ հիշատակարանների լեզվական քննութեան առիթով, սակայն համոզված ենք, որ բառային ճշտումների համատեքստում մեր այս դիտարկումն ավելորդ չէ, քանի որ նշվածի անտեսումով ևս «կեղծ» բառեր են առաջանում:

րագրութիւն «Մայր ցուցակ»-ի հերթական հատորում հրատարակվելուց առաջ երկիցս, երբեմն էլ երկիցս բնագրով ստուգվում և վերստուգվում է՝ նվազեցնելով սխալների և փոխանակների հավանականութիւնը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ամփոփելով ուսումնասիրությունը՝ կարող ենք արձանագրել, որ հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները պարունակում են հարուստ բառանյութ և շարունակում են մնալ հետազոտողների, տվյալ դեպքում՝ բառարանագիրների, ինչպես նաև պատմական բառագիտության հարցերով զբաղվող մասնագետների ուշադրության կենտրոնում: Հատկանշելի է, սակայն, որ չնայած վերջին տարիներին լույս տեսած բառարաններում և առանձին բառացանկեր պարունակող հոգվածներում տարբեր դարաշրջանների հիշատակարանային նյութերից գրանցվել են մեծաթիվ նորագյուտ բառեր, այնուամենայնիվ գրավոր այս հուշարձանների բառամթերքը տակավին սպառված չէ:

Անկասկած է, որ մի կողմից հիշատակարանների ժանրային ձևավորված ավանդույթը, իսկ մյուս կողմից գրավոր խոսքի ընդհանուր առմամբ պահպանողական բնույթը զգալիորեն ազդել են հիշատակագիրների շարադրանքի վրա, և վերջիններս, անկախ ժամանակից, ըստ հնարավորի ձգտել են գրաբարով շարադրել իրենց հիշատակարանները: Այս ամենի արդյունքում քննվող աղբյուրների լեզուն, այդ թվում՝ նրանց բառապաշարը հիմնականում գրաբարատիպ կամ գրաբարախառն է ստացվել՝ ինչ-որ առումով հակադրվելով նաև հայերենի զարգացման բնականոն ընթացքին: Ահա թե ինչու հին հայերենի տարբեր մակարդակներից շեղումները և միջինհայերենյան շրջանին կամ ժողովրդախոսակցական լեզվին բնորոշ ուղղագրական-հնչյունական, քերականական, լեզվաոճական ձևերի կամ բառերի կիրառությունները հիշատակագիրների գրավոր խոսքում առաջին հերթին դիտում ենք որպես գրաբարի ոչ բավարար իմացություն, ապա և ժամանակի կենդանի խոսքի և բարբառների բնական ազդեցության հետևանք: Ընդ որում՝ նկատելի է, որ թեև այդ ազդեցությունը ժամանակի ընթացքում միմիայն աճել է, և արձանագրվել են հետգրաբարյան լեզվափոփոխություն բնորոշ զանազան իրողություններ, այնուամենայնիվ որակական առումով դրանք էապես չեն

փոխել հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզվական ընդհանուր նկարագիրը:

Այս ամենը մեզ թույլ է տալիս ասել, որ քննվող դարաշրջանների հիշատակագիրների բառապաշարը բավական անմիօրինակ է. հայերենի շրջանաբաժանման տեսանկյունից՝ այն հնարավոր է բնորոշել իբրև լեզվական միայն կոնկրետ մի փուլի արտահայտություն, և ինչպես նշել ենք աշխատանքում, նույնիսկ բառարանագիրներն այս հարցում միասնական սկզբունք չեն որդեգրել: Մենք փորձել ենք տարանջատել այն բառաչերտերը, որոնք այս կամ այն չափով առանձնանում են մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի հիշատակագիրների գրավոր խոսքում: Ըստ այսմ՝ հատկանշել ենք համահայերենյան, գրաբարյան և միջինհայերենյան բառաչերտերը և ներկայացրել դրանց առանձնահատկությունները՝ որոշ դեպքերում ավելի մանրամասն քննելով դրանք: Մասնավորապես, հատուկ ուշադրություն ենք դարձրել ոչ միայն գրաբարյան, այլև միջինհայերենյան իրողությունների, այդ թվում՝ բարբառային, ժողովրդախոսակցական և փոխառյալ բառերի դրսևորումներին քննվող շրջանի հիշատակարաններում:

Գրչաշխարհի ներկայացուցիչների բառապաշարի քննությունը վերհանեց նաև մեկ այլ ուշադրավ երևույթ, որն առայժմ առանձին ուշադրության էջն արժանացել հետազոտողների կողմից: Խոսքը հիշատակագիրների բառապաշարի վրա գրական տարբեր երկերի հնարավոր ազդեցության մասին է: Ինչպես ցույց են տալիս մեր քննության արդյունքները, միջնադարյան գրիչների մի մասը քաջածանոթ է եղել ոչ միայն Սուրբ Գրքին, այլև հայ մատենագրությանը: Հիշատակարաններում Սուրբ Գրքից արվող մեծաթիվ մեջբերումներից զատ՝ որոշ գրիչներ աչքի են ընկնում նաև գրական տարբեր երկերում եղակի օրինակներով գործածված բառերի նոր կիրառություններով, իսկ երբեմն էլ առանձին հատվածներ քաղում այդ նույն երկերից և միահյուսում սեփական հիշատակարաններին: Այս տեսանկյունից առանձնանում են հայ միջնադարի լավագույն մտածողներից աստվածաբան և եկեղեցական գործիչ սուրբ Գրիգոր Նարեկացու երկերը և հատկապես նրա «Մատեան ողբերգության» պոեմը,

որոնցում կիրառված տասնյակ բառեր, ոճեր, մինչև անգամ ամբողջական հատվածներ տեղ են գտել տարբեր գրիչների հիշատակարաններում: Նույն երևույթը հանդիպում է նաև մատենագրական այլ երկերի պարագայում: Երբեմն էլ այդ երկերի ազդեցությունը հիշատակագիրներն իրենք էլ նոր բառեր են կերտել:

Հիշատակարանների բառապաշարն առանձնանում է նաև նորահայտ կամ նորաստեղծ բառերի կիրառություններով: Բառարանային նյութի հիման վրա վիճակագրական որոշ տվյալներ վկայակոչելով՝ արդեն իսկ ընդգծել ենք, որ քննվող գրավոր հուշարձանները և դրանց հեղինակները, անկասկած, իրենց ներդրումն են ունեցել հայերենի բառապաշարի հարստացման գործում: Հազարավոր նորագյուտ բառեր համալրել և շարունակում են համալրել բառարանները կամ բառարանային բնույթի երկերը: Ասվածի լավագույն օրինակը նաև ներկա ուսումնասիրությունն է՝ իր բառարանով, որում տեղ է գտել 1000-ից ավելի նորահայտ բառ կամ եզակի օրինակներով արդեն իսկ հայտնի բառերի նոր վկայություններ:

Նորահայտ կամ նորաստեղծ բառերի գերակշիռ մասը ածականներ են, որոնք, իբրև տարատեսակ մակդիրներ, գործածվել են հիմնականում կենցաղը, առօրյան, պատմական դեպքերն ու դեմքերը բնորոշելու նպատակով: Սրանով էլ պայմանավորված է այն հանգամանքը, որ մի շարք բառեր դիպվածային (օկազիոնալ) բնույթ ունեն և սահմանափակվում են տվյալ կիրառությունում միայն: Իսկ որոշ բառեր էլ, որոնք իրենց կազմությունը դյուրընկալ են և դիպուկ, անցնում են հիշատակարանից հիշատակարան և նոր կիրառություններ ունենում:

Մեր առանձնացրած բառերը կազմության առումով հիմնականում ունեն գրաբարատիպ կաղապարներ: Ամենից տարածվածը «արմատ + արմատ» կամ «արմատ + հոդակապ + արմատ» կաղապարներն են կամ դրանց ենթատեսակները, որոնք հաջորդությունը գործածվում են նաև ժամանակակից հայերենում: Դիտելի է, որ բառաբարդման եղանակն ամենից ավելի ակտիվն է բառակազմության ընթացքում:

Ուսումնասիրություն մեջ առանձնացրել և արժեքորել ենք ոչ միայն նորաստեղծ բառերը, այլև բառերի նորահայտ վկայությունները՝ ընդգծելով վերջիններիս դերը պատմական բառագիտության տեսանկյունից: Մեծ տեղ ենք հատկացրել նաև այն բառերին, որոնք, առանց մատենագրական վկայությունների, տեղ են գտել հայերենի տարբեր բառարաններում: Արդյունքում հնարավոր է եղել ճշտել կամ հստակեցնել տասնյակ բառերի գործածության ժամանակը՝ առնվազն հիշատակարանային նյութի հիման վրա:

Քարտագրված, ապա և բառարանագրված բառերի շարքում նկատվել են նաև որոշ վրիպակներ, որոնցից առավել հատկանշական մի քանի օրինակի սրբագրումով ընդգծել ենք գրավոր այս հուշարձանների հրատարակմանն առնչվող սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ գործոնները:

Այսպիսով՝ ինչպես փաստվում է ներկա ուսումնասիրությամբ և նրան հաջորդող բառարանով, հայերեն ձեռագիր հիշատակարանները լեզվաբանական հետաքրքրություն ներկայացնող տարբեր իրողություններով խիստ հարուստ գրավոր հուշարձաններ են, որոնք, որպես «գանձ պատռական» առատ նյութերով շարունակելու են վարձատրել «ճարտարաբան լողորդ»-ներին:

THE LEXICON OF THE COLOPHONS OF ARMENIAN MANUSCRIPTS OF THE 9TH-15TH CENTURIES

SUMMARY

Our study reveals that the colophons of Armenian manuscripts contain rich lexical material and continue to remain in the spotlight of researchers, lexicographers as well as specialists engaged in the study of issues of historical lexicology. It should be noted, however, that although the lexicological works and articles containing separate glossaries published in recent years have registered numerous newfound words from colophon materials of various periods, nevertheless, the lexical material of this written monuments can no way be considered as exhausted.

Undoubtedly, on the one hand, the genre-based tradition of the Armenian colophons, and on the other hand, the conservative nature of the written speech in general, significantly influenced the narration of scribes, and the latter, regardless of the time, strove as best as possible to write their colophons in Old Armenian (known also as Grabar). As a result of all this, the language of the examined sources, including their lexicon, turned out to be mainly Old Armenian-type or mixed-Old Armenian, in a way contradicting the normal process of the development of Armenian. It is known that the chosen period, i.e., the 9th-15th centuries, coincides with the intermediate, early middle and partly late middle periods of the development of the Armenian language, which, virtually, should have provided an opportunity to reveal the registered changes in the written speech of the scribes at least from the period before and until the end of the formation of the Middle Armenian language. However, as it has been mentioned, the written speech of the scribes is mostly of Old Armenian-type.

That is the reason why the deviations from different levels of Old Armenian and the usage of orthographic-phonetic, grammatical, lexical-stylistic forms or words typical of the Middle Armenian period or colloquial language in the written speech of the scribes are first of

all observed by us as a result of insufficient knowledge of Old Armenian, then also of the natural influence of live speech and dialects. At that, it is noticeable that this influence has only increased over time, but the general linguistic description of the colophons of Armenian manuscripts has not changed significantly in terms of quality.

All this enables us to state that the lexicon of the colophons of the studied periods is quite divers: from the viewpoint of the distribution of Armenian, it is impossible to characterize it as an expression of only a certain language stage. Even lexicographers have not adopted a common principle in this regard. We have tried to separate the word layers that stand out more or less in the colophons of the period we are interested in. Accordingly, we have distinguished the word layers of the Panarmenian language, Old Armenian and Middle Armenian and presented their peculiarities, in some cases examining them in more detail. In particular, we have paid special attention not only to the Old Armenian, but also to the Middle Armenian realities, including the expression of the dialectal, colloquial and borrowed words in the colophons of the period under consideration.

The examination of the lexicon of the representatives of the scribe's world revealed another remarkable phenomenon, which had not yet received special attention among the researchers. It is about the possible influence of different literary works on the lexicon of copyists. As the results of our examination indicate, some of the medieval scribes were well acquainted not only with the Holy Book, but also with the Armenian literature. In addition to the numerous quotations from the Bible in the colophons, some scribes stand out also with new usages of words applied in unique examples in various literary works, and sometimes take separate excerpts from the same works and weave them into their own colophons. From this viewpoint, the works of St. Gregory of Narek – one of the illustrious thinkers of the Armenian Middle Ages, theologian and ecclesiastical figure, stand out and especially his poem “Book of Lamentations”, from where dozens of words, styles and even complete passages are included in

the colophons of various scribes. The same phenomenon occurs in other bibliographic works, too. Sometimes, under the influence of these works, the authors of the colophons themselves came up with new word formations.

The lexicon of colophons is also distinguished by the usage of newfound or newly created words. Referring to some statistical data based on the lexical material, we have already emphasized that the written monuments under consideration and their authors, undoubtedly, have contributed to the enrichment of the Armenian vocabulary. Thousands of newfound words have been and continue to be added to dictionaries or dictionary-type works. The best example of this is also the current study with its glossary, which contains more than 1000 newfound words or new evidence of already known words with unique examples.

Most of newfound or newly created words are adjectives, which, as various epithets, have been used mainly to describe everyday life, mode of life, historical events and figures. The circumstance is conditioned with this fact that a number of words are incidental (occasional) in nature and are limited only to that certain usage. And some words, which are easy to understand and fit in their composition, pass from colophon to colophon and have new usages.

It should be noted that the words we have singled out mainly have Old Armenian-type patterns in terms of composition. The most common are “root + root” or “root + joint (u/a) + root” templates or their subtypes, which are also used successfully in Modern Armenian. It can be observed that the method of word combination is the most active in word formation process.

In the study, we have singled out and evaluated not only the newly created words, but also the newfound evidence of words, emphasizing their role from the viewpoint of historical lexicology. We have allocated a place for those words which, without bibliographic evidence, have been recorded in various Armenian dictionaries. As a result, it turned out possible to specify or clarify the period of usage of dozens of words, at least on the basis of colophon material.

Among the words catalogued and then lexicographed, several errors were noticed as well, through proofreading some of the most characteristic examples of which we have emphasized the subjective and objective factors related to the publication of these written monuments.

Thereby, as it is evidenced by the current study and the glossary that follows it, the Armenian handwritten colophons present very rich written monuments with various realities of linguistic interest, which as an “honorable treasure” will continue to pay “eloquent swimmers” with abundant materials.

Ա. ԶԵՌԱԳՐԱՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

1. *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հտ. Գ., կազմեց՝ **Օ. Եզանեան**, խմբագրութեամբ՝ **Փ. Անթաբեանի, Յ. Քեօսէեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քիյ. Հայրապետեանի**, ցանկերը կազմեց՝ **Վ. Դեւրիկեանը**, Երեւան, «Մազադար» հրատ., 2007:
2. *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հտ. Ե., կազմեց՝ **Եզանեան Օ., խմբագրութեամբ՝ Քեօսէեան Յ., Ղազարոսեան Ա., Հայրապետեան տ. Շահէ քիյ.**, ցանկերը կազմեց՝ **Դեւրիկեան Վ.**, Երեւան, «Նաիրի» հրատ., 2009:
3. *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ*, հտ. Ա., յօրինեց **հ. Բ. վ. Սարգիսեան**, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1914:
4. *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ*, հտ. Բ., յօրինեց **հ. Բ. վ. Սարգիսեան**, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1924:
5. *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ*, հտ. Զ., յօրինեց **հ. Ս. վրդ. Ճեմճեմեան**, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1996:
6. *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ*, հտ. Ը., յօրինեց **հ. Ս. վրդ. Ճեմճեմեան**, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1998:
7. *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի եւ Ալթիլիսի ու մասնաւորաց*, հտ. Բ., կազմեց **Ա. արք. Սիրմէեան**, Հալէպ, տպ. Ա. Տէր-Սահակեան, 1936:

³⁹⁰ Կրկնությունից և ծավալի անհարկի մեծացումից խուսափելու նպատակով ուսումնասիրության մեջ վկայակոչված գրականության այս ցանկում ներառված չէ «Համառոտագրությունների ցանկ»-ում նշված գրականությունը, որը տրված է գրքի սկզբնամասում:

8. *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց*, հտ. Է., կազմեց **Ն. արքեպս. Պողարեան**, Երուսաղեմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1974:
9. *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց*, հտ. Ը., կազմեց **Ն. արքեպս. Պողարեան**, Երուսաղեմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1977:
10. *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց*, հտ. Թ., կազմեց **Ն. արքեպս. Պողարեան**, Երուսաղեմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1979:
11. *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի*, հտ. Ա., կազմեց **Ս. Տէր-Աւետիսեան**, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1970:
12. **Conybeare F. C.**, *A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum*, London, 1913.
13. **Kévorkian R. H., Ter-Stépanian A.**, avec le concours de **Bernard Outtier** et de **Guévorg Ter-Vardanian**, *Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France, Catalogue*, Bibliothèque nationale de France, Paris, 1998.
14. **Sanjian A. K.**, *A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States*, Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1976.

Բ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. **Աբեղյան Մ.**, *Երկեր*, հտ. 2, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974:
2. **Ալիշան Խ. Ղ.**, *Միտուն. համագրություն հայկական Կիլիկոյ եւ Լեւոն Մեծագործ*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1885:
3. **Ալիշան Խ. Ղ.**, *Հայ-Վենետ կամ յարդնությունը հայոց եւ վենետուց ի ԺԳ-Դ եւ ի ԺԵ-Զ դարս*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1896:
4. **Ալիշան Խ. Ղ.**, *Հայաստանում. պատմություն Հայոց*, հտ. Գ., Վենետիկ-Ս. Ղազար., 1901:
5. *Աղևարկներ միջին գրական հայերենի պատմության*, հտ. Ա, խմբ.՝ **Է. Բ. Աղայանի**, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972:
6. **Աղայան Էդ. Բ.**, *Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1984:
7. **Աղանունի Մ. եպս.**, *Միաբանք եւ այցելութիւն հայ Երուսաղեմի*, Երուսաղեմ, տպ. Սր. Յակոբեանց, 1929:
8. **Աճառյան Հ.**, *Թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը Պօլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ համեմատութեամբ Վանի, Ղարաբաղի եւ Նոր-*

Նախիջևանի բարքառներուն, Մոսկուա-Վաղարշապատ, Լազարեան ճեմարան արելեյեան լեզուաց, 1902:

9. **Աճառեան Հ.**, *Հայերէն նոր բառեր իին մատենագրութեան մէջ*, [հտ. Ա.], Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 1913, հ. Բ., Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 1922:
10. **Աճառեան Հ.**, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հտ. 1-5, Երևան, Երևանի պետական համալսարանի հրատ., 1942-1962:
11. **Աճառեան Հ.**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս I, ՅԵՐԵՒԱՆ, Պետական համալսարանի հրատ., 1940:
12. **Աճառեան Հ.**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս II, Երևան, Հայ-պետհրատ, 1951:
13. **Աճառեան Հ.**, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների. ներածություն*, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955:
14. **Աճառեան Հ.**, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների*, հտ. V, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1965:
15. **Աճառեան Հ.**, *Քննություն Կիլիկիայի բարքառի*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 2003:
16. **Ամալյան Հ. Մ.**, *Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հոլշարձանները (V-XV դդ.)*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1966:
17. **Ամալյան Հ. Մ.**, *Հայ միջնադարյան բառարանագրությունը*, Երևան, «ԱՌՏ» հրատ., 2007:
18. **Այտընեան հ. Ա. վ.**, *Քննական քերականությոն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի հանդերձ ներածությամբ եւ յաւելուածով*, Վիեննա, Միխիթարեան տպ., 1866:
19. **Ամասյան Հ. Մ.**, *Հայկական մատենագիտություն, Ե-ԺԸ դդ.*, հտ. Ա, Ա-Առաքել Սալաձորեցի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959:
20. **Առաքելյան Վ.**, *Գրիգոր Նարեկացու լեզուն և ոճը*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975:
21. **Առաքելյան Վ.**, *Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984:
22. **Ավագյան Ս. Ա.**, *Վիմական արձանագրությունների բառաքննություն*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1978:
23. **Ավագյան Ս. Ա.**, *Վիմագրական պրպտումներ*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1986:
24. **Բաղդյան Հ.**, *Սկևռայի գրչության կենտրոնը*, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2010:

25. **Բաղիկյան Խ. Գ.**, *Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986:
26. **Բաղդասարյան Է.**, «Գևորգ Սկևռացու «Վարքը»», *Բանբեր Մատենադարանի*, թիվ 7, Երևան, 1964, էջ 399-435:
27. **Բիւզանդացի Ն. Ն.**, *Նախնիք*, հրատարակութեան պատրաստեց **Մ. Մինասեանը**, Ժնև, 1996:
28. **Գասպարյան Գ. Կ.**, *Հայ բառարանագրության պատմություն*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1968:
29. **Գուլագարյան Լ. Ա.**, *Հայկական համաբարբառ, Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմություն տալն Արծրունեաց*, գիրք Ա, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Երևան, 2018, գիրք Բ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, 2019:
30. **Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի** *Մատենանոթերգության*, առաջաբանը և քննական բնագիրը՝ **Հ. Թամրազեանի**, Մատենագիրք հայոց, ԺԲ. հատոր, Ժ. դ. Գրիգոր Նարեկացի, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008, էջ 49-605:
31. *Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը*, կազմեց՝ **Գ. Մուրադյան**, Մատենագիրք հայոց, Ժ. հտ., ԺԱ. դ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 85-138:
32. **Գևորգյան Չ.**, «Կիլիկյան Հայաստանը Միջերկրածովյան առևտրային նավագնացության համակարգում (XIII-XIV դդ.)», *Ծովի մշակույթը՝ մարդկության մշակույթն է քաղաքակրթությունների երկխոսությունում*: «Այաս» ծովային հետազոտությունների ակումբի 25-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, 2010 թ. մայիսի 14-16ը, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2011, էջ 28-38:
33. **Գևորգյան Չ.**, «Կիլիկյան հայկական պետությունում հանգրվանած արևմտավրոպացի վաճառականական բնակչության սոցիալական կազմը», *Երիտասարդական 3-րդ գիտաժողովի զեկուցումներ (Երևան, 2017 թ., նոյեմբերի 28-30)*, Երևան, «Արմավ» հրատ., 2018, էջ 107-114:
34. **Գևորգյան Չ.**, «Կիլիկյան Հայաստանում հանգրվանած եվրոպացիների ամուսնություններն ու արտամուսնական պայմանագրերը», *Բանբեր Մատենադարանի*, 24, Երևան, 2017, Երևան, էջ 8-16:
35. *Դիվանի հայ վիմագրության, պր. I, Անի քաղաք*, կազմեց **Հ. Ա. Օրբելի**, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1966:
36. **Եզեկյան Լ.**, *Հայոց լեզվի ճնադիտություն*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 2007:

37. **Զարբհանալեան Գ.,** *Պատմություն հայերէն դպրոցեան ի պէտս ուսմանց ազգային վարժարանաց, Բ. նոր մատենագրություն, Բ. տպ. յաւելուածովք, Վենետիկ, ի տպ. Մխիթարեանց, 1905:*
38. *Շամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ,* մէկ նմանատիպ պատկերով, յառաջարանով եւ յաւելուածներով հրատարակեց **Մ. վրդ. Նշանեան,** Երուսաղէմ, տպ. Սր. Յակոբեանց, 1915:
39. **Խաչատրյան Վ.,** «Քերականական արհեստական անսովոր իրողություններ 17-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններում (1601-1640 թթ.)», *Երիտասարդ լեզվաբանների հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի զեկուցումներ (Երևան, 2012 թ., հունիսի 14-15),* Երևան, «Չանգակ» հրատ., 2012, էջ 142-156:
40. **Խաչատրյան Վ.,** «5-11-րդ դարերի ձեռագրերի հիշատակարանների բառապաշարը», *Երիտասարդ լեզվաբանների հանրապետական III գիտաժողովի զեկուցումներ (Երևան, 2013 թ., հոկտեմբերի 2-3),* Երևան, «Էդիտ Պրինտ» հրատ., 2013, էջ 39-48:
41. **Խաչատրյան Վ.,** «Նորահայտ բառեր 13-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններում», *Ջահուկյանական ընթերցումներ. միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ (Երևան, 2014 թ., հունիսի 11-12),* Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2014, էջ 69-76:
42. **Խաչատրյան Վ.,** «Միջին հայերենում փոխառված բառերի գործածությունը ձեռագրերի 15-րդ դարի հիշատակարաններում», *Հայերենագիտական միջազգային տասներորդ գիտաժողով, 7-9 հոկտեմբերի,* Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2015, էջ 160-169:
43. **Խաչատրյան Վ.,** «12-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարանների բառապաշարը», *Լրաբեր գիտական հոդվածների ժողովածու,* մաս 3, Երևան, «Ճարտարագետ», 2016, էջ 803-809:
44. **Խաչատրյան Վ.,** «Օտար բառերի գործածությունը 13-րդ դարի հիշատակարաններում», *Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան, Լրաբեր գիտական հոդվածների ժողովածու,* մաս 3, Երևան, «Ճարտարագետ», 2016, էջ 965-971:
45. **Խաչատրյան Վ.,** «Օտար բառերի գործածությունը 14-րդ դարի հիշատակարաններում», *Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան, Լրաբեր գիտական հոդվածների ժողովածու,* մաս III, Երևան, Ճարտարագետ, 2019, էջ 759-769:

46. **Խաչերյան Լ. Պ.**, «Գրչության արվեստի» լեզվա-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում (ուսումնասիրություն և բնագրեր), ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1962:
47. **Հակոբյան Թ. Խ.**, *Երևանի պատմությունը (հնագույն ժամանակներից մինչև 1500 թ.)*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1969:
48. **Հակոբյան Թ. Խ.**, *Անի մայրաքաղաք*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1988:
49. **Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախչյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ.**, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հտ. 1-5, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1986-2001:
50. **Համբարձումյան Վ.**, *Լատինաբան հայերենի պատմություն (14-18-րդ դդ.)*, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2010:
51. **Համբարձումյան Վ.**, *Հայերենի բառաքնական և ստուգաբանական ուսումնասիրություններ*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2012:
52. *Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.)*, հտ. Ա, Սլավոնական աշխարհի և Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղութները, խմբ. ՀՀ ԳԱԱ ակադ. **Վ. Միքայելյան**, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2003:
53. **Հարությունյան Խ.**, «Խոնարհումը XIV-XV դարերի հիշատակարանների լեզվում», *Երիտասարդ լեզվաբանների հանրապետական III գիտաժողովի զեկուցումներ (Երևան, 2013 թ., հոկտեմբերի 2-3)*, Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2013, էջ 58-69:
54. **Հարությունյան Խ.**, «14-15-րդ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների բառապաշարի քննություն», *Ջահուկյանական ընթերցումներ, Հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումներ (Երևան, 2013 թ., մայիսի 22-24)*, Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2013, էջ 78-85:
55. **Հարությունյան Խ.**, «Հոլովման համակարգը XV դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում», *Բանբեր Երևանի համալսարանի, բանասիրություն*, թիվ 2 (143), 2014, էջ 123-131:
56. **Հարությունյան Խ.**, «XIV-XV դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզվի հնչյունական հիմնական բնութագիրը», *Բանբեր Մատենադարանի*, թիվ 20, Երևան, 2014, էջ 175-187:

57. **Հարությունյան Խ.,** *XIV-XV դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն*, թեկնածուական ատենախոսություն (անտիպ), Երևան, 2014:
58. **Հարությունյան Խ.,** *Միքայել անվամբ ԺԷ. դարի երկու գրիչ*, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2016:
59. **Հարությունյան Խ.,** «Հայ բառարանագրությունը՝ ԺԸ դարի երկրորդ կեսից սկսյալ, և հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները. նորահայտ բառեր Ժ-ԺԲ դարերի հիշատակարաններից», *ՎԷՄ համահայկական հանդես*, թիվ 4, Երևան, 2017, էջ 157-174:
60. **Հարությունյան Խ. Ա.,** *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները*, Երևան, Մատենադարան, 2019:
61. **Հարությունյան Խ.,** ««Նոր հայկագյան բառարան»-ի Նորայր Բյուզանդացու խմբագրությունը», *Բանբեր Մատենադարանի*, թիվ 27, Երևան, Մատենադարան, 2019, էջ 205-227:
62. **Հարությունյան Խ.,** «Նորահայտ բառեր և բառերի նոր վկայություններ ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում», *Լևոն Խաչիկյան. հաղորդամյակ, նյութեր ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի ծննդյան հաղորդամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի (28-30 հունիսի 2018 թ.)*, Երևան, Մատենադարան, 2019, էջ 90-115:
63. **Հարությունյան Խ.,** «Անձնանունները վիմագրերում և ձեռագրերի հիշատակարաններում. նորահայտ անձնանուններ վիմագրերից», *Սեդրակ Բարխուդարյան-120. գիտական հոդվածների ժողովածու*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատ., 2019, էջ 120-138:
64. **Հարությունյան Խ.,** «Նորայայտ բառեր եւ բառերի նոր վկայություններ ԺԳ. դարի հայերեն ձեռագրերի յիշատակարաններում», *Միոն*, Ապրիլ-Յունիս, 2020, էջ 133-143:
65. **Հարությունյան Խ.,** «Գրիգոր Երևանցի՝ ԺԷ. դարի երկրորդ կեսի մի արդյունաշատ գրիչ. Բ. գրչի հիշատակարանները», *Բանբեր Մատենադարանի*, թիվ 30, Երևան, Մատենադարան, 2020, էջ 365-386:
66. **Հարությունյան Ք.,** «Դարձվածքները Ե-ԺԱ. դարերի հիշատակարաններում», *Երիտասարդ լեզվաբաններ. գիտական հոդվածների ժողովածու*, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2016, էջ 72-79:
67. **Հովսեփյան Լ.,** *Գրաբարի բառակազմությունը*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987:

68. **Հովսեփյան Լ.,** *ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն*, Երևան, «Վան Արյան» հրատ., 1997:
69. **Հովսեփյան Լ. Ս.,** *Գրաբարի բառակազմության վերլուծական տիպը*, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2016:
70. **Ղազարյան Ռ. Ս.,** *Նոր հայկազյան բառարանը*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1972:
71. **Ղազարյան Ս. Ղ.,** *Միջին հայերեն*, գիրք առաջին, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1960:
72. **Մաթևոսյան Ա.,** «Երևանի գրչության կենտրոնները», *Երևանի հորեկյանը. քաղաքի 2750-ամյակի հորեկյանական տարեգրություն*, կազմող-հեղինակ՝ Ա. Խաչիկյան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1972, էջ 113-118:
73. **Մաթևոսյան Կ.,** *Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը*, Սբ. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 1997:
74. **Մաթևոսյան Կ.,** «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների հրատարակության հարցի շուրջ», *Բանբեր Մատենադարանի*, թիվ 29, Երևան, Մատենադարան, 2020, էջ 451-467:
75. **Մախասեան Յ.,** «Հայ գեղջուկի արժույթը. ամանեղեններ եւ կարասի, *Ազգագրական հանդես*, հտ. 2., Թիֆլիս, 1900, էջ 193-230:
76. *Մայր Մաշտոց*, հտ. Ա., գիրք Ա., *Ըստ հնագույն երկաթագիր ձեռագրերի եւ համեմատությամբ Աստուածաշունչ մատենանի, բնագրական եւ կանոնացանկային յաւելումովք*, աշխատասիրություն՝ **Գ. Տեր-Վարդանեանի**, Սբ. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի հրատ., Սբ. Էջմիածին, 2012:
77. **Մանանդեան Յ.,** *Յունաբան դպրոցը եւ նրա զարգացման շրջանները. քննական ուսումնասիրություն*, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1928:
78. **Մարգարյան Ա.,** *Ժամանակակից հայոց լեզու (բառակազմություն, դարձվածաբանություն, բառարանագրություն)*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1990:
79. **Մարգարյան Ա.,** «Նորահայտ բառեր հայերեն ձեռագրերի XIV-XV դդ. հիշատակարաններում», *Պատմաբանասիրական հանդես*, 1993, թիվ 1-2, էջ 25-42:
80. **Մարգարյան Հ.,** «Հայ-վրացական զինակցությունը թուրք-սելջուկների դեմ պայքարում», *Հայոց պատմություն*, հտ. II, *միջին դարեր (IV դար - XVII դարի առաջին կես)*, գիրք երկրորդ (IX դարի կես

- *XVII դարի առաջին կես*), Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2014, էջ 219-239:

81. **Մեյե Ա.**, *Հայագիտական հետազոտություններ*, կազմեց, ֆրանսերենից թարգմանեց և ծանոթագրեց **Մ. Մինասյան**, խմբագրությամբ **Գ. Զահուկյանի**, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1978:
82. *Մխիթարայ բժշկապետի Հեղացույ Ջերմանց մխիթարության*, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազարու, 1832:
83. [Մխիթար Սեբաստացի], *Բառգիրք հայկազեան լեզուի*, Վենետիկ, հտ. Ա., 1749, հտ. Բ., տպ. Ս. Ղազարու, 1769:
84. **Մկրտչյան Է. Լ.**, *Աշխարհաբարի տարրերը միջնադարի գրական հուշարձաններում*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1980:
85. **Մովսես Խորենացի**, *Պատմություն հայոց*, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ **Մ. Աբեղեանի** եւ **Ս. Յարույթյանի**, նմանահանություն, լրացումները **Ա. Բ. Սարգսեանի**, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1991:
86. **Մուշեղյան Ե.**, «Բջինի 1358 թ. արձանագրության մասին», ՀՄՍՌ-ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, 1956 (7), էջ 97-100:
87. **Մուրադյան Ա. Ն.**, *Հունաբան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1971:
88. **Մուրադյան Գ.**, *Հունաբանությունները դասական հայերենում*, Երևան, «Նաիրի» հրատ. 2010:
89. **Մուրադյան Հ. Դ.**, *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն*, հտ. I, *հնչյունաբանություն*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982:
90. **Յովհաննէս Երզնկացի**, *Վիպասանություն գերկնային մարմնոց շարժմանէ, զուսատրուացն, որ ի նմա, եւ զհաստատութենէ երկրի, Նախիջեւան*, 1792:
91. **Յովհաննէս Քոնեցի**, *Յաղագս քերականին*, բնագիրը հրատ. պատրաստեց **Լ. Ս. Խաչիկյանը**, ներածությունը **Լ. Ս. Խաչիկյանի** և **Ս. Ա. Ավագյանի**, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977:
92. **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտոցույ Պատմություն հայոց**, առաջաբանը եւ բնագիրը՝ **Գ. Տէր-Վարդանեանի**, Մատենագիրք հայոց, ԺԱ. հտ., Ժ. դ., Պատմագրություն, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010:
93. **Յովնանեան Խ. Ղ. վ.**, *Հետազոտությունք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, ուսումնասիրությունք եւ քաղուածքներ*, մասն Ա., Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1897:

94. **Յովսէփեան Լ., Ղազարեան Դ.,** «Դիտարկումներ հայերէն ձեռագրերի ԺԴ. դարի առաջին քառորդի յիշատակարանների հատորի առիթով», *Բանբեր Մատենադարանի*, թիվ 28, Երևան, Մատենադարան, 2019, էջ 390-406:
95. **Ներսէս Ծնորիալու** *կամ նրան վերագրուող շարականները*, առաջաբանը եւ համեմատական բնագիրը՝ **Խ. Յարութիւնեանի**, Մատենագիրք հայոց, հտ. ԻԱ., ԺԲ. դ., Ներսէս Ծնորիալի, Գիրք Ա., Երևան, 2018, էջ 927-1198:
96. **Ծահլերդյան Թ.,** *Դասական գրաբարի շարահյուսական ոճաբանություն*, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 2007:
97. *Պատմություն Սեբեոսի*, աշխատասիրությամբ **Գ. Վ. Աբգարյանի**, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979:
98. **Պետրոսյան Հ. Զ.,** *Հայերենագիտական քառարան*, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1987:
99. **Ջահուկյան Գ.,** *Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1954:
100. **Ջահուկյան Գ. Բ.,** *Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը (համառոտ ուղղագիծ)*, Երևան, «Միտք» հրատ., 1969:
101. **Ջահուկյան Գ. Բ.,** *Հայոց լեզվի պատմություն. նախադրային ժամանակաշրջան*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987:
102. **Ջահուկյան Բ.,** *Բարբառային երևույթները հայկական հիշատակարաններում*, Երևան, «Վան Արյան» հրատ., 1997:
103. **Ս. Բարսեղ Կեսարացի**, *Գիրք պահոց*, աշխատասիրությամբ **Կ. Մուրադյանի**, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2008:
104. **Սարգսյան Ա. Բ.,** «Հովհաննես Դրասխանակերտցու «քերթողական արվեստի» շուրջ», *ՊԲՀ*, 1981, թիվ 2, էջ 164-177:
105. **Սիրունյան Տ.,** «Վաղ լատինաբանություններ Քոնայի կենտրոնի թարգմանական երկերում (XIV դ.)», *Հայերենագիտական միջազգային տասներորդ գիտաժողով, 7-9 հոկտեմբերի, 2015 թ.: Չեկոցումների ժողովածու*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2015, էջ 321-332:
106. **Սիրունյան Տ.,** «Հովհաննես Քոնեցու քերականական երկի սահմանումների լատիներեն նախօրինակները», *Բանբեր Մատենադարանի*, թիվ 24, Երևան, 2017, էջ 122-140:

107. *Տեառն Ներսէսի Լամբրոնացոյ Տաքսոնի եպիսկոպոսի Առե-նաբանութիւն եւ թուղթ եւ ճառք*, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազարու, 1838:
108. *Տեառն Ներսէսի Ծնորհալոյ Ողբերգութիւն վիպասանական ի տառից սրբոց (Յիսուս որդի)*, առաջաբանը եւ բնագիրը՝ **Գ. Գասպարեանի**, Մատենագիրք հայոց, ԻԱ. հտ., ԺԲ. դ., Ներսէս Ծնորհալի, գիրք Ա., Երեւան, «Նաիրի» հրատ., 2018, էջ 291-455:
109. **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, «Արաբական ամիրայութիւնները Հայաստանում», *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հտ. III, *Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիսի դարաշրջանում (IX դ. կեսերից մինչև XIV դ. կեսերը)*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1976, էջ 58-69:
110. **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, «Հայաստանի քաղաքական ինքնուրույնությունը VII դարի 30-90-ական թթ., 1. Հայաստանի քաղաքական վիճակը արաբական առաջին արշավանքների ժամանակ», *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հտ. II, *Հայաստանը վաղ ֆեոդալիսի ժամանակաշրջանում*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, էջ 305-309:
111. **Տեր-Ղևոնդյան Վ.**, «Իշխանապետությունը և արաբական աշխարհը», *Հայոց պատմություն*, հտ. II, *միջին դարեր (IV դար - XVII դարի առաջին կես)*, գիրք երկրորդ (IX դարի կես - XVII դարի առաջին կես), Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2014, էջ 342-348:
112. **Տեր-Ղևոնդյան Վ.**, *Կիլիկյան Հայաստանը և Այդուքյան պետությունները (1171-1260)*, Երևան, «Տիր» հրատ., 2017:
113. **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, *Խաչակիրները և հայերը*, հտ. Ա, *Ուսումնասիրություն և թարգմանություններ*, Երևան, 2005:
114. **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, *Խաչակիրները և հայերը*, հտ. Բ, *Պատմա-քաղաքագիտական հետազոտություն*, Երևան, 2007:
115. **Տեր-Վարդանեան Գ. (Յու. Հ. Վարդանյան)**, «Ռ. Ս. Ղազարյան, Հ. Մ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան. հ. Ա (Ա-Կ), Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1987, 420 էջ», *ՊԲՀ*, 1988, թիվ 3, էջ 206-213:
116. **Տեր-Վարդանեան Գ., Ղազարեան Դ.**, «Ակների գրչութեան կենտրոնը և 1331 թուականի նորայայտ Նարեկը», *Էջմիածին*, 2012, Գ. (մարտ), էջ 118-142:
117. **Տեր-Վարդանեան Գ.**, «Լևոն Խաչիկեանի ասկզբունքները եւ Մատենադարանի հայերէն ձեռագրերի Մայր ցուցակի պատրաստման ներկայ ընթացքն ու հեռանկարները», *Լևոն Խաչիկյան. հարյուրամյակ, նյութեր ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի ծննդյան*

- հայրապետական նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի*
(28-30 հունիսի 2018 թ.), Երևան, Մատենադարան, 2019, էջ 35-64:
118. **Տէր-Վարդանէան Գ.**, «Աւաղելի մի թիւրքնկալման առիթով», *Բանբեր Մատենադարանի*, 31 (2021), էջ 350-364:
 119. **Բաֆֆի** (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան), *Կայծեր*, հտ. 2, Երկերի ժողովածու. տասը հատորով, հտ. 5, Երևան, Հայպետհրատ, 1963:
 120. **Փէշտըմալճեան Գր.**, *Բառգիրք հայկազեան լեզուի*, հտ. Ա. (Ա-Կ), Կ. Պոլիս, յՕրթագիւղ, ի տպ. Պօղոսի Արապեան, 1844, հտ. Բ. (Հ-Ֆ), Կ. Պոլիս, յՕրթագիւղ, ի տպ. Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցույ, 1846:
 121. **Քամալյան Ա.**, «Փոխառություն, օտարաբանություն և էկզոտիզմ (տարբերակման փորձ)», *Բանբեր Երևանի համալսարանի, բանասիրություն*, թիվ 2 (17), 2015, էջ 66-80:
 122. **Адонцъ Н.**, *Дионисий Фракийский и арянские толкователи*, Петроградъ, типография императорской академии наукъ, 1915.
 123. **Микаелян Г. Г.**, *История Киликийского Армянского государства*, Ереван, изд. АН Армянской ССР, 1952.
 124. **Castiglioni L., Mariotti S.**, *Vocabolario della lingua latina*, redatto con la collaborazione di A. Brambila e G. Campagna, 4^a edizione, a cura di **P. Parroni**, Milano, Loescher, 2007.
 125. **Dédéyan G.**, *Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés*, vol. 1, *Aux origines de l'état cilicien: Philarete et les premiers Roubeniens*. Vol. 2, *De l'Euphrate au Nil: Le réseau diasporique*, Lisbonne, Fondation Calouste Gulbenkian, 2003.
 126. **S. Der Nersessian**, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century*, jointly prepared for publication with S. Agemian, with an Introduction by Annemarie Weyl Carr, vol. I., Washington, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1993.
 127. **Godefroy F.**, *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle*, t. cinquième, Paris, F. Vieweg, Libraire-Éditeur, E. Bouillon et E. Vieweg, Successeurs, 1888
 128. **Godefroy F.**, *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle*, t. septième, Paris, Emile Bouillon, Libraire-Éditeur, 1892.
 129. **Hübschman H.**, *Armenische Grammatik*, I. Theil, *Armenische Etymologie*, Leipzig, Druck und Verlag von Breitkopf & Härtel, 1897.

130. **Liddell H. G., Scott R.**, *A Greek-English Lexicon*, revised and augmented throughout by Sir H. S. Jones with the assistance of R. Mckenzie, with a revised supplement, Oxford University Press, 1996.
131. **Martirosyan H.**, *Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon*, Leiden-Boston, Brill, 2010.
132. **Moreton M.**, *Pious Voices: Nun-scribes and the Language of Colophons in Late Medieval and Renaissance Italy*, “Essays in Medieval Studies”, 29, 2014 (1), pp. 43-73.
133. **Mutafian C.**, *La Cilicie au carrefour des empires*, t. 1-2, Paris, 1988.
134. **Pianigiani O.**, *Vocabolario etimologico della lingua italiana*, con prefazione F. L. Pullè, [v. 1], A-L, Roma-Milano, Società Editrice Dante Alighieri di Albrighi, Segati e C., 1907.
135. **Schiegg M.**, *Scribes' Voices: The Relevance and Types of Early Medieval colophons*, “Studia Neophilologica” 88 (2016), pp. 129-147.
136. **Tekeyan B. A.**, *Bibliography of Cilician Armenia 1500-2000*, 2nd revised & augmented edition, Quebec, 2001.
137. **Sirinian A.**, “Da Drazark a Roma: una pagina di storia ciliciana nel colofone del manoscritto Arch. Cap. S. Pietro B 77”, in *Bnagirk' yšatakac', documenta memoriae dall'Italia e dall'Armenia. Studi in onore di Gabriella Uluhogian*, a cura di V. Calzolari, A. Sirinian, B. L. Sekiyan, Bologna, Alma Mater Studiorum - Università di Bologna, 2004.
138. **Sirinian A.**, “On the Historical and Literary Value of the Colophons in Armenian Manuscripts”, *Armenian Philology in the Modern Era, from Manuscript to Digital Text*, ed. by V. Calzolari with the collaboration of M. E. Stone, Leiden-Boston, Brill, 2014, pp. 65-100.
139. **Sophocles E. A.**, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B. C. 146 to A. D. 1100)*, New York, Charles Scribner's Sons, 1900.
140. **Van Elverdinghe E.**, “Recurrent Pattern Modelling in a Corpus of Armenian Manuscript Colophons”, *Journal of Data Mining and Digital Humanities*, Special Issue, 2017, pp. 1-7.
141. **Էլեկտրոնային շտեմարան (Արևակ)**
http://www.eanc.net/EANC/search/?interface_language=am

ԲԱՌԱՐԱՆ

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԲԱՌԵՐ ԵՎ
ԲԱՌԵՐԻ ՆՈՐ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
Թ-ԺԵ. ԴԴ. ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

Եւ ընդ բանսն խոռովեց
 և խորհրդ ընդ միտս թե
 Կսի՞ ինչ իցե ողջ ոյնայ
 ստէ ցնա հրշտակն՝ միեր
 չիր մարիամ՝ զի գտեր շնո
 այ՝ և ահա յղասցիր. և
 ես որդի՝ և կոչեացես
 ուն նորա յս՝ նա եղիցի
 և որդի բարձրելոյ կոչե
 և տացէ նմա ամրած զա
 ճ դաւթի հաւրն նորա
 Կազար որեացէ ի վերա յ
 ն յակովբայ ի յաւիտեան
 ազար որութե նորա վախ
 մի լիցի՝ եւ ասէ մարիամ
 շտակն՝ զի արդ լինից ի
 այդ՝ քանզի զայրոջ դիտ
 րաւաստիսանի եւո հրշտա
 ւասէ ցնա՝ հոգի սբ եկես
 ի քեզ՝ և զարբութի բարձր
 ն հովանի լիցի ի վերայ քո
 ն զի և որ ծնանելոցնէ սբէ
 դի այ կոչեացի՝ եւ ահա
 սաբեթ ազգական քո. և
 յղիէ ի ծերութե իւրում
 և մեծ երո՞րդ ամիսէ նորա

ասիկ կամ աղախին տն. եղիցի
 ինչ ըստ բանի քոմ՝ եւ գնացի
 նմանէ հրե շտակն

Եւ յսէ վաստակ մատանց. եղիէ
 լի քանիկի տարտամ եղեղն ազծ
 եւ ձեղ ի վայելումս յաւեա լիցի
 և կամ աղաթից ձերոց ցարդե
 ցի ինչ իտապանն գերեզմանի՝ և
 բոսորացէ յարն վերջին. և նորո
 գեացէ ի արորդում կենաց. յարբու
 թեանն երկնից՝ ամեն

ՅԵՐԵՄԻԱՍ ԵՎ ԵՐԵՄԻԱՍ
 Տառելոյ. եւ ահա հիւսակ դաւա
 նութեանն. համագաղափար
 զուգակշիւ. վսեմացոյ. ինչ
 ապոյ. անեղի. և մշտնջենա
 որի. եւ ութի. նոյնութե. մի
 ութի. հրաշալի. երիսանձնա
 որութե. և միամծութե. հրա
 շահասան և հիացոցանն զ
 զարբութե. փառս վեր առա
 քեմ ի ներկայս. և առ յապ
 այն՝ յաստիս. և յապառնին
 յաժմոս. և ի հանդերձեալս
 յաւիտեանս յաւիտենից՝ ամ
 և ստանաւ սկզբնաւորեալ

ԲԱՌԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Մինչ բուն բառարանին անցնելը, հարկ ենք համարում երկու խոսք ասել վերջինիս կազմության սկզբունքների մասին:

Ուսումնասիրության մեջ առիթ ունեցել ենք նշելու, որ հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները եղել և շարունակում են մնալ բառարանագիրների ուշադրության կենտրոնում: Մեր խոսքերի հավաստիքը կարելի է գտնել հայերենի պատմական բառապաշարի տարբեր շերտերն արտացոլող մեծ ու փոքր բառարաններում, ինչպես նաև գրավոր աղբյուրներին բառապաշարին նվիրված հոգվածներում: Սրանով հանդերձ տակավին վաղ է հիշատակարանների ամբարած և պատմական բառագիտության տեսանկյունից որոշակի հետաքրքրություն ունեցող բառամթերքը սպառված համարելը: Որպես ասվածի օրինակ՝ կարելի է դիտարկել նաև սույն ուսումնասիրություն-բառարանը, որը նույնպես չի հավակնում սպառիչ լինելուն առանձնացված ժամանակահատվածի հիշատակարանների բառապաշարի քննության տեսանկյունից: Պատճառն այն է, որ աշխարհասփյուռ ձեռագրական մեծ ու փոքր հավաքածուներում, մասնավոր անձանց մոտ պարբերաբար ի հայտ են գալիս հայերեն նոր ձեռագրեր, որոնք իրենց հետ բերում են նաև նոր հիշատակարաններ: Մեծաթիվ հիշատակարաններ էլ տարբեր ժամանակներում տպագրվել են հայկական և արտասահմանյան գիտական հանդեսներում, ուղեգիրների երկերում, մամուլում, ձեռագրացուցակներում և այլուր, սակայն տարբեր պատճառներով դեռևս տեղ չեն գտել հիշատակարանային ժողովածուներում: Արդյունքում ավելանում է ոչ միայն հի-

չատակարանների թիվը, այլև նրանց տրամադրած լեզվական նյութը³⁹¹:

Այս ամենով պայմանավորված՝ ներկա աշխատանքում երբեմն օգտվել ենք ոչ միայն տպագիր ժողովածուներից, այլև վերոնշյալ հրատարակություններից կամ առանձին ձեռագրերից, դրանցից քաղել, ուսումնասիրել և սույն բառարանում զետեղել մեզ հետաքրքրող նյութը: Ըստ այսմ՝ առանձին բառահոգվածներում հղումները ոչ թե հիշատակարանային ժողովածուներին են, այլ տպագիր այլ նյութերին: Դրանցից են SIRINIAN 2004-ը³⁹², Երուսաղեմի և Մխիթարյան միաբանության վենետիկյան ձեռագրացուցակների որոշ հատորներ³⁹³:

Բառարանում նախ տրվում է գլխաբառը, որին հաջորդում է բառի խոսքիմասային պատկանելությանը վերաբերող համապատասխան նշումը՝ ընդունված համառոտագրությունների սկզբունքով՝

ա. – ածական

գ. – գոյական

դերբ. – դերբայ

³⁹¹ Հիշատակարանային հատորների լրամշակման և դրանց հրատարակման հեռանկարների և անելիքների առումով մանրամասն տե՛ս **Գ. Տեր-Վարդանեան**, «Լեւոն Խաչիկեանի սկզբունքները եւ Մատենադարանի հայերէն ձեռագրերի Մայր ցուցակի պատրաստման ներկայ ընթացքն ու հեռանկարները», *Լեւոն Խաչիկեան. հայդարանայակ, նյութեր ակադեմիկոս Լեւոն Խաչիկեանի ծննդյան հարյուրամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի* (28-30 հունիսի 2018 թ.), Երևան, Մատենադարան, 2019, էջ 35-64:

³⁹² **A. Sirinian**, “Da Drazark a Roma: una pagina di storia ciliciana nel colofone del manoscritto Arch. Cap. S. Pietro B 77”, in *Bnagirk' yiřatakac' documenta memoriae dall'Italia e dall'Armenia. Studi in onore di Gabriella Uluhogian*, a cura di V. Calzolari, A. Sirinian, B. L. Sekiyan, Bologna, Alma Mater Studiorum - Università di Bologna, 2004, pp. 67-95.

³⁹³ Վնտկ ցուց., Չ. - *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վնետիկի*, հտ. Չ., յօրինեց **հ. Ս. վրդ. Ծնծնծնեան**, Վնետիկ-Ս. Ղազար, 1996: Վնտկ ցուց., Ը. - *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վնետիկի*, հտ. Ը., յօրինեց **հ. Ս. վրդ. Ծնծնծնեան**, Վնետիկ-Ս. Ղազար, 1998: Եղմ ցուց., Է. - *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց*, հտ. Է., կազմեց **Ն. արքեպս. Պողարեան**, տպ. Սրբ Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1974:

թ. — թվական

մ. — մաքայ

ն. բ. — ներգործական բայ

չ. բ. — չեզոք բայ

Անստույգ նշանակության բառերի դեպքում գործածել ենք անստ. նշ. կապակցությունը, երբեմն բառիմաստը փորձել ենք կռահել նախադասության ընդհանուր մտքից, այդ պատճառով մի քանի բառի բացատրություն կողքին դրել ենք ^(°) նշանը: Նվազական, փաղաքշական բառերը, որոնք հիմնականում ձևավորված են -ակ, -իկ և -ուկ վերջածանցներով, ունեն նվզկ. համառոտագրումը: Փոխաբերական նշանակության համար գործածել ենք փխբ. հապավումը: Եթե բառը վկայված է ուղղագրական շեղումով, աղավաղված կամ վնասված գրությունը, ապա գլխաբառում նշել ենք բառի գրության ճիշտ կամ վերականգնված տարբերակը, մինչդեռ հիշատակարանային վկայությունն անփոփոխ ենք թողել: Աւ եւ օ բառերի ուղղագրական հաճախագեղ խառնաշփոթից խուսափելու համար գլխաբառերը միշտ նշել ենք օ գրությամբ, իսկ բնագրական վկայությունը դարձյալ թողել ենք անփոփոխ: Խոսքիմասային սակավաթիվ փոխանցումների պարագայում նշել ենք ինչպես բուն, այնպես էլ այլ կիրառությամբ արձանագրված խոսքի մասը:

Բառարանը պարունակում է 1364 բառահոդված, որոնց թվում են ինչպես առանձին բառեր, այնպես էլ դարձվածային միավորներ: Դրանցից 923-ը արձանագրված չեն տպագիր բառարաններում, իսկ մնացյալ 441-ը տարբեր առումներով լրացնում են պատմական բառագիտության տվյալները, հարստացնում եզակի օրինակներով բառարանագրված բառերի վկայությունները (մանրամասն տե՛ս § 4.1.): Ընդ որում՝ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ նախկինում արդեն իսկ բառարանագրված այդ 440 բառերի նորահայտ վկայությունները՝ գլխաբառերով հանդերձ, մեր բառարանում տեղ են գտել հետևյալ երեք հիմնական սկզբունքների համաձայն՝

Ա. Բառեր, որոնք բառարաններում վկայված են մեկ օրինակով, և ձեռագրերի հիշատակարանները տրամադրում են դրանց լրացուցիչ վկայություններ: Այս դեպքում գլխաբառին հաջորդում են բացատրությունը, հիշատակարանային օրինակը, ապա հաջորդ տողում նշվում է այն բառարանը, որում արձանագրված է այդ մեկ վկայությունը: Օրինակ՝

ԱՂԷՏԱԿՈՄ, ա., աղետալի, աղետավոր. «Ի
յայսպիսի դառն եւ աղետակոծ ժամանակիս
ես՝ նուստս ի գոչաւորաց Կարապետ
հահանայ, սկսայ զգիրս» [Հիշ. ԺԳ, 579]:

◆ Մեկ վկայությամբ՝ ԼՀ. ԳԲ, 24:

Բ. Բառեր, որոնք բառարանագրությունը հայտնի են ավելի ուշ վկայություններով, մինչդեռ հիշատակարաններն ավանդում են դրանց վաղ կիրառություն օրինակներ: Այս դեպքում նույն սկզբունքով նախ տրվում է գլխաբառը, բառի բացատրությունը, ապա հիշատակարանային օրինակը, իսկ տակը՝ այն բառարանը, որի վկայակոչած եզակի օրինակից ավելի վաղ է հիշատակարանային օրինակը: Այսպես՝

ՀԱՄԱՐԱԳՐԵՆ, ն. բ., համարակալել. «Զսակաւ
աշխատողս զՍոմխաս, որ համարագրեցի նապաղ
ցանկով եւ յառաջնացանկով, զի ծերացեալ էի,
յիշեցեմ ի Քրիստոս» [Հիշ. ԺԳ, 936]:

◆ Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 400:

Գ. Բառեր, որոնք բառարաններում գրանցված են առանց մատենագրական օրինակների, իսկ հիշատակարաններն ավանդում, վավերացնում են այդ օրինակները: Այս պարագայում բառահոգվածի ներքևում նշվում են այն բառարանները, որոնցում բառն ընդամենը արձանագրված է: Այսպես՝

ՀԱՅՐԱՊԱՊ, գ., հորական պապը, հոր հայրը.
«Այժմ, որք օգտիք ի սմանէ, յիշեսցիք.... եւ զհայրապապ
իմ՝ զԻքնատիոս.... զմայրապապ իմ՝ Մանուէլ» [Հիշ.
ԺԴ, Ա, 288, 347]:

◆ Գրանցված՝ ՀԲԲ, 3, 40. ԺՀԼԲԲ, 3, 286. ԱՀԲԲ, 1,
813:

*Որոշ բառեր հիշատակարաններում գործածված են բառարան-
ներին անհայտ իմաստներով: Այս դեպքում բառերի նորիմաստ
կիրառությունները մենք ընդգծել ենք *-ով: Այսպես՝*

*ԴԵՂԻՉ, գ., ծաղկող, նկարող. «Զհաշիկ պատուական
բահանա յիշեցե՛ք ի Տէր, որ առիթ եղեւ դեղելոյս, եւ
զԳրիգոր՝ դեղիչ սորա» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 283]:

◆ Հմմտ. ՀԲԲ, 1, 504:

*Այլ դեպքերում, երբ հիշատակարանային բառերը գրականորեն
որոշ առանձնահատկություններ բառարաններում գրանցված
բառերի համեմատ, ապա տվյալ բառահոգվածի ներքեում կրկին
արվել են համապատասխան նշումներ:*

*Նկատենք, որ մեր բառարանում գրանցված մի շարք բառեր
տեղ են գտել ավելի վաղ մեր հրատարակած հոգվածներում: Որոշ
բառեր էլ, որոնք մենք քաղել ենք հիշատակարաններից, համե-
մատելով տպագիր բոլոր նյութերի հետ, գրանցված ենք գտել
նաև Ալ. Մարգարյանի 1994 թ. և Վ. Խաչատրյանի 2014 թ. հոգ-
վածներում: Սակայն հաշվի առնելով ներկայացվող աշխատանքի
բառարանային բնույթը (գլխաբառ, խոսքիմասային պատկանե-
լությունը վերաբերող նշում, բառի բացատրություն, համեմատու-
թյուն տպագիր բառարանների և այլ աղբյուրների հետ)՝ հիշա-
տակարաններից մեր քարտագրած այդ բառերը ևս ներառել ենք
սույն բառարանում:*

- Ա -

ԱԴՈՆԱՅՈՒԹԻՒՆ, գ., աստ-վածություն. «Փա՛ո՛ւ արդար եւ սեռնեռակն ադոնաութեան» [Հիշ. ԺԳ, 295]:

*ԱԶԱՏԱՄԱՅՐ, ա., ազատ կամ ազնվական իշխանական ծագում ունեցող մայր ունեցող. «Առջի՛ք զսա ազատամայր որդի՛ք լուսոյ աւագանի՛ն մաքրագործի դաս՛ սրբազգեստից եւ ընթերց-ջի՛ք յարժանախումբ ձեր սուրբ հանդէսը» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 103]:

♦Հմմտ. ՆՃԲ, 1, 5:

ԱԶԳԱԶԳԻ, ա., տեսակ-տե-սակ, զանազան (գրբ. *ազգի ազ-գի*). «Ոչ էր արժամանակս ձեռն-տու այսմ արհեստի ի բազում եւ ազգազգի վշտաց ի ներքին եւ յարտաքին թշնամեաց» [Հիշ. ԺԳ, 801]:

ԱԶԳԱՊԱՐ, մ., համընդա-նուր կերպով, միասնաբար. «Ո՛վ սիրալի՛րք վերձանող՛ք բոլոր ազ-գապարն ննջեցելովք, առ որո եւ դո՛ւք ընկալջի՛ք» [Հիշ. ԺԳ, 605]:

ԱԶԳ ՈՒ ՏԱԿ, բրբռ., գ., տոհմ, գերդաստան. «Առդ, եթէ իմոց կամ յաւտարաց կամ էլ ազգեց գէս գիրս խափանել ջանայ ու գէս եկեղեցիս եւ ընդ հարկիս անել

ջանայ, մեր ազգի ու տակի մե-ղաց տէր եղիցի» [Հիշ. ԺԳ, 906]:

♦Գրանցված՝ ՀԲԲ, 1, 11.

ԺՀԼԲԲ, 1, 9. ԱՀԲԲ, 1, 7. ՀԱՅ

ԼԵԶՎԲԱՐԲԲԱՌ, 1, 7:

ԱԽՏԱՐՈՒԺԵԼ, ն. բ., ախտե-րից բուժել, ապաքինել, դարմա-նել. «Մկրտելով յԱմլորդոյն, առ-նելով զհրաշս աստուածավայե-լուսս ընդ հոգւոց եւ զմարմնոց ախտաբուժելով» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 63]:

ԱԾԵԼ

- ԱԾԵԼ Ի ԳՐԻ, գրել, գրառել, շարադրել. «Բայց զո՛ր ածել՛մ աստ ի գրի, զառ եւ աւար եւ զա-րոյննի, կամ զհամարքն ծառայի» [Հիշ. ԺԳ, 362]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 21:

- ԱԾԵԼ Ի ՏԻԿՆՈՒԹԻՒՆ, կնու-թյան տալ, ամուսնացնել. «Առդ, գրեցաւ սա հրամանաւ եւ ծա-խիւմ մեծազգի եւ բարեպաշտու-հի տիկնոջն տիկին Կեռանի... ածեալ ի տիկնութիւն շէղաշուր պարոնին, պարոն ճոֆրէ» [Հիշ. ԺԳ, 329]:

- ԱԾԵԼ ՅՈՂՈՐՄ, ողորմել, գթալ. «Աղաթիւք ձեր առ Տէր մաղթէք, մաքուր վարում յողո՛ւրմ ածէք» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 172]:

ԱԿՆԱԴԻՏԱԿ, ա., ականավոր, ակնառու. «Եւ արդ, գրեցաւ սա ի

յակնադիտակ եւ ի հռչակաւոր մայրաքաղաքս Հոռմ» [Հիշ. ԺԳ, 218, նման՝ Հիշ. ԺԳ, 275]:

♦ *Հմմտ. ՄՀԲ, 23. վկայու-
թյունն անստույգ:*

ԱԿՆԵՐԵՒԱԿ, ա., ակնհայտ, ակներև. «Գերադրական կաթո-
ղիկէ ակներեակ, առգասաւոր
աստուածաւանդ բան բաղձա-
նաց» [Հիշ. ԺԳ, 338]:

ԱԿՆԱՀԱՅՆՅՈՒԹԻՒՆ

- ԱԿՆԱՀԱՅՆՅՈՒԹԻՒՆ ԱՌ-
ՆԵՆ, նայել, խնամել, հոգ տանել.
«ԶԱտարշահն, որ յետ մեր անց-
մանս մեր յիշատակ լինի եւ Աւե-
տարանիս ակնահանեցութիւն առ-
նէ. որք աւգտիք, յիշեցէք ի Տէր»
[Հիշ. ԺԳ, Ա, 454]:

ԱԿՆԱՊԱՐԱՐԱԿԱՆ, ա., ակ-
նապարար, ակնահանո. «Ըստ
հոլովման ընթացից ամանա-
կաց/// աւրակշիռն մղտափա-
րատն, ակնապարարական արե-
տու ստեղծականն արուսեկի»
[Հիշ. ԺԳ, Ա, 415]:

ԱՀԱԼՈՒԿ, ա., վախից լկված,
սարսափահար. «Որ ետ կարո-
ղութիւն տկարիս հասանել ի
գրաւ մատենիս յայսմ ահալլուկ
տարիս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 433]:

ԱՀԱՍԱՐՍԱՓ, ա., զարհուրե-
լի, ահարկու. «Յորմէ լուսեղի-
նացն դաս, ահասարսափ դողու-

թեամբ պարածածկեալ, թեա-
պարին հիասլացիք երագու-
թեամբ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 87]:

♦ *Գրանցված՝ ԺՀԼԲԲ, 1, 30.
ԱՀԲԲ, 1, 19:*

ԱՂԱԽՆԱԶԱԽԱԿ, ա., աղախ-
նուց ծնված, աղախնորդի, հա-
գարացի. «Քանզի յոյժ զաւրա-
ցեալ եղեն կատաղի եւ անաւրէն
ազգ աղախնազաւակ որդոց Հա-
գարու» [Հիշ. ԺԳ, 39]:

ԱՂԱԶԱՅՆ

- ԱՂԱԶԱՅՆ ԱՌՆԵՆ, ձայնել,
կոչել (աղով). «Յայն սակս երե-
ւեցաւ լոյսն ճշմարիտ խաւարե-
լոց անձանց, եւ աղաձայն արար
հովիւն հոգեւոր հաստիս» [Հիշ.
ԺԳ, 720]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,
32:*

ԱՂԲԵՐԱԲՈՒԽ, ա., աղբյուրից
բխող. «Իսկ երկիր բուսաբողբոջ
աղբերաբուխ գետահետեալք
լայնածաւալ մեծ յորդուքեանց»
[Հիշ. ԺԳ, 797]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,
35:*

ԱՂԵՐՍԱՀԱՅՆԱՅ, ա., աղերսա-
լի հայացքով, թախանձալի.
«Առդ, ես՝ ի թափուրս ի գործոց
բարեաց եւ լցեալս ամենայն
յանցանաւք, զերեսս ի մայրն
(այսպէս) եղեալ՝ աղերսահա-

յաց մաղթանամ խնդրեմ յամենեցունց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 191]:

♦*Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 28: Հմմտ. հաջորդի հետ:*

ԱՂԵՐՍԱՀԱՅՑ, ա., աղերսան-
փով հայցվող, աղերսական. «Ձե-
րեսս ի մայր եղեալ աղերսահայց
մաղթանամ խնդրեմ յամենե-
ցունց» [Հիշ. ԺԳ, 218]:

♦*Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 38:*

ԱՂԵՏԱԿՈՄ, ա., աղետալի,
աղետավոր. «Ի յայսպիսի դառն
եւ աղետակոծ ժամանակիս ես՝
նուաստս ի գրչատուրաց Կարա-
պետ ֆահանայ, սկսայ զգիրս»
[Հիշ. ԺԳ, 579]:

♦*Մեկ վկայությամբ՝ ԼՀ. ԳԲ, 24:*

ԱՂԽԱԽՈՐ, ա., գ., ունեցված-
քի, կահ-կարասու տեր, գուցե
նաև գերդաստա՞նի առաջնորտ.
«Ես՝ Հասան Զալալ Դալոյ.... չո-
գա յարեւելս առ արփայն նետո-
ղաց, եւ ի կողմն հիսխոյ՝ տոհ-
միւ աղխատուն իմով անձամբս
վասն խաղաղութեան եկեղեց-
ոյ» [Հիշ. ԺԳ, 311]:

ԱՂՏԱՓԱՐԱՏ, ա., աղտերը
մաքող, մաքրագործող. «Իբր ի
քմբրական փունոյ ընդոստուցեալ
տաղտապմամբ՝ ի սֆանչելի պա-
տուիրանս նորա ուշմաքար նա-

յեցեալ եւ աղտափարատ լու-
սովս հըրհըւեալ» [Հիշ. ԺԳ, 639-
640]:

ԱՂՓԱՃԵՄ, ա., ուսումնական,
բանիմաց, խելացի. «Առ ոտս
աղփանեմ եւ աստուածարդի-
նական վարդապետիս Վանա-
կանի, որ փայլէ ի ժամանակիս
որպէս զաստղ առաւատու»
[Հիշ. ԺԳ, 136]:

ԱՂՔՈՒԹԻՒՆ, գ., ունեցվածք,
կարողություն, ինչք. «Պանունեցի
ներոյ եւ արտաքոյ, ընտելուգեալ
ֆարամբք պատուականամ եւ
լուսափայլ մարգարտօք՝ ըստ
աղբութեան իմում» [Հիշ. ԺԳ,
684]:

ԱՄԱԿԱԽՈՐ, ա., վաստակա-
վոր, երախտաւոր. «Փառք եռանձ-
նեա, անեզաբուն, համակեր-
տող.... անկէտ ամակատրին»
[Հիշ. ԺԳ, 614]:

ԱՄԵՆԱԲԱՐԵԱՅԱՊԱՐՏ, ա.
(գերդր. աստ.), ամենից շատ բա-
րիքներ անող, ամենաերախտա-
վոր. «Իսկ նախասացեալ կրաւ-
նաւորն եւ ամենաբարեացա-
պարտն Ստեփաննոս.... կամե-
ցաւ ստանալ իւր գանձ անկո-
ղոպտելի» [Հիշ. ԺԳ, 482]:

♦*Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ, 37:*

ԱՄԵՆԱԲԱՐԵԳՈՐԾ, ա. (գերդր. աստ.), բարի գործերով բոլորից առատ, բազում բարիքներ անող. «Յիշեցե՛ք եւ զամենաբարեգործ եւ զբրիստոսասէր դշխոյ արաքայիս մեր մերոյ» [Հիշ. ԺԳ, 571]:

ԱՄԵՆԱԳՈՎՈՒԹԻՒՆ, գ., ամենաբարձր գովասանությունը, գովք. «Ի թագաւորութեանն հայոց երկրորդի Կոստանդեա, որդի Քրիստոս հանգուցելոյն ամենագովութեանց արժանաւորին, մեծ եւ հզարին եւ ամենամեծ ջամբլին Հայոց՝ պարոն Հեթմոյ» [Հիշ. ԺԳ, 477]:

ԱՄԵՆԱԸՆՏԻՐ, ա. (գերդր. աստ.), ամենից ընտիր, ընտրագույն. «Որդի քրիստոսարեալ եւ ամենաընտիր, երջանիկ եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին եւ թագապահին» [Հիշ. ԺԳ, 641]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 1, 61:*

ԱՄԵՆԱԽՆԱՄՈՂ, ա. (գերդր. աստ.), ամենքին եւ ամեն ինչում խնամող, ամենախնամ. «Շնորհիւ ամենախնամող ողորմութեան Աստուծոյ յանկեալ աւարտեցաւ մատեանս» [Հիշ. ԺԳ, 250]:

ԱՄԵՆԱԿԵՆՅԱՂԱԿԱՆ, ա. (գերդր. աստ.), ամենից կենցաղային. «Ամենակենցաղական կենաց կցորդակիցք» [Հիշ. ԺԳ, 667]:

ԱՄԵՆԱՅՆԱՄԵՂ, ա. (գերդր. աստ.), ամեն ինչում մեղավոր, բազմամեղ. «Զամենայնամեղս Գրիգորէս յիշել աղաչեմ» [Հիշ. ԺԳ, 822]:

ԱՄԵՆԱՆՈՒՇԱԿ, ա. (գերդր. աստ.), ամենից անուշ, ամենաանուշ. «Յամենանուշակ արաքայուքեանն անդադար փառաւորել զամենասուրբ Երրորդութիւնն յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն» [Հիշ. ԺԳ, 435]: «Գծագրեցաւ վսեմական, անբաղդատելի, ամենանուշակ, աստուածահրաշ... մշտահոս վտակս» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 342]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 27.*

ՍԳ.ՆԲՀԼ, 44, ՀԲԲ, 1, 64:

ԱՄԵՆԱՌԱՔԻՆԻ, ա. (գերդր. աստ.), ամենից առաքինի, խիստ ազնիվ կամ ամեն ինչում առաքինի. «Զհոգիասէր սրբազանն եւ զմաքափայլեալն ի վարս պարկեշտութեան զամենաառաքինի Յոհաննէս» [Հիշ. ԺԳ, 176]:

ԱՄԵՆԱՍԽԱՆ, ա. (գերդր. աստ.), ամենից սխալ, սխալաշատ. «Զեռամբ Թորոս ամենասխալ եւ բազմաբիծ դատապարտի» [Հիշ. ԺԳ, 224]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 66:*

ԱՄԵՆԱՎՐԴՈՎ, ա. (գերդր. աստ.), ամենից ավելի վրդով-

ված, խոռվահույզ. «Յիշեսցի՛հ....
զմեծ հոռետորն Ներսէս վարժիչ իմ
ամենավրդովս անձին» [Հիշ. ԺԳ,
554]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,
67:

ԱՄԵՆՈՂՈՐՄԱԾ, ա. (գերդր.
աստ.), ամենից ողորմող, ամե-
նագութ, բագումողորմ. «Ամենո-
ղորմած, անոխակալ, անյիշա-
շար, փաղցր եւ երկայնամիտ»
[Հիշ. ԺԳ, 307]:

♦Գրանցված՝ ԱԲ, 29.
ՍԳ.ՆԲՀԼ, 47, ՀԲԲ, 1, 67:

ԱՄՊՐՈՊԱՄԱԾ, ա., 1. ապա-
մած, 2. փխբ. Դառն, դժվար.
«Յայսմ ամպրոպամած եւ ի
վրդովուտ ժամանակի՝ ի սոյն
ամի, յորում կարգեցա՛մ զքուա-
կանա» [Հիշ. ԺԳ, 40]:

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻԻՆ

- ՅԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻԻՆ ԶՈՒԳԵԼ
ամուսնանալ. «Զուգեալ յամուս-
նութիւն բարի թագաւորին Հեթ-
մոյ՝ ծնաւ զյաղթող թագաւորս
մեր Լեւոն» [Հիշ. ԺԳ, 570]:

ԱՄՐԱԿԱՌՈՅՅ, ա., ամուր կա-
ռուցված, անառիկ. «Գրեցի զսա
յամրակառոյց եւ յաշխարհա-
մուտ դրեակս Հոռոմկլայ» [Հիշ.
ԺԳ, 240]:

♦Մեկական վկայությամբ՝
ՆՀԲ, 1, 75. ԺՀԼԲԲ, 1, 59:

ԱՄՐԱՊԱՐՍՊԵԱՆ, ա., ամուր
պարիսպներ ունեցող, ամրապա-
րիսպ. «Կորստական եղեն յամ-
րապարսպեան բարձրաբերձ վի-
մարդեան աշտարակիս» [Հիշ.
ԺԳ, Ա, 291]:

ԱՅԳԵԳՈՐԾԵԼ, չ. բ., այգեգոր-
ծությամբ զբաղվել. «Որք աշխա-
տութեամբ այգեգործեն ի սմա
ընթերցմամբ եւ ընդունելու-
թեամբ, վայելեն ի պտղոյ սորա»
[Հիշ. ԺԳ, Ա, 326]:

♦Գրանցված՝ ԱԲ, 33.
ՍԳ.ՆԲՀԼ, 53, ՀԲԲ, 1, 74:

ԱՅԼԱԳՈՒՆԴ, ա., այլ գնդի
կամ խմբի պատկանող. «Աս-
տուածազարդ բանիւ իբրեւ զսու-
սեր պողավապատիկ (տպ. այս-
պես) ի վերայ ազդեր անմուտ լի-
նել զայլագունդն դասու» [Հիշ.
ԺԳ, Ա, 290]:

ԱՅՅԵԼՈՒԹԻԻՆ

- ԱՅՅԵԼՈՒԹԻԻՆ ԳՏԱՆԵԼ, այ-
ցելել. «Ի վերջնում գիշերին, ի ծա-
գել մեծի եւ աներեկ առաւա-
տին.... այցելութիւն գտանել
առաջի անաւոր բեմին եւ անա-
շառ դատաւորին» [Հիշ. ԺԳ, Բ,
194]:

ԱՅՍՈՐ

- ԱՅՍՈՐԷ ՅԵՏ, մ., այսուհետ,
այսօրվանից հետո. «Այսօրէ յետ
Աւետարանիս ոչ ով դաւեար չել-
նի՝ ո՛չ իմոց, եւ ո՛չ ատարաց»
[Հիշ. ԺԵ, Ա, 422]:

ԱՆԱՂՈԹ, ա., չաղոթող, առանց աղոթի. «Ընդ նոսին եւ Մարտիրոս Բաճանայիս, որ անկարժս եմ ի կարճատւոյաց, անաղափ յաղաթատւոյաց, անսաղմոսս ի սաղմոսերգաւոյաց, անարժանս յարժանատւոյաց, ծոյլս եւ անաղափս ի ժաւոյաց» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 131]:

ԱՆԱՊԱՏԻԿ, գ., փոքր, չնչին անապատ (սեփական անձը խնարհեցնելու գրչական սովորոյթյան համաբանոյթյամբ). «Շնորհիւ Տեառն սկսա եւ ողորմութեան նորին կատարեցի զկեանսաբեր սուրբ Աւետարանս ի փառաւոր արինակէ... ի նուաստ անապատիկս Բարշանա» [Հիշ. ԺԳ, 116]:

ԱՆԲԱԺԱՆԵԱԼ, դերբ., անբաժանելի, անտարրալուծելի. «Արհնեալ փառաւորեացի ամենասուրբ Երրորդութիւնն՝ անբաժանեալ ի ներկայս եւ յապառնին եւ յանապառ յափտենին. ամէն» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 41]:

ԱՆԲԱՐԵԲԵՐ, ա., 1. բարիքից հեռու, բարի չբերող, 2. անբարի. «Գրեցաւ աստուածազարդ Ճառնախոս... յանբարեբեր եւ դառն ժամանակի, յորում նեղիմք յանարինաց յամենայն կողմանց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 304]:

♦ *Գրանցված՝ ԺՀԲԲ, 1, 80:*

ԱՆԲԱՐԷՎԱՐԺ, ա. բարի վարձագծից զուրկ, անբարեկիրթ. «Անուն առանց արդեանց, միայն կեղծաւոր եւ անբարեկարծ կացեալ կրօնաւոր» [Հիշ. ԺԳ, 33]:

ԱՆԲԱԽԱԳՈՒԹ, ա., անսպառ գութ ունեցող, գթառատ, բազումողորմ. «Որ անբաւագութ շնորհաւ ողորմութեան Քո ետուր զարութիւն յամենայնի տկար եւ սարտուցեալ անձին» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 163]:

ԱՆԳՈՒՍԱԲԵՐ, ա., բոյս չտվող, անպտղաբեր. «Իսկ դու, եղբայր մեր, մշակդ մորենեց եւ աղտաղտ անբուսաբեր վայրաց անոյշ մեզ ճաշակ» [Հիշ. ԺԳ, 332]:

ԱՆԳԻԻՏԱԳՈՐԾ, ա., անմամն, անըստգլուտ, կատարյալ. «Ի յայսմ ժամանակի գրեցաւ... սուրբ Աւետարանս... վսեմական աստուածաբանութիւն, անգիտագործ եւ անհամեմատ» [Հիշ. ԺԳ, 12, 15]:

ԱՆԳԼԽԵԼԻ, ա., անհատնելի, խիստ ցանկալի, թանկագին. «Որ ոք ըղձամբ սմա փափափի, զի ասէ գանձ անգլխելի, որ յարաժամ փարթամացի» [ԺԵ, Ա, 318]:

*ԱՆԴՆԴԱՀՈՍ, ա., անդունդը հոսող, խորունկ. «Ջոր բազում

ծախիւք եւ աշխատութեամբ բերեալ զնիւթ քաւանց սորա ի վերա մկանանց անդնդահոս ծովուն» [Հիշ. ԺԴ, 40]:

♦ *Հմմտ. ԱԲ, 51. ՀԲԲ, 1, 106.*

ԼՀ. ԳԲ, 33, ԱՀԲԲ, 1, 52:

ԱՆԵԶԱԲՈՒՆ, ա., ի բնէ անգական. «Փա՛նք եռանձնեա, անեզաբուն, համակերտող, անշարժ.... բիւրանանանչ լուսոյ, անբաւ մարդասիրի.... Սուրբ երորդութեանն եւ միասնական աստուածութեանն» [Հիշ. ԺԳ, 614, 863]:

ԱՆԵՂԱՇԷՆ, ա., անեղի՝ Աստծու շինած, աստվածաշէն. «Գանձք աստուածայնոյն ամբարեալք յերկինս յանեղաշէն բնակութիւնս աննառ լուսոյն» [Հիշ. ԺԳ, 150]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 138:*

ԱՆԵՐԵՒԱԿԱՊԷՍ, մ., անհայտ, անմեկնելի ձևով, աներևութաբար. «Աներեւակապէս հոլովմամբ զանհասութիւն խորհոցն Աստուծոյ իմաստիւք իշմամբ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 91]:

ԱՆԶՈՒԳԱԿՇԻՌ, ա., անհամեմատելի. «Փառք անբաւանդակելի եւ անսահման տէրութեան, որ է.... լիութիւն անթերանելի, անզուգակշիռ մեծի, անֆանակ կերպի» [Հիշ. ԺԳ, 596]:

ԱՆԶՐՈՒՅ, ա., անխոս, անկասկած կամ առանց որևէ հանդիմանության. «Թէ գեղս էլնէ ի տեղացս, Աւետարանս էլ առնում անգրուց» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 193]:

ԱՆԼԻ, ա., ոչ լի, դատարկ, ունայն. «Առդ, համբուրեմ ըզձեր ոտվիս, մեզ մի՛ դընէք անլի բանիս, մի՛ բամբասէք զայս եղկելիս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 325]:

ԱՆԼՈՒՐ

- ԱՆԼՈՒՐ ԼԻՆԵԼ, չսել, անտեսել. «Ոչ կարացի անլուր լինել խնդրողին, խոշոր եւ մացառոտ ձաբըտեցի գտուրք գիրս զայս» [Հիշ. ԺԳ, 805]:

ԱՆԽԱՅԱԲԱՐ, մ., անխնայաբար, անխնա կերպով. «Տապալեցին 'ս յատակեցին, անխայաբար խոցոտեցին, զարիս սրոյն նարակ տըրին» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 274]:

ԱՆԾԱՅՐԱԾԱԽԱԼ, ա., անհուն, անեզր, անսահման. «Յայսմ անծայրածաւալ ծովէս բաժանեալ վտակք աստուածաին գետոցն առ ի յարբուցումն գեղեցկաշէն բուրաստանին» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 210]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ԼՀ. ԳԲ, 36:*

ԱՆԿԱՄԱՐԱՐ, ա., կամքը չկատարող (իմա՛ Աստծու), անհնազանդ. «Նմա գոհութիւն եւ փառս տայցեմ, մեղաւոր եւ անկամա-

րար ծառայս անհրահան/ եւ շա-
ղակբէտ լեզուաս» [Հիշ. ԺԴ, Ա,
313]:

ԱՆԿԱՆԵԼ

- ԱՆԿԱՆԵԼ ԸՆԴ ԼԾՈՎ ՀԱՐԿԻ,
հարկատու դառնալ, հարկի բեռի
տակ ընկնել. «Ի նեղ եւ ի դառն
ժամանակիս, որ անգաւ ազգս
հայոց ընդ լծով հարկի, եւ չկայ
յոյս ապաւինի եւ ոչ տեղի
ապաստանի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 260]:

- ԱՆԿԱՆԵԼ Ի ԲԱՆՍ ՎԱՃԱՌԵ-
ԼՈՅ, գրույցի բռնվել, բանակցել,
համոզել. «Իսկ բրինձն իբրեւ
եռես, թէ ոչինչ շահի այնու, ան-
կաւ ի բանս վաճառելոյ, զոր հա-
ւանեալ պարոն Լեւոն եւ իշ-
խանն, ետուն գանձ» [Հիշ. ԺԳ,
586]:

- ԱՆԿԱՆԵԼ Ի ՀՈԳՍ, հոգսերի
մեջ ընկնել, մտահոգվել. «Տէր
Մխիթար ի հոգս անկեալ պտուղ
պտուղ զայս հաւաքեալ» [Հիշ.
ԺԳ, 596]:

- ԱՆԿԱՆԵԼ Ի ՍՈՒՐ, սրի փաշ-
վել, սրով սպանվել. «Յիշատակ
ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ եղբարց
իմոց ի Քրիստոս կատարելոց, որ
անշան ի սուր, որոնց Քրիստոս
Աստուած ողորմեսցի» [Հիշ. ԺԳ,
425]:

ԱՆԿԻՉԱՓՈՐՉ, ա., հրկիզման
փորձի չենթարկված, անկիզելի.
«Յորմէ յամենից յամենայն ժամ

փայլէ շար շինուածոյ ոսկէֆա-
րեան երեւելի, անկիզափորձ
բարձրաբերակ իմաստնոյ հար-
տարապետի հիման սորա հաս-
տատութիւն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 290]:

ԱՆԿԻԻՆԱՏԻԵՉԵՐՔ, գ., տիե-
զերփի անկյունները, աշխարհի
չորս կողմերը. «Զոր Հոգին Սուրբ,
սատար ի բարձանց թելադրեալ,
խոսեցաւ չորիմ աւետարան-
չամն.... արբուցանելով զչորեսին
անկիւնատիեզերս» [Հիշ. ԺԳ,
815]:

ԱՆԿՐՏՍԵՐՈՒԹԻՒՆ, գ., կրտսեր
շլիները (տարիքով կամ աստի-
նանով). «Փա՛ոք անէին.... ի գաւ-
րութիւն, ի մեծութիւն եւ յանկրսե-
րութիւն, միաբան, կարկնաձեւ
բոլորի միեղէն աստուածու-
թեան» [Հիշ. ԺԳ, 820]:

ԱՆՀՈԳ

- ՅԱՆՀՈԳՍ ԿԱԼ, ապահով,
առանց անհանգստության լինել.
«Եւ մինչ կայր անդ յանհոգս,
տուկն յունական ազգին.... Ժողո-
վեալ զգարս իւր» [Հիշ. ԺԳ, 584]:

ԱՆՀՈՍԱՆՈՒՏ, ա., անհոսելի,
հաստատուն. «Փա՛ոք եռանձ-
նեա, անեզաբուն.... անհոսա-
նուտ կաին» [Հիշ. ԺԳ, 614]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 72.*

ՍԳ.ՆԲՀԼ, 106. ՀԲԲ, 1, 143:

ԱՆՁԱՆՁՐԱԿԱՆ, ա., անձան-
ծիր կերպով, առանց ձանձրանա-

լու. «Այլ տալ գիտնոցն անխնայական, եւ յարինակ անձանձրական» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 8]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ, 57:

ԱՆՁԿԱՓԱՓԱԳ, ա., խիստ փափագելի, տենչալի, անձկալի. «Փա՛ոբ եւ գոհութիւն, արհնութիւն եւ պատիւ, անձկափափագ եւ արտաւարածին երկրպագութեամբ» [ՄՄ Հ^մ 7547, 267ա, 1375 ք.]:

ԱՆՁՆ

- ԶԱՆՁՆ ԴՆԵԼ, անձնվիրաբար գործել, ջանք թափել, հոգի դնել. «Քաջ հովիւմն եւ հաւատարիմքն յամենայն տանն Աստուծոյ, զի զանձինս դնին ի վերա ժողովրդեանն, որպէս գտանես յիւրաբանչիւր մատեանս» [Հիշ. ԺԳ, 576]:

- ԱՆՁՆ ԴՆԵԼ Ի ՇԱՐՍ ՀԻԻՍՄԱՆ, նվիրվել շարահյուսելուն, գրելուն. «Վասն այսորիկ չհամարձակեցայ ես զնոյն անձամբ անձին դնել ի շարս Աստուածաշունչ գորցս հիւսման» [Հիշ. ԺԳ, 386]:

- ԶԱՆՁՆ Ի ԳՈՐԾ ԱՐԿԱՆԵԼ, նախաձեռնել, գործել. «Զանձն ի գործ արկի եւ եռեալ, յաղեալ, յարմարեալ, յարինեալ, տառապեալ գծագրեցի եւ բովանդակեցի» [Հիշ. ԺԳ, 677]:

- ԶԱՆՁՆ Ի ՄԱՀ ԴՆԵԼ, 1. կյանքը վտանգել. «Զի այնչափ սիրեաց զբիստոնեայս եւ զեկեղեցիս Հայաստանեայց մնալ հաստատուն, մինչ զի զանձն իւր եղ ի մահ բազում անգամ» [Հիշ. ԺԳ, 417]: «Բազում անգամ զանձն ի մահ եղ, արինակ եղեալ Փրկչին Յիսուսի» [Հիշ. ԺԳ, 573]: 2. Սպանվել, նահատակվել. «Հակառակ կալով մարմնոյ եւ մեղաց, ոմանք զանձինս ի մահ եղին, որպէս զվկայսն երանելիս» [Հիշ. ԺԳ, 528]:

- ԶԱՆՁՆ ՃԳԱՆՅ ՏԱԼ, անձը փորձությունների ենթարկել, չարչարվել. «Մեծամեծ ճգանց տալով զանձն վասն փրկութեան քրիստոնէիցս» [Հիշ. ԺԳ, 435]:

- ԶԱՆՁՆ ՅԱՇԽԱՏԱՆՍ ԴՆԵԼ, ջանալ, փութալ. «Զանախտան գծող եւ զստացաւո սուրբ տառիս եւ զեղբարորդիս իմ՝ զՅովհաննէս սարկաւագ, որ զանձն ի յաշխատանս եղ ջանակից լինել մեզ» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 322]:

- ԶԱՆՁՆ ՊԱՐՍՊԵԼ, ինքն իրեն սահմանափակել, հեռու պահել, իր անձը մեկուսացնել. «Որ տա զարութիւն յինքն հայեցողաց ի ներհակ եկամտիցն պարսպել զանձինս» [Հիշ. ԺԳ, 456]:

- ՏԱԼ ԶԱՆՁՆ Ի...., անձը նվիրել, ենթարկել ինչ-որ բանի. 1. «Ուրով իմ հայեցեալ ի յետափափաք սէր նոցա, որ առ Աստուած, ետու զանձն յաշխատութիւն, եւ ի ծերացեալ ժամանակի.... գրեալ աւարտեցի զսա» [Հիշ. ԺԴ, 66]: 2. «Յորովայնէ մաւր նուիրեալ Աստուծոյ, տուեալ զանձն ի կրթութիւն գրոց» [Հիշ. ԺԴ, 99]: 3. «Ի հուր սիրոյն հանապազ բորբոքի աւր ըստ աւրէ անմամբ տալ զանձն ի հպատակութիւն խրատուց արանց աստուածայսզեստից» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 205]:

ԱՆՁՆԱԿԻՐ, ա., անձամբ կրող. «Ինքն ըստ անձնակիր խառնման ի սրբագործ հարազատ սէրն.... երկնաբաղաբացին ներսէս» [Հիշ. ԺԳ, 440]:

ԱՆՁՆԱՏԱՏԱՆ, ա., անձը տատանող, տանջող. «Ըղծացեալ այս մատենի, եւ անձնատատան աշխատութեամբ եւ փրտնաջան ջանիւ.... ետու գծագրեալ զսա ի նեղ եւ ի դառն ժամանակիս» [Հիշ. ԺԳ, 496]:

ԱՆՁՆՈՒԷՐ

- ԶԱՆՁՆՈՒԷՐ ՄԱՏՈՒՑԱՆԵԼ, նվիրվել. «Յորոց էր մի սրբակրան եւ պարկեշտ վարով առաքինի փառանա Յովսէփ, որ մատոյց զանձնուէր ի պաշտաւնն Աստուծոյ» [Հիշ. ԺԳ, 528]:

ԱՆՄԱՐՏՆԵԼԻ, ա., անգրավելի, անմատչելի, անառիկ. «Զանառդեակն անմարտելիս, որ ըստ իմոյ անուանս եղի Սմբատկայ փաշ ամրոցիս» [Հիշ. ԺԳ, 232]:

ԱՆՄԵՂԱԴՐՈՒԹԻՒՆ, գ., առանց մեղադրանքի. «Ըզակաւ առոգելս իմ բաւ է, անմեղադրութեամբ ընդալարով զհանգէտէր գրաւի» [Հիշ. ԺԳ, 230]:

♦ՄԵԿ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ՝ ՆՀԲ, 1, 202:

ԱՆՄՈՒԱՐԱՊԷՍ, մ., անմոլար կերպով, անշեղորեն. «Եւ մեզ նանապարհորդեալ, զի անմոլարապէս ընթացուով, թերես արժանի լիցով (տպ. լիցուց) հասանել ի նոցա կայանս» [Հիշ. ԺԳ, 576]:

♦ՄԵԿ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ՝ ՆՀԲ, 1, 204:

ԱՆՄՈՒԱՅ

- ԱՆՄՈՒԱՅ ԱՐՁԱՆԱՅՈՒՅԱՆԵԼ, անմոռանալի անել, հավիտյան հիշելի դարձնել. «Կամէր անմոռաց արձանացուցանել զինքեանն յիշատակ բարի ի Քրիստոս նուիրաւ եւ պատարագաւ» [Հիշ. ԺԳ, 570]:

ԱՆՆԱԽԱՆՁԱԲԱՇԽ, ա., առանց նախանձի բաշխող, առատապէս շնորհող. «Խնդրել զխնդրուածս ի մի Տեառնէն, զի յամենայնիւն է յառատաձիր եւ

ամենեցուն աննախանձաբաշխ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 291-292]:

ԱՆՆԵՐՀԱԿԱՐԱՐ, մ., առանց ներհակության, անհակառակաբար. «Դարձեալ ի յաղերս եւ ի թախիծ յերես անկեալ աղաշեմ զամենեսեան, որք պատահիք այսմ տառի, աններհակաբար յիշէք զիս՝ զանարժան Աւետիս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 235]:

ԱՆՆՇԱՅ, ա., առանց նշայի, չօսւլայած. «Խոշորութեան գրոյս շմեղադրել, զի թու/սթս յաննշա է» [Հիշ. ԺԳ, 377]:

♦*Հմմտ. ՄՀԲ, 60:*

ԱՆՇԱՀԱԻՈՐ, ա., առանց շահի, անօգուտ. «Ի բարեխաւսութիւն ծառայից նորա առ մեզ դարձուցանել զերեսս ողորմութեան Քրիստոսի ի վերայ անկշռելի պարտոց իմոց.... վասն անշահատու տարաշրջութեանս» [Հիշ. ԺԳ, 245]:

♦*Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ, 61:*

ԱՆՇԱՐ, ա., անարվեստ, համեստ, պարզ. «Գրեցի վատթար ձեռաւս եւ անշար ըզգիրս յիշատակիս» [Հիշ. ԺԳ, 232]:

ԱՆՇԱՐԺՈՒՆԱԿ, ա., անշարժուն, հաստատուն (նկատի ունի Սուրբ Երրորդությունը). «Փառք հզարի եւ.... փառաց փառատրի եւ անմահի, եզակի եւ եռակի,

պարզի եւ անշարժունակի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 409]:

ԱՆՇԱՐՈՒՆԱԿ, ա., շարունակություն չունեցող, նյութեր կամ ծայրեր չտվող, շտարածվող. «Փա՛ռք ամենատեառն՝ տոտողի զկեանս.... եզակի եւ եռանիսակ, պարզ եւ անշարունակ, անբաժանելի եւ անորիշ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 194]:

♦*Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 214:*

ԱՆՈՐՈՆԵԼԻ, ա., փնտրելու համար անհնար, անփնտրելի. «Որ փշմամբ ենթակացաւ անորոնելի իմացմամբ եւ անհասանելի ի հանուրց» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 350]:

♦*Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 218: Հմմտ. ԺՀԼԲԲ, 128:*

ԱՆՊԱՏՃՏԱՌԱՊԷՍ, մ., անպատճառաբար, անպատճառ կերպով. «Զի որպէս ըստ բնութեանն էակութեան պատճառ անպատճառապէս եւ սկիզբն անժամանակապէս» [Հիշ. ԺԳ, 567]:

ԱՆՊԻՏԱԿԱՐԱՐ, մ., անարժանորեն, զուր տեղը. «Գրեցաւ սա ձեռամբ Յովանիսի անպիտակաբար կոչեցեալ Բահանայ» [Հիշ. ԺԳ, 525]:

ԱՆՈՒՂՂԱԳՈՐԾ, գ., ոչ ուղիղ, այսինքն՝ ոչ ճիշտ գործ, մեղք,

հանցանք. «Եւ այս ամենայն վասն մեղաց մեռոց, զի ոչ դառնամք եւ ապաշխարեմք զանուղազործս (տալ. զանուղ[ղ]ա գործս) մեր» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 118]:

♦*Հմմտ. ՄՀԲ, 61:*

ԱՆՍԱՂՄՈՍ, ա., սաղմոս չասացող, չիմացող. տե՛ս ԱՆԱՂԹ-ի օրինակը:

*ԱՆՍԱՅԹԱՔԱՔԱՐ, մ., առանց սայթափելու, անփորձանք կերպով. «Ծայրալիւր պարապմամբ ըստ առաջնորդականին, որ տանի յուղիղ ուղեւորութիւն առաջնորդեալսն, անսայթափ[ա]բար հասաք ի նպատ[ա]կակէտ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 409]:

♦*Գրանցված՝ ԱԲ, 89.*

ՍԳ.ՆԲՀԼ, 131, ՀԲԲ, 1, 175:

ԱՆՍՊԱՌԱՊԷՍ, մ., անսպառաբար, անվերջանալիորեն. «Արտաքս հեղոյր անսպառապէս» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 157]:

ԱՆՎԵՐԱՆԱԼԻ, ա., անդառնալի, անամոքելի, չվերացող. «Բայց յայսմ ամի անվերանալի տրտմութիւն հասաւ, զի իշխանաց իշխանս մեր Ամիր-Հասան մահուամբ փոխեցաւ ի Քրիստոս» [Հիշ. ԺԳ, 676]:

ԱՆՎԵՐԾԱՆԵԼԻ, ա., անընթեռնելի կամ դժվար կարդացվող. «Այլեւ գտաք յայլ Պատմու-

թիւնն մի հնագոյն եւ անվերժանելի» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 86]:

♦*Գրանցված՝ ՀԲԲ, 1, 179, տե՛ս նաև Ժամանակակից հայերէնի բառարաններում:*

ԱՆՏԵՂԱՓՈԽ, ա., առանց տեղափոխության, հաստատուն. «Ո՛ր գտանիցեմ տեղի անկասկած աղբատութեան իմոյ ստացուածոյ՝ մնալ անտեղափոխ ի նոյն յարակայութեամբ» [Հիշ. ԺԳ, 702]:

ԱՆՓԵՇ, ա., անարհեստ, անվարժ. «Զբազմամեղ Թեօֆիլ՝ անփեշ գրիչ եւ զծնողսն եւ զեղբարսն եւ զգաւկսն իմ յիշեցեք ի Տէր» [Հիշ. ԺԳ, 941]: «Վասն խոշորութեան եւ անփեշ գրիս... աղաչեմ զամենիսեան առ ով եւ հանդիպի սա, ողորմութիւն հայցել ի Քրիստոսէ» [ն.տ.]:

ԱՆՓԵՇՐՈՒԹԻՒՆ, գ., անարհեստություն, անհմտություն. «Անփեշրութեան գրիս մի մեղադրեմ, զի այդքան էր կար մեր» [Հիշ. ԺԳ, 835]:

ԱՆՓՈԽԱՆՈՐԴԱՊԷՍ, մ., անփոխարինելի կերպով, անփոփոխելիորեն. «Ազդմունք զաւրութեանց անփոխանորդապէս վեր առաքին՝ նկատելով զեապէս եւ զանզուգականն բարի զմմանեալն զմեզ» [Հիշ. ԺԳ, 110]:

ԱՆՔՈՂԱԲՈՐԲ, ա., անթա-
փույց ջերմությամբ. «Եւ ուշեղ
մանկունս առ իմաստապատար
րաբունին եւ փաշ րետորն՝ Բար-
սեղ, որ անփղաբորբ եւ մեկին
բաժակաւ զծարաւեալսն կենաց
Բանին միշտ արբուցանէ» [Հիշ.
ԺԴ, Ա, 386]:

ԱՆՕՐՀԱՍԻ, ա., օրը դեռեւս
չհասած, անժամանակ. «Զի ման
սորա անօրհասի, էր պատուհաս
վասն իմ չարի» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 519]:

ԱՇԽԱՏ, արմատ (*աշխատանք, աշխատել, աշխատ առնել*). «Զոր իւրային աշխատն ջանի եւ Հոգւոյն ազդմամբ, տուեալ զգիրս զայս մանկանց եկեղեցւոյ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 290]:

♦ *Հմմտ. ՀԱԲ, 1, 216. աշատեղ՝ ինքնուրույն գործածութեամբ:*

ԱՇԽԱՏԱՄԱՏՈՅՑ, ա., հոգ-
նություն բերող, հոգնեցնող. «Ի
ժամանակի յորում նոյն աս-
տուածասէր թագաւոր դարձեալ
լինէր ի մեծ եւ յաշխատամատոյց
հանապարհէն, որ առ խանն
աւագ» [Հիշ. ԺԳ, 284]:

ԱՇԽԱՐՀԱԾԱԻԱԼ, ա., աշ-
խարհում տարածված, աշխար-
հասփյոտ (համբավը). «Տիեզե-
րալոյս եւ աշխարհածաւալ, բա-
րիախորն եւ վերադիտող, պա-
րիսպ ամրութեան հանուրց եկե-
ղեցեաց» [Հիշ. ԺԴ, 114]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 100.
ՍԳ.ԲՆՀԼ, 145. ՀԲԲ, 1, 195.
ԺՀԼԲԲ, 1, 151. ԱՀԲԲ, 1, 90:*

ԱՇԽԱՐՀԱՓՐԿՕՂ, ա., աշ-
խարհը փրկող. «Զորոյ զաս-
տուածեղէն զանգնելի աշխար-
հափրկաւ մարդեղութիւն յԱս-
տուածն բանի յառաջադէմֆն աս-
տուածաբանիցն որպէս ականա-
տեալ եւ սպասաւորֆ աստուա-
ծագործ իրացն վնարման» [Հիշ.
ԺԳ, 849]:

ԱԶՔԱՊԱԿԻ, գ., ակնոց. «Եւ
զի յաշաց լուսոյ նուագել էի ըստ
մարմնոյ, որպէս եւ հոգւոյ, եւ
գտի հայթայթել աշփապակի, որ
աւգնական եղեւ բնական վատե-
լոյն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 339]:

♦ *Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 70:*

ԱՊԱԳԷՏ, ա., տգետ, անտեղ-
յակ. «Կոչօղին զօրութեանն ան-
հաւատ եղեալ եւ անկարութիւն
զարութեան իմոյ ապագիտ փա-
ռաց սնոտեաց մեծարանօք եւ
հեշտութեան ցանկութեամբ»
[Հիշ. ԺԳ, 858]:

ԱՊԱԿԱՆԱԴԻՐ, ա., ապակա-
նություն դնող, տարածող. «Ա-
ռաբելով զնոսայ երկուս երկուս...
զոր ոմն ապականադիր բան-
սարկովին, ապա եղեալ դրուա/
եւ մատանի» [Հիշ. ԺԳ, 890, ԺԴ,
Ա, 210]:

ԱՊԱՌՆԵԱՅՔ, գ., հետո, ապա-
գայում եկողներ, գալիք սերունդ.
«Գրել ետու զաստուածապա-
տում սուրբ Աւետարանս ի վայե-
լումն կենաց ինձ եւ իմոցն եւ յի-
շատակ բարի ապառնեացն»
[Հիշ. ԺԳ, 322]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 1, 206:*

ԱՊՐԻՇՄԳՈՐԾ, գ., մեաւսա-
գործ. «Եւ զՍտեփաննոս ապ-
րիշմգործն յիշեսցէք» [Հիշ. ԺԳ,
256]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ, 1, 73:*

ԱԶԱԳԱՀ, ա., գահի աշ կողմը,
աջակողմյան. «Անփորձ մնալ
յաստիս եւ ի հանդերձեալ գալս-
տեանն յաջագահ դասուն հան-
դիպիլ սմայ» [Հիշ. ԺԳ, 419]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 280:*

ԱՌԱՆՁՆԱԿԻՐ, ա., առանձին
կրող, առանձնական. «Զձմունդն
հայրական առանձնակիր ըն-
թադրեալ հնչեցուցեր ի լսելիս
համասեռից» [Հիշ. ԺԳ, 890]:

ԱՌԱՋՆԱՇԷՆ, ա., առաջինը
կառուցված. «Ի նահանգիս Վա-
ղարշապատ քաղաքիս, ուր է Կա-
թողիկէն առաջնաշէն՝ մայր եկե-
ղեցեաց, եւ հանգստարան սուրբ
կուսանացն երանելեացն Հոփի-
սիմեանց» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 169]:

ԱՌԱՏԱԳԻՐ, ա., առատորեն
գրված. «Ուրով եւ ձեզ պարգեւ
բարեաց, յառատագիրն տացի
շնորհաց» [Հիշ. ԺԳ, 651]:

ԱՌԱՏԱԿԱԶՄ, ա., հարուստ,
փարթամ. տե՛ս ՎԵՐՆԱՀԱՆԴԵՍ-ի
օրինակը:

ԱՌԱՏԱՄՏՈՒԹԻՒՆ, գ., իմաստ-
նություն, խելացիություն. «Ընդ
որոյ քաջութիւնն եւ առատամ-
տութիւնն զարմացեալ կոչեաց
զնա իւր յորդեգրութիւնն» [Հիշ.
ԺԳ, 585]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 294:*

ԱՌԱՏԱՍԵՂԱՆ, ա., առատ,
նոխ սեղան ունեցող. «Էր սա քաջ
եւ յաղթող ի պատերազմի, առա-
տաձեռն, առատասեղան» [Հիշ.
ԺԳ, 88]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 295:*

ԱՌԱՔԵՆԼԱԳԻԾ, ա., առաջալ-
ների կողմից գծված, գրված. «Եւ
գրեցաւ ի Ոհէ. (1198) թուիս....
առաքելագիծ մատենիս» [Հիշ. Ե-
ԺԲ, 294]:

ԱՌԱՔԵՆԼԱԳՈՒՄԱՐ, ա., առա-
քելախումբ, առաջալների շուրջ
խմբված կամ նրանց նվիրված.
«Առդ, ո՛վ սուրբ ճգնագգեաց
կրանաւորք եւ առաքելագումար
դասք քահանայից» [Հիշ. Ե-ԺԲ,
142, ԺԳ, 396, 538, 852, նման՝ Հիշ.
ԺԴ, Ա, 169]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ ԼՀ. ԳԲ, 50:
ԱՌԱՔԵԼԱԶԱՓ, ա., առաջալ-
ներին հավասար, առաքելան-
ման. «Նմանատիպակ եւ մերս
աշխարհի եւ ազգի հայր լուսաւո-
րութեան եւ հաւատոց ծագեալ
փայլեաց առաքելաշափ մեծ Լու-
սաւորիչն Գրիգորիոս» [Հիշ. ԺԳ,
568]:

♦Մեկ վկայութեամբ՝ ՆՀԲ, 1,
299:

ԱՌԻԹ

- ԱՌԻԹ Լինել, միջնորդել,
հորդորել (ձեռագրի ընդօրինակ-
մանը, վաճառքին). «Աղաչեմ յի-
շել ի Տէր զՎարդան, որ առիթ
եղեւ սմայ, եւ զստացող սորս
զՍտեփաննոս քահանայ» [Հիշ.
ԺԳ, 539]: «Յիշեցէ՛ք յաղաւթս ձեր
զծերունի հոգեւոր հայրն մեր՝
զՍտեփաննոս սրբասնեալ կրաւ-
նաւորն, որ առիթ եւ միջնորդ
եղեւ յայս գործոյ» [Հիշ. ԺԴ, Ա,
119]:

ԱՌՈԳԱՊՏՈՒՂ, ա., աղբյուրից
սնված, իմա՝ փարթամ, աշխույժ.
«Որպէս զնորատունկս ձիթենոյ
զաստուածատուր եւ զառոգապ-
տուղ զաւակսն զկորովանի»
[Հիշ. ԺԳ, 441]:

ԱՆԲՆԱԿ

- ԱՆԲՆԱԿ ԱՌՆԵԼ, բնակիչնե-
րից զրկել, ամայացնել. «Ի ձեռն
սրիկայից արանց եւ արաքացոց

եւ թուրաց գերէր միշտ եւ աւերէր
եւ անբնակ առնէր» [Հիշ. ԺԳ,
718]:

ԱՆԾԱՅՐԱՆԱԼԻ, ա., անծայր,
խիստ բարձր, փխբ. անհասա-
նելի. «Որք զուարեանայք յայսմ
բուրաստանի, որ է համակալոյս
եւ ծաղիկ լուսերանգ, բազմա-
խարի եւ յարափթիթ, ծառ ան-
ծայրանալի՝ տունկ եւ ճուղս
ունելով բարձրածայրե(ա)լ»
[Հիշ. ԺԳ, 733]:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՆԻԶ, գ., աստ-
վածաբան. «Հաւաքեալ ի լուսա-
զարդ եւ յարփիափայլ բանից
աստուածաբանչացն՝ Գրիգորի
Աստուածաբանին եւ Ոսկէբերա-
նին եւ այլոցն» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 556]:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲՈՂԲՈՋ, ա.,
Աստծու կողմից ստեղծված, հո-
րինված, աստվածագործ. «Փա՛ռք
.... որ ետ կարողութիւն անար-
հեստ եւ փցուն գրչի հասանել ի
վերջին գիծ աստուածաբողբոջ
տառիս» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 99]:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԼՈՅՍ, ա., Աստծու
լույսով լցված, Աստծու լույսը բո-
վանդակող. «Ողորմութեամբ
Տեառն սկսայ եւ կարողութեամբ
Նորին կատարեցի զաստուածա-
լոյս սուրբ Աւետարանս ի գաւա-
ռիս Արեւիշոյ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 266]:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԼՈՒՐ, ա., Աստ-
ծուց լսված, աստվածային. «Զոր

ընկալեալ աստուածալուր վարդապետութենէ երկնաւոր հովուապետաց սրբոց աւետարանչացն» [Հիշ. ԺԳ, 266, ԺԴ, Բ, 125]:

♦*Հմմտ. ՄՀԲ, 81:*

ԱՍՏՈՒԱԾԱՆՈՒՄԲ, ա., Աստծով խմբված կամ Աստծու շուրջ համախմբող. «Շնորհի» ի Տեառն սկսա[յ] եւ ողորմութեամբ կատարեցի զշրեփտակեան աստուածախումբ մատենիս» [Հիշ. ԺԳ, 769]:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՆԵՐԿ, ա., Աստուածածնով ներշնչված (°). «Այլեւ հանդէպ աշացող սորին յերես անկեալ աղաչեմ յիշել առ Տէր ի կուսածաղիկ մատունսդ աստուածածնաներկ՝ զՆերսէս սպասաւոր բանի» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 398]:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԿՐՈՂ, ա., Աստծուն իր մէջ կրող, աստվածային պատվիրաններին հետևող, աստվածասէր. «Ըստ մայրենի ծննդեան՝ դստեր մեծի, քայի եւ իմաստնոյ աստուածակրող Զալալին Հայոց մեծաց պարոնին» [Հիշ. ԺԳ, 608]:

♦*Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 325:*

ԱՍՏՈՒԱԾԱՀԱՃ, ա., Աստծուն հանելի, աստվածահաճ. «Ստացա զսա գանձ պատուական եւ յիշատակ հոգոյ եւ ի վարժումն

մանկանց եկեղեցոյ եւ բերի զսա յաստուածահան ուխտս մեր» [Հիշ. ԺԳ, 854]:

♦*Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 81:*

ԱՍՏՈՒԱԾԱՀԱՇՏ, ա., Աստծու հետ հաշտեցնող. «Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք յիշեսցիք ջերմեռանդ սրտիւք եւ քաղցրագուրք կամաւս, անմոռաց մտաւ եւ աստուածահաշտ աղաւթիւք» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 132]:

♦*Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 325:*

ԱՍՏՈՒԱԾԱՀԱՐԿԻ, ա., Տիրամեծար, աստվածապատիվ. «Կացին ի մէջ մեծահարկի տանուտէրացն եւ աստուածահարկի քահանայիցն Խլաքա եւ Դանշանայ» [Հիշ. ԺԳ, 46]:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՀՈՍԱԿ, ա., *նվզկ.*, Աստծուց հոսած, աստվածաբուխ. «Շնորհիւն Աստուծոյ սկսա եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի զաստուածահոսակ. աղբիւրահոս եւ շրեփտակեան գետոցն» [Հիշ. ԺԳ, 835]:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՀՈՏ, ա., աստվածային բուրմունք կամ շունչ ունեցող, աստվածաբուր. «Ուրք դիպիք այսմ աստուածահոտ վտակացս քաղաքդ խմամբ ծաւալմամբ ընդհանուր տիեզերս, որ լուսաւորէ զհոգի ծանուցելոցն,

զնա յիշեցէ՛ք զգրիչս եւ զնկա-
րիչս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 350]:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՀՈՒՊ, ա., Աստ-
ծուն հպված կամ Աստծուն մոտ
եղած. «Յընթեռնուն զսա մի մի
ծունը կրկնէ՛ք լի ու անբիծ հաւա-
տով առաջի աստուածահուպ
նշխարացա՛ր Յովանոս» [Հիշ. ԺԳ,
658]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 124.*

ՍԳ.ՆԲՀԼ, 182. ՀԲԲ, 1, 244:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԶԻՐ, ա., աստվա-
ծաշնորհ, աստվածապարզեւ. «Եւ
զովացա՛ք աստուածայծի՛ր ամե-
նայլի բարեւա՛մ սեղանոյս» [Հիշ.
ԺԳ, 461]: «Հետեւեցայ այսմ աս-
տուածածի՛ր բժշկարանիս եւ կա-
րի իմն առաւել փափա՛կանամ եւ
ջերմեռանդ սրտիւ ետու գրել
զսա»:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,
326:*

ԱՍՏՈՒԱԾԱՄԱՂԹԱՆ, ա., առ
Աստված մաղթող, աղոթալի.
«Հոգւոյն Սրբոյ աւժանդակեալ
կատարեցի զաստուածամաղ-
թան եւ տիրապետում տառս
մարգարէից» [Հիշ. ԺԳ, 442,
նման՝ ԺԳ, 572]:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԱՐԿ, ա., Աստծու
հարկի տակ գտնվող. «Սայ նրազ
լուսոյ առաջնորդական արքայա-
կան հանապարհին, տառող ի
մուտս սրբութեան սրբոցս աս-

տուածայարկ խորանին» [Հիշ.
ԺԴ, Ա, 289]:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԱՐՄԱՐ, ա.,
Աստվածային, վայելուչ. «Եւ արդ,
շնորհիւ Աստուծոյ սկսայ եւ
ողորմութեամբ նորին կատարե-
ցի զտառս աստուածայարմար
(տպ. *աստուածայրմար*), զգե-
ղեցիկ, զպատուական, զանգին
մարգարիտս» [Հիշ. ԺԳ, 594]:

♦ *Ավելի վաղ, քան՝ ԼՀ.ԳԲ, 54:*

ԱՍՏՈՒԱԾԱՅՆՈՒՍ, ա., աստ-
վածային. «Այսպէս փառաւոր լի-
ցի յաստուածայնուստ յաշխար-
հի իբր զարեգակն ծագեալ նուա-
զեցուցանել զլոյս նրագաց» [Հիշ.
ԺԳ, 417]:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՆՈՒԱԳ, ա., Աստ-
ծու խոսքերը հնչեցնող, աստվա-
ծախոս. «Յոր եւ համարձակ կա-
րասցէ կարդալ զաստուծայ-
նուագ մարգարէին բանս» [Հիշ.
ԺԴ, Ա, 206]:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՊԱՏՈՒԵԱԼ, ա.,
Աստծուց պատիվ կամ շնորհներ
ստացած, աստվածապատիվ.
«Հոգէշում ալեամն ծաղկեալ
սուրբ ծերունին աստուծապա-
տուեալ արհիեպիսկոպոսն տէր
Գրիգոր» [Հիշ. ԺԳ, 350]: «Յիշե-
ջի՛ք աղաթիմ զաստուծապա-
տուեալ հայրն զՍտեփանոս»
[Հիշ. ԺԳ, 431]:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՌՈՅԳ, ա., Աստ-

ծով առույգացած. տե՛ս ԱՌԱՔԵ-
ԼԱԳՈՒՄԱՐ-ի օրինակը:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՍՈՒՐԲ, ա., աստ-
վածային սրբությանը օժտված,
սուրբ. «Գրեցաւ սուրբ տառս նո-
րակերտ տանարին, որ յանուն
աստուածասուրբ Հոգոյն կանգ-
նեցաւ ի գաւլն Տիրոջ» [Հիշ. ԺԳ,
591]:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՍՏԱՅ, ա., Աստ-
ծուց ստացված, աստվածաշ-
նորհ. «Գրեցաւ մատեանս այս
աստուածաստաց եւ հոգիանո-
րոգ, ձեռամբ իմով Կիրակոսի»
[Վնտկ ցուց., Ը., 512, 1155 թ.]:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՍՈՒՓ, ա., աստ-
վածային տուփ, այն է՝ փառակու-
սու կամ աղյուսակի խորշը (տե՛ս
տուփ, ՆՀԲ, 2, 893). «Ապա
յազդմանէ Հոգւոյն շարժեալ ի
գանձս աստուածունակ, աս-
տուածատուփ կամարս եւ սիրա-
հարեալ իմացական մթերս»
[Հիշ. ԺԴ, Բ, 139]: «Արդ, յանգե-
լումն ժամանակիս, որ աւարտե-
ցաւ աստուածատուփ տումարս
ի մեծ թ/ոյ Կենարարին ի ՌԳՃԼԶ
(1336)» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 185]:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՐԴԻԻՆԱԿԱՆ, ա.,
սուրբ գործերում արդյունավոր,
աստվածաշնորհ. տե՛ս ԱՂՓԱ-
ՃԵՄ-ի օրինակը:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՓԱՌ, ա., Աստծով
փառավորված. «Զաստուածա-

փառ եւ զաշխարհալոյս սուրբ
Աւետարանս» [Հիշ. ԺԳ, 426]:
«Արդ, ես՝ աղախին Քրիստոսի
Ռեզուֆանս, ստացայ զաստուա-
ծափառ եւ զաշխարհալոյս զկեն-
սունակ սուրբ Աւետարանս»
[Հիշ. ԺԴ, Բ, 26]:

♦ՄԵԿ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ՝ ՆԲԳ,
21:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՔՆԱՐ, ա., աստ-
վածային ֆնարի նմանվող, աստ-
վածային խոսքը փարձող. «Արդ,
որ ո՛ք պատահի՞ք այսմ աստուա-
ծաֆնար մատենի սուրբ ընթեր-
ցուածոցս, յիշեցէ՛ք ի բարին
Քրիստոս զհայրն Զափարիաս»
[Հիշ. ԺԴ, Ա, 484]:

♦ՄԵԿ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ՝ ՆՀԲ, 1,
331:

ԱՐԱՏԱՏԷՐ, ա., արատ ունե-
ցող, արատավոր. «Արատատէր
եւ բծկան ծառայակից հողս Յո-
հանէս վեհիցդ աստուածամե-
ծից պաղատիմ, ի բարի յիշմանց
ձեր մի՛ տարագրէ՛ք զեղկելիս»
[Հիշ. ԺԳ, 817]:

*ԱՐԱՐԱԾԱՊԱՍՈՒՄ, ա.,
արարվածի (իմա՛ կատարվածի,
եղածի) մասին պատմող. «Յոր-
ժամ ընթեռնոյ՞ք զարարածապա-
տում պատմութիւնս, ասացէ՛ք
Տէր Աստուած, ողորմեսցի հաւր
Ստեփաննոսի» [Հիշ. ԺԳ, 429]:

♦ *Հմմտ. ՆՀԲ, 1, 339. ՀԲԲ, 1, 254:*

ԱՐԱՐԶԱԴԻՐ, ա., Արարչից դրված, Աստծուց հաստատված. «Պարսպեալ զանձինս եւ բնաւորական արարչադիրն հետեւել սահմանի» [Հիշ. ԺԳ, 658]: «Որ տայ զաւրութիւն յինքն հայեցողաց եւ ի շար եկամտիցն պարսպել զանձինս եւ արարչադիրն հետեւել սահմանի» [Վնտկ ցուց., Զ., 503, 1237 թ.]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 340:*

ԱՐԱՐԶԸՆԿԱԼ, ա., Արարչին ընկալած, աստվածակիր. «Մերձ ի մեծ եւ ի հոշակաւոր մայրաւորաքաղաքս Սիս՝ յաստուածաբնակ ուխտս Մեծայր, առ ոռս ամենաւրհնեալ արարչընգալ Տիրուհոյ եւ Աստուածածնի» [Հիշ. ԺԳ, 721]:

ԱՐԳԱՄԵՄԱՐ, ա., մեծահարգ, պատվելի. «Արգամեծար, աշխարհալուր, գերահոշակ, բաղադրական տառ տենչանաց» [Հիշ. ԺԳ, 338]:

ԱՐԳԱՍԱԻՐԱՐԱՐ, մ., արգասալի կերպով, արդյունապէս. «Մանաւանդ զոր առ իմանալի հոգիս արգասաւորաբար համանգամայն ցանկալ տայր բարւոյ» [Հիշ. ԺԳ, 482]: «Յորս արգասաւորաբար ըստ չափոյ գոյից

աննշդելի մատակարարէր» [ն.տ.]:

ԱՐԴԻԻՆԱԿՆԱՄՕՂ, ա., արդյունավոր կերպով խնամող, արդյունատու. «Ոչ ի նիւթս հայելով, այլ ի յարդիւնախնամօղն արաւածոց եւ պարգեւատուն ամենայն հայցողաց» [Հիշ. ԺԳ, 668]:

ԱՐԴԻԻՆԱԿՐԵԱԼ, դերբ., արդյունները կրող (իմա՝ ուսանող, գիտնական). «Ի յիշատակ անձին բարեաց եւ պատեալին առ արդիւնակրեալն յիմաստունող զրութեանցս» [Հիշ. ԺԳ, 406]:

ԱՐԵԳԱԿՆԱԾԱԻԱԼ, ա., արեգակի նման լույս սփռող, տարածող. «Գտաք գանձ անպակաս, զաստուածագիծ տառս՝ զարդաւեալ մեծածախս, արփիահրաշ, արեգակնածաւալ լուսափայլ մտաց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 147]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 134. ՍԳ.ՆԲՀԼ, 198. ՀԲԲ, 1, 260:*

ԱՐԵԳԱԿՆԱԿՈՒ, ա., արեգակի լույսով լուսավորված. «Բռնադատեալ արարիք խիս ի խորշակահար հասկաց, սակայն զի արեգակնակոխ էր եւ լուսով կենդանի» [Հիշ. ԺԳ, 308]:

ԱՐԵԳԱԿՆԱՔԱՏԱԿ, ա., արեգակի նման. «Ելեալ ծագէր զլոյսն աստուածագիտութեան արեգակնաբաւական ծաւալմամբ յաշխարհս Հայոց» [Հիշ. ԺԳ, 351]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 135.*
ՄԳ.ՆԲՀԼ, 198, ՀԲԲ, 1, 260:

ԱՐԵԳԱԿՆԸՆԹԱՅ, ա., լուսավոր ընթացք ունեցող, արեգակնաշավիղ, պայծառ. «Բայց ի ժամանակս մեր եւ ի վերջ եկեալ արեգակնընթաց եւ լուսնայամար ժամանակիս ըստ չափու եւ առաւել յայտնէ Աստուած զողորմութիւն իւր առ նուագեալ եւ կորուսեալ զագգս Հայոց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 325]:

ԱՐԵԳԱՅԾԱԳ, ա., արեգակի լույսը ծագող, լուսավառ, պայծառ. «Առ գրեցաւ.... Մաշտոցս.... յարեգնածագ եւ հրեշտակացոյց Սուրբ ուխտին Ղազարու» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 402]:

ԱՐԵՆԳՈՒՓ, ա., արյան գույն, արյունալի. «Յորում ամի առաւ մայրաքաղաքն Անի, արենգութիւն կորուստն անթիւ հոգւոց» [Հիշ. ԺԳ, 193]:

ԱՐԺԱՆԱԽՈՒՄԲ, ա., արժանավորների համախումբ. «Արդ, հայցէ յամենեցունց, որք լուսաւորիք ի սուրբ պատուիրանէս, յիշել յարժանախումբ ձեր սուրբ հանդէս» [Հիշ. ԺԳ, 121]: «Յերես անկեալ հայցեմ յարժանախումբ սրբոց դասուէ, զիս եւ զծնողսն իմ եւ զերախտատուսն յիշման արժանի արարեմք» [Հիշ. ԺԳ, 798]: «Աղաչեմ ի նոյն յարժանախումբ

դասուէ յիշել ի Տէր զԱսագտիկին աղախին Տեառն» [Հիշ. ԺԳ, 930]: «Ընթերցջիք յարժանախումբ ձեր սուրբ հանդէսդ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 103]:

ԱՐԺԱՆԱՊՍԱԿ, ա., ըստ արժանվոյն պսակ կրող, արժանավոր. «Յարհայութեան հզար եւ աստուածասէր ժառանգատրին իշխանութեանս Հայոց՝ ծիրանածին, արժանապսակ թագատրին Երկրորդին Լեւոնի» [Հիշ. ԺԳ, 440]:

ԱՐԺԱՆԱՏՈՒԵԱԼ, դերբ., արժանի, արժանաշնորհ. «Ի հայրապետութեանս տեառն Կոստանդեայ եւ արժանատուեալ կաթողիկոսին գրեցաւ զիրքս ձեռամբ մեղաւոր եւ ախմար գրչի՝ Թորոսի» [Հիշ. ԺԳ, 175]:

ԱՐԺԱՆԸՆԴՈՒՆԱԿ, ա., արժանավոր, արժանընկալ. «Յորոյ արարչագործ խնամոցն միշտ բարեգործին բոլոր եղականս, որ եւ ի ձեռն արժանընդունակ սպասատրաց իւրոցն» [Հիշ. ԺԳ, 433]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 357:*

ԱՐԻԵՐՋԱՆԻԿ, ա., շատ երջանիկ, քաջերջանիկ. «Զբազմազան եւ զարիւրջանիկ վարդապետն պատուեալն ձերութեամբ...

զստացալ սուրբ մատենիս» [Հիշ. ԺԳ, 781]:

ԱՐԻԻՆ

- ԱՐԵԱՄԲ ԿԱՏԱՐԵԼ, սպանվել. «Զոր յանուն քո աստուծոյ զգերապայծառ սրբոց քոյ զհառս վկայական հանդիսից, զմահատակութիւն ճգնութեան մարտից արեամբ կատարելոցն» [Հիշ. ԺԳ, 150]: «Բայց առաւել աղաչեմք զձեզ ոչ մոռանալ ի յիշումն բարեաց... եւ զկատարեալ արեամբ եղբայր նորին Հեթում» [Հիշ. ԺԳ, 441]: «Ընդ նմին եւ զհարազատն իմ Տարսախնն՝ արեամբ կատարեալ» [Հիշ. ԺԳ, 927]:

ԱՐԿՂ

- ԱՐԿՂ ԳՐԵԱՆՑ, գրապահոց, գրադարան. «Եւ ապա մտեալ եւ յարկեղս գրեանցն, որ ի Հաղբատ, զամենայնն որոնեաց եւ ապա հոսկ քան զամենայն գրեանսն ի ներքոյ եգիտ թարգմանչագիր Սաղմոսարան» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 111]:

ԱՐՀԱՄԱՐՀԱՆՔ

- ԱՐՀԱՄԱՐՀԱՆՍ ԱՌՆԵԼ, արհամարհել, անտեսել. «Զի արհամարհանս առնել տայ աղցաւոր վայելից ի տարատրոն կայանիս» [Հիշ. ԺԳ, 499]:

ԱՐՀԵՍՏԱԿԻՏՈՒԱԾ, ա., արհեստավարժ, վարպետորեն ստեղծված. «Հոգ տարեալ սուրբ մագա-

ղաթի եւ գեղապանձ գրով, արհեստակիտուած ոլորակամբ, բազմապայծառ զարդարով... վերընծայեաց սրբոյ տանարիս» [Հիշ. ԺԳ, 433]:

♦ Գրանցված՝ ՀԲԲ, 1, 272:

ԱՐՈՒԵՍԱՐԿՈՂ, ա., գ., արվեստով, հմտորեն ստեղծող, արարող. «Ո՛վ սիրելիք, ամաչեսցէ ոչ բնութիւն զանգուածոյս սակնարտարութեան արուեստարկողին» [Հիշ. ԺԳ, 437]:

ԱՐՏԱԼԱԾ

ԱՐՏԱԼԱԾ ԱՌՆԵԼ, հալածել, դուրս բշել. «Զանկարգ նամարտակելն արտալած արարեալ՝ անպատումաս եւ մնացից յահել մորկէ աստի» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 52]:

♦ Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 376. հմմտ. նաև *արտահալած առնել* ՆՀԲ, 1, 377:

ԱՐՏԱԼՈՒԾԵԼ, ն. բ., տրոհել, անջատել, հալածել. «Յորոյ յահէ փախուցեալ, պակեան գունդի հոյից հերձուածողական դասուցն արտալուծեալ կորստական եղեն» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 290]:

ԱՐՏԱՀԵՂՈՒԼ, ն. բ., դուրս հեղել, արտահոսել. «Իմանալ տեղի յաղինայ զիմաստութիւն եւ ի նմանէ արտահեղով վտակաց քաղից» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 237]:

♦ Գրանցված՝ ԱԲ, 145.

ՍԳ.ՆԲՀԼ, 216. ՀԲԲ, 1, 282.

ՍՀԲԲ, 1. 144:

ԱՐՏԱՅԱՅՏԱԲԱՐ, մ., հայտնապես, բացահայտ. «Վերբերական արտայայտաբար զանուշու եւ զդժուար իմաստս անհասից թեոց մտաց մտաւորաց» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 91]:

ԱՐՏԱՇԱՐԵՆ, ն. բ., գրել, արտագրել. «Ձենթադիր արտակերտեալս ի վիս սաւենն ի Գրիգորէ Նիսեա արտաշարեալ գտիպն տերունեան ընդ երեւակն» [Հիշ. ԺԳ, 605]:

ԱՐՏԱՏՐԵՆ, ն. բ., դուրս բերել, ասել, ի մի բերել. «Տեղեակ բոլոր իմաստից էից՝ հոգտով արտաւորեաց զընդհանուրսս» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 251]:

ԱՐՏՕՍՐԱԽԱՐՇ, ա., արցունքախտէր, աղեկտուր. «Յիշեսցիք.... այլեւ զվշտանգեալ եւ զաղեկոծեալ, զարտակսկիծ, զարտաւորախարշ, զհառաշական եւ հեծեծակենցաղ զծնողս նորա եւ զբնաւին սեռս իւր» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 498]:

ԱՐՓԱԻՈՐԵՆԱ, ա., լուսավորված, պայծառացած. «Որք նշմարիտն լուսոյ անընդմիջաբար հպմամբ ի նախ արփաւորեալք լոյս աշխարհի յանստութեանոյն բաղանուանեցան» [Հիշ. ԺԳ, 349]:

♦ *Հմմտ. արփաւորեմ՝ ՆՀԲ, 1, 383:*

ԱՐՓԻԱԾԱԳ, ա., արեւի լույսը ծագեցնող, լույս տվող, լուսաշող. «Այսմ աստուածազարդ բուրաստանի, լուսաշափղ տումարի, երկնաշու շաղի, տիեզերածաւալ վտակի, արփիածագ շառաւելի» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 138]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 148.
ՍԳ.ՆԲՀԼ, 219. ՀԲԲ, 1, 287.
ՀԱԼԼԲ, 1, 547. ԺՀԼԲԲ, 1, 250.
ԱՀԲԲ, 1, 147:*

ԱՐՓԻԱՀՐԱՇ, ա., արեգակի նման հրաշալի. «Եւ ցուցանեն հոգոյ աշաց զարփիահրաշ լուսոյն նառագայթ, երկնաւոր բարեացն ցանկացողացդ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 90]: Տե՛ս նաեւ ԱՐԵԳԱԿՆԱԾԱԻԱԼ-ի օրինակը:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 384:*

ԱՐՓԻԱՆՇՈՅՂ, ա., արեւի լույս ունեցող, լուսանշույլ, պայծառ. «Ուստի յերեւերեւեան լուսոյն գերահրաշ արփիանշույղ փաղփիցն արտաթորմանէ» [Հիշ. ԺԳ, 349]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 148.
ՍԳ.ՆԲՀԼ, 220. ՀԲԲ, 1, 287.
ՀԱԼԼԲ, 1, 548:*

ԱՐՓԻԱՊԵՍ, մ., արփիի նման, արեգակնաբար. «Որով զաւրաւոր զարուրթամբ վերափայլի արփիապէս ի մէջ համագումար բարձակցաց տանս Թորգոմայ» [Հիշ. ԺԳ, 470]:

ԱՐՔԱԾԻՆ, ա., արֆայից ծնված, արֆայածին. «Զսիրողն Աստուծոյ եւ զսպասաւորն ամենայն ծառայից նորա զարֆածին բամբիշն Ֆիմի... յիշեցեմ ի Քրիստոս» [Հիշ. ԺԳ, 412]:

ԱՐՔԱՅԱՀԱՅՐ / ԱՐՔԱՀԱՅՐ, գ., արֆայի հայր, թագավորահայր. «Ես՝ Յոհաննէ եպիսկոպոս, նուաստ ծառայ Աստուծոյ, որդի մեծին Կոստանդէա թագապահի եւ արֆայահար Հայոց» [Հիշ. ԺԳ, 322, նման՝ Հիշ. ԺԳ, 590]: «Որդի մեծին եւ ֆրիստոսասիրին Կոստանդէայ արֆայահար Հայոց» [Հիշ. ԺԳ, 511]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ԼՀ.ԳԲ, 61:

ԱՐՔՈՒՆԱՊԱՏԻԻ, ա., արֆունի պատիվ ունեցող. «Ի հռչակաւոր մենաստանիս Նորավանս կոչեցելոյ, յարֆունապատիւ գահոյս հայրապետութեան» [Հիշ. ԺԳ, 678]:

ԱԻԱԳՈՐԴԻ, գ., ավագ, մեծ որդի. «Եւ զԼեւոն աւագորդի Հերմոյ Հայոց մեծ արֆայի, տարաւ ծառա՝ եղ ի բանդի» [Հիշ. ԺԳ, 362]:

*ԱԻԱՆԴ, գ., օրենմ, կարգ. «Որք յայսմ ամի աստուծոյն գմեղ ի կղզուջն Կիպրոսի, վասն ոչ հնազանդելոյ աւանդիցն Քաղ-

կեդոնի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 164]:

♦Հմմտ. աւանդագիր՝ ՆՀԲ, 1, 390:

ԱԻԱՐՏԱԳԾԵԼ, ն. բ., գրելն ավարտել, ավարտագրել. «Շնորհիւն Աստուծոյ աւարտագծեցաւ եղեմարուխ, աստուածախն եւ անմահական աղբիւրս Մաթեոսեան Աւետարանս» [Հիշ. ԺԳ, 494]:

ԱԻԱՐՏԱԳՈՐԾԵԼ

- ԱԻԱՐՏԱԳՈՐԾԵԱԼ ԼԻՆԵԼ, ավարտվել, վերջին հասնել. «Աւարտագործեալ եղեւ սուրբ եւ կենսաբեր Աւետարանս Քրիստոսի Յիսուսի Աստուծոյ մերոյ» [Հիշ. ԺԳ, 266]: «Աւարտագործեալ եղեւ աստուածախաւս եւ կենսատու սուրբ Աւետարանս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 190]:

♦Ավելի վաղ, Բան՝ ԼՀ.ԳԲ, 62:

ԱԻԵՏԱԲՈՒԻ, ա., ավետիս բխող, ավետիս տարածող. «Զստացող սուրբ աւետարուխ աւետարանիս՝ զԴաւիթ կուսակրան արեղայս, հանդերձ ծնողամ եւ ազգականամ, աղաչեմ յիշել» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 223]:

ԱԻԵՏԱԳՈԶ, ա., ավետիս, լավ լուր ձայնող, հայտնող. «Եւ զամենայն սուրբս քո, որք հանեցան քեզ զամենեցուն, որ յայսմ աւետագոչ տառիս գծագրել կան» [Հիշ. ԺԳ, 560]:

♦Մեկ վկայություն՝ ՆՀԲ, 1, 394:

ԱԻԵՏԱՀՐԱՇ, ա., ավետման հրաշքն ազդարարող, այդ հրաշքի մասին վկայող. «Շնորհին Տեառն ամենակալի եւ Նորին ազնականութեամբ աւարտեցաւ աւետահրաշ եւ հոգիազարդ Աւետարանս ի թուականիս Հայոց ԶԶԱ. (1332)» [Հիշ. ԺԳ, Բ, 147]:

ԱԻԵՏԱՀՐԱԻԻՐԱԿ, ա., դեպի ավետիսը հրավիրող, ավետաբեր. «Որ ստացաւ զաւետահրաւիրակ եւ զտիեզերաբարոզ Սուրբ Աւետարանս յիշատակ բարեաց անձին եւ ծնաւդաց եւ հարազատաց իւրոց» [Հիշ. ԺԳ, 446]:

ԱԻԵՏԱՆԱՄԱԿ, գ., ավետիս բերող նամակ, ավետագիր. «Աւետանամակ արձանագրութեամբ կարգաւ ետուն աշխարհի» [Հիշ. ԺԳ, 849]:

ԱԻԵՏԱՆՈՒՆ, ա., ավետալի, ավետող անունն ունեցող (իմա՝ Ավետարան). «Քանզի սկսեալ կատարեցի զգիրս աւետանուն ի թուականիս Հայոց ԶԿԶ (1317)» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 336, 505, ԺԳ, Բ, 63]:

ԱԻԵՏԱՏՈՒ, ա., ավետիս տվող, ավետիշ. «Գրեցաւ մատեանս աստուածունակ, քառագրական, աւետատու Աւետարան, յուսադրական (տպ. յուսագրական) մեր փրկանաց» [Հիշ. ԺԳ, 338]:

♦Մեկ վկայություն՝ ՆՀԲ, 1, 394:

ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԳՈՒԽ, գ., Ավետարանի գլուխ, բաժին. «Եւ է սա աւետարանագլուխ Սրբոյն Ղուկասոյ» [Հիշ. ԺԳ, 673]:

ԱԻԵՏԱՐԱՆԱՔԱՐՈԶ, ա., Ավետարանը քարոզող. «Եւ արդ, այսմ աստուածախաւս եւ աւետարանաբարոզ սուրբ կտակիս ցանկացող եղէ ես՝ մեղուցեալ եւ սուտանուն միայնակեաց Բարսեղ՝ որդի Ստեփանոսի» [Հիշ. ԺԳ, Բ, 89]:

- Բ -

ԲԱԶՄԱԹԱՐԱՍ, ա., շատ թաւախ ունեցող, թարախալից. «Գրեցաւ.... ձեռամբ Գրիգորի Սուփասանց՝ ի վայելումն բազմաթաւախ հոգոյ իմոյ եւ ծնողաց իմոց»:

♦Գրանցված՝ ԱԲ, 156.
ՍԳ.ՆԲՀԼ, 233. ՀԲԲ, 1, 304:

ԲԱԶՄԱԹԵՐԹ, ա., բազում թերթիկներ (իմա՝ ծաղկաթերթեր) ունեցող. «Մաթնոս զմարդեղութեանն ցուցանելով զկերպ, որպէս վարդս բազմաթերթ կարմրագունակ» [Հիշ. ԺԳ, 890, ԺԳ, Ա, 210]:

♦Գրանցված՝ ՀԲԲ, 1, 304.
ԺՀԼԲԲ, 1, 259. ԱՀԲԲ, 1, 153:

ԲԱԶՄԱԹՇՈՒԱՌ, ա., շատ

քշվառ, ողորմելի, աղփառ. «Այդ եւ ազգին միշտ նետողի, ակնկալեալ թէ հասանի բազմաքշուառն եւ կատաղի, որ կաշառաւ յոլով պատրի» [Հիշ. ԺԳ, 500]: «Կատարեցաւ գիրս ի մեծ թոփս ԶԽԶ (1297), ի բազմաքշուառ ժամանակի» [Հիշ. ԺԳ, 812, 872]: «Զամենամեղ եւ զբազմաքշուառս Ստեփանոս գրիչ յիշեսցիք ի Տէր, եւ Աստուած գնեզ. ամէն» [Հիշ. ԺԳ, 868]:

♦ *Ավելի վաղ, քան՝ ԼՀ.ԳԲ, 63:*
ԲԱԶՄԱԹՈՅՆ, ա., խիստ թունոտ, թունալից. «Որպէս զի աւժանդակութեամբ ամենագոր ձեռինն ելցում ի վեր ի միջոյ բազմաթոյն եւ սրատամն ժանեաց սպանողին» [Հիշ. ԺԳ, 413]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ԼՀ.ԳԲ, 63:*

ԲԱԶՄԱԾԻՐ, ա., մեծ շրջան կատարող կամ բազում գծեր ունեցող. «Վասն զի այլայլի ի գալ արփոյն եւ բազմաձիբ աստեղացն, եւ ի մանկութենէ փախստեայ ընթանայ ծերութիւն» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 73]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 157.*
ՍԳ.ՆԲՀԼ, 234, ՀԲԲ, 1, 306:

ԲԱԶՄԱՀԱՄԲԱՐԵԱՆ, ա., լեցուն, առատորեն ամբարյալ. «Զանձախ, անվանառ գանձս մեծութեան զբազմահամբա-

ռեան գումարս դրութեան, որ աւանդեալ ունի յինքեան զընթերցմունս տանից տէրունականաց» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 484]:

ԲԱԶՄԱՀՐԱՇ, ա., շատ հրաշալի. «Որ բազմահրաշ իմաստութեամբ զարդարեցէր Քրիստոս Աստուած զտապանակ ուխտիս» [Հիշ. ԺԳ, 211]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 1, 307.*
ԱՀԲԲ, 1, 155. Մեկ վկայությամբ՝ ԺՀԲԲ, 1, 262:

ԲԱԶՄԱՀԱՇԱԿ, ա., բազմիցս ճաշկած, համեղ. «Զբազմաճաշակս այս խորիսխ, որ քաղցր է, քան զմեղր բերանոյ» [Հիշ. ԺԳ, 569]:

ԲԱԶՄԱՅԱՐՄԱՐ, ա., խիստ հարմար, ամենահարմար. «Եւ աւարտեցաւ սա... ի գեղեցկատիպ կղզիս Աղթամար, որ է տեղի ապաստանի, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ եւ բազմայարմար Սուրբ հաշի եւ Սուրբ Նշանի» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 238]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1 412:*

ԲԱԶՄԱՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ, գ., բամիցս կամ շատ ուժեղ ներգործում, ազդեցություն. «Բայց է իմն թէպէտ ոչ ունելով յետից, որ կոչիդ կենդանագոյութիւն, սակայն վասն բազմաներգործութեան իմիք ունելով սակս այնորիկ զնա գաղափա-

րելով» [Եղմ ցուց., է, 246]:

ԲԱԶՄԱՊԱՏ, ա., քերես խրթին, դժվարըմբռնելի մտֆերով պատված. «Սովալ ուսան մարդիկ զբազմապատ իմաստութիւն խորոցն Աստուծոյ եւ իմացան, եթէ իմ իմիք շնորհաց արժանաւոր եղեն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 63]:

ԲԱԶՄԱՍԵՆԻ, ա., խիստ անխառն, մաքրամաքուր (տե՛ս նաև հաշորդ բառը). «Այս բազմասեռ սեռանչելի նահատակացս բարեխաւսութեամբ ողորմեսցի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ստացողի սորա» [Հիշ. ԺԴ., Բ, 461]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ԺՀԼԲԲ, 1, 265:

ԲԱԶՄԱՍԵՆՈՆԻԹԻԻՆ, գ., ըստ կիրառության տրամաբանության եւ նախադասության իմաստի, քերես, արտահայտում է «խիստ անխառնություն, անաղարտություն, մաքրություն» իմաստները: Դեռևս զբաբարից հայտնի է *սեռնութիւն* գոյականը՝ «հստակություն, մաքրություն» իմաստով, իսկ այստեղ հավանաբար այդ նույն բառի գերադրական իմաստն է. «Ապա եւ համասարամն Մարկոս թողեալ զներկաիցս բազմասեռնութիւնս, առիծաբար յարձակեալ ի վերա դ[ր]ժողին» [Հիշ. ԺԳ, 890, ԺԴ, Ա, 211]:

ԲԱԶՄԱՍԻԱԼ, ա., սխալա-

շատ. «Եւ որք հանդիպիք այսմ Աւետարանիս կամ օրինակէք կամ ընթեռնոք, յիշեսցիք զիս՝ զբազմասխալս զվասիլ» [Հիշ. ԺԳ, 145]: «Յիշեսցիք.... ընդ նմին եւ զբազմասխալ եւ զմեղսաներկ զիմս անձն» [Հիշ. ԺԳ, 519]: «Ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած հոգեւոր եղբարց մերոց.... եւ բազմասխալ գրողի գրոյս, եւ որք ասեն՝ ամէն» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 143]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 415:

ԲԱԶՄԱՎԱՅԵԼՈՒԶ, ա., շատ վայելուչ, ընտիր. «Յոքնախումբ եւ բազմավայելուչ ծաղկաւ եւ անուշութեամբ» [Հիշ. ԺԳ, 85]:

♦Գրանցված՝ ԱԲ, 161.

ՍԳ.ՆԲՀԼ, 239, ՀԲԲ, 1, 310.

ՀԱԼԼԲ, 1. 590, ԱՀԲԲ, 1, 158:

ԲԱԶՄԱՏԵՆԶ, ա., շատ ցանկալի, խիստ փափագելի. «Գրեցաւ զիրս գերահրաշ եւ ամենապայծառ, լուսայիղձ եւ բազմատենչ, յոգունց փափագելի հոգեւոր մատենմս» [Հիշ. ԺԳ, 92]: «Գրեցաւ գերահրաշ եւ ամենապայծառ, լուսայիղձ եւ բազմատենչ զիրս Սաղմոսաց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 308]:

♦Գրանցված՝ ԱՀԲԲ, 1, 158:

ԲԱԶՄԱՓԹԻԹ, ա., առատորեն ծաղկած, բազում սաղարթներ տված. «Արդ, որք հանդիպիք

այս բազմափթիթ բուրաստանիս հոգեւոր, յիշեցէ՛ք ի սուրբ աղաւթս ձեր գկստուածատուն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 482]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ԺՀԼԲԲ, 1, 266:*

ԲԱԶՄԱԻԿՆ, ա., ամստ. նշ., «Ի վրդովմանց ժամանակի, նեղ եւ ի դառն վայրկեանի, ի յաւերման բազմափնի» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 336]:

ԲԱԶՄԱՔԻՐՏ, ա., շատ ֆրոնած, շատ աշխատած, դժվար եւ հոգնեցնող գործեր կատարած. «Եւ ժուէ զսրբազնամաքութիւն ձեր յիշել զսոյն բազմափրտն զաշխատեալ ի վերայ ազգիս մերոյ» [Հիշ. ԺԳ, 571]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 1, 312:*

ԲԱԶՄԵՂԿԵԼԻ, ա., խիստ եղկելի, թշվառ. «Եւ ամենամեղ եւ բազմեղկելի Մխիթարայ ազատումն արասցէ Քրիստոս» [Հիշ. ԺԳ, 908]:

ԲԱԶՄԵՐԱԽՏԱԽՈՐ, ա., բազում երախտիք ունեցող, բազմերախտ. «Յիշեսցի՛ք զբազմերախտաւորն ի վերայ մեր զվարդապետ Սամուէլն» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 447]:

ԲԱԶՄԻՄԱՅ, ած., բազում, բազմահնար. «Նա զօրէնսն Քրիստոսի ոչ ծանեալ եւ բազմիմաց հնարիւմ զերծեաց զազգս մեր յամենայն կարասեաց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 232]:

ԲԱՂԱՆՈՒԱՆՆԵԼ, չ. բ., անվանակցել, համանվանել. տե՛ս ԱՐՓԱԽՈՐԵԱԼ-ի օրինակը:

ԲԱՆԱՊԵՏ, գ., խոսքի եւ ամեն ինչի տեր եւ ստեղծող (իմա՛ Սատուած). «Նա եւ զլուսայիղծ վարդապետութեան բանապետին վերնոյ, արեգականն արդարութեան երեւեցեկոյ ազդեցութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ» [Հիշ. ԺԳ, 295]:

ԲԱՆԱՊԵՏՈՒԹԻԻՆ, գ., ուսմունք, վարդապետություն. «Բայց եւս յաւետ քան զհանուրցն առաքելական բանապետութիւնն սակս ստուգապէս յիմեանս ունեցով» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 213]:

ԲԱՆԱՔԱՂՈՒԹԻԻՆ, գ., այլ աղբյուրներից փաղելը, ծաղկափաղ. «Որ սուղ ինչ աշխատեցաւ բանափաղութեամբ եւ տունտոութեամբ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 315]:

♦ *Գրանցված՝ ՍԳ.ՆԲՀԼ. 250, ՀԲԲ, 1, 328. ԺՀԼԲԲ, 1, 281, ԱՀԲԲ, 1, 168:*

ԲԱՐԱՔԱՐ, գ., հաստ կամ մեծ փար (°). «Նայել կարկիշ պիղծ բերանի, եւ բարափար ի նակատի, որք հաւանի Քաղկեդոնի եւ հայհոյողք են Քրիստոսի» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 319]:

ԲԱՐԲԱՌԱԿԱՆ, ա., աղաղական, գոչելի. «Գրթութեամբ քով Հայրական ընկալ զմաղթանս բարբառական» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 385]:

♦ *Հմմտ. բար «Հաստ»՝ ԲՀ, 50. ՀԱԲ, 1, 418:*

ԲԱՐԵՆԵՂՈՒՆ, ա., պտղաբեր, բեղմնավոր. «Որոց հրամանաւ եւ խնամամբ աստուծոյն եղև ոգեշահ եւ բարեբեղուն եւ հոգիաւանդ կանոնացս» [Հիշ. Ե-ԺԲ: 119]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 172. ՍԳ.ՆԲՀԼ, 254. ՀԲԲ, 1, 337:*

ԲԱՐԵԶԱՐԴԱՅՈՅՍ, ա., բարեզարդ. վայելչագեղ. «Զմեծ հայր բարեզարդահոյս Կեռանի յիշեցէ՛ք յաղաթս» [Հիշ. ԺԳ, 418]:

ԲԱՐԵԺԱՄԱՆԱԿ, ա., բարի, պատեն կամ հարմար ժամանակ. «Որք տրփան ի նոյն տենշանս երկուց առաջարկութեանց, զոր աստուաստ բարեժամանակիս եւ առ յապագայիցն համատեղոց եւ նեմարանաց որոնավ» [Հիշ. ԺԳ, 163]:

ԲԱՐԵԼՈՅՍ, ա., բարի լույս ունեցող, բարեհամբույր. «Որք արիւնակէ՛ք եւ գրէ՛ք, մանաւանդ թէ սոյն բարեղոյս արհայս աղաչէ թախանձանալ» [Հիշ. ԺԳ, 571]:

ԲԱՐԵՆՈՂ

- ԲԱՐԵՆՈՂ ԱՌՆԵԼ, բարեմիտ դարձնել, հոժարեցնել, համոզել. «Ըղծից փափագումն յորդորէ զամենեսեան եւ բարեխոն առնէ ի գութ եւ ի սէր աստուածային եւ ի գործս բարութեան» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 239]:

ԲԱՐԵՆՈՐՀՐԴԱԲԱՐ, մ., բարի խորհրդով, բարի ցանկությամբ. «Որ բարեխորհրդաբար համեմատութեամբ զսուրբ կոյսն Աստուածածին.... ողորմեա՛ Վարդեմար Կողբացոյ» [Հիշ. ԺԳ, 211]:

ԲԱՐԵՀԱՄԲԱԽԵԱԼ, ա., բարի անուն կամ համբավ ձեռք բերած, բարեհամբավ. «Զբարեհամբաւեալ փահանայքն զՍիմէոն եւ զՍիոն» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 315]: «Զբարեհամբաւեալ ճգնաւոր եղբայր մեր՝ զՆորոգէս կրանաւոր փահանայ, ըզստացող գրոցս» [Հիշ. ԺԳ, 467]:

ԲԱՐԵՃԱՇԱԿ, ա., փաղցրահամ, փաղցրահաշակ. «ԶՅովհաննէս Միջնաղբերցի, որ մեծաւ յուսով մասնակից եղև սուրբ եւ բարեհաշակ բուրաստանիս» [Հիշ. ԺԳ, 48]:

ԲԱՐԵՇՕՂ, ա., պայծառ, լուսավոր. «Հայցեցէ՛ք յառատապարգև Տեառնէն յաղագս մեծապատիւ իշխանաց իշխողիս մերոյ Կոստանդեայ եւ բարեշաղաց որդոց իւրոց» [Հիշ. ԺԳ, 255]:

ԲԱՐԵՊՏՈՒՂ, ա., բարի և լավ պտուղ տվող, արդյունավոր. «Բայց աստուածատունկ բուրաստանք, եւ դրախտ հոգելիցք, եւ իմաստութեան տունկք, հա-

նապագ կանաչեալք եւ յաւէտ ծաղկալիցք եւ բարեպտուղք են» [Հիշ. ԺԳ, 521]: «Միատուրեալ Քրիստոսիս ի մի զբարեպտուղ արքայս մեր ծաղկեցուցին» [Հիշ. ԺԳ, 569]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 455:

ԲԱՐԷԲԱՆՏԻԶ, ա., բարի բախտ շնորհող, բախտավորող. «Զանյայտ գանձիս յայտնիչ զՎարդան գանձապահ, որ փառքամանայք հոգով, յիշատակեցիք ի բարեբախտիչն ի Տէր» [Հիշ. ԺԳ, 424]:

ԲԱՐԻՀԱՄԲԱԻ, ա., բարի համբավ ունեցող, բարեհամբավ. «Յիշել աղապիւք ի Տէր զարժանաւորսն ամենայն բարեաց յիշատակի.... եւ զհայրազատ եղբայրն իւր զբարիհամբաւ պարոնն Թորոս» [Հիշ. ԺԳ, 318]:

ԲԱՐՁՐՆՏԻՐ, ա., բարձրագահ, գահի գլխին եղող, գահին ընտրված. «Եւ բարձրնտիր պահեսցէ զթագաւորութիւնն իւր, եւ թշնամիսն իւր զերեւելի եւ զաներեւոյթ յամաւթ եւ հալածական արասցէ» [Հիշ. ԺԳ, Բ, 63]:

ԲԱՐՁՐԱԲԱՆ, ա., բարձր, մեծ բաների մասին խոսող, մեծաբան. «Գրեցաւ սուրբ եւ աստուա-

ծախն տաոք բարձրաբան սուրբ աւետարանչացն ձեռամբ անարժան եւ յետնորդ ֆահանայի» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 177]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 462:

ԲԱՐՁՐԱՅԵՂՈՒՆ, ա., պողաբեր, բեղմնավոր, բերրի. «Աւարտեցաւ աստուածատունկս այս հոգիաբողբոջ.... ուղէշս բարձրաբեղունս եւ սաղարթս զեղեցկատեսիլ» [Հիշ. ԺԳ, 323]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 462:

ԲԱՐՁՐԱԲԼՈՒՐ, ա., բարձր բլուր, գագաթ ունեցող, բարձրագագաթ. «Տապանն Նոյեան՝ մայրն երկրորդի սեռի մարդկութեանս, հանգուցեալ ի բարձրաբլուր գագաթն Մասեաց» [Հիշ. ԺԳ, 557]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ԺՀԼԲԲ, 1, 299:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՐՈՎ, ա., մ., մեծափափագ ձեռով, տենչալիորեն. «Այլ եթէ ոք բարձրագորով հմտանա եւ պանծա հասանել առաւել քան զունելիս.... յոյժ հեռի եւ թափուր գացի ի բնաւ իմաստիցն» [Հիշ. ԺԳ, Բ, 349]:

ԲԱՐՁՐԱԾԱՅՐԵԱԼ, ա., խիստ բարձր, հնարավոր բարձրությամբ հասած. տե՛ս ԱՆԾԱՅՐԱՆԱԼԻ-ի օրինակը:

♦*Մեկ վկայություն՝ ՆՀԲ, 1, 463:*

ԲԱՐՁՐԱԿԱՆ, ա., հնչեղ, բարձրաձայն. «Գոչ է բողոք գլխաբարձական, գորովական» [Հիշ. ԺԳ, 466]:

ԲԱՐՁՐԱՔԱՐՈՉ, ա., բարձրաձայն ֆարգոլ. «Համարեն հատապեղոց կեցուցիչ, բարձրաֆարգ ի վերին զարուքենեն ընթանալ տիեզերաց» [Հիշ. ԺԳ, 636]: «Աստանալ յանգ ելեալ կատարեցաւ տառս աստուածաշունչ բարձրաֆարգ սուրբ մարգարէին Եսայեա» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 87]:

♦*Գրանցված՝ ԱԲ, 180. ՍԳ.ՆԲՀԼ, 265. ՀԲԲ, 1, 349:*

ԲԱՐՁՐԱՔԵՐԱԿ, ա., շատ բարձր. տե՛ս ԱՆԿԻՋԱՓՈՐՁ-ի օրինակը:

*ԲԱՅԱՎԱՅՐ, ա., բացօթյա, բաց. «Գրեցի զսայ բազում աշխատութեամբ ի բացավայր սահմանս, որ անուն Պազար կոչի» [Հիշ. ԺԳ, 438]:

♦*Հմմտ. ՆՀԲ, 1, 473:*

ԲԵՌՆԱԲԱՐՁՕՂ, ա., գ., բեռներ բարձող, բեռնակիր. «Ազատեցուցիչ արեանառու զարմից, լծադիրք եւ բեռնաբարձաւոր, կորացուցիչ ատարաց ազգաց» [Հիշ. ԺԳ, 326]:

♦*Գրանցված՝ ԱԲ, 185.*

ՍԳ.ՆԲՀԼ, 272. ՀԲԲ, 1, 360.

ՀԱԼԼԲ, 1, 666:

ԲԵՐԿՐԱԲԵՐ, ա., բերկրանք պարգևող. «Բազում բաղձանաւ եւ բերկրաբեր սրտի եկի բերել մար իմոյ հաւատոյ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 277]:

♦*Մեկ վկայություն՝ ՆՀԲ, 1 485:*

ԲԵՐՈՒՄՆ

- ԲԵՐՈՒՄՆ ԶԱԽԱԿԻ, ծննդաբերություն. «Յորոց ոչ միայն եհաս ի բերումն զաւակի, այլ մահ տարածամ, եւ դեռաբոյս փոխեցան ի Քրիստոս» [Հիշ. ԺԳ, 242]:

- ԲԵՐՈՒՄՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ, ժամանակի պատահումնով, համազամանքների բերումով. «Եւ ըստ բերման ժամանակիս, հեռացուցեալ էին զԱւետարանս ի Սուրբ Նախավկայեն» [Հիշ. ԺԳ, 565]:

ԲԵՐԻՔԵՐ, ա., բյուրավոր, բազում. «Ձեռամբ թարմատար եւ բերբեր մեղապարտ եւ տխմար գրողիս Յակոբ» [Հիշ. ԺԳ, 447]:

ԲԻԻՐԱՃԱՃԱՆՁ, ա., բյուր ցանկներ ունեցող, շողշողուն. տե՛ս ԱՆՆԶԱԲՈՒՆ-ի օրինակը:

ԲԻԻՐԱՋԱՆ, ա., բազմազան, տարատեսակ. «Բերելով յինքեանս զոստն ուղեշարձակ, զտերեւն բոցափայլ, զծաղիկն բիրա-

զան, զպտուղն ֆաղցրահամ»
[Հիշ. ԺԳ, Ա, 211]:

ԲԻԻՐԱՊԱՐՏ, ա., բյուր
պարտֆեր ունեցող, փխբ. բազ-
մամեղ. «Բազմաբիծ, յոգնամեղ
բիրապարտ ոգույ՝ Թորոսի գրո-
ղի սորա» [Հիշ. ԺԳ, 669]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,
669:

ԲԻԻՐԱՊԷՍ, մ., բյուր, բազում
անգամ. «Եւ յիշողացդ իսկ այս-
պիսի, ձեզ բիրապէս վայելս
տացի» [Հիշ. ԺԳ, 373]:

ԲՆԱԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, գ.,
բնական բանականություն, իմա-
ցություն, ֆննախոսություն.
«Քանզի ոչ է դժուարին բանա-
տեղծաց.... բնաբանականու-
թեամբ եւ ուսումնականութեամբ
աստուածաբանել» [Հիշ. Ե-ԺԲ,
90]:

ԲՆԱԼՈՒԾՈՒՄ, գ., բնության
լուծմունք, մեկնություն (դավա-
նաբանական, փիլիսոփայական
նշանակությամբ). «Եւ ես՝ Մար-
գարէ վարդապետս՝ տրուպս ի
սպասատրաց բանին, սկսայ
զբնալուծումս յԱրեւելից գա-
ւառն» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 508]:

ԲՆԱԲՈՅՍ, ա., բնական, բնա-
տուր. «Ընդդէմ ախտից բնաբոյս
մարտ եղեալ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 281,
ԺԳ, Ա, 65]:

♦Մեկ վկայութեամբ՝ ՆՀԲ, 1,
494:

ԲՆԱՋԻՆԻՋ

- ԲՆԱՋԻՆՋ ՏԱՆԵԼ, ամբող-
ջությամբ տանել, իսպառ գողա-
նալ. «Եւ զխաշն եւ զանասուն եւ
զամենայն շորփոտանիս ամենե-
ւին բնաջինջ տարան» [Հիշ. ԺԳ,
Ա, 324]:

ԲՈԼՈՐԱՊՃՆՈՂ, ա., շուրջ բո-
լորը զարդարող. «Ծաղկաւ բո-
լորապննող յարփից էից դիմա-
նալի տեսութիւնս» [Հիշ. ԺԳ, 43]:

♦Գրանցված՝ ԱԲ, 193.
ՍԳ.ՆԲՀԼ, 284. ՀԲԲ, 1, 382:

ԲՈԼՈՐԱՋԱՀԵԼ, ն. բ., բոլորին
լուսավորել, ուսուցանել, կրթել.
«Ի սպառուած գրոյս յորժամ բո-
լորաշահիւք աւգտութեամբ իբե-
նիագն իմաստէս՝ եւ դոք ի հա-
մայնն ընկալիք ի բառացի
Տեառնէն. ամէն» [Հիշ. ԺԳ, 605]:

ԲՈԼՈՐԱՍԵՌԻՆ, ա., ամեն տե-
սակ. «Միմն միայն ընդրեալ եւ
զատեալ բոլորասեռն բաղձա-
նաւ» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 210]:

ԲՈԾՈՐ, գ., տանիկ. «Իսկ բո-
ծորն այն, զոր յառաջագոյն կան-
խեցաւ, ասացաւ, իբրեւ ետես
զջերմեռանդ սէր մեր.... զգիմն եւս
ստաւել անեցոյց» [Հիշ. ԺԳ, 45]
«Ձի Ե. հազար դրամ խնդրէ բո-
ծորն այն, որ է տանիկ» [Հիշ. ԺԳ,
46]:

♦ *Գրանցված՝ ԲՀ, 57. ՀԱԲ,
1 462; Հմմտ. ԲՄՀ, 115:*

ԲՈՅԱՓԱՅԻ, ա., հրափայլ, պայծառ. «Յիշեսցի աղաչեմ եւ զհոգեւոր դաստիարակ սորա զբոցափայլ (այսֆան)» [Հիշ. ԺԳ, 483]:

♦ *Մեկ Վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,
510:*

ԲՈՒՆՏ, ա. (հմմտ. գրաբ. *բունդը, խնդբունդ*), անհարթ, անհամաչափ, տգեղ. «Ընթերցաւք, որ զվերնագիրդ է արարեալ, մի՛ նզովիք զգրաւն, ձեռկամք է, որ զբունտ է գրեալ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 44]:

ԲՈՒՌՆ

- ԸՆԴ ԲՈՒՄԲ ԱԾԵԼ, գրավել, տիրել. «Որք յաշխարհէն արեւելից եկեալ ընդ այլ ազատացն ընդ բռամբ ածին զանառիկ բերդս կամբուն» [Վնտկ ցուց., 2., 504, 1237 թ.]:

ԲՈՒՍԱԲՈՂԲՈՋ, ա., ծաղկած, բողբոջած բույսերով, փթթուն. տե՛ս ԱՂԲԵՐԱԲՈՒՆ-ի օրինակը:

- Գ -

ԳԱԲԻԹԼ, գ., մայրաքաղաք (իտալ. capitale). «Ամենայն օր պատարագ կայ ի զգաբիթլն սուրբ պապին, եւ ամենայն գուրդս Հոռմայ գոն» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 286]:

ԳԱԼ

- ԳԱԼ Ի ՋԵԻ, ձևացնել, կեղծել. «Եկին ի ձեռն այս բարեկամքս վշտակցութեան՝ խառնեալ թունիւ սատանայի մոլորութեան» [Հիշ. ԺԳ, 388]:

ԳԱՂԱՓԱՐ

- ԳԱՂԱՓԱՐ ԱՌՆՈՒԼ / ԴՆԵԼ, ընդօրինակել, գրչագրել, գաղափարել. «Եթէ գաղափար առնուցոյք, զգրիչս եւ զստացիչս.... անմոռաց յիշմամբ թողութիւն հայցեցէ՛ք մեղաց մեռոց» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 193]: «Որք հանդիպիք տեսութեամբ կամ գաղաբար դնելով... աղաչեմ յիշել ի Տէր» [Հիշ. ԺԳ, 470]: «Արդ, աղաչեմ լուսեռամ հանդիպողդ սմայ տեսութեամբ կամ գաղափար դնելով» [Հիշ. ԺԳ, 715]: «Արդ, աղաչեմք զամենեսեան, որք աւշտիք ի սմանէ ուսմամբ կամ գաղափար առնելով, սրտի մտամ յիշատակեսցիք զստացաւք սորա» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 309, նման՝ Հիշ. ԺԴ, Ա, 165, 467 և այլն]:

ԳԱՂՋՆԱԲԵՐ, ա., մոլախոտ տվող, գաղձնավոր. «Եւ ոչ սրտիւ բարիոք, տնկագործին չարաչար պտղահատոյց այգի, գաղձաբեր որք՝ որդնահար, պարտե՛զ՝ փշաբեր, հասկ՝ ունայնաբոյս, փուշ՝ դժնատեսակ, ծաղիկ՝ ծուրեալ եւ թառամեալ, գոյն՝ տգեղ,

տիպ՝ տմարդի, գեղ՝ ծանակեալ եւ գեղեցկութիւն բարոյ նուագեալ» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 219]:

ԳԱՂՏՆԵՐԵԻԱԿ, ա., գաղտնի, թափուն, շերեացող. «Այլ՝ գիտողին զգաղտնեւեակսն, նմա առաջի արկեալ հեղից գանձն իմ մաղթանամ» [Հիշ. ԺԳ, Բ, 92, 218, Հիշ. ԺԵ, Գ, 178]:

ԳԱՆԱԼԻՐ

- ԳԱՆԱԼԻՐ ԱՌՆԵԼ, գանահաւել. «Միայն զսա գտեալ ի բարի գործոց, շարաշար խոցոտեաց, պատառեաց, գանալիւ արար» [Հիշ. ԺԳ, 370]:

*ԳԱՆՁԱԳԻՆ, ա., գանձով, այսինքն՝ գումարով գնած. «Եւ ես Ազիզս, տվի իմ գանձագին սուրբ Աւետարանս ընծայ եւ նուրբ ի սուրբ եկեղեցիս Նորագեղոյ՝ յիշատակ մեր ննջեցելոցն եւ կենդանեացն» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 232]:

♦*Հմմտ. գանձագին՝ ՆՀԲ, 1, 29, ՀԲԲ, 1, 412:*

ԳԱՆՁԱԼԻՑ, ա., գանձերով լեցուն, հարուստ. «Անթերի հաւատով ապաւինեալ ի գանձալից յագարակս, որ է լի աստուածաին եւ ան[պ]ականս գանձի» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 442]:

♦*Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 529:*

ԳԱՐՈՒՆԱԳԵՂ, ա., զարնան պես գեղեցիկ. «Յանկ ելեալ

աւարտեցան գերադրական եւ զարունագեղ, հոգիաբուխ եւ շնորհաբաշխ.... սուրբ Աւետարանս» [Հիշ. ԺԳ, 772]:

*ԳԱԻԱՌԱՏԵՐ, ա., գ., գաւառ ունեցող, ազդեցիկ իշխանավոր. «Երկիրս Հայոց, որ ի նահանգիս Կիլիկոյ, որում տիրէին Բրիտոսապսակ թագաւոր՝ սերեալք ի յիօթիմանց զարմէ, եւ իշխանք գաւառաւորք ի նոցունց ազգակցութենէ» [Հիշ. ԺԳ, 718]:

ԳՐԱԿԿԱՐ, գ., գրակ կարող արհեստավոր. «Զհոգեւոր եղբայրն մեր՝ զԱմիրշահն զգրակարն ծնողօք եւ եղբարք եւ զաւակաւ յիշեցեք ի Քրիստոս» [Հիշ. ԺԳ, 887]: «Եւ արդ, ես՝ մեղացեալ ծառայս Աստուծոյ Ստեփան գրակկարս, ստացա զկտակս զայս սուրբ» [Հիշ. ԺԳ, 922]:

♦*Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 136:*

ԳԵՂԱԶԱՆՈՒԹԻՒՆ, գ., տաւատեսակ գեղեցկություն, վայելչություն. «Տանար երկնամամն՝ գեղապանոյն, կամարաձեւ, գրմբեթայարկ, սրբագործ վիմամ, ոսկեզաւծ գեղազանութեամբ» [Հիշ. ԺԳ, 486]:

♦*Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 535:*

ԳԵՂԱՀՐԱՇ, ա., հրաշալի գեղեցկություն ունեցող, հրաշագեղ.

«Ծաղկով քաղմափայլ եւ անծո-
րելի, գեղով գեղահրաշ եւ յոյժ
անձկալի» [Հիշ. ԺԳ, 549]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 1, 419.
ԺՀԲԲ, 1, 379. ԱՀԲԲ, 1, 225:*

ԳեղԱնՁնեԱՅ, ա., գեղեցիկ,
վայելուչ արտափնով. տե՛ս ԶՈ-
ԻԱՐԹԱՔԱՐՈՅ-ի օրինակը:

Գեղե՛կ. ն. բ., գեղեցկացնել,
հղկել, կոկել. «Առդ, յիշեսջիբ.... եւ
գվարդան ֆահանայ, որ զթուղթս
գեղեաց» [Հիշ. ԺԳ, 788]:

ԳեղեՅԿԱՔՈՂԲՈՋ, ա., գեղե-
ցիկ բողբոջած, գեղեցկատես,
երիտասարդ. «Եւ յաջորդէ զաթոռ
նորա գեղեցկաբողբոջ պատա-
նին՝ շառաւէլ նորին՝ Շաննշահ,
որ բացայայտի՝ թագաւոր թա-
գաւորաց» [Հիշ. ԺԳ, 105]:

ԳեղեՅԿԱԳե՛ղ, ա., գեղեցկա-
տես. «Երկու արեգակնանման,
գեղեցկագեղ հարազատ զաւա-
կացն իւրոց Պեշենայ եւ Իւանէի»
[Հիշ. ԺԴ, Ա, 457]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,
536:*

ԳեղեՅԿԱԳԻՐ, ա., գեղեցիկ
կամ վայելուչ կերպով գրող. «Զոր
էր գրեալ արագ եւ գեղեցկագիր
գրչի եւ բազմերանկ ծաղկամ
գարդարեալ յոգնահանճար նկա-
րակերտի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 407]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,
536:*

ԳեղեՅԿԱՅե՛ղՅ, ա., գեղեց-
կությամբ լեցուն, գեղեցիկ.
«Ստացայ զլուսազարդ եւ զգե-
ղեցկայեղ մատեանս արգասա-
ւոր ասացեալ եւ յարդարեալ գոր-
ծակցութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ»
[Հիշ. ԺԴ, Ա, 473]:

♦ *Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 136:*

ԳեղեՅԿԱՆՈՒԱԳ, ա., գեղե-
ցիկ, հանելի եղանակ ունեցող,
գեղեցկալուր. «Գրեցաւ գերար-
փիս այս, գերագոյն գերակա-
տար, գերալուր եւ գերայգանց,
գեղեղաշէշ եւ գեղեցկայնուագ»
[Հիշ. ԺԴ, Ա, 213]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,
538:*

ԳեղեՅԿԱՍՏե՛ղՆ, ա., գեղե-
ցիկ ստեղներ, ելուստներ ունե-
ցող. «Ի գեղեցկաստեղն ոստոց
ընծիւղեալ պտուղ՝ գովեալ եւ լի
հաւատով եւ կատարեալ ամե-
նայն գործովք առաքինութեան»
[Հիշ. ԺԴ, Բ, 28]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,
538:*

ԳեղեՅԿԱՓԹԻԹ, ա., գեղեցիկ
ձևով ծաղկած. «Զծաղկածին
ծառս գեղեցկափթիթ բուրա-
տանաց եկեղեցոյ ռոռգելով»
[Հիշ. ԺԴ, Ա, 289]:

ԳեՏԱԶԱՆ, մ., գետի նման,
գետաբար (°). «Ամենեւեմ կո-
շելով, աղաղակելով, բայելով,

կոնչելով գետազան սովամահ մեռանէին» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 256]:

ԳԵՏԱՍՈՅՁ

- ԳԵՏԱՍՈՅՁ ԼԻՆԵԼ, գետում խորտակվել, խեղդվել. «Բագումբ, փախստական եղեալ ի նոցանէ, գետասոյգ եղեալ ի մեծն գետն Զահան» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 47]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՇԲ, 1, 540:

ԳԵՐԱԲՆԱՐԱՐ, մ., բնությունը գերազանցող, գերաբնական կերպով. «Իմանալի աչաց տեսութեամբ պայծառապէս եւ գերբնաբար արտափայլեալ եւ բովանդակն զինքն Աստուծոյ ընծաեալ» [Հիշ. ԺԳ, 278]: «Անսկիզբն եւ անկատարած գերաբնաբար բարոյն» [Հիշ. ԺԳ, 466]:

♦Հմմտ. ՄՇԲ, 138. վկայությունը՝ անասուլգ, գրանցված՝ ԱԲ, 210. ՄԳ.ՆԲՀԼ, 315. ՀՇԲ, 1, 426:

ԳԵՐԱԼՈՒՐ, ա., համրահոշակ, գերհայտնի. «Գրեցաւ գերարփիս այս գերագոյն, գերագունակ, գերալուր եւ գերազանց» [Հիշ. ԺԳ, 727]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ ՄՇԲ, 138:

ԳԵՐԱԼՐԱՆԱԼ, չ. բ., հագեմալ, լիանալ, առատանալ. «Աստուածաշունչ կտակարանացն իմաստիմ գերալրացեալ իբրեւ զարե-

զակն փայլէր յաշխարհի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 20]:

ԳԵՐԱՀԱՆԴԵՍ, ա., հույժ երևելի, մեծահանդես. «Զարիականն գերահանդէս եւ զներածմունք բնալին յընթացս ի վերնականոյց իմաստութեանն» [Հիշ. ԺԳ, 605]:

ԳԵՐԱՀՈՍ, ա., հորդ եւ առատ հոսող. «Որ ետ զաւրութիւն իմո տկարութեանս նաեւ ընդ այսպիսի յորդեռանդ եւ գերահոսանքաւ խորոցս» [Հիշ. ԺԳ, 529]:

ԳԵՐԱՓՐԿԱՆՔ, ա., թերևս ամենափրկիչ, ազատիչ. «Աւետիս աբեղայն ի Նկարեմոյ վանիցն, բազում աշխատութեամբ շրջեալ ի գերափրկանք նանապարհ, հանդիպեցաւ ի սուրբ ուխտս Նախավկայս» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 389]:

ԳԵՐԻ

- ԳԵՐԻ ԲԵՐԵԼ, գերել, գերելարել. «Ես՝ ուսթայ Ատումս, թափեցի զԱւետարանս ի յանաւրինաց, զոր էր գերի բերեալ զպիղծ բռնատուն էգտինշէրն» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 22]:

- ԳԵՐԻ ՈՒՆԵԼ, գերության մեջ պահել, գերելարել. «Զորդիս ելբօրն իմոյ՝ զբարեպաշտ թագաւորի Հեթմոյ՝ զանդրանիկն Լեւոն, որ էր պարոն Հայոց, գերի ունի ամ մի է» [Հիշ. ԺԳ, 343]:

ԳԹԱԿԱՄՔ, գ., գուր, գթա-
սրտություն. «Որք հանդիպիք այս
տառի, բարի եւ գթականամբ
խնդրեցե՛ք յԱստուծոյ թողութիւն
մեղաց» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 141]:

ԳԻԾ

- ՀԱՍԱՆԵԼ Ի ՎԵՐՋԻՆ ԳԻԾ,
ավարտել ընդօրինակումը, գրչու-
թյունը. «Փառք.... Հաւր եւ Որդոյ
եւ Սուրբ Հոգւոյն, որ արժանի
սրար զփցուն եւ զփանաքի գրիչս
հասանել ի վերջին գիծս» [Հիշ.
ԺԳ, 677]: «Որ ետ զօրութիւն
տկարութեան իմոյ հասանել ի
վերջին գիծ աստուածային տա-
ռիս» [Հիշ. ԺԳ, 682]:

ԳԻՇԵՐԱՀԱՆԼԱՄԾ, ա., գիշերը
հալածող. «Դառն եւ շարաշար
մահուամբ ի ձեռաց անօրինի
սրամոյն գիշերահալած դողալով
սարսափմամբ ի յանէ՛ն հալատէն»
[Հիշ. ԺԵ, Գ, 283]:

ԳԻՇԵՐԱՎԱՍՏԱԿ, ա., գիշերը
ջանացող, տփնող, հսկողական.
«Որ էր խստակրօն ցայգաջան եւ
գիշերավաստակ ծնրադրող,
սռաւել քան զփանձունս քա-
րանձաւաց» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 28]:

ԳԻՐ

- ՇԱՐԱԴԱՍԵԼ ԸՆԴ ԳՐՈՎ,
գրել, արձանագրել. «Որք վայելե՛ք
եւ զմայլիք ի սմանէ, զորս շարա-
դասեցաք ընդ գրով, յիշեսցի՛ք ի
Քրիստոս» [Հիշ. ԺԳ, 47]:

ԳԼԽԱՀԱՄԱՐ, գ., գրքի, մատ-
յանի առանձին բաժնի կամ գլխի
համարը, կարգը. «Ձի թէ յանցն
իւր տեղոյն ոչ է եղեալ գլխահա-
մար իւրաքանչիւր գրոց» [Հիշ.
ԺԳ, 774]: «Զգլխահամարսն ոչ
գիտեմ ով է խնդրել» [Հիշ. ԺԳ,
804]: «Աշխատեցաւ ի բովանդակ
Աստուածաշունչ գիրս եւ պայծա-
ռացոյց նախադրութեամբ եւ
գլխահամարով, զի դիրաւ գտա-
նիցեն բանի խնդրաւորն, զինչ
կամիցին» [Հիշ. ԺԳ, 808]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 143:
ԳԼՈՒԽ

- ԳԼՈՒԽ ԸՍՏ ՄԱՐՄՆՈՅ,
ամուսին, կողակից. «Իսկ ըստ
մարմնոյ գլուխ նորին եւ այլ մեծ
իշխանն Գրիգոր զարդարեալ
պննէ զսա ոսկւով եւ արծաթով, ի
յիշատակ հոգւոյ սուրբ ամուս-
նոյն իւրոյ՝ Ասփային» [Հիշ. ԺԴ,
Ա, 214]:

ԳԾՕՂԱԿ, գ., նվզկ., գրչակ,
սպաշնորհ գրիչ. «Զբիւր քանի-
քաց պարտականս եւ զտառա-
պետլս, զմեղամբ լցեալ գծա-
ղակս՝ զՍարգիս ստատանուն քա-
հանա, աղաչեմ յիշել ի սուրբ յա-
ղօթս ձեր» [Հիշ. ԺԳ, 929]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ ԼՀ.ԳԲ, 86:

ԳՈՌՈՒՆ, գ., գոռոց, աղաղակ,
գոչյուն. «Ձի մինչ ատուրն չոր-

րորդին գոռունն գայր անդընդա-
յին» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 288]:

ԳՈՐԾ

- ԸՆԿԵՆՈՒԼ Ի ԳՈՐԾ, գործի
լծվել, մեկնարկել. «Պատկառելի
շուր երեսացդ դարձեալ գրաւեաց
գիս անիւ, մինչ զի մոռանալ զիմ
խամութիւն տխմարութեանս եւ
ընկենոյ զիս ի գործս, որ առաւել
ծանր է քան զիս» [Հիշ. ԺԳ, 648]:

ԳՈՐՈՎԱԴԱՍ, ա., մ., գորո-
վանով դատող. «Պաղատեմ մի
գտառապեալս եւ գեղկելիս հա-
րազատական բերանով գորովա-
դատ պատժել» [Հիշ. ԺԳ, 515]:

ԳՈՒԺ

- Ի ԳՈՒԺ ԱՆԿԱՆԵՆ, տագնա-
պել, անաբեկվել. «Եւ ի գութ ան-
կեալ աղաչեմք եւ յոգնահառաչ
ձայնիւ պաղատիմք» [Հիշ. ԺԳ,
792]:

ԳՈՒՆԱԳՈՐԾԵՆ, չ. բ., ջանք
քափել, դժվարությամբ անել,
ստեղծագործել. «Ի հաւաքեալ
սակս այնորիկ յոքնակի եւ մեծ
ջանիւ, աշխատութեամբ, եւ գու-
նագործել (տպ. գանազործել)
ոգտով շափ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 309]:

ԳՈՒՆԱՏԵՍԻՆ, ա., երփնե-
րանգ, գույնզգույն. «Բերելով
գտիպ ըստ գարնանափն ծաղկա-
քագ, գունատեսիլ, երփներփն
բերելով զհոտ անուշութեան»
[Հիշ. ԺԳ, 889, ԺԴ, Ա, 210]:

ԳՏԱՆԵՆ

- ԳՏԱՆԵՆ ՊԱՏԺԵԱԼ, պատըծ-
ված գտնվել, պատիժ ստանալ.
«Եւ ամաշեալն աստ սատանայ
խրն ստութեան գտաւ պատժեալ
ի Քրիստոսէ մարդկան փոխ-
ման» [Հիշ. ԺԳ, 387]:

ԳՐԱԿԱՊ, գ., ձեռագրի թերթե-
րը եւ պրակակարերը կապող,
կարող, երբեմն նաև՝ կազմող.
«Տէր Աստուած, Յիսուս Քրիս-
տոս, ողորմեա՛ ստացողի սորա
Բարսեղ գրակապոյ» [Հիշ. ԺԳ,
693]: «ԶԳրիգոր գրակապն յիշեա-
ջիք ի Քրիստոս Յիսուս» [Հիշ. ԺԳ,
701]:

♦ Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 153:

ԳՐԱՆԱԽՈՐ, ա., անստ. նշ.,
«Զորեկծին մանակալաց, գրա-
նատր երկիր հերկեն սերմանելով
գրանն կենաց» [Հիշ. ԺԳ, 338]:

ԳՐԱԽԵՐ, ա., գիրը ավերող,
գրչակ, անարհեստ. «Ծրեցաւ
Մեկնութիւնս Գործոց ձեռամբ
փցուն եւ անպիտան, ախմար եւ
գրաւէր, բազմաբիծ եւ յոքնամեղ
Յովասաբի» [Հիշ. ԺԳ, 679]:

ԳՐԿԱԿ, գ., նվզկ. գիրի բառի,
գրկիկ. «Ուղեակ իմ Գէորգ առաք
ի գրկակս մեր, ձգեց զձեռն իւր
տղայաբար» [Հիշ. ԺԳ, 478]:

ԳՐՈՂԱԿ, գ., նվզկ., գրողիկ,
գրչակ, անարհեստ. «Նաեւ զսու-
տանուն գրողակս Աւշին եւ

զծնալս իմ եւ իմոցն յիշատակել աղաչեմ» [Հիշ. ԺԳ, 754]:

ԳՐԶԱԿԱՆ, ա., գրչարվեստին բնորոշ, գրչությանը հատուկ. «Դարձեալ աղաչեմ յիշեցէ՛ք զհաշատուր գրագիր, որ ի սմանէ աւիտեցա՛մ ի գրչական արուեստից սակաւ մի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 46]: «Առդ, ես՝ նուաստ եւ անարժանս ի քահանայս եւ տխմարս ի յարհեստ գրչական» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 184]: «Իսկ սա թէպէտ տըհաս գոլով գրչական արհեստիս, այլ յաւժարական կամամք մոռացաւ զկար մարմնոյ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 462]:

♦ *Գրանցված՝ ԶԲԲ, 1, 479:*

ԳՐԶԻԿ, գ., նվզկ. *գրիչ* բառի, փխբ. անարժան, անարհեստ գրիչ, գրչակ. «Զմեղապարտ գրչիկս յիշեա՛ ի Տէր, ո՛վ սրբազան ընթերցող» [Հիշ. ԺԳ, 701]: «Ախմար գրչիկս վարժեալ ի սմա իմաստութեամբ եւ հոգեւոր ուրախութեամբ» [Հիշ. ԺԳ, 938]: «Զեռամբ սուտանուն գրչկայ՝ Ստեփաննոս Յերկայնի» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 19]:

♦ *Ավելի վաղ, քան՝ ԼՇ.ԳԲ, 89:*

ԳՐԶՈՂԱԿԱՆ, ա., գրչին կամ գրչարվեստին հատուկ, գրչական. «Զայս մատենի սաղարս գրչողական, զի թէպէտ արհեստիս պարապական, սակայն ի

մեղաց ոչ գատական» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 385]:

- Դ -

ԴԱԴԱՐԱՆՔ, գ., խաղաղություն, հանդարտություն, փորձություններից զերծ. «Բայց մնաց փոքր ի շատէ երկիրն Գաւաշից ի դադարանք» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 117]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 590:*

ԴԱՆԱՐԱՐԶԱԿ, ա., կանաչ սաղարթներ արձակած, դալարազարդ. «Զերկուսինդ ապրեցուցէ Տէր Յիսուս կենդանութիւնն ձեր.... յոռոգումն սննդեան դալարարձակ, տնկաբողբոջ շառաւելեալ ոստոցդ» [Հիշ. ԺԳ, 326]:

ԴԱՍ

- ԴԱՍ ԱՍԵԼ, դասավանդել, դասախոսել. «Ըստ շնորհի յաջողելոյն Աստուծոյ հասեալ ի վարդապետական աթոռ՝ ասել դաս եւ մեկնել զգիրս աստուածաշունչ» [Հիշ. ԺԳ, 707]:

ԴԱՐԱՅԵՏԻՆ, ա., անստ. նշ., վատթար (°). «Շնորհիւն Աստուծոյ սկսա եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի զսուրբ եւ զկենսաբեր Աւետարանս ի դարայեստին թուփս Հանց ԶՀԵ (1326)» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 5]:

ԴԱՌՆԱԿԵՅ, ա., դառը եւ դժ-

վարին կենցաղով ապրող, վշտակյաց. «Ես՝ Յոհան գրողս, անբաժինս յուրախութեան ժամանակէս եւ դառնակեցս բնութեամբ» [Հիշ. ԺԴ, 411]:

*ԴԵՂԻԶ, գ., ծաղկող, նկարող. «Զհաշիկ պատուական ֆահանս յիշեցե՛ք ի Տէր, որ առիթ եղև դեղելոյս, եւ գԳրիգոր՝ դեղիչ սորա» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 283]:

♦*Հմմտ.* ՀԲԲ, 1, 504:

ԴԵՌԱՏԵՊ, ա., պատանի, նորաբույս. «Բարենշան նորին շառաւելն պա(յ)ազատն եւ մնացորդն ազգիս, դեռատէգն եւ նորաբողբոջն, սիրեցեալն եւ մեծացեալն» [Հիշ. ԺԳ, 178]:

*ԴԵՐԱՆՈՒՆ, ա., իբր կամ լոկ անուն ունեցող, փխբ. անարժան. «Զեռամբ անարժանիս Մկրտչիս եւ դերանուն կրանատրիս, որ սպասատր եմ լեալ բանիս միայն անամբ ու ոչ ըստ գործիս» [Հիշ. ԺԳ, 824]:

ԴԵՐԵԻ

- Ի ԴԵՐԵԻ ՀԱՄԱՐԵԼ, անպիտան համարել, անտեսել. «Որք աւգտիք ինչ ի սմանէ կարդալով կամ յարինակելով, մի ի դերեւ համարել զբազում աշխատութիւնս իմ ի սմայ» [Հիշ. ԺԳ, 466]:

ԴԷՄ

- Ի ԴԻՄԻ ԱՌԻՆԵԼ, դեմքը շրջել, երես թեփել, անտեսել. «Յահել

ատու դատաստանի, յորժամ բազմիս ի մեծ բեմի արդարադատ ֆո արինի, ոչ արասցէս ի մեր դիմի, այլ շնորհաւ ֆո հրամանի մեր յանցանացն ամենայնի, լե՛ր դու ֆալիչ յայս աշխարհի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 322]:

ԴԺՆԱՏԵՍԱԿ, ա., դաժան, անտանելի, խորշելի. տե՛ս ԳԱՂՋՆԱՔԵՐ-ի օրինակը:

ԴԺՆԴԱԿԱԹՈՅՆ, ա., խիստ թունավոր, գերթունալի. «Արգելեալ բանտի՝ ի մէջ շարաշունչ, մահաբուրիչ, դժընդակաթոյնն սողնոց» [Հիշ. ԺԳ, 351]:

ԴԺՈՒՍԱՔԱԿ, ա., դժոխքից անշատող, բաժանող. «Իսկ իմ ամենամեղ հոգոյ եւ անիմաստ գրչատրի Պաւղոսի, դեգերելով ի դրունս դժոխաբակ» [Հիշ. ԺԳ, 482]:

ԴԺՈՒՍԱՐԱՔԱՌ, ա., դժվար հասկանալի, խրթին. «Բազում աշխատանամ աշխատեցայ ի Դատաստանագիրս ծերացեալ մտաւ եւ ձեռամբ ի հին եւ ի դժարաբառ եւ յանհասկանալի գրոց» [Հիշ. ԺԳ, 328]:

ԴԺՈՒՍԱՐԱՔԵՐՆ, ա., ծանր, ծանրաբեռ. «Եւ այլք առեալ զբազմահնար եւ զդժարաբեռն պելետկինին, զոր ի մերում գա-

ւառին լախտ անըւանէն» [Հիշ. ԺԳ, 371]:

♦Նույն աղբյուրից մեկ վկայույթյամբ՝ ՆՀԲ, 1, 616 և ՄՀԲ, 168:

ԴԺՈՒՍՐԱՐԳՈՒՆԱԿ, ա., նույն-
ֆան դժվար. «Վասն զի յորս թե-
ւակոխէ մտացն յօժարութիւն,
մոռացումն առնէ դժուարագու-
նակ կրից եկելոց» [Հիշ. ԺԴ, 610]:

ԴԺՈՒՍՐԱՆՈՒԾԱՆԵԼԻ, ա.,
դժվար մեկնելի, խրթին. «Զոր լու-
սատրեալ բացայայտէ զբազում
խրթին եւ դժուարալուծանելի եւ
անյայտ իմաստս ծածկեալս»
[Հիշ. ԺԴ, Ա, 360]:

♦Գրանցված՝ ԱԲ, 242.
ՄԳ.ՆԲՀ, 372, ՀԲԲ, 1, 513:

ԴԺՈՒՍՐԱՅԱՐԿ, ա., դժվարա-
մատույց, բարձրադիր. «Ի սրբա-
փայլ լերինս Հայր Մակար կոչե-
լոյ, յանապատս դժուարայարկ
Ծիծռանբար կոչելոյ՝ ի ծերպս եւ ի
բարանձաս վիմաց» [Հիշ. ԺԳ,
77]:

ԴԻՄԱՇԱՐԺ, ա., ընդդեմ, հա-
կառակ շարժող, ընդառաջ.
«Ըստ դիմաշարժ փոփոխմանց
ժամանակի այժմ առաջնորդ աս-
տուածապան ուխտիս Սկեռա-
յի» [Հիշ. ԺԳ, 850]:

ԴԻՈՒՌՆԱԼ, գ., օրվա ցերեկա-
յին հատված՝ ըստ ժամագրքի
(լատ.-իտ. *diurnale* <diurnale

officium). «Թարգմանեցի ի
ֆրանգ բառէ ի հայկականս
զժամուց գիրք, որ կոչի Դիու-
նալ, այսինքն է ցերեկաին, որք
ասին Վեսպրն, որ է երկոյին
ժամն» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 398]:

ԴԻԻՐԱԴԻԺԵԼԻ, ա., հեշտորեն
դրժող, դյուրախաբ. «Կարաւ եմ
սատարութեան աղաւթից, ար-
գահատեցէ՛ք յիշել զդիւրադրժելի
գրիչ առ ներհակս բարոյն Սի-
մէոն» [Հիշ. ԺԳ, 800]:

♦Մեկ վկայույթյամբ՝ ՆՀԲ, 1,
630:

ԴԻԻՐԱԼԻՐ, ա., հեշտալիր, հա-
նելի, դյուրընթեռնելի. «Զլուծումն
եւ գրեցի, եւ զդիւրալիր ընթեռնե-
լոյն զձեռագիրն նա գրեց» [Հիշ.
ԺԵ, Գ, 327]:

ԴՆԵԼ

- ԴՆԵԼ Ի ՆԵՐՔՈՅ ՀԱՐԿԻ,
հարկատու դարձնել. «Առաքեաց
հաստատեաց զկամս Զարմա-
ղանին արինամբ խնայել հնա-
զանդեալսն եւ դնել ի ներոյ
հարկի» [Հիշ. ԺԳ, 246]:

ԴՇԽՈՅԱՓԱՌ, ա., թագուհու
փառք և համբավ ունեցող. «Եւ
առաջի իւր գրիստոս տեսանե-
լով ինքն եւ աստուածազարդ կո-
ղակիցն իւր՝ արեայաշոք դժխ-
յայտփառն Վախախ» [Հիշ. ԺԴ,
Ա, 133]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 172:

ԴՈՂ

- Ի ԴՈՂ ԿԱԼ, ան ու սարսափի մեջ լինել, դողալ, վախենալ. «Եւ ամենքս ի դող կանք, եւ բաժին մի փախեան դէպ ի Հոռոմ գեղանն» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 233]:

ԴՊՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, գ., այն ժամանակահատվածը, երբ մեկը վարում է դպրապետի պաշտոնը, նրա դպրապետ լինելու օրոք. «Ի թագաւորութեանն Հայոց Լեւոնա, ի կաթողիկոսութեանն տէր Յակոբա, ի դպրապետութեանն մեծ վարժապետին իմոյ, անլուսաւոր կենացս լուսաւորչի՝ Եսայեա» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 162]:

ԴՍՏՐԵԿ, գ., նվզկ. *դուստր* բառի, դստրիկ. «Ի յիշատակ.... սիրելի դստրեկի իմոյ՝ Թայիկ թագոհո» [Հիշ. ԺԳ, 179]:

*ԴՐԺԵԼ, ն. բ., հեռացնել, դուրս բերել. «Եւ մի ոք իշխեսցէ դրժել զսա ի Կաթողիկէս եւ ի Սուրբ Նշանէս, զի մի պատժեսցի սոցունց» [Հիշ. ԺԳ, 73]:

ԴՐՈՇՄԱԾ, գ., պատկեր, գիծ. «Յոքմերանգ ծաղկանց պնմապանոյն յարիմուածով, ոսկեգիր դրոշմածիւք, զտէրունական անուանս փառազարդեալ, վերընծայեաց սրբոյ տանարիս» [Հիշ. ԺԳ, 434]:

ԴՐՈՒՍՏԱԶԱՐԴ, ա., դրվա-

տանձով զարդարված. «Եզակ եւ եռանձնեայ աստուածութեանն, որում դրուատազարդ եւ շնորհանուէր երկրպագութիւն» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 251]:

- Ե -

ԵԴԵՄԱՏՈՒՆԿ, ա., եղեմում տնկված, դրախտային. «Արդ, ով սուրբ նզնագգեաց կրանաւորք եւ առաքելագումար դասք քանանայից, յորժամ վայելէք ի քաղցրանաշակ, եղեմատունկ, աստուածառոյգ վտակաց» [Հիշ. ԺԳ, 396, նման՝ ԺԴ, 585, 852]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 646:

ԵԶԱԲԸՆ, ա., բնությամբ եզակի, միակ. «Փա՛ռք եռանձնեան եւ եզարուն, համակամ եւ համագոյ, միահեծան եւ միացաւ իշխանութեանն յաւտեանս. ամէն» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 333]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 646:

ԵԶԱԽՈՐՀՈՒՐԴ, ա., մեկ խորհրդի շուրջ խմբված, միաբան, համախոհ. «Ամենեղանիկ եղբայրս ընդ իս ոչ միայն յարակիցք, այլ եւ միաշունչ եւ եզախորհուրդք, համագումարք եւ զուգահաւանք» [Հիշ. ԺԳ, 667]:

ԵԶՈՒՆԱԿԱՊԷՍ, ա., եզակի,

եզական. «Փա՛ռք արդար եւ սեռ-
նեռակն ադոնաութեան.... հա-
մաբոլոր եզոնակապէս եւ միաս-
նական աստուածութեան» [Հիշ.
ԺԳ, Ա, 30]:

ԵԹԵՐԱՄԻՆ, ա., եթերից՝ երկն-
քից ծնված, աստվածաստեղծ.
«Զի եւ ձեզ ողորմեսցի ողորմածն
Աստուած, ամէն, զի ամենայն
եթերածին կարօտ է ողորմու-
թեանն Աստուծոյ» [Հիշ. ԺԵ, Գ,
322]:

ԵՂԱՆԱԿԱԻԵՏ, ա., եղանա-
կավոր, երգվող. «Արդ, գրեցաւ
եղանակաւետս տառիկ, ձեռամբ
սուտանուն գրչաւորի՝ Վասիլ»
[Հիշ. ԺԳ, 468]:

ԵՂԱՔԵՐ, գ., (բրբռ.) յուղա-
բեր. «Զոր ի ձեռն Թորոսի հրա-
մանցիք վասն եղաբերից կա-
նանցս գրել ձեզ» [Հիշ. ԺԳ, 326]:

ԵՂԲԱՅՐԱԿԻՑ, գ., միաբանա-
կից. «ԶՀասան զեղբայրակիցն
մեր յիշեցէք ի Քրիստոս, ո՛վ եղ-
բարք» [Հիշ. ԺԳ, 836]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 1, 557.
ԺՀԼԲԲ, 1, 548. ԱՀԲԲ, 1, 322:*

ԵՂԲԱՅՐՈՐԴԻ, գ., եղբոր որդի.
«Թողութիւն հայցեմ.... եւ զեղբայ-
րորդին զՍտեփաննոսն» [Հիշ.
ԺԳ, 795]:

♦ *Հմմտ. ՄՀԲ, 182:*

ԵՂԲԱՅՐՈՐԴԵԱԿ, գ., նվզկ.

եղբորորդի բառի. «Եւ ընդ նմին
յիշեայ զպատանի եղբայրո-
ղեակն իմ զՈւմեկ, որ է Աստուծոյ
եւ մարդկան հաճոյ» [Հիշ. ԺԳ,
613]:

ԵՂԲԱՅՐՈՒԿ, գ., նվզկ. *եղ-
բայր* բառի. «Եւս եւ զսնընդակից
եղբայրուկն իմ եւ զլերդակից ու-
ղեակն զՍտեփանոս վանական
ֆահանայ» [Հիշ. ԺԳ, 850]: «Եւ
զհեզիկ եւ զսիրելի հոգեւոր եղ-
բայրուկն իմ զՍտեփանոս վա-
նական ֆահանայն.... աղաչեմ յի-
շել» [Հիշ. ԺԳ, 851]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ,
850:*

ԵՂԲԱՐԴՈՒՍՏՐ, գ., եղբոր
դուստրը. «Յիշեսցի՛ք ի Տէր զեղ-
բայրն իմ՝ զՈսկէտունկն.... եւ
զկուսակրան զեղբարդուստրն
իմ՝ զԹանն» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 379]:

ԵՂԲՕՐԹՈՒՆ, գ., եղբոր թոռը.
«Յիշեցէք ի Քրիստոս զեղբար-
թոռն զՍտեփանոս ֆահանային՝
զՓոխան» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 540]:

*ԵՂԲՕՐՈՐԴԻ, գ., եղբոր զա-
վակ, այստեղ՝ դուստր. «Թագազ-
նեա դշխոյ նորին Կեռան, որ ի
նախապատմեալսն զարմից եւ
եղբարորդի է ստացողի գրոցս
Աւշնի» [Հիշ. ԺԳ, 440]:

ԵՂԵԳՆԱԳԻԾ, ա., մ., եղեգնյա
գրչով. «Ներփանաք եւ փցունս ի
գրչաց Դանիել սուտանուն կրաւ-

նաւոր, եղեգնագիծ դրոշմեցի
զսա իմով մեղսամած մա-
տամբս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 118]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 182.

Հ.ԳԲ, 100:

*ԵՂԵԳՆԱԿՈՒՆ, ա., եղեգնով
կոխած, եղեգնյա գրչով գրված,
եղեգնագիծ. «Ես՝ տառապեալ
գրաւս Բարսեղ, զտիւն ամե-
նայն տփնեալ ի վերայ փայտեղէն
տախտակի, եղեգնակոխ արաւ-
րով... ընդ միմեանս շարայարեցի
գրանս կենսաբեր սրբոյ Աւետա-
րանիս» [Հիշ. ԺԳ, 115]:

♦Հմմտ. ԱԲ, 260. ՄԳ.ՆԲՀԼ,
406. ՀԲԲ, 1, 558. ԱՀԲԲ, 1, 323:

ԵՂԵՌՆԱԹՈՅՆ, ա., թունալի,
խիստ թունոտ. «Եւ անդ նեղեալ
յեղեղնաթոյն ոմանց առաջնոր-
դաց՝ ոչ ժամանեցի ի կէտ կա-
տարման» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 118]:

ԵՆԹԱԴԻՐ, ա., մ., կարգով,
հերթականությամբ. «Զենթադիր
արտակերտեալս ի վիս սալեն ի
Գրիգորէ Նիսեա արտաշարեալ
զտիպն տերունեան» [Հիշ. ԺԳ,
605]:

ԵՆԹԱԿԱՆԱԼ, չ. բ., ենթակա
կամ իշխանության տակ լինել,
ենթարկվել. տե՛ս ԱՆՈՐՈՆԵԼԻ-ի
օրինակը:

♦Հմմտ. ՆՀԲ, 1, 659:

ԵՊԵՐԱՆՔ

- ԵՊԵՐԱՆՔ ԴՆԵԼ, քամահրել,

այլապէս. «Այլ եթէ խիստ գիտ-
նաւորն ես, եպերանս մի դնել»
[Հիշ. Ե-ԺԲ, 151]:

ԵՌԱԲՈՒՆ, ա., երիցս նույն
բնությունն ունեցող, եռաբնույթ.
«Փառք եղակամ, եռաբուն, միա-
կամ, անսկիզբն եւ անփնին տէ-
րութեանն յափտեանս» [Հիշ. ԺԳ,
674]:

ԵՌԱԶՈՐ, ա., երեքի զօրու-
թյուն ունեցող (իմա՝ աստվածա-
յին Սուրբ Երրորդություն).
«Փա՛ռք Քեզ՝ Հայր եւ Որդի եւ
Սուրբ Հոգի, եռազար եւ զուգակ-
շիռ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 345]:

ԵՌԱՀԻԻՍՈՒՄՆ, գ., երեքի
միահյուսում, եռամիություն. «Ե-
ռայնիսմամբ կարկաշաճոս ձայ-
նի ոռոգեցին յոլորտս եկեղեց-
ւոյ» [Հիշ. ԺԳ, 931]:

ԵՌԱՀՐԱՇ, ա., երիցս հրաշա-
լի, Սուրբ Երրորդությամբ փառա-
վորված. «Շնորհին Տեառն ամե-
նակալի եւ նորին ազնականու-
թեամբ աւարտեցաւ եռահրաշ եւ
հոգիազարդ Աւետարանս» [Հիշ.
ԺԳ, 655, 757, ԺԴ, Ա, 104]: «Եռահ-
րաշ անբաժանելի եւ անփակ տէ-
րութեանն վաւել է փառք» [Հիշ.
ԺԳ, 735]: «Եռահրաշ եւ անբա-
ժանելի Սուրբ Երրորդութեանն
փառք յափտենից յափտեանս»
[Հիշ. ԺԳ, 835, 911]:

♦Մեկ վկայություն՝ ՆՀԲ, 1, 661:

ԵՌԱՀՐԱՇԵԱՆ, ա., եռահրաշ. «Մշտաբարբառ ներքողենիւ, գովաբանեալ եռահրաշեան յարինուածով երգեն զփառս» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 87]:

ԵՌԱՆԴՆԱՀՈՍ, ա., եռանդուն կերպով հոսող, եռանդը շարժող. «Յեռանդնահոս փափագմանէ նախագրեալ տեանն Դաբայ, հարկեալ իմ ի շեղաշոյժ հրամանէ նորին, ետու զսա ի ձեռն նորա» [Հիշ. ԺԳ, 499]:

ԵՌԱՆՁՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, գ., եռանձնություն, երեք անձ (իմա՝ Սուրբ Երրորդություն). «Եւ անպատում բղիւտայն ի նմանէ Հոգւոյն Սրբոյ անանջատական էութեան եւ միապետ եռանձնականութեան» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 62]:

ԵՌԱՊԱՐՍՊԵԱՆ, ա., երիցս պարսպապատ, եռաշարք պարիսպ ունեցող. «Աւերեաց... եւ զեռապարսպեանն Տրապօլիս, զոր առ Ալֆի սուլտանն Մելիք Մնսուր ի թոփն ԶԼԸ (1289)» [Հիշ. ԺԳ, 718]:

ԵՌԱՋԱՀԵԱՆ, ա., երիցս լուսավորյալ, եռաշան. «Մշտապայծառ, եռաշահեան համաբնութեան եւ եզական լուսոյն» [Հիշ. ԺԳ, 466]:

ԵՌԵՐՋԱՆԻԿ, ա., երիցս երջա-

նիկ. «Զաստուածապատում եւ զերկնածիր, զմշտընջենաբովս եւ զյաւեռախաղաց շնորհս Հոգւոյն Սուրբ, եռերջանիկ եւ երանելի աւետարանիչն» [Հիշ. ԺԳ, 379]:

ԵՏԵԿԵԱՆ, ա., ետ եկած, հարություն առած (°). «Փառք արդար եւ սեռնական էութեանն, Հար համալրաբար, եւ Որդւոյ, որ ետեկեան, եւ Հոգւոյն տառի» [Հիշ. ԺԳ, 295]:

ԵՐԱՆԱՀՐԱՇ, ա., երանելի և հրաշալի. «Կախաւելովն ետ հատանել զգլուխ երանահրաշ մարգարէին» [ՄՄ, Հ^մ 8356, 65ա, 1322 թ.]:

♦Գրանցված՝ ԱԲ, 266.

ՍԲ.ՆԲՀԼ, 419, ՀԲԲ, 1, 572.

ԺՀԼԲԲ, 1, 567:

ԵՐԱՆԳԱՆԵՐԿ, ա., գունաներկ, գունագեղ. «Շատ եւ յոլով ծախիք, զարդարելով խորհրդական նկարակերպութեամբ՝ ոսկիազարդ եւ երանգաներկ գունով» [Հիշ. ԺԴ, 486]:

ԵՐԱՆՀՈԳԻ, ա., հոգուն երանություն պարգևող, երանավետ. «Սիրել ի գնալ երանհոգի քուն, քան աշխատիս նման իշուն» [Հիշ. ԺԳ, 97]:

ԵՐԳԱՔԱՆՈՂ, ա., երգվող, երգեցիկ. «Գրեցաւ երգաբանող սուրբ Շարակնոցս ի յերկիրս Մո-

կաց ի սուրբ ուխտս, որ կոչի Մպատ» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 340]:

ԵՐԳԱԿԻՑ, գ., միմյանց հետ երգող, փխբ. զրուցող, համախոհ. «Եւ երգակցամն, որ է Եսեբի եւ Կարպիանոս, կատարեալ յանգ հանի զամենայն լիապէս կարողութեամբն Աստուծոյ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 63]:

ԵՐԴԲՆԱԿՈՒԹԻԻՆ, գ., նույն տանիքի տակ, համատեղ բնակվելը. «Մտացս տեսմամբ էանա յամենայնի վտանգեալ եւ յերդրնակութեան յարկիս նկատեալ ի խորոց» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 201]:

ԵՐԵՍ

- ԶԵՐԵՍՍ Ի ՄԱՅՐՆ ԴՆԵԼ, խնդրել, աղաչել. «Արդ, ես՝ թափուր ի գործոց բարեաց եւ լցեալ ամենայն յանցանամ, զերեսս ի մայրն եղեալ, աղերսահայցմամբ մաղթանամ խնդրեմ յամենեցունց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 191]:

- ԶԵՐԵՍՍ Ի ՄԱՅՐ ՄԱԾՆՈՒԼ, խոնարհվել, ծնկի իջնել. «Այլ եւ ես՝ թարմատար եւ անարիս ի սարկաագս եւ անարհեստս ի գրիչս Մոմիկ, զերեսս ի մայր մածուցեալ աղաչեմ սղալանաց եւ խոշորութեանն անմեղադիր լինել» [Հիշ. ԺԴ, 679]:

- ԶԵՐԵՍՍ Ի ՄՈՒԽԻՐՆ ԴՆԵԼ, խնդրել, թախանձել. «Արդ, ես՝ տառապեալ կազմող սորա, զե-

րեսս ի մոխիրն դնեմ ընթերցողացդ եւ աղաչեմ յիշել ի մեղաց թողութիւն զիս» [Հիշ. ԺԴ, 451]: «Եւ զձ///ան դարձեալ աղաչեմ զձեզ եւ զերեսս ի մոխիր դնեմ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 371]:

ԵՐԵԻԱԿԱՊԷՍ, մ., բացահայտ, հասկանալի. «Ողջախոհակ այդոց ոմանց յոքունց բացատրեաց երեսակապէս, պարզատէս, զըղձալի իմաստս հոգւոյն» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 91]:

ԵՐԿԱԶԳԻ, ա., երկու ազգից սերող. «Զի զՌոբէն, որ երկազգի, փռանկն եւ հայկազնի, առեալ ածեն ի Տարսոն Կիլիկէի, զի Տէր լիցի այսմ աշխարհի» [Sirinian 2004, 76]:

ԵՐԿԱՍԻՐԱԲԱՐ, մ., ստեղծագործաբար, ջանասիրաբար. «Տէր Ներսէս մականուամբ Կլայեցի հմտասիրացն հետեւելով պարուց երկասիրաբար ընթերձմամբ աշխատեալ ի մատեանս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 213]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 689:

ԵՐԿԱՐԱՄԵԱՅ, ա., երկար կամ շատ տարիներ տևող, բազմամյա. «Ընթերցմամբ կամ աւրինակով յիշել աղաթիւ գտացող սորա զպարոն Ֆռանկ եւ խնդրել երկարամեա կեանք ի Քրիստոսէ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 44]: «Եւ

զամենայն ազգայինսն իմ եւ գորդին՝ Գրիգոր երկարամեայ լինել յերկրի»

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 1, 591.*

ԺՀԻԲԲ, 1, 586. ԱՀԲԲ, 1, 348:

ԵՐԿԱՐԵԼԻ, ա., երկար, երկարատեւ. «Թագաժառանգ Հայոց սեռի, պահեա՛ կենաւ երկարելի, հանդերձ եղբարք իւրաւ բարի» [Հիշ. ԺԳ, 415]:

ԵՐԿԻՆԱԳՈՐԾ, ա., երկնաստեղծ. «Ծառ հայրական երկինս գործ՝ տերեւախիտ, լայնասաղարթ եւ ծաղկաւետ» [Հիշ. ԺԳ, 653]:

ԵՐԿԻՐ

- ՅԵՐԿԻՐ ԱՆԿԱՆԵԼ, երկրամած լինել, աղերսել. «Արդ, յերկիր անկեալ աղաչեմ զամենեւեան ոգէհեծ պաղատամաւ» [Հիշ. ԺԳ, 547]:

ԵՐԿՆԱԲԱՅԻԿ, ա., երկինք բացող. «Յիշեսցիք ի սուրբ եւ երկնաբացիկ աղաթս ձեր զստացող տառիս» [Հիշ. ԺԳ, 616]:

♦ *Աւելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 192. ԼՀ. ԳԲ, 107:*

ԵՐԿՆԱԲՈՂԲՈՋ, ա., երկնային գորութեամբ բողբոջած կամ երկնում բողբոջած, հղացած. «Ասարտեցաւ հոգիահորաշ եւ վալելուշ երկնաբողբոջ բուրաստանս ի Սուրբ Հոգոյն յառաջացեալ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 277]:

ԵՐԿՆԱԳՈՐԾԱԿ, ա., երկնաման. «Զնոյն եւ երկնագունակ, ծովանմանն մարդոս զազգի մրցմունս նահատակութեան զառափնեացն բերելով զհանդէս» [Հիշ. ԺԳ, 889, ԺԴ, Ա, 210]: «Զինչ եւ երկնագունակ, ծովանմանն մարդոս զՂուկաս առեալ զկերպ» [Հիշ. ԺԳ, 890]:

ԵՐԿՆԱՀԼՈՒ, ա., երկնքին հնազանդվող, աստվածալիս. «Յարագուարն, երկնահլու, մշտագուարթ, աստուածագան ներկատուն բանիցս ի փոքու մատենիս եղէ ջանացող գծել մեղապարտ գրիչս Թեօֆիլէ» [Հիշ. ԺԳ, 941]:

ԵՐԿՆԱՄՈՒՏ, ա., երկինք մըտնող. «Զստացող սուրբ Աւետարանիս զսրովբեանման եպիսկոպոս գտէր Դաւիթ, եւ զաստուածազարդ քահանայ զՊետրոս սրբազան, երկնամուտ նորատու մանկունս Նորոյ Սիովնի» [Հիշ. ԺԳ, 499]:

ԵՐԿՆԱՆԿԱՏ, ա., երկնք նկատող, երկնատես. «Որք զմտացս աշս անաղատ եւ վճիտ ունիցին երկնանրկատ դիտմամբ առ էականն լոյս» [Հիշ. ԺԳ, 278]:

♦ *Հմմտ. ՄՀԲ, 192: Վկայութիւնը՝ անստույգ:*

ԵՐԿՆԱՊԱՏՈՒՄ, ա., երկնային անցքերի մասին պատմող,

նրանց վերաբերյալ նյութեր բովանդակող. «Գրեցաւ տառս աստուածային երկնապատում սրբոյս Դիոնէսիոսի Արիսպագացոյ՝ հետեւողի սրբոյն Պաղոսի առաքելոյն» [Հիշ. ԺԴ, 456]:

ԵՐԿՈՒԱՄԵԱՆ, ա., երկու տաւելան. «Որ էր ծաղկեալ երիտասարդական հասական եւ ունէր Ա. (1) գաւակ արու՝ երկուամեծից» [Հիշ. ԺԴ, 493]:

ԵՐԿՈՒՔԱՆ, բ., երկուսն էլ (գրաբ.՝ *երկոքին, երկոքեան*). «Մէկ ամի երկուամեծն փոխեցան ի Քրիստոս յոյսն մեր» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 365]:

ԵՐԿՐԱՔՆԱԿ, ա., երկրի վրա կամ մայր հողում բնակվող. «Որք ոչ գերկրաբնակս, այլեւ զիմանալեացն զհրանիսիցն զպարսն զարմացուցին» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 185]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 1, 599.*
ԺՀԼԲԲ, 1, 596. ԱՀԲԲ, 1, 355:

ԵՐԿՐԱԹԱԻԱԼ, ա., գետնափառ. «Արդ, երկրաթաւալ դիմաւ աղաչեմ զպատահեալսդ յիշեցէ՛ք ի սրբամատոյց յաղարթս ձեր» [Հիշ. ԺԳ, 436]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 700:*

ԵՐԿՐԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ, գ., իշխանություն, տիրակալություն. «Ի յերկրակալութեանն պարոն Թաղային, ի գեղն, որ կոչի Զիկբակ,

ընդ հովանեաւ Սրբոյն Սարգսի զաւարավարին» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 237]:

♦ *Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 193:*

ԵՐԿՐԱՀՈՒՊ, ա., դեպի գետին խոնարհված, երկրամած. «Երկրահույս դիմաւ հայցեմ ի հանդիպողացդ ողորմութիւն խնդրել ի Քրիստոսէ յանեղ աւուրն համառատի ընդ ամենայն սուրբս իւր» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 127]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 280.*

ՍԳ.ՆԲՀԼ, 443. ՀԲԲ, 1, 600.

ԺՀԼԲԲ, 1, 597. ԱՀԲԲ, 1, 356:

ԵՐԿՐԱՄԱԾ, ա., գետնամած, դեպի գետին խոնարհված. «Վասն որոյ առ ոտս անկեալ երկրամած դիմօք, ես՝ մեղուցեալ ընկալիս, աղաչեմ զերամս եպիսկոպոսաց» [Հիշ. ԺԴ, 585]:

♦ *Որպէս գոյական մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 701:*

ԵՐՋԱՆԿԱՋՈՒԿ, ա., առանձնակի երջանիկ, զվարթ. «Ունակացեալ դպրութեամբ մանրամատոյց մասամբ ջամբեցուցանէ երջանկաշոկ մանկանց» [Հիշ. ԺԳ, 837]:

ԵՐՐԵՐՋԱՆԻԿ, ա., երիցս երջանիկ, գերերջանիկ. «Խնդրեաց զայս առնել հարկեցուցիչ հրամանաւ ի յերերջանիկ եւ ի լուսաբան ռաբունապետէս Գէորգայ» [Հիշ. ԺԳ, 751, 832]: «Զոր

արարեալ է սրբոց հարցն աստուածամեծից եւ ի մի ժողովեալ երբեշանիկ վարդապետն Վարդան» [Հիշ. ԺԳ, 754]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՅԲ, 1, 704:

ԵՐՓՆԱՓԱՅԼՈՒՆ, ա., փայլփրլուն, գույներով պայծառացած. «Աշխատութեամբ ժողովեալ.... ի զանազան երփնափայլուն ծաղկոցած» [Հիշ. ԺԳ, 875]:

ԵՐՓՆԵՌԱՆԴ, ա., եռանդուն, բազմեռանդ. «Երփնեռանդն եւ յորդառատ յորդորակաւ յարինեալ հանգոյն տեսոն Յովհաննու Ոսկէբերանի» [Հիշ. ԺԳ, 626]:

ԵՐՓՆԱԶԱՆՅ, ա., բազմագույն, երփներանգ. «Զոր, ըստ արինի երփնազանց եւ պայծառացոցիչ ծաղկանց, ի միասին հաւաքեալ է» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 245]:

ԵԻԹՆԿԻՐԿԻՆ, ա., յոթնապատիկ, յոթ անգամ. «Արդ, որպէս սոքա պայծառացոցին ծաղկաւ.... երթնկրկին առաւել պայծառացուցէ յիւր յարայութիւնն, եւ նմա փառք յափտեանս ամէն» [Հիշ. ԺԳ, 142]:

- Չ -

ԶԱՆԱԶԱՆԱՆՈՒՐ, ա., զանազան անձանցից լսված, հանրա-

հայտ. «Սա է Էրանութիւն այն, զի ունի սա ամբարեալ զգանձս պատուականս զանազանալուրս յանառիկ ամբոց իւր» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 45]:

ԶԱՆՅԱՐԱՐԵԱԼ, ա., մեղսագործ, մեղապարտ, «Յիշեցիք ի մահաւաքալ աղաւթս ձեր.... զարս եւ զկանայս, զծերս եւ զտղայս, զկենդանիս եւ զհանգուցեալս զպատուեալս եւ զզանցարեալն» [Հիշ. ԺԴ, 518]:

ԶՄԱՅԼԱՍԷՐ, ա., գմայլություն սիրող, զվարթասեր. «Արդ, որ հանդիպիք սմա տարագաւ իւրիք, յիշեցէ՛ք.... զհարագատ եղբայրսն քահանայք՝ զՅակոբ եւ զՀնորհազարդ նկարիչն՝ զԹորոս՝ զհեզահոգիքն եւ զմայլասերքն» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 434]:

ԶՈՒԱՐՈՒԲԱՐՈՅ, ա., բնության բարբ, վայելուչ բարբունեցող, աշխույժ. «Զֆաշազար իշխանն իշխանաց եւ զուարթարոյն եւ զգեղանձնեայն Կոստանդին» [Հիշ. ԺԳ, 441]: «Զթագաժառանգն բարեմիտ եւ զՀնորհալի զամենիմաստ անդրանիկն՝ զպարոն Հեթում՝ զգուարթադէմն եւ զուարթաբարոյն» [Հիշ. ԺԳ, 572]:

♦Գրանցված՝ ՍԳ.ՆԲՀԼ, 471.
ՀԲԲ, 2, 31. ՀԱԼԼԲ, 2, 312.
ԺՀԼԲԲ, 2, 52, ԱՀԲԲ, 1, 381:

ԶՈՒԱՐԹԱՆՈՒՆ, ա., բարի անուն ունեցող, փաղցրանուն. «Հրամանաւ եւ արդեամբ ազնուազարմ եւ իշխանաշուք, վեհիմաստ եւ զուարթանուն բարունո Ստեփանոսի» [Հիշ. ԺԳ, 559]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 297.*

ՄԳ.ՆԲՀՀ, 471, ՀԲԲ, 2, 32:

ԶՈՒԱՐՃԱԾԱՂԻԿ, ա., զվարնալի, ծաղկանման. «Որպէս վայել էր իւրում զուարթ և զուարճածաղիկ ալեացն» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 293]:

ԶՈՒԱՐՃՈՒՄՆ, գ., ուրախություն, զվարճանք. «Ստացաւ զսալիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց եւ ի զուարճումն մանկանց իւրոց» [Հիշ. ԺԴ, 63]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 298.*

ՄԳ.ՆԲՀՀ, 472:

ԶՈՒԳԱՀԱԻԱՆ, ա., նույնը հավանող, համախոհ. տե՛ս ԵԶԱ. ԽՈՐՀՈՒՐԴ-ի օրինակը:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 747:*

ԶՈՒԳԱԶԱՆ, մ., հավասար, նույնքան ջանքով. «Եւ բնաւին դասք առաքելոցն, որ զուգաջան եւ յորդանոսսան գետաւրէն շնորհս բղիսեցին» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 160]:

ԶՈՒՐԱՎԱՍՏԱԿ, ա., զուր կամ դատարկ գործով զբաղված, անպտուղ. «Քանզի եմք չբաղեալք յագարակի զուրավաս-

տակ պատճառանաւ, հինգաթեւ եզանց լծորդութեամբ» [Հիշ. ԺԳ, 164]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 751:*

- Է -

ԷՄՆՈՒԹԻՒՆ, գ., առատություն, լիություն. «Արար բազում խաղաղութիւն եւ աջողումն մարդկային, էր էմնութիւն և էմնութիւն, ամենեւին անգողութիւն» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 280]:

♦ *Բրբռ. ըմեն, ըմմեն, էմմեն «ամենը, ամենքը» ձևերից, տե՛ս ՄՀԲ, 219. ՀԱՅԼԵԶՎԱՐԲ-ԲԱՌ, 2, 43: Սխալ է ՄՀԲ-ի «է-րէմնութիւն» բառահոգւածը:*

- Ը -

ԸԴՁԱԶԵՐԾ

- ԸԴՁԱԶԵՐԾ ԱՆԵՆ, ըղձից, փափագից գրկել. «Որ զարացոյց զտկարս առ ի հաստում վերջագիծ տառիս, զի այնպէս ծփէի, զոր արիւնակ՝ ոք յովկիանու կոհակսն ծփակոծ լինի եւ ըղձագերծ անել յայնման» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 65]:

ԸԴՁԱԼԻՅ, ա., ըղձալի, փափագելի. «Արդ, սմին.... առատաշնորհ մատենի.... ցանկացող եղեալ ըղձալից եւ փափագմամբ

սուրբ սիրով արժանապատիւ
փահանայ ոմն» [Հիշ. ԺԳ, 102]:

♦Միւսնույն վկայությամբ՝
ՆՀԲ, 1, 716. ՄՀԲ, 218:

ԸԴՁԱԽԵՏ, ա., տենչալի, ըղ-
ծալի. «Փափագմամբ եւ ըղծա-
ւետ տենչանօք խոկայր միշտ
գտանել գերկնատուն թագաւո-
րութիւն» [Հիշ. ԺԳ, 789]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,
761:

ԸՄԲԱՂԴԱՏՈՒԹԻՒՆ, գ., (ընդ
+ բաղդատություն կազմու-
թյունից) բաղդատություն, հա-
մեմատություն. «Յոճումբք ըմ-
բաղդատութեամբ, յարառոցեալ
արտաճառութեամբ պատկանա-
բար յատկութեամբ զիմաստս
ամենայն գոյից մարմնոց եւ ան-
մարմնոց» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 251]:

ԸՄԲՈՒՆԵԼ

- ԸՄԲՈՒՆԵԼ Ի ՁԵՌՆ ՄԱՀՈՒ,
մահվան ձեռքն ընկնել, մահա-
նալ, վախճանվել. «Ես՝ Ջալիլայ
խաթունս, որ ի ժամ մանգու-
թեան եւ ի տղայական հասակի
ըմբռնեցայ ի ձեռն մահու, եւ ժա-
մանեցին պահանջող հոգոյ
իմոյ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 328]:

ԸՆԴԳՐԱԽԵԼ, ն. բ., գրավել,
տիրել. «Որ գաշխարհ ամենայն
վասն մեղաց մերոց ընդգրաւե-
ցին» [Հիշ. ԺԳ, 676]:

ԸՆԴՀԱՆՐԵԼ, ն. բ., ընդհան-

րացնել, ամփոփել. «Ջորս ընդ-
հանրեաց ի ֆիշ տեղիս՝ զգիտու-
թիւնս անճառելիս» [Հիշ. ԺԳ,
232]:

ԸՆԾԱՏՈՒՐ

- ԸՆԾԱՏՈՒՐ ԼԻՆԵԼ, ընծայել,
շնորհել. «Եւ որ յիւր հալալ ար-
դեանցն ընծատուր եղեւ մեծա-
նունն տէր Բարսիղ՝ շնորհելով
ընծա ի սուրբ պատուիրանս
Ժ.(10) դահեկան, յիշեսցի ի Տէր»
[Հիշ. ԺԳ, 46]:

ԸՆԾԱՅԱՏՐԵԼ, ն. բ., նվիրել,
ընծայել. «Տիրատուր էրեց ընծա-
յատրեց ի սուրբ պատուիրանս
Աստուծոյ դրամ Ճ. (100), յիշել»
[Հիշ. ԺԳ, 46]:

ԸՆԿԵՐԱՏԵԱՅ, ա., ընկեր չսի-
րող, մարդատյաց. «Ապա աս-
տանաւ ամաշեմ ասել զազգիս
մերոյ գնենգութիւն եւ զըշար
կարծիս առ իրեարս, որ ի սկզբա-
նէ նախանձառք եւ ընկերա-
տեսցի լեալ են» [Հիշ. ԺԳ, 88]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,
780:

*ԸՆԿԵՐԵԼ, ն. բ., ծանոթացնել,
մերձեցնել, ընկերացնել, նաև ըն-
կերակցել. «Յիշեսցիք զմեղաւորս
եւ զվարդապետսն իմ.... ընդ
նմին՝ զսրբասնեալ փահանայ՝
զՅոհաննէս, որ ընդերեաց ինձ ի
գործն Աստուծոյ» [Հիշ. ԺԴ, Ա,
339]:

ԸՆԿԻՐԿԵԼ

- Ի ՅԵՏՍ ԸՆԿԻՐԿԵԼ, նահանջել, զիջել. «Փառամովբն տիրեցին, ուղիղքն ի յետս ընկրկիցին» [Հիշ. ԺԳ, 776]:

- Թ -

ԹԱԳԱԳԼՈՒԽ, ա., թագապսակ, փխբ. փառապսակ. «Գծի սակաւ գիծս զայս լուսաւոր յաղարկաւոր յաստեացս, սրբոյ փանայից եւ երջանիկ կրանաւորաց եւ թագագլուխ հայրապետաց» [Հիշ. ԺԳ, 720]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 788:

ԹԱԳԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ, գ., թագ ունենալը, թագավորելը. «Ի թագակալութեան Հեթմոյ՝ որդոյ Լեւոնի՝ առն Բարեպաշտի եւ աստուածասիրի» [Հիշ. ԺԳ, 762]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ԼՀ.ԳԲ, 118:

ԹԱԳԱՇՈՒԲ, ա., թագով շքեղացած, թագազարդ, թագապսակ. «Յորոց մի էր ի նոցանէ մեծ սպարապետն տանն Աագիւն, որդոյ Իւանէ մեծ արաբէլիին, որ կոչէր անուն նորա Ամիր Հասան, որդի մեծին Պոռշա թագաշում իշխանին» [Հիշ. ԺԳ, 682]:

ԹԱԳԱՊԱՀ, գ., թագը պահող, անհրաժեշտության դեպքում

թագավորին փոխարինող պաշտոնյա. «Որդի Բրիստոսասէր եւ Բարեպաշտ իշխանաց իշխողին՝ Կոստանդեա թագապանի եւ արփայահաւոր Հայոց» [Հիշ. ԺԳ, 281]:

♦Հմմտ. ՄՀԲ, 229. վկայությունն անստույգ:

ԹԱԳԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ, գ., թագ պահելը. «Թագապահութեան Հայոց խաղաղարար եւ Բարեհամբաւ արքայորդոյն՝ տեառն Հեթմոյ՝ որդոյ Լեւոնի» [Հիշ. ԺԳ, 660]:

ԹԱԳԱՊԱՀՆԵԱՅ, ա., թագով պննված, թագազարդ, թագապսակ. «Այժմ թագապննեայ ընդ համաստեոսն ինքեան գեղապարէ գեղահիւսակն նուագ երիցն» [Հիշ. ԺԳ, 418]:

♦Գրանցված՝ ՀԲԲ, 2, 72:

ԹԱԳԱԻՈՐԱՇՆՈՐՀ, ա., թագավորի շնորհներ ունեցող. «Եւ յետ աստուածասէր եւ երկիւղալից թագաւորայշնորհ պարոն Բիրթելին եւ Վախախին, որ ի Քրիստոս փոխեցան» [Հիշ. ԺԴ, 491]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ԼՀ.ԳԲ, 119:

ԹԱԳԱԻՈՐԱՇՈՒԲ, ա., թագավորի շում ունեցող, թագավորանման. «Եւ այս զարաւարս փաշ՝ Ամատայս, էր նիզակակալ եւ կորովածիզ ասպարապետ ի դրան

թագաւորաշո՛ք իշխանաց Բիւր-թելին եւ Վախախին» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 492]:

ԹԱԳԱՒՈՐԵՂԲԱՅՐ, գ., թագա-վորի եղբայր. «Զստացող բազմահանճար եւ նրբաբան իմաստիցս՝ զԱմբատ թագաւորեղբայրս եւ գունդուստապլս Հայոց» [Հիշ. ԺԳ, 230]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 2, 73.*

ԺՀԼԲԲ, 2, 120. ԱՀԲԲ, 1, 411:

ԹԱԳՈՐԴԻ, գ., թագավորի որդի (*Թագաւորորդի* բառից կրճատումով). «Յայսմ ամսոյ նահատակեցաւ թագորդին՝ պարոն Թորոս եւ սպանաւ եղբարէ իւրմէ» [Հիշ. ԺԳ, 808]:

ԹԱԼԱՆ

- ԹԱԼԱՆ ԶԱՐԿԵԼ, թալանել, կողոպտել. «Ի դառն եւ ի վշտաբեր ժամանակի, յորում ամի եւ ըստ մեղաց մերոց թալան գարկին զԱրնէշ Բաղաբ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 249, 320]:

*ԹԱՆԱՔ, գ., գիր, տառ. «Արդ, խոշորութիւն թանաքիս մի՛ մեղադրէ՛ք, զի կար մեր այս էր»:

ԹԱՐԳՄԱԳՐԻԶ, գ., թարգմանիչ, գրիչ. «Եւ ես անարժանս եւ տգէտս եւ մեղաւոր թարգմագրիչս Յովսէփ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 73]:

ԹԱՐՄԱՒՈՐ, ա., հետին, ավելորդ, թարմատար. «Արդ, ես՝ նուաստ եւ թարմատոր ոգիս, յոգ-

նամեղ եւ անարժանս ի Բահանայս Թորոս փիլիսոփա, ցանկացող եղէ սուրբ եւ կեսնաբեր Աւետարանիս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 11-12]:

ԹԱԻԱԼ

- ԹԱԻԱԼ ԱՐԿԱՆԵԼ, Թավալ գցել, գետին տապալել. «Թաւալ ի փողոցն արկին զմարմին մեր պատրիարգին» [Հիշ. ԺԴ, 600]:

*ԹԱՓԱՌՆԱԿԻ, ա., թափառական. «Մոլորական շրջէի տաւաշխարհիկ ի վերա ամենայն երկրի, որոշեալ ի ծանալքից եւ յազգականաց իմոց, վայրապար եւ թափառնակի վարիմ, որպէսզի ոչ էի հանդ յաշս իմաստոնոց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 353]:

♦ *Հմտ. Թափառնակի մ.՝ ՆՀԲ, 1, 802 և այլ բառարաններ:*

ԹԱՓԱՒՈՐ, ա., թափուր, սին, դատարկ. «Սարգիս սոսկանուն եպիսկոպոս եւ գործովք թափաւոր ի յամենայնի բարութենէ, ցանկապատառս, որ եւ ստացայ գաս» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 363]:

ԹԵԹԳՈՒԹ, գ., թարգման կամ մեկնիչ. «Ներարհեստի թարգմանութեամբ, վարժեալն ուսմամբ լատինացո, արտասանեալ ֆրատեր (տպ. *Ֆրա տէր*) Պետրոս, բոտեմ ընդ այս գրեթգութ, դասեալ ընդ կարգն եմ ընդ սմա» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 284]:

♦ *Գրանցված՝ ԲՀ, 118. ՀԱԲ, 2, 168:*

ԹԻԿՆԱԴԱՐԶՕՐԷՆ, մ., թիկունքը դարձրած, անդրադարձ կերպով, թեևս՝ կրկին, դարձյալ. «Ով ակն լուսոյ ի նախկին լուսոյն գոյացեալ եւ թիկնադարձօրէն ի նոյն պատշանեալ» [Եղմ ցուց., է, 246]:

ԹԻԿՈՒՆՔ

- Ի ԹԻԿՈՒՆՍ ՀԱՍԱՆՆԵԼ, օգնության գալ, սատարել, աջակցել. «Ոչ ոք էր, որ ի թիկունս հասանէր նաստագունից» [Հիշ. ԺԳ, 545]:

♦ *Մեկ վկայությունը՝ ԳԴԲ, 118:*

ԹԻԻ

- ԸՆԴ ԹՈՒՈՎ ԱՐԿԱՆՆԵԼ հաշվել, թվարկել. «Ի նեղ եւ ի դառն ժամանակիս, յորում ոչ կարեմ ընդ թով արկանել զնեղութիւն եւ զտառաբեկութիւն ազգիս Հայոց» [Հիշ. ԺԳ, 481]:

ԹԻԻՆԱԶԻԳ

- ԹԻԻՆԱԶԻԳ ԼԻՆԵԼ, թույն ձգել, թունավորել. «Եւ սա ըստ նմին արիմակի, յորժամ թիւնաձիգ լինիմք ի սա, եւ սա աղաթէ վասն մերո փրկութեան եւ ասէ. Տէ՛ր մի՛ համարիր սոցա զայս մեղս» [Հիշ. ԺԳ, 738]:

ԹՈՒԱԾԻՆ, ա., թիվ ծնող, թվաբեր. «Կատարեցի զլուսածո-

ղով ամենանոյշ վարդապետութիւն տեառն Յոհաննու Ոսկէքերանի, ի շրջաբերութեան թուածին անուիս Հայկազեան տոհմիս» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 305]:

ԹՈՒԱՀԱՄԱՐՈՒԹԻՒՆ, գ., թվահաշիվ, թվական, տարի. «Արդ, յամի ութերորդի փառասներորդի երկերիսերորդի հազարերորդի թուահամարութեանս անժամանակ Որդոյ Աստուծոյ գալստեան» [Հիշ. ԺԳ, 244]:

- Ժ -

ԺԱՆԱՀՈՏ, ա., բրբռ., ժահահոտ, զարշահոտ. «Այս արեգակն զժախահոտ եւ զխոնաւտ վայրս սարաւատեալ ցամաքեցուցանէ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 294]:

*ԺՈՂՈՎ, գ., Զորք, զորախումբ, բանակ. «Յարձակեալ սպա ֆաջն Թորոս ի վերայ ժողովոյն Յունաց, զբազումս եսպան եւ զյոյով սեւաստիաւս զերի տառեալ ի դղեակն» [Հիշ. ԺԳ, 585]:

ԺՐԱԻՈՐ, ա., ժիր, աշխույժ, ջանասեր. տե՛ս ԱՆԱՂԾԻ-ի օրինակը:

- Ի -

ԻՄԱՍՏԱՏՈՒ, ա., իմաստություն տվող. «Գրել ետու գեռա-

փափափ եւ իմաստատու, հոգէ-
նիւթ եւ աստուածաբեալ բանֆս
սրբոյն Դանիէլի մեծ վարդապե-
տին» [Հիշ. ԺԳ, 641]:

ԻՄԱՍՏՈՒՆՈՂ, ա., իմաստա-
լի. տե՛ս ԱՐԴԻԻՆԱԿՐԵԱԼԻ օրի-
նակը:

ԻՄՆ

- ԻՄԻՔ-ԻՄԻՔ, տեսակ-տե-
սակ, զանազան. «Սովաւ ուսան
մարդիկ զբազմապատիկ իմաս-
տութիւն խորոցն Աստուծոյ եւ
իմացան, եթէ իմիք-իմիք շնորհաց
արժանաւոր եղեն» [Հիշ. ԺԴ, Ա,
477]:

♦*Հմմտ. իմ իմիք ՆՀԲ, 1, 846:*

ԻՄԱՍՏԱՊԱՃՈՅՃ, ա., իմաս-
տով զարդարուն, իմաստապա-
տում, իմաստալից. «Արդ, այս
սարհնութենաբեր եւ հոգէհրաւէր,
յուսալիր եւ իմաստապանոյն,
անգիմ եւ անկորուստ, աստուա-
ծաին եւ պատուական Գործոց
սրբոց առաքելոցս սիրաբար
ցանկացա ես՝ տէր հաշատուր»
[Հիշ. ԺԴ, Ա, 331]:

ԻՄԱՍՏԱՊԱՏԱՐ, ա., իմաս-
տով լեցուն, ներհուն. տե՛ս ԱՆ-
ՔՈՂԱԲՈՐԲ-ի օրինակը:

ԻՄԱՍՏԱՏԻՊ, ա., իմաստուն,
իմաստալից. «Գրեցաւ իմաստա-
տիպ տառս սուրբ Մաշթոցի յա-
նապատիս, որ կոչի Արիձոր»
[Հիշ. ԺԴ, Ա, 239]:

♦*Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ,
267:*

ԻՄԱՍՏԱՓԱՓԱԳ, ա., իմաս-
տություն տենչող, իմաստասեր.
«Ի վայելումն ընթերցասէր եւ
իմաստափափաք անձին նորա,
եւ արձան անջինջ յիշատակի իւր
եւ ծնողաց իւրոց եւ ամենայն
զարմից» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 506]:

ԻՄԱՍՏՆԱՊԱՏՈՒՄ, ա., իմաս-
տուն(ներ)ի պատմած, հեղինա-
կած, շարադրած (հմմտ. *իմաս-
տապատում*). «Աստանաւ
յանգ ելեալ կատարեցաւ տառս
այս իմաստնապատում, որ կոչի
Քերական, արարեալ եւ մեկնեալ
զսա մեծ վարդապետն Հայոց
Վարդանայ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 510]:

ԻՆՉՅԵԻՑԷ, ա., ինչ տեսակ,
որևէ. «Որք հանդիպիք սմա յինչե-
փցէ պէտս՝ աղաչեմ աղերսա-
նամ յիշեսջիք սրտի մտամ գտէր
Գրիգոր ստացող» [Հիշ. ԺԳ, 214]:

♦*Գրանցված՝ ՀԲԲ, 2, 158.*

ԺՀԼԲԲ, 2, 314. ԱՀԲԲ, 1, 490:

ԻՆՉՑԵՂ, մ., ինչպես, ինչ ձևով
որ. «Այնկից ընդ այն թող հայնց
գրէ զԿարողիկէիցն ու զԱռա-
քելն, զինչցեղ գրած է» [Հիշ. ԺԳ,
749]:

ԻՆՔՆ

- ԻՆՔՆ ԻԻՐՈՎԻ, մ., յուրովի,
ինքնուրույնաբար. «Ես ինքն իւ-
րովի համառատեցի ըստ իմում

կարի» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 153]:

ԻՆՔՆԱԴԷՄ, մ., դեմ առ դեմ, երես առ երես. «Նսաեւ որ անընդմիջաբար եւ ինքնադէմ ընդ մարդկան խաւսեցեալ, եւ կամ գործեալ եղեւ ի մէջ մարդկան ի մարմնացեալ Բանէն Աստուծոյ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 469]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ԼՀԳԲ, 126:

*ԻՆՔՆԱՆՄԱՆ, ա., միանման, համանման. «Այլ եղ զնա ի տեղոջ ինքնանման, որ է միջասանման, այսինքն՝ զդրախտն ասեմ յեղեմ ընդ արեւելս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 419]:

♦Հմմտ.՝ ՆՀԲ, 1, 860:

ԻՆՔՆԱՎԱՍՏԱԿ, ա., սեփական աշխատանքով վաստակած. «Զայս ձեռահիւս տառս տալ քեզ պատարագ յինքնավաստակ երկոց» [Հիշ. ԺԳ, 544]:

ԻՇԽԱՆԱՏՈՒ, ա., իշխանություն տվող. «Որ ետ գարուքին տկարութեանս իմոյ հասանել ի յեզր շնորհաբաշխ և իշխանատու աստուածաշունչ տաոխս» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 154]:

ԻԶԱԿ, գ., փոքր երես, էջ. «Նոյնպէս եւ հողմդ հանդարտ՝ ուրանօր զնստումն իսկապէս իջակօք առ համահաւասարդ յաւետ առձայնեալ» [Եղմ. ցուց., է, 246]:

♦Գրանցված՝ ՀԲԲ, 2, 169:

ԻՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, գ., իր գրելը (նկատի ունի ձեռագրի ընդօրինակումը). «Որ յորդորեաց զմեզ ձեռնարկել ի գործ այսինչ իրագրութեան» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 509]:

ԻՐԱՏԻՊ, ա., իր նման, յուրատիպ. «Զհայրենի պարգևսն վատնեաց եւ զպատկերնտ իրատիպ աղտեղեաց» [Հիշ. ԺԳ, 724]:

ԻՐԱԽԱԽՕՍ, ա., նշմարախոս. «Շնորհիւ առատապարգեւին Քրիստոսի գրեցաւ իրաւախաւս գիրս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 115]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 871:

ԻԻՐԱԳԱՆՈՒՍ, ա., իր գալուստն ազդարարող, իր գալստյան. «Յաղագս այսր սափեար եւ Տեառնն արինադրելով անձանձրանալի սպասել իւրագալուստ ատուրն, զի արթուն եւ պատրաստ կարասցոմ կեալ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 428]:

ԻԻՐԱԳԻՆ, ա., իր արժեքն ունեցող, արժանավոր. «Եւ մի ըստ մեղս մեր տալ մեզ, այլ ի մեղս եւ յանարէնութիւնս վերակացու իւրագին ծառայիցս լիցի» [Հիշ. ԺԳ, 418]:

*ԻԻՐԱԽՕՍ, ա., իր մասին խոսող, վկայող. «Շնորհիւ առատապարգեւին Քրիստոսի գրեցաւ իւրախաւս Սուրբ գիրս, որ աւե-

տող հնչմամբ, փառավտակ հոսմամբ արբուցանէ զբանականս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 54, 193]:

- Լ -

ԼԱՅՔԱՐԹ, գ., թղթի սլացիկությունը ապահովող նյութ (գրաբ.՝ *լայքա*). «Եւ զեղբայր մի, որ զլայքարթն թղթիս շնորհեաց յիշել ի Տէր աղաչեմ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 417]:
ԼԱՐ

- ԼԱՐ ԱՐԿԱՆՆԵԼ, ծուղակը գցել, խաբել. «Արդ, կամ զագիր մեղաւմ եւ ի տարակուսի, զի սատանայ ընդրելոցն լար արկանէ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 370]:

ԼԻԱԼԱՊՏԵՐ, ա., լույսով, նրագով լի. «Լիալապտեր ջահիցդ շիջեալ հողս եւ ունայնս Բարսեղ եւ ապէկար գծաւոյ Ստեփանոս պաղատիմք յիշման արժանի առնել» [Հիշ. ԺԳ, 649]:

ԼԻԱՇՆՈՐՀ, ա., առատ շնորհներ ունեցող, շնորհալի. «Այր ոմն լիաշնորհ հասու լեալ Հին եւ Նոր տառից եւ կտակարանաց աստուածայնոց» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 149]:

ԼԻՋԱՋԻՆՋ, ա., լիզելով ջնջած, բնաջնջած. «Ոչ Կիլիկոյս եւեթ ասեմ գաւառ անվնաս պահել ի լիզալինջ հինից նետողացն» [Հիշ. ԺԳ, 322]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 2, 198:*

ԼՄՆԵԼ, ն. բ., լցնել, լրացնել.

«Թէ պակաս հանդիպի, մին այլ արն լմնեսցի» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 284]:

♦ *Ավելի վաղ, քան. ՄՀԲ, 291:*

*ԼՈՒԾՈՂԱԿԱՆ, ա., խրթին մտեր լուծող, մեկնողական. «Իբր յոյժ տեղեակ գոլոյ իւր լուծողական մեկնութեամբ յայտնեցելոցն եւ անյայտ եւ ծածուկ մնացելոցն» [Հիշ. ԺԳ, 707]:

ԼՈՒՆՊԱՐՏ, գ., կոմբարդիա, մարզ Իտալիայի հյուսիսում. «Քննեալ գտի ի գրեանս հոչականոր ուխտի Սրբոյն Պաւղոսի ի փաղափ անդ՝ զՄեկնութիւն Յայտնութեանս ի լունպարտ բարբառ, ի նոյն գիր, որով վարին Փռանկին» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 229]:

ԼՈՒՍԱՐԱՆ, ա., հատակ և հասկանալի ձևով խոսող, բացատրող, մեկնող. տե՛ս ԵՐՐԵՋԱՆԻԿ-ի օրինակը:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 358.,*

ՍԳ.ՆԲՀԼ, 581. ՀԲԲ, 2, 212.

ՀԼՆԲ, 784:

ԼՈՒՍԱՋԱՐՄ, ա., լուսեղեններով՝ աստվածային լույսով կամ գիտելիքներով լուսավորվածների զարմին պատկանող. «Ո՛վ դաս լուսագարմից մանկունմ սուրբ եկեղեցոյ, սուրբ հարբ եւ եղբարբ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 155]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,*

897:

ԼՈՒՍԱԼՐԱՆԱԼ, չ. բ., լույսով

լցվել, պայծառանալ. «Յորմէ
ոգիակենդան վերանորոգ գեր-
փայլեալ ի ծագմանէ Էականն
լուսոյ լուսալուսեալ եւ յորդիս
լուսոյ եղեալ» [Հիշ. ԺԳ, 445]:

ԼՈՒՍԱԾՆԵՆԱԼ, ա., լուսից
ծնված, լուսածին, պայծառ.
«Ուստի եւ տեսեալ սորա աննառ
փրկագործութեան խորհուրդ ոմն
ի լուսածնեալ զարմից անուն պա-
րոն Ամիր-Դօլ» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 56]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,
897:

ԼՈՒՍԱՀՈՉԱԿ / ԼՈՒՍՈՅՅՈՒ-
ՉԱԿ, ա., հանրահոշակ. «Բարե-
խաւս ունելով զկայծակնամա-
փուր եւ զաստուածաբան մարգա-
րէս զԵսայիս եւ զմեծն զտէր Եփ-
րեմ եւ լուսահոշակն զՅոհանն, եւ
պայծառն Կիրեղ» [Հիշ. ԺԳ,
752]: «Զլուսոյհոշակն զՅոհանն»
[Հիշ. ԺԳ, 833]:

ԼՈՒՍԱՅԱՐՄԱՐ, ա., լուսով
հարմարված, լույս ունեցող, լու-
սալի. «Որ սկսեալ յանգ ելաւ
գրութիւնս լուսայարմար հաւա-
քումն սուրբ Աւետարանիս» [Հիշ.
ԺԳ, 381]: «Որ ըստ սկսանէն
յանկ ելեալ եհաս գրութիւն լու-
սայարմար հաւաքումն սուրբ
Աւետարանիս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 132]:

ԼՈՒՍԱՅԵՂՅ / ԼՈՒՍԱՅԵՂԶ,
ա., լուսով լցված, լուսառատ,
լուսաշաղախ. «Որ է կատարուն

ընթերցուածոց տաւն սրբոց
ստաբէլոցն, որոցն Որոտման, լի
եւ լի, հոյծ եւ պատարուն, լուսա-
յեղծ եւ բազմածողով» [Հիշ. Ե-
ԺԲ, 278]: «Յանկացաւ եղէ այժմ
լուսայեղծ եւ կենսագիր կտա-
կիս» [Հիշ. ԺԳ, 814]:

♦Հմմտ. ՆՀԲ, 1, 898:

ԼՈՒՍԱՊԱՐՓԱԿ, ա., լուսով
պարփակված, լուսեղեն. «Արդ,
սաւառեցաւ լուսապարփակ եւ
աստուածային սուրբ մատեանս
այս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 66]:

ԼՈՒՍԱՄՆՈՒՆԴ, ա., լուսով
սնված, լուսապայծառ. «Վասն
որոյ աղաչեմ զձեզ, ո՛վ աստուա-
ծասէրք, լուսասնունդք եւ տիրա-
հաստատք սրբազան մանգունք
սոռագաստի» [Հիշ. ԺԳ, 301]:
«Արդ, աղաչեմ զամենեսեան
զլուսասնունդ մանկունսդ Սիով-
նի յիշել ի Տէր զստացող սուրբ
Աւետարանիս» [Հիշ. ԺԴ, 643]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,
899:

ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԱՇԷՆ, ա., Գրիգոր
Լուսավորչի հիմնած, կառուցած.
«Գրեցաւ... ընդ հովանեաւ լու-
սագարդ Սուրբ Կարապետիս եւ
լուսատուրչաշէն Սուրբ Խաչիս»
[Հիշ. ԺԵ, Գ, 13]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ ՆԲՎԱ, 90:

ԼՈՒՍՆԱՅԱՐՄԱՐ, ա., լուսնի
լուսով վայելչացած, լուսնային.

տե՛ս ԱՐԵԳԱԿՆԸՆԹԱՅ-ի օրինա-
կը:

ԼՐԱՊԱՏԱՐ, ա., լիառատ,
լիովի. «Որ ըստ լրապատարն եւ
լուսակիրն էութեան մղտափա-
րատն նշովից ակնապարարն
ականն արեւու» [Հիշ. ԺԴ, 482]:

♦Մեկ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱԺԲ՝ ՆՀԲ, 1,
907:

ԼՐԱՊԱՏԻԻ, ա., պատվով
լրացյալ, պատվալից. «Փառք....
Հոգոյն Սրբոյ եղողի, անթերի եւ
լրապատիւ ընդ Հաւր եւ ընդ յՈՐ-
դոյ յանճառ փառսն» [Հիշ. ԺԳ,
476]:

- Խ -

ԽԱԶԱԳԻԾ, գ., խազեր գծող,
գրիչ, ընդօրինակող. «ԶՍարգիս
գրիչս յիշեայ ի Տէր, ո՛վ խազա-
գիծք, եւ Քրիստոս զձեզ յիշէ յիւր
անսպառ բարիսն. ամէն, ամէն»
[Հիշ. ԺԳ, 615]:

ԽԱԿԿՈՏՈՐ

- ԽԱԿԿՈՏՈՐ ԼԻՆԵԼ, 1. դեռեւս
չհասունացած, պատանի տարի-
քում կոտորվել, 2. սպանվել, կո-
տորվել. «Զուսուցիչն իմ գկոս-
տանդին քահանայ, զանհաս եւ
զանհամեմատ գրիչ, որ եւ ման-
կագոյնս խակկոտոր եղեւ» [Հիշ.
ԺԴ, Ա, 112]:

♦Գրանցված՝ ՀԲԲ, 2, 230:

ԽԱՆԻԿ, գ., (գրաբ. հանրիկ)

մօր կամ հոր մայրը, տատ. «Յի-
շեցէ՛ք.... խանկայ իւրոյ հոսթոս
Մելիքի» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 321]:

ԽԱԶԱՀԱՆՈՒԱԾ, ա, Քրիստո-
սին խաչը հանած. «Որ զայս ծա-
խէ եւ կամ գրաւէ, զպատիճն զՈւ-
դայի առցէ եւ զխաչաչափանու-
ծացն. ամէն, եղիցի, եղիցի» [Հիշ.
ԺԵ, Գ, 66]:

*ԽԱԶԸՆԿԱԼ, գ., խաչն ընդու-
նող, խաչակիր. «Խաչընդալին
փութով գնան յԵրուսաղէմն վեր-
նական» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 250]:

ԽԱՌԻՃ, ա., խառը, զանա-
զան. «Զի ի մէջ այլասեռից, որ
անուանին ֆռանգք, եւ այլ խա-
ռիքք ազգք՝ պելեոք, եւ ասորիք,
եւ յոյնք, շատ վաստակաւ գրեցի
զսա» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 153]:

ԽԱՌՆԱԽՈՐԱՆ, գ., խառը
հաշվարկներով աղյուսակ (այս-
տեղ՝ տոմարական աղյուսակ).
«Վասն այսր հարկի՝ եւ զխառնա-
խորանս ամսոցդ առընթեր, զի
զխառնուրդս տաւնից ամսովն
ծանեայց» [Հիշ. ԺԳ, 867]:

ԽԱՌՆՃԱՆԱԶ, մ., այս ու այն
կողմ, շփոթ կերպով. «Բագումք
թողեալ զմենաստանս եւ զանա-
պատ՝ խառնճանաչ շրջելով տա-
րադէմ եղեալ ատար աշխարհիկ
փախստական լինէին» [Հիշ. ԺԳ,
798]:

ԽԱՐՄԱՆ, գ., կալ, կալատեղ.

«Գրեցի զսա յանապատս փա-
րանձալի, որ է մերձ ի վանս Սաղ-
մոսի՝ ըստ չափոյ խարմանի ճա-
նապարհի» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 282]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԱՅԼԵԶՎ-
ԲԱՐՐԱՐԱՌ, 2, 298:*

ԽԱԻԱՐԱԺԱՌԱՆԳ, ա., խա-
վարը ժառանգած, խավարա-
միտ. «Ես՝ ունայնացեալս ի գոր-
ծառնութենէ կանուխ ժամանե-
լոյն յոյժ խաւարաժառանգ եւ
պարապնդեալս մեղօք Ներսէս
անպիտան գրիչ» [Հիշ. ԺԳ, 167]:
«Ես՝ ունայնացեալ եւ յոյժ խաւա-
րաժառանգս եւ պարապնդեալս
մեղաւմ Վահրամ սարկաւագս
մարթացից ճառել զքշուստու-
թիւն» [Հիշ. ԺԳ, 838]:

ԽԱԻԱՐԱՍԽՈՒՂ, ա., խավար
խուց ունեցող, խավարշտին,
մթին. «Վասն որոյ եւ ես՝ Յոհան-
նէս, ծանրանաւեալս մեղաւմ, խա-
ւարախոտ տաղաւարաւ բազ-
մավրդով դիզեալ անկարգու-
թեամբ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 290]:

ԽԱԻԱՐԱՓԱՐԱՏ, ա., խավա-
րը փարատող, լուսավորող. «Ան-
գիտութեան մթով պատելոց
նրագ լուսատու եւ խաւարափա-
րատ» [Հիշ. ԺԳ, 713]:

ԽԵԹԱՀԱՅՆԱՅ, ա., դժկամ,
խեթ հայացք ունեցող, խոժոռա-
հայաց. «Տապացս եւս եթէ կի-
զեալ եղէ բոլորովին անձամբ

խեթահայեաց արեգականն»
[Հիշ. ԺԴ, Ա, 291]:

ԽԵԻԵՆՈՏ, ա., անհարթ, խեղ-
ված. «Թէպէտ եւ անվարժ էի յար-
նեստէ գրոյս եւ ունի մարմին խե-
ւենոտ՝ իջլածոյ ի գլխոյ յաշս եւ
յայլ ամենայն անդամս» [Հիշ.
ԺԴ, Բ, 496]:

ԽՆԱՄ

- ԽՆԱՄ ԱՐԿԱՆԵԼ, հոգ տա-
նել, խնամել. «Յիշեսչիք աղա-
թիւք եւ զպատուելի փահանան
Թորոս, որոյ այժմ խնամ արկ
զստացաւ գրոյս» [Հիշ. ԺԳ,
456]:

ԽՈՒՈՒՄ, ա., ջրոտ, խոնավ. «Ո
մշակւո՞ւ մորենեաց եւ վիմաց, եւ
կամ աղտատ եւ խոխոմ գետնոյ
եւ ցամաքեալ երկրի ցաւամ եւ
ժամանակաւ» [Հիշ. ԺԳ, 308,
310]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 384.*

ՍԳ.ՆԲՀԼ, 627. ՀԲԲ, 2, 280:

Հմմտ. ՆՀԲ, 1, 957. ՀԱԲ, 2, 386:

ԽՈՀԵՄԱՄԻՏ, ա., խոհեմ,
իմաստուն. «Զխոհեմամիտ եւ
զհսկող ճգնաւորն Քրիստոսի
զՍահակ՝ ստացող սուրբ տա-
ռիցս յիշեցէ՛ք» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 332]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,
959:*

ԽՈՀԵՄԻՄԱՅ, ա., բանիմաց,
իմաստուն, ներհուն. «Սրբազան
եւ առաքինի, վեհիմաստ եւ հան-

նաբեղ, կորովամիտ եւ խոհեմ-
իմաց, արքասէր կրանատուր քա-
հանայն տէր Յովհաննէս» [Հիշ.
ԺԳ, 485]:

ԽՈՅԶ

- ԽՈՅԶ ԼԻՆԵԼ, փնտրել, որո-
նել. «Խոյզ իսկ եղեալ գտի գրիս-
տոսագգեաց երջանկին» [Հիշ.
ԺԳ, 281]:

ԽՈՅՐԱՅԻՆ, ա., խոյրը
կրող, խոյրադիր. «Եւ հրեշտա-
կանմանն տէր Սարգիս նգնատուր
եւ մահդասին կրօնօտուր եւ արե-
ղայն խոյրաբարձ եւ վակասա-
տուն» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 428]:

ԽՈՆԱՐՀԱՏԵՍԱԿ, ա., հեզա-
բնոյթ, հեզատեսակ. «Գրեցաւ
տառս աստուածապատում, եղե-
մաբուղիս.... խոնարհատեսակ եւ
շուշանափայլ» [Հիշ. ԺԳ, 861]:

ԽՈՆԱՐՀՈԳԻ, ա., խոնարհ հո-
գի ունեցող, հեզ, պարկեշտ. «Յի-
շեսչիք ի Տէր եւ զբնակիչս մե-
ծանշակ սուրբ ուխտին Սուրբ
Յակոբայ.... զխոնարհողի կրաւ-
նատուրն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 311]:

♦ՄԵԿ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ՝ ՄՀԲ,
327:

ԽՈՇՄՏԵՆԱԼ, ա., խրթին,
խնողված, դժվար. «Նա շատ աշ-
խատեցաւ ի վն[ար]ոյ սորա, զի
էր յոյժ խոշմտեալ, եւ աւտուր շա-
րութեան, սովու եւ փախստեան»
[Հիշ. Ե-ԺԲ, 269]:

ԽՈՇՈՐԱԳԻԾ, ա., խոշոր տա-
ռերով գրված, խոշորագիր. «Եւ
գրեցաւ սա ձեռամբ Կարապետի
մեղապարտի եւ խոշորագիծ գրչի
ի ծերութեան եւ ի տկարութեան
ժամանակի՝ խաւարեալ աշաւ»
[Հիշ. ԺԳ, 60]: «Ստացայ զգիրքս
զայս.... երկու դիտատուրութեամբ.
մի՛ զի ընթերցեալ աւգտեցայց ի
սմանէ, վասն որոյ եւ խոշորագիծ
եռու գրել ի ծերութեան ժամա-
նակի» [Հիշ. ԺԳ, 664]:

♦ԱՎԵԼԻ ՎԱՂ, քան՝ ՄՀԲ, 327.
ԼՀ. ԳԲ, 138:

ԽՈՇՈՐԱՆՔ, գ., խոշորություն,
մեծություն. «Դարձեալ աղաչեմ
եւ արտասուալի դիմամբ զգար-
շապար ոտից ձերոց համբուրեմ,
զի խոշորանաց եւ սխալանաց
գրոյս անմեղադիր լեռում» [Հիշ.
ԺԵ, Բ, 399]:

ԽՈՇՈՐԱՏԱՂՈՒՄՆ, գ., խոշոր
տառերով գրելը. «Արդ, մեղինա-
գիծ շաղաշար յարմարեցաւ Աւե-
տարանս խոշորատաղմամբ ձե-
ռակերտեալ փանամ եւ ունայն
վարդապետի Ռամանոսի» [Հիշ.
ԺԳ, 462]:

ԽՈՇՈՐԱՏԵՍԱԿ, ա., սովորա-
կանից մեծ, խոշոր. «Գրեցաւ աս-
տուածայհարց, սուրբ հարց մեր,
սուրբ կրանատուրացն, խոշորա-
տեսակ եւ անյարմար գծիւ, ձե-

նամբ ամենամեղ եւ անպիտան գրողի» [Հիշ. ԺԳ, 546]:

ԽՈՍՏԱԿ, գ., ավատ, պայմանով մեկին տրված հող, կալվածք (պճլ. *նույնանիշ* xwāstag բառից). «Ելանէ ընդ առաջ նոցա եւ առնէ սէր ընդ նոսա, եւ դարձուցէ եւ սփռէ ի վերայ երկրին տնով եւ խոստակաւ» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 254]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՀԲԲ, 2, 286:

ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՐԴ, գ., խոստովանող անձը, ապաշխարողը. «Ըստ կարի գծագրեցի զսա.... ի յիշատակ.... վարդապետացն մեր եւ խոստովանողէցն և ինձ՝ նուաստ գրչիս Վարդան խաբողիս....» [Հիշ. ԺԴ, 504]:

ԽՈՒՃԱՊՈՒՏ, ա., տագնապներով լի, խունապային. «Գրեալ եղև ի դառն եւ խունապուտ եւ ի կականման ժամանակի» [Հիշ. ԺԳ, 234]:

ԽՈՒՎԱՅԵՂ, ա., խոռվահույզ, խոռվալի. «Մեծահաւատ լեալ իբրեւ զԱբրահամ յայսմ խոռվալեղ ժամանակի՝ ետ գրել զսա յուրախութիւն սրտի իւրոյ» [Հիշ. ԺԳ, 234]:

ԽՍՏԱՄԲԵՐՈՂ, ա., խստությամբ համբերող, աննկուն, դիմացկուն. «Փոխանակ առաքելոցն առաքէ զմմն սուրբ, զԳրիգո-

րիոս ասեմ զբազմաշարշարն, զխստամբերողն, զխարագնագեցն (տպ. *խարագնագեցն*)» [Հիշ. ԺԳ, 304]:

♦Գրանցված՝ ԱԲ, 395.

ՍԳ.ՆԲՀԼ, 646. ՀԲԲ, 2, 305:

ԽՍՏԱԶԱՆ, ա., խստությամբ ապրող, խստակենցաղ. «Վասն զի ի մանգական տիոց ի վեր մաքակրան վարիւմ եւ խստաջան առաքինութեամբ կեցեալ էր» [Հիշ. ԺԳ, 336]:

ԽՏՏՂԱԿԱՆ, ա., ուրախական, բերկրալի. «Կապեալն ի կին եւ յորդիս եւ ի սորին խտողական փաթեթս, յանկարծակ իբրու ի քնու զգաստացեալ, յետս թողլով զամենայն, ընթացան զկնի կոշմանն Աստուծոյ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 65]:

ԽԹՆԱԾԱԾՈՒԿ, ա., խրթին, ոչ մատչելի, սքողված. «Զի եւ սովալ եւ ի ձեռն սորին լուսատրին հաւատացեալ ի խրթնաշածուկ եւ ի մատախլապատ մեղաց սէտութենէ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 63, 477]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 994:

ԽԹՆԱՅԱՅՏ, ա. խրթին, դժվարիմաց, խրթնաձածուկ. «Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք այսմ խրթնայայտ կտակիս, յիշեսցիք զառաջասա-

ցեալ ուսուցիչն իմ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 255]:

ԽՐԹՆԱՅԱՏԱԿ, ա., խորունկ, դժվարահաս. «Անցեալ ընդ լայնատարած եւ խրթնայատակ հայրածառայ վտակացս այժմ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 192]:

ԽՐԹՆԱՏԵՍԱԿ, ա., տհաճ, անշուք. «Ձոր նախատըպեաց զԻւրոյն գալստեան եւ զմերն փրկութեան խորհուրդ, ընդ աղատ եւ խրթնատեսակ կերպիւ, զոր յետոյ մարգարէիմն բացափայլեաց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 419-420]:

♦Մեկական վկայությամբ՝
ՆՀԲ, 1, 994. ՄՀԲ, 338:

- Ծ -

ԾԱԳ

- ԾԱԳԷ Ի ԾԱԳ, մի ծայրից մյուսը, ծայրից ծայր. «Շինեն զվանձս ծագէ ի ծագ, նորոգեն կղմնտաշէն եւ կրամած զսուրբ Յակոբայ գումբէքս» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 581]:

ԾԱԽԱԽՈՐԵԼ, շ. բ., գումարներդնել, ծախսել. «Այլ եւ սա շինեաց վկայարան եւ կատարեաց ի յայսմ ամի, եւ բազում ընչիւմ ծախատուեցաւ ի նմա» [Հիշ. ԺԳ, 536]:

*ԾԱԾԿԵԼ, ն. բ., ըմբռնել, ամ-

փոփել, մտապահել. «Թեպէտ եւ մեք ոչ կարէաք ծածկել ի մեզ զամենայն լուսաւոր բանս նորա» [Հիշ. ԺԳ, 363]:

ԾԱՂԻԿԱԶՈՒԱՐԹ, ա., ծաղիկներով զվարթացած, պայծառ. «Առդ, ցանկացող եղեւ այսմ աստուծազարդ եւ պայծառատունկ, ծաղիկազուարդ հոյգետր երգարանիս ընտիր, բարիանուն կրանաւորն՝ Գրիգոր անուն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 75]:

ԾԱՂԿԱԹԱԳ, ա., թագի պէս ծաղկած, ծաղկազարդ. տէ՛ս ԳՈՒՆՍԱՏԵՍԻԼ-ի օրինակը:

*ԾԱՂԿԱԾԻՆ, ա., փխբ. դեռահաս, պատանի. «Իսկ նախնի արհասականն մեր՝ պատահեալ նմա ի ծաղկածին ժամանակին եւ ի վարդափթիթ տեսակին, յորում վայելչանայր ամենայն մերձակայից» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 497]:

*ԾԱՆՐԱՄԵՂ, ա., ծանր մեղքեր ունեցող, նաև՝ բազմամեղ. «Տէ՛ր Աստուած, ողորմեա՛ ծաղկողի սմին Սիմէ՛ ծանրամեղի, եւ ծնողաց իւրոց. ամէն» [Հիշ. ԺԳ, 170]: «Եւ արդ, եղբարք եւ ես՝ ծանրամեղս Կարապետ, ի բազում աւուրց ցանկացող եղէ գրոցս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 149-150]: «Եւ յորժամ լսէ՛ք մեղաւոր կամ ծանրամեղ, մի՛ կարծէք, թէ վասն խոնարհութեան է» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 150]:

♦Մեկ վկայություն՝ ՆՀԲ, 1, 1008:

ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆ

- Ի ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐԵԼ գերեվարել, առգրավել. «Ջայլս բազումս, հանդերձ հայրապետան մերոյ եւ ամենայն սպասիւմ եկեղեցոյ, ի ծառայութիւն վարեցին» [Հիշ. ԺԳ, 700]:

ԾԱԽԱԼՈՒՏ, ա., ծավալում, առատահոս. «Եւ հետեւեալ զկնի հետոցն այնոցիկ՝ զթակոյկ ստոմանեացն լցեալ յայնմ ծաւալուտ աղբիւրէն ըստ իւրաքանչիւր կարի» [Հիշ. ԺԳ, 43]:

ԾԵԾԵԼ

- ԾԵԾԵԼ ԵՐԵՍՍ, կոծել, ողբալ. «Էր աշխարհ ամենայն ի տարակուսանք, լային դառնապէս, ողբային, կոծէին, զմոխիրն ընդ զլիտվ արկանէին, ծեծէին երեսս իւրեանց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 260]:

ԾԵՐՈՒԹԻՒՆ

- ՀԱԿԵԼ Ի ԾԵՐՈՒԹԻՒՆ, մեծանալ, ծերանալ. «Հակեալ իմ ի ծերութեան եւ նուագեալ յամենայն զգայարանաց, որպէս գործոյս իսկ երելի» [Հիշ. ԺԳ, 804]: «Եւ ես թէպէտ վասն ի ծերութիւն հակելոյ եւ նուագութեան աչաց եւ բթութեան զգայարանաց» [ն.տ.]

- ԳԱԼ Ի ԾԵՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ, հասակ առնել, ծերանալ. «Բայց գրեցաւ սա իմով ձեռամբ՝

Ստեփան նուաստ գրչի, մականուն Գոյնէրերիցանց, ի ծերութեան եկեալ ժամանակի» [Հիշ. ԺԳ, 696]:

ԾԻՐԱՆԱԿԻՐ, ա., ծիրանի՝ թագավորական հագուստ կրող. «Եւ լուսատեսիլ մարգարտափայլ բեղմնատրեալ ծիրանակիր թագավորականաւ զհոլանս երկնի եւ ծովու» [Հիշ. ԺԳ, 889]:

♦Մեկ վկայություն՝ ՆՀԲ, 1, 1017:

ԾԻՐԱՆԱՍՆՈՒՆԴ, ա., ծիրանիներով սնված, ծիրանածին (իմա՝ թագավորաշում). «Յորում ժամանակի աստուածասէր եւ բարեփառ կայսերածին եւ ծիրանասնունդ տիկինն աստուածապահ փառաքին Սաիտոյ տամ Ֆիմի» [Հիշ. ԺԳ, 320]:

ԾՆՐԻԿ

- ԾՆՐԻԿ ԿՐԿԵԼ, ծնկի ընկնել, խոնարհվել (հմմտ. գրաբ.՝ *ծուկր կրկնել*). «Երբ լի սրտանց ծնրիկ կրկիս, սիրով հոգւոյդ յԱստուած հպարիս, յայնժամ յիշեա՛ դու զեղկելիս եւ զբազմամեղ ողորմելիս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 499]:

ԾՆՕՂՓՈՒՍԱՆ, գ., ծնողին փոխարինող, խնամակալ. «Ի յիշատակութիւն բարի հոգւոյ եւ ծնողաց իւրոց՝ Աստուածատրուն եւ հաթուն Մելիփին, եւ ծնողփոխան

բազմերախտ փեռոյն իւր» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 9]:

ԾՈՒՎԱԿԵՆՑԱՂ, ա., ծովային, ծովի ալիքների նման ծփվող (իմա՝ կյանքի ծով մեղփերը). «Ո՛վ արարիչ իմ Տէր... ձեռնատո՛ւ լեր ծփելոյս, ծովակենցաղ ընկուզեւոյս» [Հիշ. ԺԳ, 132]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 410.*

ՍԳ.ՆԲՀԼ, 673. ՀԲԲ, 2, 349.

ԺՀԼԲԲ, 2, 695. ԱՀԲԲ, 1, 657:

ԾՈՒՎԱՀԱՆՃԱՐ, ա., անսահման հանճարեղ, բազմաշնորհ. «Նաեւ զծովահանճար Մեկնութիւն սորա զտասն Թղթոցն սրբոյն Պաղոսի» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 220]:

♦ *Մեկ վկայությունը՝ ԼՀ.ԳԲ, 145:*

ԾՈՒՆԿ

- Ի ԾՈՒՆԿՍ ԱՆԿԱՆՆԵԼ, չոփել, ծնկի գալ. «Ի ծունկս անկեալ աղաչեմ սրտի մտամբ յիշել զիս և զծնողսն իմ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 257]:

ԾՈՒՊՏԻՉ, գ., ծուռ ու մուռ, անհարթ գրող (*ձաբուռել-ից*). «Աւրհնեալ է Աստուած, որ արհնէ գտէր Մխիթար վարդապետ՝ ծուպտիչ գրոցս» [Հիշ. ԺԳ, 532]:

ԾՐՊՏԵԼ, ն. բ., գծագրել, խզրզել. «Իսկ ես՝ բազմավրդովս Մարգարէս, որ աշխատեալ ծրպըտեցի զգիրս զայս ի խնդրոյ

եղբօրն մերոյ Կարապետին» [Հիշ. ԺԳ, 370]:

ԾՓԱԿՈՐ

- ԾՓԱԿՈՐ ԼԻՆԵԼ, Ալեկոծվել. տե՛ս ԸՂՁԱԶԵՐԾ ԱՆՆԵԼ-ի օրինակը:

- Կ -

ԿԱԶՄ

- ԿԱՏԱՐԵԼ Ի ՄԻ ԿԱԶՄ, Ամփոփել մեկ կազմի մեջ, կազմել (իմա՝ *մատյանը*). «Կատարեցաւ էակաց զիր եւ Դիոնէսիոսն ի մի կազմ, ձեռամբ Վարդանա Կիլիկեցո, յիշել յաղաթս աղաչեմ» [Հիշ. ԺԳ, 604]:

ԿԱԼ

- ԿԱԼ ԴԵԳԵՐԵԱԼ, պանդըխտության մեջ լինել, թափառել, դեգերել. «Ուրոյ հրամանաւ գրեցի զայս մեղապարտ Մատթէոս, որ դեգերեալ կայի առ ոսոս սորա» [Հիշ. ԺԳ, 551]:

- ԿԱԼ Ի ԴԻՄԻ, ընդդիմանալ, դիմադրել. «Ոչ ոք կարաց կալ ի դիմի նոցա ի գլխատրաց, քան զի ի Տեառնէ է այս վրէժխնդրութիւն» [Հիշ. ԺԳ, 233]:

- ԿԱԼ ՅՈՒՍՈՒՄՆ, ուսանել. «Կատարեցաւ սա ի Վիրապն, մինչ կամք մեք ի յոսման, ի թոփն ԶԺԵ (1266)» [Հիշ. ԺԳ, 346]: «Ետու գրել զսա ձեռամբ

արհեստիսկոպոսին Բջնոյ՝ տէր Գրիգոր կոչեցեալ՝ մականունն հապար, որ կայր յուսումն կրթութեան առ մեր» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 156]:

- ԿԱԼ Ի ՊԱՀԵՍՏԻ, արգելի, փակի տակ գտնվել, թափնվել. «Եկն բնակեցաւ ի հոշակաւոր քաղաքն Խլաթ եւ Բ. ամ կայր ի պահեստի, եւ ոչ ոք գիտաց» [Հիշ. ԺԳ, 45]: «Մի ապստամբեցին բնակիչք բերդին, յորում ի պահեստի կայր մանկիկ մի փոքրիկ ապստամբին Վահրամայ» [Հիշ. ԺԳ, 435]:

- ԿԱԼ Ի ՎԱՐԺՍ, ուսանել, սովորել. «Եւ գեղբարս մեր, որ ի միասին կամք ի վարժս տառից» [Հիշ. ԺԳ, 537]:

ԿԱԿԱՆԱԼՈՒՐ, ա., լալահառաշ, ողբաձայն. «Առդ, ես՝ յոգնամեղ եւ ամենաթշուառ եւ յետինս ի գծողս անկեալ ի յերկիր ստահառաշ, կակամալուր ձայնիւ պաղատեմ» [Հիշ. ԺԳ, 515]:

ԿԱԿԱՆԱԶՈՒ, ա., ողբ բարձրացնող, ողբալի. «Որ մի անգամ ի բարուց եղելում մասին արտակայիլ ի կակամաշոտ շուայտութեան կենցաղոյս» [Հիշ. ԺԳ, 110]:

ԿԱՀԱԶԵԻ, ա., մ., ալիքաձև (°). «Ընդ համատարած ծովուն ծփանաց նաւարկեալ, որ բարկացայտ ալեօքն լեռնացեալ կա-

հաձն դաշտանան անդրնդապտոյտ խորոցն» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 233]:

ԿԱՂՄԱՐ, գ., գրչատուփ, թանաթաման. (գրաբ. *կաղամար*). «Ո՛վ եղբայր, անմեղադիր լերուք, զի արս յետի չորեքշաբթի է, զկաղմարն ի վեր թափեցաւ, մուր դարձաւ: Նա ես փոխեցի զկաղմարն, որ գրոցս տէրն ար մի զմեզ մէկ հացիւ շիշեց» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 496]:

ԿԱՄԱԼԻՐ, ա., մ., կամով, ցանկությամբ լի, ցանկալի. «Ի Տեառնէ առձեռնեցի կամալիւր եւ ստալայել ըստ երկուց մասանց՝ հոգեկանին եւ մարմնականի» [Հիշ. ԺԳ, 756]:

ԿԱՄԱՄԵՂ, ա., կամավոր կերպով մեղք գործած. «Կամամեղ արա յաւժար գտեալ ամենայնի [ե]ւ աստար գոլով ի բարիս արդարութեան ուղագեղ» [Հիշ. ԵԺԲ, 54]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ԼՀ.ԳԲ, 148:

ԿԱՅԾԱԿՆԱՃԱՇԱԿ, ա., կայծակը հաշակած (իմա՝ Եսայի մարգարե, հմմտ. Եսայի, Զ., 6). «Ես՝ Առաքեալ նուաստ աշակերտ եւ սպասաւոր ուսման բանի, փափագաւ եղեալ մատենի սրբոյ եւ կայծակնահաշակ մարգարէին Եսայայ» [Հիշ. ԺԳ, 169]:

♦*Մեկ վկայությունք՝ ՄՀԲ, 357. աղբյուրը չի համապատասխանում:*

ԿԱՅՄԱԿՆԱՔԱՐՈՋ, ա., կայծակով փարզող (հմմտ. *կայծակնաճաշակ*). «Շնորհիւ եւ ողորմութեամբն ամենախնամ Աստուծոյ յանկ եղեալ կատարեցաւ մատեանս սուրբ եւ կայծակնափարզ մարգարէին Եսայեայ» [Հիշ. ԺԳ, 390]:

ԿԱՅՄԵՐԱԾԻՆ, ա., կայսրից ծնված, թագավորածին. տե՛ս ԾԻՐԱՆԱՄՆՈՒՆԴ-ի օրինակը:

ԿԱՅՄԵՐԱԿԱԼ, կայսրություն ունեցողին հատուկ, կայսերական. «Գրեցի անաժամ ձեռամբ իմով... ի կայսերակալ բռնակալութիւն ազգին նետողաց Ուսուփ խանին» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 124]:

*ԿԱՅՄՐԱԿԱՆ, ա., գ., գլխավոր, առաջնորդ. «Ի բռնակալութեան ազգին Նետողաց, որոյ կայսրականին Ապաղա խան անուն ճանաչիր» [Հիշ. ԺԳ, 515]:

ԿԱՆԽԱՀՐԱԻԷՐ, ա., նախահրավեր, վաղօրոք հրավիրված. «Քառահոլով գետոցն կանխահրաւէր կոչման բաժանել չորից վտակաց» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 237]:

♦*Գրանցված՝ ԱԲ, 420. ՍԳ.ՆԲՀԼ, 692. ՀԲԲ, 2, 384. ԺՀԼԲԲ, 3, 42, ԱՀԲԲ, 1, 687:*

ԿԱՊ

- Ի ԿԱՊ ԲԵՐԵԼ, կապել, ձեռագիրը կազմել. «Աղաչեմ վասն Աստուծոյ անմեղադիր լեռով վասն պնդելոյս, զի շատ աշխատութիւն հասաւ յիս, ապա կարացի ի կապ բերել» [Հիշ. ԺԳ, 216]:

ԿԱՊԱՆՔ

- Ի ԿԱՊԱՆՍ ԸՄԲՈՒՆԵԼ, բռնել, ձերբակալել. «Պատրանամ կոչեալ զԼեւոն, ըմբռնեաց ի կապանս երկու որդովքն՝ Թորոսիւ եւ Ռուբենաւ» [Հիշ. ԺԳ, 584]:

ԿԱՌԱՓԻՉ, ա., կառափող, գլխատող. «Ստացայ զսա գրչութեամբ ինձ հրապարակիչ, դստովիլ եւ կառափիլ ի կենդանութեանս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 116]:

♦*Մեկ վկայությունք՝ ՆՀԲ, 1, 1057:*

ԿԱՏԱՐ / ԿԱՏԱՐՈՒՄՆ

- ԵԼԱՆԵԼ Ի ԿԱՏԱՐՈՒՄՆ, ավարտել. «Եւ այլ գրեցաւ ի մայրաքաղաքն Եգնկա, բայց ի կատարումն ոչ ել, զի այլազգիք մահմեճականք ասպատակեցին ի գաւառն» [Հիշ. ԺԳ, 672]: «Որ ետ կարողութիւն ինձ՝ մեղապարտ եւ տրուպ գրչիս, յանգ եւ ի կատար ելանել գրոյս Առակաց Սողովմոնի եւ Պատմութեանն Յոբա Արդարոյն» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 292]:

- ՏԱՆԵԼ Ի ԿԱՏԱՐՈՒՄՆ,

ավարտել, վերջացնել. «Որ ար-
ժանի արար գողորմելի մեղա-
ւորս զՍտեփանոս տանել ի կա-
տարումն գաստուածեղէն գիրս»
[ՄՄ Հ^մ 8356, 110ա, 1322 թ.]:

ԿԱՐԱԿԵՐՊՈՒԹԻՆ, գ., ուժ,
գորոքյուն (°). «Իբրև զհարսն
նախախաւսեալ յարդարելով
վերստին եւ զեղեալն կարակե-
րպոթինն կրկին շնորհելով» [Հիշ.
ԺԳ, 625]:

ԿԱՐԳ

- Ի ԿԱՐԳ ՀԱԽԱՍԱՐԵԼ, հավա-
սարեցնել, ներդաշնակեցնել.
«ԶԱռաջին եգրասն գրեցի եւ
զերկրորդս յաւժարեցայ ի կարգ
այլ աստուածաշունչ բանիցդ
հաւասարել» [Հիշ. ԺԳ, 386]:

ԿԱՐԳԱՊԱՏԱՌ

- ԿԱՐԳԱՊԱՏԱՌ ԱՌԻՆԵԼ,
կարգընկեց անել, անարգել. «Ա-
րար թալան զերկիրս Գեղարու-
նի, զեկեղեցիքս՝ կողոպտեաց,
զհաճանայքս՝ կարգապատառ
արար» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 401]:

ԿԱՐԾԱԳՈՅՆ, ա. (կարծր
արմատից՝ ր-ի անկմամբ),
դժվարագոյն, ծանրագոյն.
«Պատմութիւն կարծագոյն տան-
ջանաց եւ սմանչելի չընաշխար-
հիկ վարուց սըրբոցն» [Հիշ. ԺԵ,
Ա, 299]:

ԿԱՐԾԻՔ

- ԿԱՐԾԻՍ ԱՆԿԱՆԵԼ, կարծել,

մտածել. «Մի կարծիս անկանիս,
եթէ թիւ է արինական եւ կամ ի
գրելոյն է սխալն» [Հիշ. ԺԴ, Բ,
112]:

- Ի ԿԱՐԾԻՔ ԶԳԵԼ, կարծիք
հնչեցնել, քննադատել. «Զմտաւ
ածեալ, զի թէ զՅայտնութիւն
Յովհաննոս ի կարծիք ձգեցին
վասն այսպիսի զարհուրական
բանից յետ նորոյ շնորհացս, որ-
չա՛փ զայն, որ եւս առաւել է»
[Հիշ. ԺԳ, 386]:

ԿԱՐԾՐԱՊԻՆՐԻ, ա., ամուր,
պինդ, աներեր. «Մաքուր եւ
կարծրապինդ փաշացեալ հոգե-
ւոր եղբարք» [Հիշ. ԺԳ, 651]:

*ԿԱՐԿԱՌ

- ԿԱՐԿԱՌ ՄՆԱԼ, ձեռքերը
պարզած մնալ, սպասել, հուսալ
(հմմտ. *կարկառեմ*). «Յիշեսցիք
զվերագրեալսն ի Տէր նաեւ զա-
նուանս զհարազատսն ուշիմս, եւ
կարկառփ մնամք աղաթից ձե-
րոց» [Հիշ. ԺԳ, 199]:

ԿԱՐԿՏԱԾԻՆ, ա., կարկուտ
ծնող, կարկտաբեր. «Իբրեւ
զամպ կարկտածին լցեալ բար-
կութեամբ կայծակամբ եւ ահա-
բեկեալ դողացուցանէր երկիրս
Հայոց» [Հիշ. ԺԳ, 702]: «Որ եւ
սաստկագոյն քան զայլ գոռոզն
գոռայր, իբրեւ զամպ կարկտա-

ծին ի վերայ մերոյ աշխարհիս» [Հիշ. ԺԳ, 718]:

*ԿԱՐՃԱՀԱՍԱԿ, ա., հասակով, այստեղ՝ տարիով փոքր, պատանի կամ երիտասարդ. «Որ զողորմիս հանեմ դեռաբոյս եւ կարեհասակ շառաւելին իմոյ՝ տէր Յովանիսին» [Հիշ. ԺԳ, Բ, 371]:

ԿԱՐՄՐԱԳՈՒՆԱԿ, ա., կարմրագույն. տե՛ս ԲԱԶՄԱԹԵՐԹ-ի օրինակը:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 1075:

ԿԱՐՈՂԱՊԵՏ, ա., ամենից ավելի հզոր, ամենակարող. «Աստուած, որ կարողապետն է յամենայնի, եւ ցուցանէ իւրաքանչիւր զբաղձանս սրտից» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 11]:

♦Գրանցված՝ ՀԲԲ, 2, 414:

ԿԱՐՕՏ

- ԿԱՐՕՏ ԳՏԱՆԵԼ, կարոտ լինել, կարոտանալ. «Աստուածային սիրովն վառեալ, միշտ ի վեր ունելով զաշս հոգւոյն, ցանկայր կարատ գտանել ատուրն պարենի, եւ զբաղձանս իւր յայսմ հաստատէր» [Հիշ. ԺԳ, 564]:

ԿԵԱՆՔ

- ԶԿԵԱՆՍ ՎԱՐԵԼ, ապրել, կենցաղավարել. «Եւս առաւել հարազատին իւրոյ տեսոն Ստե-

փաննոսի...., վարելով զկեանս իւր հեզութեամբ եւ խոնարհութեամբ, ըստ սրբոց առաւելոցն վերափոխի առ Քրիստոս» [Հիշ. ԺԳ, 656]:

ԿԵՆԱԶՐԱԽ, ա., կյանքին վերջ տվող, մահաբեր. «Ըստ որում և ես իսկ՝ շնորհօք վերնահին, բարոյս ստորնահին.... կերպիւ կենաբաշխ, ոգով կենագրաւ» [Հիշ. ԺԳ, 791]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 1083:

ԿԵՆԱՀՐԱԽԷՐ, ա., կյանքի կոչող, հրավիրող, կենսահրավեր. «Որք մշտասան կայլակամ կենահրաւէր պայմանաւ զկիպիկոն ձեւ եւ դեմեառելի ոռոգեալ դաշնատրեցին» [Հիշ. ԺԳ, 677]:

ԿԵՆԱԿԻՑ

- ԿԵՆԱԿԻՑ ՄԱՐՄՆՈՅ, ամուսին, կին. «Իսկ զգիրս զայս զաստուածային մատեանս նախ ստացեալ էր գունդստապլն Հայոց Սմպատ, որ էր նոյն՝ Պաղտին մարաշախտիս մարմնոյ կենակցին՝ հեզահոգի եւ ամենապարկեշտ տիկնոջն Մարիունին մեծ հայր» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 389]:

ԿԵՆՍԱԳԻՐ, ա., կյանքի մասին գրված կամ պատմող. «Աստուածատուր քահանայ ցանկացող եղեալ այսմ լուսայիղձ եւ կենսագիր [մատեանիս]» [Հիշ. ԺԳ, 410]:

♦ *Գրանցված՝ ՍԳ.ՆԲՀԼ, 719.
ՀԲԲ, 2, 425. ՀԱԼԼԲ, 2, 700.
ԺՀԼԲԲ, 3, 105. ԱՀԲԲ, 1, 718:*

ԿԵՆՍԱՀՐԱԽԷՐ, ա., կյանքի
կոչող, հրավիրող (տե՛ս նաև *ԿԵ-
ՆԱՀՐԱԼԷՐ*). «Երեւեցաւ մարմ-
նով անբովանդակելի բնու-
թեամբ կեցուցանել կամեցեալ
նմանեաւն զնմանս, ի ձեռն
սոաբելոցն կենսահրաւէր Բարո-
զութեան» [Հիշ. ԺԳ, 104]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,
1088:*

ԿԵՆՍԱՊԱՐԳԵՒ, ա., կյանք
պարգևող, կենսատու. «Ընդ հո-
վանեաւ ամենագաւառ աշոյն Յի-
սուսի եւ սուրբ խորանիս Սուրբ
Սիովնի, եւ կենսապարգել Սրբոյ
Նշանիս» [Հիշ. ԺԳ, 499]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1,
1088:*

ԿԵՆՅԱՂԱԿՅԵԼ, չ. բ., միևնույն
կենցաղով ապրել. «Որք իբրեւ
զմի մարմին բանական յերկուց
սո ի մի կերպարան շինեալ կեն-
ցաղացկցելով իբրեւ հարա-
զատք» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 205]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 2, 426:*

ԿԵՐՊԱՐԱԳՐԵԼ, ն. բ., պատ-
կերագրել, կերպար, պատկեր
գծել, նկարել. «Տիրական պատ-
կերին եւ մեզ կերպարագրող, զոր
Հոգւոյն Սրբոյ ամենիմաստ կո-
չի» [Հիշ. ԺԳ, 549]:

ԿԻՍԱԾՐՈՂ, գ., կեսը գրող,
մատյանի մի մասն ընդօրինա-
կող. «Եւ զվերջին կիսացծրող եւ
կազմաւոյ սուրբ Աւետարանիս
որդի խոնա եմինին.... յիշեցե՛ք ի
Տէր» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 274]:

*ԿՈՂԱԾԻՆ, գ., կիմ, կողակից.
«Յերեսս անկեալ աղաչեմ զըն-
թերցողսդ եւ զլսողսդ, յիշատակի
արժանի առնել զիս եւ զկողա-
ծինն իմ» [Հիշ. ԺԳ, 479]:

ԿՈՂԱՓԱԿ, գ., կողային մասը
փակող, այսինքն՝ ձեռագրի կազ-
մի դռնակը՝ Ա. եւ Բ. փեղկերի
միջև. «Ետու վերստին նորոգել
զսուրբ Աւետարանս ի յարդար
արդեանց իմոց, կազմութեամբ եւ
կողափակ» [Հիշ. ԺԳ, 930]: «Որ
վերստին նորոգել ետ զսուրբ
Աւետարանս կազմութեամբ եւ
կողափակ արծաթապատ, նկա-
րակերպ զարդիմ» [ն. տ.]:

ԿՈՂՈՊՏԵԼԻ, ա, կողոպտվող,
կողոպտման ենթակա. «Ետուն
զգանձս կողոպտելիս եւ ստա-
ցան զանկողոպտելիս՝ սուրբ
Աւետարանս, յիշատակ իւրեանց
եւ ծնաւոյացն» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 455]:

ԿՈՍՏՂԵԼ, ն. բ., տախտակե
կազմի վրա կոստղե՝ մետաղյա
կլոր գլխիկներով զամբ ամրաց-
նել. «Զի բազում աշխատու-
թեամբ աշխատեցաւ եւ կոստղեց

զԱւետարանս զայս» [Հիշ. ԺԳ, 828]:

♦*Հմմտ. ՄՀԲ, 382:*

ԿՈՐՆԹԱՐԻ

- ԿՈՐՆԹԱՐԻ ԵՐԿՆԻՑ, երկնականար. «Զի իբրեւ զարեգակն փայլեաց ի կորնթարթն երկնից, ընդ որոյ թեոֆ բազումք տարբանան» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 48]: «Եւ փայլէ ի մէջ տիեզերաց իբրեւ զարեգակն ի կորնթարթն երկնից» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 276]:

ԿՈՐՈՎԱԲԱՅ, ա., լայնաբաց, փաշատես. «Սրատեսիցդ եւ կորովաբացդ զաշացս կոյրփս ոգով Բարսեղ եւ Ստեփանոս պաղատիմք յիշել զմեզ ի բարին Քրիստոս» [Հիշ. ԺԳ, 650]:

ԿՈՐՈՎԱՆԻ, ա., կորովի, փաշտես ԱՌԻԳԱՊՏՈՒԴ-ի օրինակը:

ԿՈՐՈՎԻՄԱՍՏ, ա., հարտար, փաշագիտակ. «Զյոզնախումբ եւ զկորովիմաստս սրբոյն Բարսղի» [Հիշ. ԺԳ, 490]: «Զսրբասէր եպիսկոպոսն եւ զկորովիմաստ բաբունն զտէր Ստեփանոս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 14]:

♦*Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 1121:*

ԿՈՒՐԱԲԱՅ, ա., կույր աչքերը բացող, տեսողություն պարգևող. «Ախտահալած եւ կուրաբաց, եւ

յարուցիչ գոլ մեռելոց» [Հիշ. ԺԳ, 653]:

ԿՍԿԾԱԿՈԾ, ա., կսկծալի, ողբալի. «Եւս առաւել կսկսակոծ եւ շարավեր խոցեալս ի յորսաւղէն ամենամեղ անձն Պետրոսի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 201]:

♦*Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ, 389:*

ԿՐԹԱՍԷՐ, ա., ուսումնասեր. «Կատարեցաւ Պատմառ տաւնից ի լրումն բաղձանաց Գրիգորի վարդապետի, ի վայելումն անձինն կրթասիրի» [Հիշ. ԺԳ, 350]: «Մեծանուն հռետորն Վարդան վարդապետն՝ վարժելով զբազումս ի կրթասիրաց ի գիտութիւն աստուածաշունչ կտակարանաց» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 83]:

♦*Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 1, 1133:*

ԿՐԻՑԱՊԱՆ, ա., վիշտ, շարշարանք կրող, տառապյալ. «Մեղաւ մեռեալ կրիցապանս, Մեղիգատա անմեռն յարգանս» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 364]:

ԿՐՈՒՆԿ

- ԸՆԴ ԿՐՈՒՆԿՆ ՀԱՐԿԱՆԵԼ, ենթարկեցնել, հնազանդեցնել. «Ընդ կրունկն հարեալ զիշխան աշխարհիս այսորիկ, նոխաբար հետեւելով ընդ երկնաշու պողոտայն.... զտհաս եւ զանիմաստ

համբակս ժողովէ ի փարախս իմաստութեան» [Հիշ. ԺԳ, Բ, 29]:

ԿՅՈՐԴԱԿՑԵԼ, ն. բ., կցել, կցորդել. «Հաղորդակից սրբոյն եղեալ եւ ընդ Հոգին Սուրբ միացեալ, Հար եւ Որդոյ կցորդակցեալ» [Հիշ. ԺԳ, 631]:

- Հ -

ՀԱԶԻԻ ՀԱԶԻԻ, մ., մեծ դժվարությամբ, ջանադրաբար. «Հագիւ հագիւ մեծաշան տենչիւ ոչ կարէին յեղաշրջել զկամսն նորա» [Հիշ. ԺԳ, 832]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 458.*
ՍԳ.ՆԲՀԼ, 757. ՀԲԲ, 3, 10:

ՀԱՃԱՏԿԱՏԱՐ ա., (արաբ. *haget*. կարիք, պետք), կարիքները հոգացող, խնդրանքը կատարող, խնդրակատար. «Գնեց զինքն իւր արդար ընչաւ ու պատարագեց յաւԺար կամաւ ի վայելումն հաճատկատար Աստուածածնիս» [Հիշ. ԺԳ, 70]:

ՀԱՃՈՅԱՐԱՐ, ա., հանույր, կամքը կատարող, կամակատար. «Սոքայ էին բարեպաշտ ծնողաց զաւակ եւ յազնուական ազգաց եւ տոհմից, կամարաւ եւ հանուարաւ Արարչին ամենայն եղականաց» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 351]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 11:*

ՀԱՃՈՅՔ

- ՀԱՃՈՅՔ ԳՏԱՆԵԼ, հանել, հավանել. «Զի գոյին եւ ի Բաբելոնի, որք հանոյք գտան Աստուծոյ նոքաւ դաստիարակեալք» [Հիշ. ԺԳ, 386]:

ՀԱՄԱՐԱՅ, գ., Ավետարանների սկզբում և ստորին լուսանցմանում գրվող բնագրային նշումներ, համաբարբառ. «Խոշորութեանն անմեղադիր լիք, զի այսչափ էր կարն, բայց յարինակս վստահ լիք, մանաւանդ ի համաբայքն, որ գիտէ զի ընտիր է» [Հիշ. ԺԳ, 297]: «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս.... ի ստոյգ եւ յընտիր արինակէ, եւ առաւել համաբայիցն, զի գաղափար սորին ի հոշակատու անապատին էր գրած» [Հիշ. ԺԳ, 399]:

ՀԱՄԱՐԱՌ, գ., համաբարբառ. «Իմով արժանութեամբս կատարեալ զամենայն. նախ՝ զբանս լուսաւորս.... հինգերորդ՝ զհամաբառն ծաղկնովն, ոսկովն, գրովն» [Հիշ. ԺԳ, Բ, 63]:

ՀԱՄԱԳՐԱԿԱՆ, ա., կարգով և համաշափորեն ձևով գրված, շարագրական. «Ի քառասուն համագրական, հանգունատիպ գիծ աստուածաբան շաղկապանաց» [Հիշ. ԺԳ, 338]:

ՀԱՄԱԴԵՊ, ա., նման դիպված, համանման, նույնատիպ.

«Կարծեմ եւ այլ համադէպ սորա աղէտիցն զաւոռումն մեծին Ուհայոյ» [Հիշ. ԺԳ, 629]: «Բայց կարծեմ, ո՛վ եղբարք, ամենեցուն համադէպ զկսկիծ վերջնոյս Տրապալսոյ համարել» [Հիշ. ԺԳ, 630]:

ՀԱՄԱԼՐԱՅԱՐ, ա., տիեզերալուր, ամենալսելի. «Փա՛ոբ արդար.... անխմանալի Հաւր, համալրաբար Որդոյ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 30. ԺԴ, Բ, 168]: Տե՛ս նաև եՏԵԿԵԱՆ-ի օրինակը:

ՀԱՄԱԽՄԲԱՐԱՆ, գ., համախմբման տեղ, ժողովածու. «Զխնկելի յիշատակս երկրպագելի փրկագործութեանն Յիսուսի կարգաւ ի Տաւմաճամակ համախմբարանն յընթերցուած անդր համառատեալ» [Հիշ. ԺԳ, 849]:

ՀԱՄԱԿԱԼՈՅՍ, ա., ամբողջովին լույսով լցված, առատալոյս. «Որք զուարեանայդ յայսմ բուրաստանի, որ է համակալոյս եւ ծաղիկ լուսերանգ, բազմախարի եւ յարափթիթ.... յիշեսցիք զսրբազան եպիսկոպոսն» [Հիշ. ԺԳ, 733]: «Իրագործեցաւ սուրբ Աւետարանս տիեզերաբարոգ՝ լուսախղճ եւ շնորհաձիր, որ եւ բուրաստան աստուածախումբ եւ

համակալոյս ծաղիկ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 79]:

ՀԱՄԱԿԵՐՏՈՂ, ա., միասին կերտող, արարչակից. տե՛ս ԱՆԵԶԱՐՈՒՆ-ի օրինակը:

ՀԱՄԱՀԱՆԴԵՍ, ա., միևնույն վայրում հավաքված, համախումբ. «Եւ թեպէտ կրսեւ էաք ի լսարան համահանդիսիս եւ անարուեստ գոլով գծոյ գրոյ, այլ յաւժարութեամբ սրտիւ, միայն յուսացեալ յԱստուած, ի նմեռնա[յ]ին յաւուրս գրեցաւ» [Հիշ. ԺԳ, 136]:

ՀԱՄԱՐԱԳԻՆԷ, ն. բ., համարակալել. «Զսակաւ աշխատողս զՍոմփիաս, որ համարագրեցի նապաղ ցանկով եւ յառաջնացանկով, զի ծերացեալ էի, յիշեցեմ ի Քրիստոս» [Հիշ. ԺԳ, 936]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 400:

ՀԱՄԱՐԱՀԱՏ, գ., քննություն անելը, հաշիվ տեսնելը. «Ընկալցին եւ նոքայ առանց տարժամանց ի համարահատին ժամակի զիրեանց ըզծիցն լրումն, ամէն» [Հիշ. ԺԳ, 437]:

♦Մեկ վկայութեամբ՝ ՆՀԲ, 2, 22:

ՀԱՄԱՐԶԱԿԱԳՈՒՄԱՐ, ա., համարձակներից կազմված, խմբված. «Որք յիշեն եւ նոքա գրեսցին, բարեխաստութեամբ

սուրբ Աստուածածնին եւ ամենայն համարձակագումարսրբոցն երկնաւորաց եւ երկրաւորաց» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 434]:

ՀԱՄԱՔԱՆԱԿ, ա., նույն ֆանակն ունեցող, նույնֆան, համաշափ. «Որք համաֆանակ ֆառակի գետոցն ռոգոգողացն զդրախտն ծաւալեալ յոգիս հաւատացելոց» [Հիշ. ԺԳ, 182]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 3, 30.*
ԺՀԼԲԲ, 3, 275. ԱՀԲԲ, 1, 806:

ՀԱՄԵՂԲԱՅՐ, գ., հարազատ եղբայր. «Շնորհօքն Աստուծոյ եւ Սուրբ Ստեփաննոսին եւ Եղեգեց տանուտերացն մեք՝ Իգնատիոս ու Ստեփաննոս համեղբարս, տուաք զմեր հօր՝ տէր Մատթէոսի ձեռագրած Գանձատետրս ի ձեռն տէր Եղիշայ արհիեպիսկոպոսին» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 85]:

ՀԱՄՈԶԵԼ

- ՀԱՄՈԶԵԼ Ի ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ, հարթել, խաղաղեցնել, հաշտեցնել. «Ապա ի մէջ անցեալ՝ արի եւ արթուն թագաւոր Հայոց Հեթումն համաւզեաց (տպ. *համաւզեած*) ի խաղաղութիւն զաղմկեալ աշխարհս ամենայն» [Հիշ. ԺԳ, 773]:

ՀԱՅԱԿՈՅՏ, ա., հայերի կույտ, հայախումբ. «Ի կատարումն պսակման հայակոյտ ազնու-

կան ազգաց եւ ազանց» [Հիշ. ԺԳ, 326]:

ՀԱՅԱՆՈՅ, գ., հայաբնակ, հայերով բնակեցված վայր. «Վասն որոյ հանեալ զմնացեալսն ի գեղջէն եւ փոխանակ նոցա կացոյց ֆրիստոնեայս եւ արար հայանոց» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 108]:

ՀԱՅՐԱՄԱՆԱԿ, ա., Հայր Աստծու ծափալած, ընդարձակած. տե՛ս ԽՐԹՆԱՅԱՏԱԿ-ի օրինակը:

ՀԱՅՐԱՊԱՊ, գ., հորական պապը, հոր հայրը. «Այժմ, որք օգտիք ի սմանէ, յիշեսցիք.... եւ զհայրապապ իմ՝ զԻջնատիոս.... զմայրապապ իմ՝ Մանուէլ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 288, 347]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 3, 40.*
ԺՀԼԲԲ, 3, 286. ԱՀԲԲ, 1, 813:

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԳՈՒՄԱՐ, ա., հայրապետներից կազմված կամ գումարված. «Որ եւ զտառս հայրապետագումար բանիցն եւ զիմաստայեղձ կտակս ստացա ինձ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 461]:

ՀԱՅՐԱՏՈՒՐ, ա. Հորից (իմա՛ Աստծուց) տրված. «Ձերմ սիրով եւ բազում աշխատութեամբ ստացա զհոգեշունչ եւ ֆրիստոսաւանդ, հայրատուր սուրբ տառֆս» [Հիշ. ԺԳ, 342]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 34:*

ՀԱՅՐԵՆԱԳԱՒԱՌ, գ., հայրե-

նի գավառ, հայրենիք. «Վասն բազմամալոյ ամարինաց եւ հարկապահանջութեան ի վերայ մեր փախստական եղեալ ի հայրենագաւառէս մերմէ երթեալ բնակեցաք յերկիրն Վրաց» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 284]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 3, 41.*
ԺՀԼԲԲ, 3, 286:

* *ՀԱՅՐԵՆԱՇԷՆ, ա., հոր կողմից շինված. «Իսկ նա եկեալ խաւարեալ աշաք ի հայրենաշէն վանս իւր, զոր հայրն իւր՝ Բարեպաշտն մեծն Մլեն շինեալ էր» [Հիշ. ԺԳ, 88]:*

ՀԱՆԱՊԱՋԱՀԻԻՆԴ, ա., մըշտապես հիվանդ, անառողջ. «Զտառապեալսս եւ զհանապազահիւանդ անձս Խաչատուր՝ ծնողիմ մերովք յիշել առաջի բեմբին Քրիստոսի» [Հիշ. ԺԳ, 896]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ԼՀ.ԳԲ, 163:*

ՀԱՆԳԱՄԻՏ, ա., վայելույ, լավ միտք ունեցող (°). «Որպէս ճշմարիտ Բան նորա զայսոսիկ զանբաւելի եւ զանառ ի հանգամտաց» [Հիշ. ԺԳ, Ա 410]:

ՀԱՆԳԵՏԱԳԻՐ, ա., գրությամբ նույնը, նույնաբովանդակ. «Զորից գլխոց հանգեալագրաց, միաւարագ (տպ. միասարագ) շա-

րայարեալ տրամաբանաց» [Հիշ. ԺԳ, 338]:

ՀԱՆԳԻՏԱՊԱՏՈՒԵԱԼ, ա., հավասարապէս հարգված, նույն պատվին արժանացած, համապատիվ. «Եւ Ստեփանոս՝ աշակերտ իմ՝ հանգիտապատուեալ Յուսեփա եւ Նիկողիմոսի՝ աշակերտացն Քրիստոսի» [Հիշ. ԺԳ, 463]:

ՀԱՆԴԵՐՁԱՏԱՐԱԾ, ա., հանդերձները տարածած, փռած. «Զգալն յաւանճակաւ յերուսաղէմ եբրայեցոց մանկանցն հանդերձատարած ոստովքն» [Հիշ. ԺԳ, 798]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 41:*

ՀԱՆԴԻՍԱՐԿՈՒ, գ., հանդես բերողը, ցուցադրողը, հանդիսադիր. «Եւս առաւել ի հանդիսարկոյք յատենականսն բնախաւսել» [Հիշ. ԺԳ, 604]:

ՀԱՆՃԱՐԱՍԷՐ, ա., հանճարեղ բաներ սիրող, իմաստասեր. «Եւ ասացից.... երրորդ՝ սակաւ ինչ պատուէր հանճարասիրացդ աւանդեցից» [Հիշ. ԺԳ, 707]:

ՀԱՆՐԱԼՈՅՍ, ա., հանրությանը լուսավորող, ուսուցանող. «Զստացող հանրալոյս կտակիս՝ զաստուածասէր եւ զվեժապա-

տիւ պատրոն Աստուածատուն»
[Հիշ. ԺԳ, 29]:

ՀԱՇՏԱԿԱՄ, ա., հաշտություն
կամեցող, խաղաղասեր. «Ցիւ
հայեաց, Տէր հաշտակամ» [Հիշ.
Ե-ԺԲ, 192]:

ՀԱՇՏԵՆԱԽՈՅ, ա., աշտեով
խոցված, նիզակահար. «Արդ,
գայսմանս եւ գայսպիսի նետա-
հարեալս եւ հաշտենախոցս, տի-
գահարս եւ վաղակավիրաւորս....
աղաչեմ» [Հիշ. ԺԳ, 371]:

ՀԱՍԱՆԵԼ

- Ի ՎՃԱՐՆ ՀԱՍԱՆԵԼ, վերջին
հասնել, ավարտել. «Որ աւգմա-
կան եղեւ սկիզբն առնել գծա-
գրութեան մատենիս եւ ի վնարն
հասանել» [Հիշ. ԺԳ, 844]:

- ՀԱՍԱՆԵԼ Ի ՀԱՐՍԱՅՈՒ,
ամուսնանալու տարիքի հասնել.
«Արարաք սաչ իշատակ գաւա-
կացն մերոյ՝ Մամին եւ Ագգին, որ
ի հարսացու հասել կոչեցան ի
Քրիստոս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 130]:

ՀԱՍԱՐԱԳԻՐ, գ., անստ. նշ.
«Զպայծառն, զգովելին եւ զուրա-
խալին կայ ի ցանգս գրոց, եւ թէ
կամիս գիտ ի հասարագիրն եւ
ուրախացիր» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 354]:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԴԻՐ, ա., հասա-
րակայնորեն դրված, ընդհանու-
րի համար հաստատված. «Ոչ էր
Ժամանել ի կատարումն սորա ի
ձեռն հասարակադիր հայրենա-

կան հնչմանն հողմոյն մահու»
[Հիշ. ԺԴ, Բ, 367]:

ՀԱՍԱՐԱԿԱՆՆԱՄ, ա., հասա-
րակության կամ ժողովրդի մա-
սին հոգ տանող, խնամող. «Որք
ի հասարակախնամ բարեաց սո-
ցա ընդ ամենեսեան եւ մեք՝ մեր
աշակերտամբ բազում եւ անթիւ,
գութս բարեաց գտամք ի սոցանէ»
[Հիշ. ԺԴ, Ա, 457-458]:

ՀԱՍԿԻԿ ՀԱՍԿԻԿ, մ., նվզկ.
հասկ-հասկ կրկնավոր բարդու-
թյան. «Լուր զմտաւ ածէի գայն
աղբատսն, որ յաւուրս հնձոցն
հասկիկ հասկիկ կու ժողովեն եւ
ամբարեն, որ ի ձմեռնային Ժա-
մանակն սովամահ չկորնչին»
[Հիշ. ԺԴ, Բ, 361]:

ՀԱՐԱՄՂԵԼ, ն. բ., դրդել, մղել,
հրահրել. «Ապա ի շատ Ժամա-
նակաց հարամղեալ ի վարդա-
պետէն Գրիգորի՝ ընդդիմանայաք
իրաւամբք» [Հիշ. ԺԳ, 308]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 480.*

ՍԳ.ՆԲՀԼ, 791. ՀԲԲ, 3, 66:

ՀԱՐԱՒԱՍԻՔ, գ., հարավային
համի. «Գարնան ընդոստ որոտ-
մամբ հարաւասիք աւղով սա-
ղարթաւորեալ պտղաբերեցին
զանաւաստանս ոգւոց» [Հիշ. ԺԳ,
677]:

*ՀԱՐԿԱԿԻՅ, ա., միւսնային
հարկի տակ ապրող, նույն միա-
բանությանը պատկանող. «Արդ,

փոխեցի զսա ի յագտութիւն պիտանացուած իրաց պէսապէս աանդից՝ ի զգուշութիւն ինձ եւ համաշունչ հարկակցի եղբար՝ Խաչատրոյ վարդապետի» [Հիշ. ժԳ, 830]:

ՀԱԻԱՍՍԱՐԱՏԵՍ, ա., հավասար նայող, արդար. «Որ եմ սոփայ բարիք ի բարերարէն բարէգործեալք, առատատուրս առ հեղս եւ աղփատս, եւ մատակարար հաւասարատեւք եւ տեսող շնորհացն Յիսուսի» [Հիշ. ժԴ, Բ, 358]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 75:

ՀԱԻԱՍՏԱՀԱՍՏԱՏ, ա., հավատը հաստատուն պահող, հավատի մէջ անխախտ. «Ձոր աւետարանականն ուսուցանեն բանք մինչ ի կատարած անպակաս եւ անյաւելուած հաւանութեամբ, հաւատահաստատ կարգաւք ի նոյն հարելով յառաքելաւանդն (տպ. *յառաքելասանդն*, - Խ. Հ.) փարոգութիւն» [Հիշ. ժԳ, 105]:

ՀԱԻԱՔՈՒՄՆ

- ՀԱԻԱՔՈՒՄՆ ԱՌՆԵԼ, հավաքել, մեկտեղել. «Կամեցայ հաւաքումն առնել սրբոցն բանից, որ վասն աղաքից եւ ժամակարգութեան արարեալ էին յառաջագոյն» [Հիշ. ժԳ, 714]: «Կամեցայ հաւաքումն առնել համառատա-

բար մեկնութեան սրբոյ Պատարագիս» [Հիշ. ժԳ, 714, 762]:

ՀԵՋԱԽԱՂԱՅ, ա., հանդարտ գնացող, հոսող, հեղագնաց. «Աւարտեցաւ սուրբ եւ տիեզերալոյս, հեղախաղաց եւ փառվտակ աղբերս եղեմական, աւետեաց բանակս այս յուսոյ մերոյ» [Հիշ. ժԴ, Ա, 194]:

ՀԵՋԱՆԱԶ, ա., հեղաբարո, նուրբ. «Եւ զհեղանագն Մարկրուն յիշեցէք ի Քրիստոս» [Հիշ. ժԳ, 412]: «Ձողորմածն, զհեղանագն, բարեբարոյ, զաղփատասէրն.... զճնարիտ ժառանգն Հայաստան աշխարհիս Զապիլ թագունի» [Հիշ. ժԳ, 417]:

♦Գրանցված՝ ՀԱԼԻԲ, 2, 832.

ԺՀԼԲԲ, 3, 332. ԱՀԲԲ, 1, 852:

ՀԵԾԵԾԱԿԵՆՑԱՂ, ա., ողբալի, կսկծալի կենցաղ ունեցող. տէս ԱՐՏՕՍՐԱԽԱՐՇ-ի օրինակը:

ՀԵՂՋԱՄՈՒՂՋ

- ՀԵՂՋԱՄՈՒՂՋ ԼԻՆԵԼ, խեղդվել, հեղձամահ լինել. «Բայց հէքն եւ ամբարտաւանն սատանայ հեղձամուղձ եղեալ ընդ այն եւ ինքն անգաւ յիւր փառացն» [Հիշ. ժԴ, Բ, 370]:

ՀԵՇՏԱԿԱՐԾ, ա., հեշտ կարծվող. «Ճշմարտիւ թագաւորեաց ի վերայ մարմաջեցուցանալ եւ գունակ գունակ հեշտակարծ

ախտից առաքուր կոխելով» [Հիշ. ԺԳ, 751, 832]:

ՀեՍՏՕԴ, ա., անհնազանդ, ամբարտավան. «Այսպէս եւ ամենայն մարտիկի հետաւող կամաց ստեղծողին ապերախտ գտան առ բարերարն» [Հիշ. ԺԳ, 857]: «Որ եւ ես ամենայն իրօք հետող եղէ Տեառն իմոյ կամաց» [Հիշ. ԺԳ, 858]:

*ՀեՍԱԶՕՏ, ա., հետազոտելի, ֆննելի. «Փա՛ռք անպարագիծ էին, այն, որ ոչ են հետազատ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 88, 90]:

ՀեՍԱԶՕՏԱԲԱՐ, մ., ֆնաբար, զննաբար. «Հետազատաբար բացայայտեալ արտաճառեցին ընդ ոլորտս տիեզերաց աւետիս ցնծութեան» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 20]:

ՀեՏեԼ, ն. բ., եզրահատել, հղկել, կոկել. «Յիշեսցիք ի Տէր եւ զԹորոս ֆահանայ, որ յուղելն եւ ի հետելն աշխատեցաւ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 55]: «Յիշել աղաչեմ եւ զաշակերտն իմ՝ զՄկրտիչ՝ սպասատուն իմ եւ զհետող մագաղաթիս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 73]:

ՀէՆԶԱՆՔ, դ. բրբռ., այսֆան, այսչափ. «Թողութիւն արարէ՛ք, ո՛վ եղբարք, մատս մանկաղով կտրել ի, հէնչանք կարացի գրել» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 359]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՀԱՅ-ԼեԶՎԲԱՐԲԲԱՌ, 3, 271:

ՀԻԱՍԱՅԻԿ, ա., հրաշալի, հիանալի կերպով սլացող, արագալաց. տե՛ս ԱՀԱՍԱՐՍԱՓ-ի օրինակը:

ՀԻՄՆԱՐԿՈՒ, գ., հիմքը գցող, հիմնադրող. «Արդ, յաւարտումն յաստուածային սուրբ սեբերիս եղեւ... ի սուրբ մենաստանին, որ յանուն Երաշխատուր Սուրբ Աստուածածնին, որոյ առաջնորդ եւ հիմնարկու գոլով հայրն Պետրոս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 511]:

ՀԻՆԳԱԹԵՒ, ա., հինգթեանի, հնգաթեւ. տե՛ս ԶՈՒՐԱՎԱՍՏԱԿ-ի օրինակը:

♦Գրանցված (հնգաթեւ ձևով)՝ ԺՀԼԲԲ, 3, 361. ԱՀԲԲ, 1, 880:

ՀԻԻՐԱՏԵՍ, ա., հյուրընկալ, հյուրերին ընդունող, հյուրատան պատասխանատու. «Վասիլ հիւրատեսն յիշեսցի ի Քրիստոս» [Հիշ. ԺԳ, 47]: «Տէր Աստուած, յարութիւն կենաց պարգեւեսցէ Կոստանդայ ծերունոյ եւ հիւրատեսի» [Հիշ. ԺԳ, 394]: «Աղաչեմ յիշել ի Տէր... զԿոստանդին հիւրատեսն» [Հիշ. ԺԴ, 109]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 103:

ՀՆՏԱԿԵՐ, ա., հումա ուտող, ընդեղենակեր. «Հնտակեր եւ խոտաբուտ կենամք հր(ե)շտակացան եւ անդէն հագեցան ի ֆարա-

ժայռ նորակին» [Հիշ. ԺԳ, 678]:

ՀՈԳԵԶԱՆ, ա., հոգին խանդավառող, հոգեկից, հոգեպարար. «Շնորհի Տեառն շարադրեցի զհիսուսմն հոգէզան խնդրուածութեանս (տալ. [դ]-ըռւածութեանս)» [Հիշ. ԺԳ, Բ, 404]:

ՀՈԳԵԶՈՒՍԻՐԹ, ա., զվարթ հոգի ունեցող, պայծառ, ուրախ. «Ի խնդրոյ երից համաշունչ եղբարց մերոց՝ Բարսղի հոգեզուարթ եւ բարեբուն Բահանայի» [Հիշ. ԺԳ, 239]:

ՀՈԳԵՀԱՆՅԱՐ, ա., հանճարեղ հոգի ունեցող. «Խումբք հռետորաց, հարտարաց, բանասիրաց, հոգեհանճար գիտնականաց, աստուածուսոյց փիղիսոփայից» [Հիշ. ԺԳ, 349]: «Յիշեսցի՛ք ի մաւրամատոյց յաղաւթս ձեր զվերագրեալս ի սմա հոգեհանճար եւ զգերիմաստ ռաբունապետն իմ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 21]:

♦ Մեկ վկայությամբ՝ ՆՃԲ, 2, 111:

ՀՈԳԵՀԵԶ, ա., հոգով խոնարհ, պարկեշտ. «Հոգեհեզ եւ հաւատարիմ նաղաշին՝ Հայրապետին, որ բազում աշխատանաւ նաղաշեաց զԱւետարանս» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 77]:

ՀՈԳԵՀՐԱԻԷՐ, ա., հոգին հրավիրող, զրավող, հոգեղեն. «Արդ,

ցանկացեալ այս արհմոքեանաբեր եւ հոգեհրաւր յուսալիր եւ իմաստապանոյն տաղիս, ես՝ եղկելի եւ յոգնամեղս սուտանուն չկրանատուր Ստեփաննոս» [Հիշ. ԺԴ, 489]: Տե՛ս նաև ԻՄԱՍՏԱՊԱՃՈՅՃ-ի օրինակը:

ՀՈԳԵՂԲԱՅՐ, գ., հոգևոր, կրֆնակից եղբայր. «Յորժամ յիշատակարանս կարդայք, զԱւետիսն եւ զՍտեփաննոս հոգեղբայր մեր յիշեսցիք ի Քրիստոս» [Sirinian 2004, 80]:

ՀՈԳԵՄԱՔՈՒՐ, ա., մաքուր հոգի ունեցող, ազնիվ. «Ի բոլոր սրտէ աղաչեմ յիշել ի Տէր զպատուելի, զաստուածահաճոյ եւ հոգէմաքուր զառաջնորդ սուրբ ուխտիս Մաշկետրի՝ զրաբունին Յովաննէս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 9]: «Ըստ այնմ յիշատակել ի հոգեմաքուր յաղօթս ձեր զպատուական տանուտէր զՏիրացու եւ զԱղբրաց, եւ թողութիւն խնդրել յանցանաց նոցա» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 490]: «Հրամանաւ եւ արդեամբք սրբափայլ եւ հոգեմաքուր կրօնատրի՝ Մարկոսի» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 136]:

ՀՈԳԵՏԱԻԴ, ա., հոգուց հնչող, հոգեմկազ (ակնարկվում է Դավիթ մարգարեի տավիղը, սաղմոսերգ). «Հոգէտալիղ նուագաւ սակս գերկիր վայելչացեալ ծաղկապանոյն գունի՝ զե-

դեպ եւ լցեալ զհովիտ լեռնականս» [Հիշ. ԺԳ, 43]:

ՀՈԳԵՏՈՒԻԶ, ա., հոգի տվող, հոգեշնորհ. «Գրեալ ի մատենիս յայսմ զսուրբ եւ զտենչալի եւ զհոգեւորիչ բանս» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 39]:

*ՀՈԳԵՏՈՒՆ, գ, օրեան, կացարան մարդկանց համար. «Եւ այլ ոմն եկեղեցի շինէ, յորում պատարագի Քրիստոս, կամ ատարանոց հոգեւորն, յորս նա նապարհորդք հանգիցեն» [Հիշ. ԺԳ, 782]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ, 432:

ՀՈԳԵՅՕՂ, ա., հոգի շաղ տվող, հոգեշնորհ, հոգեառու. «Որ փայլէ ի ժամանակիս որպէս զաստղ առաւատու եւ ի կողմանց հիւսիսւտոյ, նահանգիս Թորգոմա՝ ամպ հոգեցաւ, հանապազ հոսելով զաստուածայինսն զբանաւորաց ոռոգանէ երկիր» [Հիշ. ԺԳ, 136]:

ՀՈԳԵՓԹԻԹ, ա., հոգին փրքեցնող, զվարթացնող. «Առդ, սմին այսմ հոգեփրիթ եւ լուսազարդ ծաղկոցիս ցանկացաւ եղեալ ըղձալի փափամամբ եւ սիրով անիմաստ հոգիս՝ Վահան»:

ՀՈԳԵԱՐՈՂԲՈՋ, ա., հոգին

ծաղկեցնող, զվարթացնող. «Աւարտեցաւ աստուածատունկս այս հոգիաբողբոջ, քառավտակ սուրբ Աւետարանս» [Հիշ. ԺԳ, 801]: «Ո՛վ պատուական եղբարք եւ հարք, յորժամ ընթեռնոք զհոգիաբողբոջ աստուածաշունչ Աւետարանս.... յիշեցէ՛ք ի ձեր սուրբ աղաթս» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 301]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ ԼՀ. ԳԲ, 173:

ՀՈԳԵԱԳՈՒՄԱՐ, ա., Սուրբ Հոգով միաբանված, հոգեգումար. «Ի ձեռն աստուածասէր եւ բարեպաշտ թագաւորաց եւ հոգիագումար միաբանեղոց հարց եւ հայրապետաց» [Հիշ. ԺԳ, 756]:

ՀՈԳԵԱԾԱԿԱՆ, ա., Սուրբ Հոգով ծավալվող, հոգեծավալ. «Առատահոս վտակաւ հոգիածաւալ շնորհին լրապէս ոռոնացոյց զամաի երկիր բնութեանս մերոյ» [Հիշ. ԺԳ, 756]:

ՀՈԳԵԱԶԻՐ, ա., հոգեշնորհ. «Առդ, աղաչեմք զկնի եկեալ մեր գեղբարսդ սիրովն Քրիստոսի, որք պատահիք հոգիածիր տառիս եւ հանդիպիք աւգտութեան ինչ իւրիք» [Հիշ. ԺԳ, 486]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 114:

*ՀՈԳԻԱՆՆԵՐԿ, ա., Սուրբ Հոգով լցված, ներշնչված. «Մանաւանդ յաղագս հոգիաներկ եւ բազմաշնորհ, պատուական եւ աստուածաբեալ ընտրեալ եղբօր մեր ըստ հոգոյ» [Հիշ. ԺԳ, 667]:

ՀՈԳԻԱՊԱՅԾԱՌ, ա., հոգով պայծառ, լուսավոր. «Եւ արդ, աղաչեմ եւ մաղթեմ զձեզ, ո՛վ ամենամաքուր եւ հոգիապայծառ սուրբ դասմբ փահանալից եւ միայնակեցաց» [Հիշ. ԺԳ, 304]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 114:

ՀՈԳԻԱՍՏԻՆ, ա., հոգեսնունդ. «Ո՛վ հարսն Յիսուսի..., հոգիատին սնեալ կաթամբ եւ սնեալն գեղեցկածաղիկ աստուածազարդ բուրաստանին» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 266]:

ՀՈԳԻԱՏԱՐ, ա., Սուրբ Հոգին պարունակող, հոգիունակ. «Արդ, որք վայելիք ի լոյս հոգիատար Մեկնութեանս եւ կամ գաղափարէք, յիշեսցիք ի Քրիստոս Յիսուս զքարգմանող սորա» [Հիշ. ԺԳ, 641]:

ՀՈԳԻՈՒՆԱԿ, ա. Սուրբ Հոգին ունեցող (տե՛ս նաև *Հոգիատար*). «Այսմ համաձայն եւ զուգաբան, հոգիունակ եւ շնորհառատ սուրբ վարդապետս Սարգիս» [Հիշ. ԺԳ, 626]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 114:

ՀՈՂ

- Գնե՛լ ի ՀՈՂ, հողին հանձնել, թաղել. «Աւանդեց Տիրամայրն զոգին ու ի պատարագին ժամն եղաւ ի հող» [Հիշ. ԺԳ, 669]:

ՀՈՂԱՄԱԾ, ա., գետին խնամարհված, երկրամած, երկրահույ. «Աղաչեմք հողամած երեսամբ զաստուածատիպ սուրբ հայրդ հանուրց» [Հիշ. ԺԳ, 443. ԺԴ, Ա, 463]:

ՀՈՂԻԿ, գ., նվզկ. *հող* բառի, փխբ. ոչնչություն, անարժան. «Յիշեցէ՛ք զամենամեղ հողիկս՝ պիտականուն հաշատուր կրանաւոր» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 289]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 433, 12.ԳԲ, 173:

ՀՈՂՄՆԱԿՈՅԵՆ, ն. բ., հողմակոծել. «Եւ ես զարէն հողմնակոծեալ եւ տատանեալ ալեաց ծովու, միշտ ի տապ եւ յար ի տագնապ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 30]:

ՀՈՄԱԶՆԵԱՅ, ա., ազգակից, ցեղակից, արյունակից. «Գտի զքրիստոսազգեաց երջանկին տեառն Ներսէսի Լամբրոնեցոյ զհոմազնեա իսկ մեր եւ արեանառոյի տեսութիւն» [Հիշ. ԺԳ, 281]:

ՀՈՄԱՆՈՒԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, գ., միևնույն անվամբ գրվելը, համանունություն. «Մեղ, գրեցաւ սա ի նահանգիս Փռուզիոյ, ի գաւառս Եռապալեաց, որ այժմ մականուամբ կոչի հոմանունագրութիւն Զմշկիկ Յովանէս թագաւորին» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 381]:

ՀՈՐԹՎԵՆԻ, գ., հորթի կաշի՝ իբրև գրչության նյութ, մագաղաթ. «Ողորմեա՛յ Կիրակոս կաշեգործին եւ ծնողաց իւրոց, որ գհորթվենիս շնորհեց (այսպէս) գրոցս» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 316]:

♦ *Հմմտ.* ՀԲԲ, 3, 136 «հորթի միս». ԺՀԼԲԲ, 3, 383, ԱՀԲԲ, 1, 897 «հորթի կաշի»:

ՀՈՒՐ

- ԸՆԴ ՀՈՒՐ ԵՒ ՍՈՒՐ ԽԱՂԱԼ հրի և սրի ճարակ դառնալ, վախճանվել. «Ոմանք գանձինս ի մանեղին, որպէս զվկայսն երանելիս, որք ընդ հուր եւ ընդ սուր խաղացին» [Հիշ. ԺԳ, 528]:

- Ի ՀՈՒՐ ՄԱՏՆԵԼ կործանել, սպանել. «Եւ զոչ արժանն ի հուր մատնեալ, հոգւոյ մարմնովն ի մահ հովուեալ» [Հիշ. ԺԳ, 632]:

ՀՐԱԲՈՅՍ, ա., հրից բուսած, հրեղեն. «Զաղեղէն հաստատութիւնդ պայծառացոյց հրաբոյս ծաղկաւ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 160]:

ՀՐԱԶԱՆ, ա., հրեղեն. «Կենաց շտեմարանապետն է Աստուած

մխել իմով մեղսալից ձեռաւս ի հրազան եւ ի տնաւորնաւոր բան տէրունատուր նամակիս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 391]:

♦ *Գրանցված՝* ՀԲԲ, 3, 142.

ԺՀԼԲԲ, 3, 387. ԱՀԲԲ, 1, 900:

ՀՐԱԶԻՆԵԱՅ, ա., հրով զինյալ, հրեղեն. «Ան անդր ի վեր ելանել եւ հրազինեա լուսափայլիցն վսեմաց պարառոցիլ» [Հիշ. ԺԳ, 639]:

ՀՐԱԹԵՐԹԵԱՆ, ա., հրե կամ կարմիր թերթերով. «Նորափթիթ հրաթերթեան եւ բոցանշան յաւանանեալ» [Հիշ. ԺԳ, 43]:

♦ *Գրանցված՝* ԱԲ, 508.

ՍԳ.ՆԲՀԼ, 839. ՀԲԲ, 3, 142.

ԱՀԲԲ, 1, 900:

ՀՐԱՇԱԲԱՆ, ա., հրաշքներ պատմող, հրաշապատում. «Մեղ, որք հանդիպիք փառաւոր եւ հրաշաբան մեկնութեան սրբոյ աւետարանիս» [Հիշ. ԺԴ, 463]:

♦ *Գրանցված՝* ԲԲՀԻ, 900. ԱԲ, 509. ՍԳ.ՆԲՀԼ, 842. ՀԲԲ, 3, 145. ԺՀԼԲԲ, 3, 390. ԱՀԲԲ, 1, 903:

ՀՐԱՇԱՀՈՍԱՆ, ա., հրաշալի կերպով հոսող, առատաճու. «Փա՛ռք եզակի աննառելոյ, եռահիսակ դաւանութեանն... հրաշահոսան եւ հիացուցանող զաւրութեան փառս վեր առաքեմ ի ներկայս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 217, 374. ԺԴ, Բ, 11, 81]:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԼՈՒՐ, ած., ամենփն հայտնի, համրահայտ. «Ո՛վ աստուածաբեալ հարբ եւ եղբարբ, զի եւ ինձ հասցէ մասն յայդմ հրապարակալուր թողութեանցդ ձերով խնդրւածով» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 418]:

♦ *Հմմտ. հրապարակալուր առնել՝ ՆՀԲ, 2, 137. ԱԲ, 511. ՍԳ.ՆԲՀԼ, 844: Գրանցված՝ ՀԲԲ, 3, 147:*

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽԱՂ
- ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽԱՂ ԱՌՆԵԼ, ծաղրել, ծանակել, խայտառակել. «Զնազելի տիկնայս եւ զաղախնայս եւ զկրօնաւորեալ կուսանսն՝ զդատեսս մեծատանց եւ զաղատաց, հրապարակախաղ առնէին» [Հիշ. ԺԳ, 629]:

ՀՐԱՍԱԳՆԱՅ, ա., հրի գնացած, քերես հրո նարակ դարձած. «Ի սուր սուսերի մատնեցին զագգն ֆրիստոնէից, զիշխանսն մեծամեծս, եւ զոամիկ ժողովրդականս եւ զհրատագնաց տարս» [Հիշ. ԺԳ, 228]:

ՀՐԵՇՏԱԿԱՆՈՒՆ, ա., հրեշտակի անուն ունեցող. «Ով գերապատուեալդ յԱստուծոյ եւ ի մարդկանէ, հրեշտականուն եպիսկոպոս տէր Միքայել մեծին Անտիոքոս» [Հիշ. ԺԳ, 162]:

♦ *Հմմտ. ՆՀԲ, 2, 141. ԱԲ, 513. ՀԲԲ, 3, 151:*

ՀՐԵՇՏԱԿԱՃԵՄ, ա., հրեշտակ(ներ)ի նեմած կամ այցելած վայր. «Ի նահանգիս Տարբերունի, որ այժմ Բերկրի կոչի, ի սուրբ եւ ի հրեշտականեմ յանապատիս եղեվանմ» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 312]: «Գրեցաւ... ի հրեշտականեմ եւ ի ներֆագոյն կղզիս, որ կոչի Կտոց» [ԺԵ, Գ, 13]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ԼՀ.ԳԲ, 176:*

ՀՐԵՇՏԱԿԱՑՈՅՑ, ա., հրեշտակ(ներ)ի ցույց տված. տէս ԱՐԵԳՆԱԾԱԳ-ի օրինակը:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 141:*

ՀՐԵՇՏԱԿԵՐԱՄ, ա., հրեշտակների համախումբ, հրեշտակների հավաքատեղիի համբավ ունեցող. «Զարձանացեալ խորհուրդն իւր նախ ծանուցեալ բարէմիտ եւ հրեշտակերամ եղբայրությանս եւ գերագոյն գլխոյն» [Հիշ. ԺԳ, 482]: «Նոափափագ սիրով ետ գրել ինձ մեղապարտ, ախմար եւ փանափ գրչի՝ Մոմկայ ի հրեշտակերամ մենաստանիս Նորավանից» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 133]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 141:*

ՀՐԿԻԶՆԱՆԱԼ, չ. բ., այրվել, հրկիզվել. «Տէր Յիսուս ամենակալ ի հրախաղաց ամբով Քո գալ նառագայթիցն ցոլանալ նա-

նանճ լուսոյն ախռանալ, յայն-
ժամ հրէից հրկիզանալ, ուրացո-
ղաց կոծումն» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 340]:

ՀՐՕՐԷՆ, մ., հուր կերպով,
հրաբար, փխբ. տենչաբար. «Եւ
հրօրէն վառեալ ի սէր այս մատե-
նի եւ ետու գրել զսա յիշատակ
հոգոյ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 213]

- Զ -

ԶԱԳԱԶՈՒ, ա., տգեղ, անհա-
մաշափ. «Գրիտ պակասութիւնդ
շատ է, բայց դոմ թողութիւն
ստէք, ծեր եմ եւ ձեռս ի դողման
ու աշօք բնաւ չեմ տեսնուլ, այնոր
համար գիրդ ձագաձու է» [Հիշ.
ԺԵ, Գ, 531]:

ԶԵՌԱՍՆՈՒՆԴ, ա., ձեռքից
սնված, ձեռնասուն. «Նաեւ միւս
սիրելի եւ ձեռասնունդ հոգեւոր
որդեկի իմոյ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 268]:

♦Ազելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 445:

ԶԵՌԻԿ, գ., նվզկ. ձեռ բառի,
փոքր ձեռք. «Ձեռիկս կու մրսէր ի
գրելն» [Հիշ. ԺԴ, 474]:

♦Գրանցված՝ ԺՀԲԲ, 3, 410:
ԶԵՌՆ

- Ի ԶԵՌՆ ԲԵՐԵԼ, հարել,
գտնել, ձեռք բերել. «Զի բազում
աշխատանս կրեցի մինչ ի ձեռն
բերի զարիմակերս եւ ստոյգե-
ցի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 186]:

♦Գրանցված՝ ՀԲԲ, 3, 168.

ԺՀԼԲԲ, 3, 413. ԱՀԲԲ, 1, 920:

ԶԵՌՆԱՍՆՈՅՑ, ա., ձեռքից
սնված, խնամածության ներքո
եղած (սան, աշակերտ). «Իմ
սրտի կամաւ եւ յաւժարութեամբ
տուաք գգիրքս զայս ըստ հոգոյ
որդոյն իմոյ եւ ձեռնասնոյց
աշակերտին՝ Մարտիրոս արե-
ղային» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 185]:

ԶԻՒՆԱԹԱԹԱԽ, ա., ձյան մեջ
թաթախված, ձնախառն. «Եւ մեք
փախուցեալ դառն սրտիք եւ լա-
լոտ աշօք, ձիւնաթաթախ եւ տա-
ռապանօք, անկեալ ի յօտար եր-
կիր, ի տեղիս տեղիս» [Հիշ. ԺԵ,
Բ, 282]:

♦Գրանցված՝ ՀԲԲ, 3, 176.

ԺՀԼԲԲ, 3, 421, ԱՀԲԲ, 1, 926:

ԶԻՒՆԱՅՈՒՅԱՆԵԼ, ն. բ.,
թերեւս ձյան նման փայլեցնել,
մաքրել. «Ըստ յունական ձայնի
ձիւնացուցեալ զներքին մարդն»
[Հիշ. ԺԴ, Բ, 187. ԺԴ, 453]:

♦Գրանցված՝ ՀԲԲ, 3, 176:

- Ծ -

ՀԱՀՈՂԱՍԱՅ, ա., տեղին եւ
պատեն ասված. «Ճահողասած
պիտառաբան, մակաբարոգ ար-
տողութեան արձանագրեաց»
[Հիշ. ԺԳ, 338]:

♦Մեկ վկայութեամբ՝ ԼՀ.ԳԲ,
181:

ՀԱՆՏՐ, գ., ջանդար, հան-

տար, զինակից. «Ո՛վ եղբարք, ի նաղիս գրեմն դող եւ տախտիսն ունէի, նա եկին ի Մարայ նանտ-րէր սուպտնայ թղթովն ու մուղա-տամ կու փնթոին» [Հիշ. ԺԳ, Բ, 123]:

♦Տէ՛ս ջանդար՝ ՄՀԲ, 668:

ՀԱՌՀԱՄԱՐ, գ., նաղի հերթա-կան կարգահամար. «Զնառհա-մարք Կանոնացս ի վերջն տե՛ս» [Հիշ. ԺԳ, 665]:

ՀԱՌԱՐԱՐ, մ., նառելու ձևով, մեկնողաբար. «Յաստուածապե-տական առատաձիր պարգե-ւացն յամենեսեան առ նառաբար տարածանի ըստ զանազան տա-րազու պարգեւացն» [Հիշ. ԺԳ, 762]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 172:

ՀԱՐԱԿ

- ՀՐՈՅ ՀԱՐԱԿ ԱՌՆԵԼ, այրել, ոչնչացնել. «Ի սուր սուսերի մա-շեալ զբնակիչս գաւառիս եւ զփա-ղափս եւ զգեաղս հրոյ նարակ արարեալ, եւ անթիւ բազմութիւն մարդկան ի գերութիւն վարեալ» [Հիշ. ԺԳ, 456]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 174, նույն ընդ ԳԴԲ, 191:

ՀԱՐՏԱՐԱԳԻԾ, ա., նարտար գրող, հմուտ գծող. «Զի ի վաղուց ժամու ցանկացեալ էի այսմ ան-գիտ մարգարտիս եւ ամենալա

արինակիս, որ կոչի Գրիգոր Մուրղանեցոյ՝ նարտարագիծ գրչի եւ անյաղթ զիտնականի» [Հիշ. ԺԳ, 163]:

♦Գրանցված՝ ԱԲ, 527.

ՍԳ.ՆԲՀԼ, 87, ՀԲԲ, 3, 204.

ԱՀԲԲ, 1, 939:

ՀԳՆԱԶԱՐԴ, ա., ճգնությամբ զարդարված, ճգնավոր. «Ի խնդրոյ.... ճգնազարդ եւ միաս-նունդ եղբարց Հանիսի եւ Մատ-թէսի» [Հիշ. ԺԳ, 239]:

♦Գրանցված՝ ԱԲ, 528.

ՍԳ.ՆԲՀԼ, 872, ՀԲԲ, 205. ԱՀԲԲ, 2, 940:

ՀԳՆԱԶԱՆ, ա., ճգնավոր, ճգնակյաց. «Յովհաննիսի Սիւ-նակեցի եւ անյաղթ ճգնաշան մե-նաւորի, տէրունեան նշանին բարձողի ողորմեսցի Քրիստոս» [Հիշ. ԺԳ, 215]:

ՀԳՆԱՏԵՍԱԿ, ա., ճգնակեցու-թյամբ ապրող, ճգնակյաց, ճգնող. «Զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ հոգւոյն արու-թեամբ՝ տեսականաւ եւ գործ-նականաւ, ճգնատեսակ, սրբա-սէր եւ կուսակրօն փառանայ Աս-տուածատուր ամուռն» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 340]: «Յանկացող եղեալ աս-տուածային պատուիրանիս փա-հանայ ումն կրանաւոր ճգնա-տեսակ տէր Կոստանդ» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 480]:

ՃԵՄԱՔԱՆՈՒԹԻՒՆ, գ., իմաստաբանություն, փիլիսոփայություն. «Մեծաւ փափաքմամբ յղծայի զաստ հաւաքեալ գրեանքս՝ զԱռակս Սողոմոնի, հանդերձ Սիրաբայ խրատովքս եւ Զիմաստս հարիւրոցն նեմաբանութիւն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 270]:

ՃՂՏՈՐԵԼ, ն. բ., փշացնել, աղափաղել. «Թերեւս գերծուցէ ի հեղգանալոյ, եւ ոչ թէ կարիս ինչ ունելով առ այս նղտորել գիրս, զայս մի ոք վարկցի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 60]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԱՅԼԵԶՎԲԱՐԱՆՈՒ, 3, 401:*

ՃՇՄԱՐՏԱՆՃԱՆ, ա., նշմարիտ պատմող, նշմարտապատում. «Շարագրեցաւ պատմութիւն սուրբ հայրապետին Ներսիսի եւ իւրոց նախնեացն նշմարտանաւ եւ անսուտ պատմութեամբ» [Հիշ. ԺԳ, 432]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 183:*

ՃՇՄԱՐՏԻՄԱՅ, ա., նմարիտ, ստույգ. «Նաեւ ընդ քառանկով տիեզերս վկայ նշմարտութեան ասանդիցն գտանելով՝ նշմարտիմաց դաւանմամբ զՄիածին Աստուծոյ» [Հիշ. ԺԳ, 104]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 184:*

ՃՈՒՍԱԼ, չ. բ., խայտալ, բերկրել. «Ի քեզ իսկ են հայցուածք մեր աւուրն, յորում պսակաւորքն նոխան, եւ եղկելիքն նուաղին» [Հիշ. ԺԳ, 84]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 185:*

- Մ -

*ՄԱԽԱՆԱԼ, չ. բ., զայրանալ, վրեժխնդիր լինել. «Անպատմելի ոճիրս գործեաց յանարինացն զաւրս, ընդ որո մախացեալ սրախոց եւ կտըտաման արարին» [Հիշ. ԺԳ, 417]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ԼՀ.ԳԲ, 185:*

ՄԱԿԱԳԱԽԻԹ, ա., լայնատաւ, ընդարձակ. «Յորում փին տարածեաց մակագալիք կանոնաւ յարեւելեան կողմանց եւ ի լերանց հիւսիսոյ» [Հիշ. ԺԳ, 863]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 190:*

ՄԱԿԱՆՈՐՈԳ, ա., վերստին նորոգված. «Նովին երաշխատութեամբ աւարտեալ եղեւ... յառաջնորդութեան տանս Սիսականի տէր Հայրապետայ եւ տէր Յոհաննէսի, մականորոգ սուրբ տաճարացս, եւ յիշխանութեան Տարսայիքին» [Հիշ. ԺԳ, 515]:

ՄԱԿԱՔԱՅԼՈՂ, ա., որեւէ բանի

վրայով փայլող, փխբ. առավել, գերազանցող. «Մակաբայլողն ստորնայնոյս, եւ որ ի սմա բերի Սիմէոն հոգեկից ծեր եւ անբիծ փահանայ» [Հիշ. ԺԳ, 689]:

ՄԱԿԱՔԱՐՈՋ, գ., ինչ-որ բանի մասին ասված խոսք, փարոգ. տե՛ս ՃԱՀՈՂԱՍԱՅ-ի օրինակը:

ՄԱԿՅՈՐՋՈՐՋԵԼ, ն. բ., մականվանել, կոչել. «Նաեւ սուրբ րաբունապետն իմ Գրիգոր մակ-յորչորչեալ Բջնեցի» [Հիշ. ԺԳ, 823]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ԼՀ.ԳԲ, 186:

ՄԱՀ

- ՋՄԱՀ ՅԱՆՁՆ ԱՌՆՈՒԼ, մա-հից չվախենալ, խիզախել. «Բայց փառս այս եւ արիս ի բարեփառու-թիւն եւ ի յողջախոհութիւն զմահ յանձն առեալ եւ անկեալ ի մէջ անաւրինաց» [Հիշ. ԺԳ, 455]:

- Ի ՄԱՀ ՀՈՎՈՒՆԵԼ, մահվան ուղեկցել, սպանել, կյանքին վերջ տալ. տե՛ս Ի ՀՈՒՐ ՄԱՏՆԵԼ-ի օրի-նակը:

ՄԱՀԱՔՈՒՐԻՉ, ա., մահա-բույր, մահաշունչ. տե՛ս ԴԺՆԴԱ-ԿԱԹՈՅՆ-ի օրինակը:

ՄԱՀԱԿԱԾԵԾ, ա., մահակով ծեծված. «Մահակածեծս եւ ան-դամ-անդամ յոշածս, վիրաւոր եւ խղիւսալթեալ ոգիս.... աղաչեմ եւ խնդրեմ» [Հիշ. ԺԳ, 371]:

♦Գրանցված՝ ԺՀԲԲ, 3, 465.
ԱՀԲԲ, 2, 957:

ՄԱՂԹՈՂԱԿԱՆ, ա., մաղ-թանքներ պարունակող. «Մաղ-թողական աղաթիւք սուրբ ճգնատրին ֆո Քրիստոս Աս-տուած բարեխաւսութեամբ» [Հիշ. ԺԳ, 212]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 199:

ՄԱՅՐԱԳՈՒԹ, ա., մայրական գորով ունեցող. «Քրիստոս Աս-տուած.... ողորմութիւն արա Խա-չատուր փահանայի, որ տարա-ժամ առ քեզ կոչեցեր, եւ որք մնա-ցաք ի նորա մայրագոյթ խնամա-կալութենէ» [Հիշ. ԺԳ, 819]:

♦Ճմտ. ՆՀԲ, 2, 201. ավելի
վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 491:

ՄԱՅՐԱՊԱՊ, գ., մորական պապը, մոր հայրը. տե՛ս ՀԱՅՐԱ-ՊԱՊ-ի օրինակը:

♦Գրանցված՝ ՀԲԲ, 3, 249:

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԱՆԱԼ, չ. բ., մայրափառաբան վերածվել, մայ-րափառաբան աշխուժությամբ և եռուզեռով լցվել. «Նդի զսա ի հո-յակապ մայրափառաբանացեալ սուրբ անապատս Արայկաղնիս, ի յիշատակ մեղաւոր հոգւոյ իմոյ» [Հիշ. ԺԳ, 431]:

ՄԱՆԴՐԱՄԵՍ, գ., անստ. նշ., ինչ-որ ուտելիք. «Ուր հաց երեւ վեց ժամուն, որ էր լոշ, մանդրա-

մես, պանիր եւ ձկուն» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 87]:

ՄԱՆԿԱԿՈՉՈՒԹԻՒՆ, գ., մանուկների կոչ, մանկահրավեր. «Ըստ Զեբեդեայ որդոյ, զսիրելին ունի յատկութիւն մանկակոչութեան» [Հիշ. ԺԳ, 568]:

ՄԱՆՐԱԳԾԻԿ, ա., նվզկ. *մանրագիծ* բառի, մանր տառերով գրված. «Ի թվին ԶԶԸ (1337), ի յաւգոստոս ԼԱ (31)ն գրեցաւ վերջին մանրագծիկս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 289]:

ՄԱՆՐԱԽՈՅՁ, ա., մանրագնին. «Ուստի որք նաշակենն իմաստութեամբ, մանրախոյզ քննութեամբ, քաղցրանայ ի քիմս նոցա առաւել» [Հիշ. ԺԳ, 83]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 207:*

ՄԱՆՐԱՄԱՏՈՅՑ, ա., սակաւ, քիչ-քիչ մատուցվող. տե՛ս ԵՐՋԱՆԿԱՋՈԿ-ի օրինակը:

ՄԱՇ

- ԱՌՆԵԼ Ի ՄԱՇ, սպառել, մաշել. «Զի ել ոմն՝ անուն Դամուրտաշ եւ արար զագգս մեր ի մաշ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 332]:

ՄԱՍՆԱԲԱՆԵԼ, ն. բ., մասնավորեցնել, առանձնացնել. «Եւ որ զի սմա մասնաբանեալսն յիշատակէ ցաւակցաբար ասելով զՏէր ողորմեայն, Որդին Աստուծոյ բարեբունն Աստուած... ըստ

առատ ձրիցն իւրոց վարձս վաստակաւորի տացէ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 186]:

ՄԱՏՆԱԴԵԴԵԼ, ա., դողդոջուն մատներ ունեցող. «Լերդահատոր եղբայր հոգեւոր մատնադէղեւ եւ փրցնագիր գրծողիս Գրիգորի» [Հիշ. ԺԴ, 627]:

♦ *Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 498, ԼՀ.ԳԲ, 189:*

ՄԱՏՆԱՂԵՐՄ, ա., աղերսական ձևով մատները պարզած. «Բագմահառաչ պաղատանամ, մատնաղերս պաղատանամ մաղթեմ ալեամ աղերսելով՝ հաւատով գթա յիս վասն սիրոյն Քրիստոսի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 143]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ, 498:*

ՄԱՏՆԱՏԱՏԱՆ, ա., ոչ վստահ, դողդոջուն, երկչոտ. «Յերես անգեալ մոխրաթաւալ դիմամ եւ մատնատատան մաղթանամ աղաչեմ զամենիսիսան» [Հիշ. ԺԳ, 773]:

ՄԱՐԳԱՐԷԱԽՈՍ, ա., մարգարեի ասած, ավանդած. տե՛ս ՔՐԻՍՏՈՍԱՀԻՄՆ-ի օրինակը:

♦ *Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 500:*

ՄԱՐԳԱՐԷԱՇԷՆ, ա., մարգարեի կառուցած, հորինած (իմա՛նսայի մարգարե). «Աւարտեցաւ քրիստոսահիմն մարգարէաշէն այս տառս սուրբ եւ աստուա-

ծախն երգարանս» [Հիշ. ԺԳ, 874]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ 1Հ.ԳԲ, 189:

ՄԱՐԴԱՏԱՏԱՆ, ա., անորոշ, կասկածելի. «Քաղաքն եւ երկիրս ամէն այսր անոր փախեան, լոր մարդատատան մնաց, եւ մեք ի տեղս հաստատուն կացաք վասն Սուրբ Նշանի սիրոյս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 342]:

ՄԱՐԴԵՂԱՆԱԼ, չ. բ., մարդ դառնալ, մարմնանալ. «Գրեցի զսա ի դառն եւ յետին ժամանակիս, ի մարդեղայնալոյն Քրիստոսի Աստուծոյ, յուսոյն մերոյ ՌԳՃԼԷ (1337)» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 296]:

ՄԱՐՄՆԱԿԻՅ, գ., կին, կողակից. «Յիշեսցիք ի սուրբ աղալթս ձեր... զներսէս դպիր եւ զմարմնակիցն իւր՝ զՄարեմբագ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 151]:

♦Հմմտ. ՆՀԲ, 2, 227. այս իմաստով՝ մեկ վկայութիւն:

ՄԱՐՄՆԱՂԷՏ, ա., մարմնին դառնություն եւ կսկիծ պատճառող, աղետալի. «Եւ զի յոյժ հեռի էաք յագգէ եւ եղբարց մարմնադէտ արեան մերձաւորաց, որով վախճանեալքն յիշատակին» [Հիշ. ԺԴ, 313]:

ՄԱՐՄՆԱՏԱՆՁ, ա., մարմինը տանջող. «Գրեալս բազմամասն անդամաւ մարմնոյս եւ մասամբք հոգոյս ի մարմնատանջ

եւ ի հոգեկորոյս ախտիցս վիրատրեալս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 219]:

♦Միևնույն վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 228. ՄՀԲ, 503:

ՄԱՔՍՈՒԹԻԻՆ, գ., մաքսավորություն, վաճառականություն. «Զարբազան պվէտիկոսն Գրիգոր Նարիկեցի՝ ոսկեգործ եւ մաքսութեանս նարտարապետ» [Հիշ. ԺԴ, 597]:

ՄԱՔՐԱԲՆԱԿ, ա., մաքուր վարձ ունեցողներով, այսինքն՝ հոգևորականներով բնակեցված. «Ստացան զսա գանձ հոգետուր... ի պէտս մաքրաբնակ անապատին եւ ցանկալի մենամոցին» [Հիշ. ԺԴ, 678]:

ՄԱՔՐԱԶԱՏԵԼ, ն. բ., սրբել, մաքրագտել, մաքրագործել. «Ոչ միայն բանիւ, այլեւ գրով մշտնջենաւոր այսմ յախտենի արձանացուցանել հանեցաւ, զորս մաքրագատեաց իշմամբ ի սուրբ Վերնատանն՝ երկրորդելով ի հոգիս նոցա» [Հիշ. ԺԴ, 104]:

ՄԵԾԱՇԱՀԱՎԱՃԱՌ, ա., շահավետ, օգտաբեր. «Իսկ այսր աղագաւ հոգի ի մտի եղեալ աշխատասէր ջանիւ մեծաշահավաճառ արուեստիւ արտաշնչութեան կարծիւք համարձակին» [Հիշ. ԺԴ, 797]:

ՄԵԾԱՄԱՄՆԵԱՆ, ա., մեծ կամ հիմնական մաս. «Աստանօր

յանգ ելեալ կատարեցաւ աստուածախօս մատեանս ի մեծամասնեան բաղժնի մասին Եւրոպիոյն» [Հիշ. ԺԳ, 368]:

ՄԵԾԱՄՏԱԿԱՆ, ա., մեծամիտ, փառասեր, մեծամիտին հատուկ. «Իսկ յանուանէ վասն այն ոչ գրեցի, զի մի փառասիրական ախտն եւ մեծամտական անվարձ զնոսա հանցէ եւ աստէն փոխարէն լինիցի նոցա» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 462]:

ՄԵԾԱՎԻՇՏ, ա., մեծ վիշտ ունեցող. «Այլ յովանց, որ երկրային սիրովն վառեալ էին, յորդորեցայ եւ մեծավիշտ եւ տառապանաբ ծանու զսկսեալս կատարեցի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 152]:

♦ *Գրանցված՝ ԺՀԼԲԲ, 3, 508. ԱՀԲԲ, 2, 990:*

ՄԵԾԱՏԵՆՁ, ա., հույժ փափագելի, տենչալի. «Յոյժ փափագանաբ եւ մեծատենչ ըղձմամբ ետ ծրագրել զաստուածաշունչ Նոր կտակարանս» [Հիշ. ԺԳ, 278]: «Որ ի յարմատոց բարեաց գտաւ գերազանց բարունակ... եւ մեծատենչ եւս, որ առ Տէր հրով սիրոյն փափամամբ միշտ վառեալ» [Հիշ. ԺԳ, 573]:

♦ *Հմմտ. ՄՀԲ, 507. վկայութիւնն անատույգ:*

ՄԵԾԱՐԱՆԱՇՆՈՐՀ, ա., մեծաբանման արժանացած, մեծապատիվ. «Ի վարժապետութեան Տանս Արեւելից մեծաբանաշնորհ հռետորի Եստեայ՝ հօր եւ ուսուցչի վերասացեալ առնս Աստուծոյ սուրբ բաբունապետիս Կիրիոնի» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 49]:

ՄԵԾԱՓԱՓԱԳՈՒՄՆ, գ., ուժեղ ցանկություն, տենչում. «Եւ ցանկացեալ այսմ աստուծային փարթամ գանձուցս եւ ջերմեռանդ սիրով Հոգոյն Սրբոյ եւ մեծափափամամբ ստացաւ զսալիշատակ հոգոյ իւրոյ եւ ծնողացն» [Հիշ. ԺԴ, 587]:

ՄԵԾՈՂՈՒԹԻՒՆ, գ., մեծ կամ մեծահոգի լինելը, մեծավորություն, մեծահոգություն. «Ոմանք մեծողութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ զգանձս իւրեանց յեղով ի դուռն եկեղեցոյ հանոյ եղեն Աստուծոյ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 490]:

ՄԵԾՈՐԵԱՅ, գ., մեծ օրը, թերևս նկատի է առնված ահեղ դատաստանի օրը. «Եւ ոչ հասեալ ի նաւահանգիստն ախորժելի, այլ կամք ալեկոծեալ ի մեծաւրէի, եւ ակն ունիմ ձեռնատուղին մեծին Պետրոսի» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 239]:

ՄԵԿՆՈՂՈՐԷՆ, մ., մեկնելու, բացատրելու ձևով, մեկնողաբար. «Իսկ որ ընդ երիցն լծորդել

իցէ մեկնողօրէն, անցաք վատահոսքեամբ» [Հիշ. Ե-ԺԴ, 271]: «Ազդեցին մեզ մեկնողօրէն վարդապետութեամբ հարքն սուրբ, որ են վարդապետք եկեղեցոյ սրբոյ Քրիստոսի» [Հիշ. ԺԳ, 717]:

♦Մեկ վկայութեամբ՝ ՆՀԲ, 2, 244:

ՄԵՂՄԱՆԱՐԺԵԱՆ, ա., մեղմ, մեղմաշարժ, հանդարտ. «Ուր կարապետաբար բողբոջեալ մեղմաշարժեան ազդեցութեամբ հնչեցուցեալ ընդ տիեզերս առ հասարակ [լիցին] զաշխարհս» [Վնտկ ցուց., Ա., 460, Ժ. դ.]:

ՄԵՂՄԱՐԱՐԶ, ա., մեղմերը բարձող, իր վրա վերցնող. «Եւ եւս յաւէտ ի սուրբ եւ մեղսաբարձ Գառիմն Աստուծոյ անմահ զենումն տալ հանգիստ եւ թողութիւն բնաւից» [Հիշ. ԺԳ, 594]:

ՄԵՂՄԱԹԱՐԱՆ, ա., մեղմերի մեջ թաթախված (*մեղսաթաթախ* բառի նմանությամբ). «Ձեռամբ անարժան եւ մեղսաթառախ անձին, որ Անկուկ վերակոչիմ» [Հիշ. ԺԴ, 637]:

ՄԵՂՄԱԿԱՐԿԱՄ, ա., մեղմերից կարկամած, կծկված, մեղապարտ. «Յոյժ փափագմամբ գրեցի ինչ ինչ մեղսակարկամ ձեռամբ իմով» [Հիշ. ԺԳ, 643]:

ՄԵՂՄԱԿԵՐ, ա., մեղմերի մեջ թաթախված, մեղսակիր. «Ետ

գրել զսա եւ ծաղկեալ ոսկեգարդ տնաւորնակամ ի ձեռն իմոյ մեղսակերն եւ անպիտան կրանատրի Սարգսի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 107]:

ՄԵՂՄԱՆԱՐԱՆ, ա., մեղմերով շաղախված, մեղմերի մեջ թաթախված, բազմամեղ. «Ուղիղ սրտիւ Աստուած ողորմի ասել մեղսաշաղախ հոգոյ իմոյ եւ ծնողաց իմոց» [Հիշ. ԺԳ, 829]: «Մեղսաշաղախ անձին ստացողս յիշեցէ՛ք Գ. (3) Տէր ողորմալիս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 394]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 509:

ՄԵՂՄԱՆԱՐԱՆԵԱՆ, ա., մեղսաշաղախ. «Գրեցաւ եղանակաւոր տետրս, որ կոչի Մանրուսումն ի թվին ի ԶՀԹ (1330), ձեռամբ մեղսաշաղախեալ եւ անարժան, սուտանուն գրչի՝ Վասիլ սարկաւագի» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 78]:

ՄԵՂՄԱՆԱՐԱՆ, ա., մեղմին սատարող, մեղսագործ. «Բայց զի յարայտեսութիւն մեղսատար սեւակիս յարայտելով յայլմէ յայլ» [Հիշ. ԺԳ, 437]:

ՄԵՐԵՂԵՆ, ա., մերային, մերական. «Յիշեցիք ծնաւորաբնիկ մեղաց թողութիւն եւ այլ մերեղէն եղբարս՝ զՀրեշտակապետացս քահանայքս եւ զկրանատրս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 119]: «Եւ այս ոչ յիմմէ զարութենէ... այլ մերեղէն եղ-

բարց աղալթիւ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 150]:

ՄԵՐՈՆԱԿԻՅ, ա., մեզ կից, մերային, մերական. «Նայ մեր մերոնակից եւ սննդակից եղբայր՝ Ասաֆն, շարժեալ ի սէր նորայ, մեք եւս առաւել յորդորեցաք զնայ, որ զնեաց զգիրս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 370]:

ՄԷԿ

- ՄԷԿ ՀԵՏ ՄԷԿԻ, մեկ-մեկ, մեկը մյուսի հետեւից. «Զննչեցելոցն մէկ հետ մէկի, հետ զամէն գլխոյ իր գրեցի» [Հիշ. ԺԴ, 403]:

ՄԷԿԷԼ, դ., մեկ այլ, ուրիշ, մյուս. «Ո՛վ բարի ընթերցող, զթու/սթս շրջէ, ի մէկէլ յերեսն գԳործֆն կարդա» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 352]:

ՄԻԱՄՈՒԽ, ա., խորագոյն, ներքնագոյն. «Միամուխ խորոցն Աստուծոյ՝ Պաւղոս առաքեալ յիւրումն աշխարհալուր տումարի գրէ» [Հիշ. ԺԴ, 181]:

ՄԻԱՅՆԱՄԵՂԱԽՈՐ, ա., լոկ մեղավոր, մեղքերի մեջ միայնակ. «Նայ եւ զիս՝ զբազմամեղ գրիշս զԲարսեղ միայնամեղօտրս, որ չեմ իսկ արժանի յիշման, այլ յուսամ ի սուրբ աղալթս ձեռ» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 205]:

ՄԻԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ

- Ի ՄԻԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ ԽԱՌՆԵԼ, միավորել, ի մի բերել, ամփոփել. «Զրկին եւ զերեկին բանիցն երկարութիւն ի միատրութիւն

խառնեցաք» [Հիշ. ԺԴ, 708]:

ՄԻԳԱՍՈՒԶԻԶ, ա., մշուշով պատված, դժվարիմաց, խրթին. «Աստանաւ հանդիպեալք այսմ խրթնայայտիշ (՞) եւ միգասուզիշ լուսարանիս, յիշեսչիք» [Հիշ. ԺԴ, 554]:

ՄԻՋԱԲԱՐ, մ., միջից, միջապես. «Զի թէ որ ի քառորակ նիւթոյս միջաբար շաղկապի ի մերս ասեմ իշխանականս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 349]:

ՄԻՋԱԿԱՄԱՐ, գ., երկնակամարի, երկնքի մեջտեղը. «Երկնայնոյն (տպ. *երկնայնոյն*) մտիմն ի միջակամարն երկնի ճախր առեալ թեւածութեամբ, արագութեամբ, աղալարութեամբ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 91]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 565.*

ՍԳ.ՆԲՀԼ, 938. ՀԲԲ, 3, 334:

ՄԻՋՆԱԼՅԻԿ, ա., մեջը լցված. «Բոցանշան յարահանեալ եւ միջնայցիկ, երկայնահաս, լայնատարած բազկամ առ բարձունս արձակեալ» [Հիշ. ԺԴ, 43]:

ՄԻՋՆԱԿՏՈՒՐ, գ., կետադրական նշան, միջակետ. «Եւ գրեցաւ սա յընտիր եւ ի ստոյգ արիմակէ եւ ամենայն արհեստիւ լի եւ պատարուն՝ բան եւ տնհատ, հրաման եւ ստորատ, միջնակտոր եւ վերնակէտ» [Հիշ. ԺԴ, 16, 19]:

ՄԻՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

- ՄԻՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԱՌՆԵԼ

միջնորդել, համագործակցել. «Եւ կալա միջնորդ գնոհաննէս Մշեցիմ՝ գեղբայրն իմ հոգեւոր, որ առնէր միջնորդութիւն ընդ իս եւ ընդ երկու գրագիր» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 134]:

ՄԻՏՔ

- ԶՄԻՏՍ Ի ՎԵՐԱՅ ԿԱԼՆՈՒԼ, խելիք գլուխը հավաքել, սրափվել, հավաքվել. «Զմիտօս ի վերա կալայ վասն դորդութեան, վասն զի վարդապետք, որ տեսանէին հաւանէին» [Հիշ. ԺԳ, 399]:

- Ի ՄՏԻ ԲԵՐԵԼ, գլխի ընկնել, մտաբերել, մտածել. «Եւ դարձոյց զամենեսեան զմերձակայսն զազգն մոգուց յիսմալեւան աւանտն եւ զկայսերական յաւել ի վերա Բրիտոնէից, զոր ոչ ոք ի նախնեացն բերեալ ի մտի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 295-296]:

ՄԻՐԱԹ, ա., ժառանգություն, կտակ. «Որ ոչ ոք իշխէ խորել ի սոցանէ միրաթով կամ այլ ինչ պատճառ դնելով» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 265]: «Մի՛ վստահանա ձեռն արկանել ի սուրբ Աւետարանս, զի մի՛ ծախեսցի, մի՛ գրաւեսցի, մի՛ միրաթ լիցի եւ մի՛ այլ ինչ պատճառանամբ հանցէ զսա յեկեղեցոյն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 453]:

♦ՄԵԿ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ՝ ՄՀԲ, 521:

ՄՂՏԱՅՈՒՑԱՆԵԼ, ն. բ., խավաբեցնել, մթեցնել. «Զի մի մոռալ ինչ նսեմութեան զհաճանչ նշովից նորա մղտացուցէ» [Հիշ. ԺԳ, 418]:

ՄՂՏԱՓԱՐԱՏ, ա., մթությունը փարատող, խավարը ցրող. տե՛ս ԱԿՆԱՊԱՐԱՐԱԿԱՆ-Ի Ե ԼՐԱՊԱՏԱՐ-Ի օրինակները:

♦ՄԵԿ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ՝ ՆՀԲ, 2, 286:

ՄՆԱԼ

- ՄՆԱՅԵԱԼ Ի ՄԱՐՄՆԻ, կենդանի մնացած, ողջ. «Յիշել առաջի գրթածին Քրիստոսի, զի զննչեցեալսն ընկալցի ի սիրելեացն իւր խորանս եւ զարդէն մնացեալսն ի մարմնի յերկար կենդանութեամբ եւ անտրտում խնդութեամբ պահեսցէ» [Հիշ. ԺԳ, 323]:

ՄՇՏԱԲՈՅԺ, ա., միշտ բժշկող, մշտանորոգ. «Ի գերունակ եւ մշտայբուժ ծաւալմանէն, որոյ անշափելի լուսոյն հառազայթիւ» [Հիշ. ԺԳ, 596]:

ՄՇՏԱԴԱԽԱՆ, ա., միշտ դավանելի, հավիտյան երկրպագելի. «Փառք եռանիսակ մշտադաւան Սուրբ Երրորդութեան, յաւիտեանս. ամէն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 401]:

ՄՇՏԱԾԱՐԱԽ, ա., միշտ ծա-

րավ, անհագ. «Մշտածարամ
աստուածահոսի եւ յորդաբովս
վտակացս, որք արբէք ի սմանէ...
յիշել հայցեմ» [Հիշ. ԺԳ, 512]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 3, 350.
ԺՀԼԲԲ, 3, 550. ԱՀԲԲ, 2, 1021:*

ՄՇՏԱԿԱՐՕՏ, ա., մշտապես
կարոտելի, ցանկալի, բաղձալի.
«Բազմազան եւ գունակ-գունակ
ելով Հոգւոյն Սրբոյ շնորհն, զոր
իմանալապէս ձրի պարգեւեալ
տա մշտակարատ բնութեան սե-
ռիս» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 198]:

ՄՇՏԱՍԱՀ, ա., մշտապէս սա-
հող. տե՛ս ԿԵՆԱՀՐԱԻՆԵՐ-ի օրի-
նակը:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ,
526:*

ՄՇՏԱՍԵՐՏ, ա., միշտ սերտ,
մոտ ամեն պահի. «Շնորհամ
ամենախնամ եւ մշտասէրտ զաւ-
րութեամբ Հոգւոյն Աստուծոյ»
[Հիշ. ԺԳ, 406]:

ՄՇՏՆՋԵՆԱԺԱՌԱՆԳ, ա., հա-
վիտենականությունը ժառան-
գող, մշտնջենական. «Եւ բոլուն
հարեալ զմշտնջենաժառանգն՝
կամեցաւ ստանալ զաւակ ի
Սիովն եւ ընտանիս յերուսաղէմ»
[Հիշ. ԺԳ, 677]:

*ՄՈՒՆՐԱՍԷՐ, ա., մոխիր սի-
րող, փխբ. անարժան, ստոր.
«Բայց ես մանաւանդ զանձնէ
ասեմ, զոր գիտեմս միայն զկիրս

եւ զկամս ստորաբարշտ՝ անյա-
գարէն եղեալ մոխրասէր յատուս
իմ» [Հիշ. ԺԳ, 247]:

ՄՈՎՍԻՍԱՒԱՆԴ, ա., Մովսես
մարգարէի ավանդած, մովսիսա-
դիր. «Ձհին արինադրութեանցն
լցեալ մովսիսաւանդ պատուի-
րանին» [Հիշ. ԺԳ, 798]:

ՄՈՒԽ

- ՄՈՒԽ ՏԱԼ, կրակը թեժաց-
նել, գործին զարկ տալ. «Այս
խրատներս այլ ի հետ պողպատ
շինելուն եւ մովս տալուն էր գրած
ի նոյն իմաստասիրացն պար-
սից» [Հիշ. ԺԳ, 299]:

*ՄՈՒՐՀԱԿԱԳԻՐ, գ., երաշխա-
վորագիր գրող, հավաստագրող.
«Եւ խոստմանցս այս մուրհակա-
գիրս կացոյց զՄաթէոս, զՄար-
կոս, զԼուկաս, զՅովհաննէս եւ
զվկայս ածեալ զառաքեալս»
[Հիշ. ԺԳ, 772]:

ՄՍԱԽՈՒՐԹԱԽՈՒՅԵՍ, գ.,
(վրաց.) պաշտոնյա, զորահրա-
մանատար. «...մեծաւ պատուով
պատուեցաւ ըստ Վրացն բար-
բառոյ՝ մասխութախուցէս, որ
ըստ մերումս թարգմանի գլովս
իշխեցող եւ հրամանատար ամե-
նայն իշխեցողաց եւ զխաւորաց
տան թագաւորութեան տեառն
խորոյ» [Հիշ. ԺԳ, 179]:

ՄՏԱԲԵՐ

- ՄՏԱԲԵՐ ԱՌՆԵԼ, հուշել, հա-
մոզել. «Յաղագս փափագանաց
նոցա ի վեր քան զկարն, արարին
մտաբեր (տպ. մտաբերին) ինձ,
որով մակագրեցի զսա» [Հիշ. ԺԴ,
Ա, 145]:

ՄՏԱՅՕԴ, ա., մտերն իրար
կապող, իմաստալի. «Իրահա-
մարձակք ոմանք մտայոյ իմաց-
մամբ տարագրեցին զուղղոն եւ
զուղորդն» [Հիշ. ԺԳ, 260]:

ՄՏԱՆԱԼ, չ. բ., մտին դնել,
մտադրվել, հղանալ. «Մտացայ
զսա յիշատակ ինձ եւ իմոցն փո-
խեցելոցն առ Քրիստոս» [Հիշ.
ԺԳ, 279]:

ՄՏԱՆԵԼ

- ՄՏԱՆԵԼ ԸՆԴԻ ՀՆԱՋԱՆԴՈՒ-
ԹԵԱՄԲ, հնազանդուել. «Եկին եւ
կալան զկողմանսդ նախասա-
ցեալ եւ մտին ընդ հնազանդու-
թեամբ կայսէրն Յունաց» [Հիշ.
ԺԳ, 584]:

ՄՏԱՐԹՈՒՆ, ա., մտով ար-
թուն, զվարթ, աշխույժ. «Արդ, ի
յայսմն վերջացեալ ժամանակիս
կին մի հոգեւէր, որոյ անուն Թան
յորջորջի, տղայական տիով եւ
հանճարեղ, մտարթուն եւ ժա-
զլովս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 375]:

ՄՕՐՔՕՐՈՐԴԻ, գ., մորաբոջ
որդի. «Արա՛ ողորմութիւն տաւ-
նողացս.... եւ մարաւորողոյն

իմոյ՝ Կոստանդին արեղին» [Հիշ.
ԺԴ, Բ, 122]:

ՄՕՐՓՈՒՍՆ, գ., խորթ մայր.
«Զիմ հայրիկ հարազատիկ եւ
զմարտիոյսն իմ եւ զամենե-
սեան յիշեսցիք ի Քրիստոս» [Հիշ.
ԺԳ, 222]:

- 3 -

ՅԱԳԱՃՈՒՄՆ, գ., հագագում,
ձայնում, կանչում. «Երանութեան
լուր յագանմունս յարգունելով
վերձանական դրուատանաց»
[Հիշ. ԺԳ, 338]:

♦ՄԵԿ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ՝ ՆՀԲ, 2,
313:

ՅԱՆԿ

- ՅԱՆԿ ԵՒ ՅԱՒԱՐՏ ՀԱՆԵԼ,
ավարտել. «Գոհութիւն մատու-
ցանեմ ամենակարողին Աստու-
ծոյ, որ ետ կարողութիւն տկարա-
ցելոյ բնութեանս յանկ եւ յա-
ւարտ հանել զգրութիւն սուրբ եւ
ցանկալի Աւետարանիս» [Հիշ.
ԺԳ, 725]:

ՅԱՌԱՋԱՀՆՁԵԼ, ն. բ., վաղ
հնչեցնել, նախօրոք հնչեցնել,
սզդարարել. «Զաստուածական
պատգամս առաւել քան զյոբունց
յառաջահնչեալ քառոցացն
ստափեյական գնդի գերակայու-
թեան շնորհի արժանացեալ»
[Հիշ. ԺԴ, Ա, 289]:

ՅԱՌԱՋԱՐԿՈՒ

- ՅԱՌԱՋԱՐԿՈՒ ԼԻՆԵԼ, առաջ

նետվել, համարձակվել. «Քրիստոս Աստուած, բարեխաւսութեամբ սուրբ վկայիս ողորմեա՛վարդան վարդապետի, որ յառաջարկու). տե՛ս ՀԱՄԱՐԱԳՐԵԼ-ի օրինակը:

ՅԱՏԿԱԹԻԻ, ա., հատուկ կամ խորհրդանշական թիվ ունեցող (իմա՛ երեք). «Փա՛նֆ զուգափառ եւ համապատիւ տէրութեան, եռատրոն եւ յատկաթիւ անձնատրութեան» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 385]:

ՅԱՐԱԹՈՐ, ա., միշտ թորվող, վճիռ, մաքրամաքուր. «Տարածեցաւ ընդ ամենայն ոլորտս տիեզերաց շորս առաջս բաժանելով ըստ յարաթոր եւ ականակիտ քառայնոյով եղեմաբուխ վտակացն դրախտին» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 63]:

ՅԱՐԱՓԹԻԹ, ա., մշտապես ծաղկող. տե՛ս ՀԱՄԱԿԱԼՈՅԱ-ի օրինակը:

♦Մեկ վկայութեամբ՝ ՆՀԲ, 2, 344:

ՅԱՐԳՈՒՆԵԼ, չ. բ., հարգանք ունենալ. տե՛ս ՅԱԳԱՃՈՒՄՆ-ի օրինակը:

♦Հմմտ. յարգուն ՆՀԲ, 2, 345:

ՅԱԻԷՏԱԲԱՂՁԱՆՔ, գ., Հավիտյան տենչալը, մշտական սպասում. «Ո՛վ նորագոյն հրաշիցս եւ յաւետաբաղձայնացս քառահոլով ընթերակայք» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 210]:

ՅԱԻԷՏԱԼՈՅԱ, ա., մշտապես լուսավորող, միշտ պայծառ. «Յանկ ելեալ աւարտեցան.... աւետաբեր եւ յաւետալոյս, քառահոսան եւ քառամանեակ.... սուրբ Աւետարան» [Հիշ. ԺԳ, 772]:

ՅԱԻԷՏԱՀՈՍ, ա., մշտահոս. «Շնորհք ամենագաւրին Աստուծոյ յաւտահոս բղխմամբ յամենայն արարածս տարածանի» [Վնտկ ցուց., Զ., 503, 1237 թ.]:

ՅԱԻԷՏԱՅԵՂՁ, ա., միշտ խեղդող, հավիտյան տենչալի. «Յորժամ յաւտայեղձ բաղձանաք առնոյք ի քանագան դեղոց զբշկութիւն հոգոյ եւ մարմնոյ.... յիշեալիք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զՎարդան» [Հիշ. ԺԳ, 756]:

ՅԱԻԷՏԱՇԱՐԺ, ա., հավիտյան շարժման մեջ գտնվող, մշտաշարժ. «Փա՛նֆ եռանձնեա, անեզաքուն.... մշտաշարժ, յաւտաշարժ, անակ էին» [Հիշ. ԺԳ, 614]:

ՅԱԻԷՏԱՌՈԳ, ա., մշտապես առույգ, մշտագվարթ. «Որ նորագալ է աշխարհիս, յաւտառոգ տաւնախմբիս» [Հիշ. ԺԳ, 138]:

ՅԱԻԷՐԺԱԽԱՂԱՅ, ա., հավերժ շարժվող, ընթացքի մեջ եղող, մշտահոս. «Ի գրութիւն Հօր ամենակալին եւ յաւերժախաղաք պարգեւս Որդոյն Միածնի Յի-

սուսի Քրիստոսի Տեառն մերոյ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 308]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 3, 402:*

ՅեղղԱՀՈԾԵԼ, ն. բ., հեղեղել, լցնել (այստեղ՝ *գրել*), շարադրել. «Դարձեալ աղաչեմ յիշման արժանի առնել եւ զեզնագգեստ արեղայն՝ զԳրիգոր եւ զծնաւսն իւր, քանզի եղև առիթ պատմաւոյ այսմ լուսաւոր տառի յեղղահոծել զսա» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 391]:

ՅԵՏԱՀՐԱՇ, ա., հրաշալի, փառավոր. «Աստանաւ եւ յետահրաշ ծագումն լուսոյ անմահութեան փառաց էականին Հար» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 87]:

ՅԵՏԸՆԿԵՅԻԿ, ա., հետ քնկած, անտեսված, չարժեքոված. «Այս Պատմութիւն գիտ նշխարաց Լուսաւորչին մերոյ, որ է այսմ ստոր յիշատակի, վասն սակաւաբանութեան իբր յետընկեցիկ իմն գոլով, վասն որոյ յարմարեալ միացուցի ի սա» [Հիշ. ԺԳ, 933]:

ՅԻՇԱՏԱԿԻԿ, գ., նվզկ. *յիշատակ* բառի, փոքր հիշատակաւ. «Այլ որք գաղափարէք, գրեւջիք զսակաւ յիշատակիկս մեր ի վերջ գրոցս» [Հիշ. ԺԴ, 592]:

♦ *Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 554:*

ՅԻՇՈՒՄՆ

- ի ՅԻՇՈՒՄՆ ԱԾԵԼ, հիշել,

մտաբերել. «Անդ սկիզբն արարաւ եղբարց ոմանց ասել զգիրս աստուածաշունչս եւ ի յիշումն ամաք գիւնդիրս պատկառելի եղբարցն» [Հիշ. ԺԳ, 707]:

♦ *Հմմտ. ԼՀ.ԳԲ, 206:*

*ՅԻՍՈՒՍԱԿԱՆ, ա., տնօրինական. «Որ եւ ներսէս հռետոր կորովաբան, յիսուական տեսաւանացն խոհեմ տեսաւ անվրիպական» [Հիշ. ԺԳ, 491]:

ՅՂՈՐԴԵԼ, ն. բ., հղկել, ուղղել. «Զվանական քահանայ, որ աշխատեցաւ ի յղորդեալն, յիշեցէք ի Քրիստոս, ամէն, ո՛վ պատուական եղբարք» [Հիշ. ԺԳ, 785]:

ՅՈԳՆԱԳՈՒՆԱԿ, ա., բազմապիսի, տարատեսակ. «Գրեցաւ գերահրաշ եւ ամենապայծառ, լուսայիղծ եւ բազմատենչ գիրս սաղմոսաց յոգնագունակ բայիւք եւ նոխական իմաստիւք» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 308]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 363:*

ՅՈԳՆԱԴԻՄԻ, ա., տարատեսակ, բազմապիսի, զանազան. «Անդորր առնելով ի յոգնադիմի վշտաց» [Հիշ. ԺԳ, 351]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 3, 412:*

ՅՈԳՆԱԹՇՈՒԱՌ, ա., խիստ քշվառ, բազմաշարժաւ. «Ի յիշատակ վաւերական յոգնաքշուառ

եւ քարմատար անձինս եղկելոյ» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 229]:

♦ *Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 559:*

ՅՈԳՆԱԽՄԱՍՏ, ա., բազմիմաց, իմաստուն. «Եւ ապա խնդիր արարեալ յոգնաիմաստ գրչի եւ գտեալ փանայ մի» [Հիշ. ԺԳ, 44]:

ՅՈԳՆԱԼՈՅՍ, ա., շատ լուսավորյալ, բազմիմաց. «Դրուստ ի սուրբ առաքեալն եւ աւետարանիչն Յոհանէս.... Գէորգեայ մեծի եւ յոնաթոյս վարդապետի ասացեալ Սկետացոյ» [Հիշ. ԺԳ, 548]:

ՅՈԳՆԱԽՈՐՏԻԿ, ա., բազմատեսակ խորոհկներով լեցուն. «Սեղան ամենալի եւ յոգնախորտիկ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 181]: «Աստանաւ յանգ եղեալ աւարտեցաւ սուրբ աւետաբեր փռակմամբ եւ փռանիւք եւ փռագիր Աւետարանս.... սեղան ամենալի, յոգնախորտիկ եւ աղբիւր անսպառ» [Հիշ. ԺԳ, 614]:

ՅՈԳՆԱՀԱՄ, ա., բազմահամ, տարատեսակ ուտելիքներով լի. «Արդ, որք վայելէ յայսմ սեղանոյ յոգնահամ բարեաց, աղեսարկոյ մաղթանամ աղաչեմ յիշել ի Տէր զհոգեւոր եւ զմարմնաւոր երախտաւորսն մեր» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 444]:

ՅՈԳՆԱՀԱՄԵԱՆ, ա., 1. առատ բազմատեսակ ուտելիքներով.

«Արդ, հայցեմք ի նաշակողացոյ յայսմ յոգնահամեան սեղանոյ.... յիշատակի արժանի առնել» [Հիշ. ԺԳ, 846]: «Որք հանդիպիք ընթեռնուլ եւ մտամբ նաշակեալ յայսմ յոգնահամեան սեղանոյս, որք է ի պէտս կրթութեան մանկանց Նոր Սիովնի» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 330]:

ՅՈԳՆԱՀԱՌԱՉ, ա., աղեսական, բազմահառաչ, տէս Ի ԳՈՒԺ ԱՆԿԱՆԵԼԻ օրինակը:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 364:*

ՅՈԳՆԱՄԵՂԱԽՈՐ, ա., շատ մեղքեր ունեցող, բազմամեղ. «Կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ յոգնամեղաւոր/// ի գաւառս, որ կոչի Լոմպարոմ» [Հիշ. ԺԳ, Բ, 228]:

ՅՈԳՆԱՅԱՆՅ, ա., բազմամեղ, հոգնամեղ. «Զշարագծող սուրբ Աւետարանիս զյոգնայանց պատաւորս Աւետիս.... յիշեսչի՛ք» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 219]:

ՅՈԳՆԱՇԱՏ, ա., շատ-շատ, բազուն. «Յոյժ բաղձանամ եւ յոգնաշատ մեծաւ աշխատութեամբ ստացայ զսա ի լուսաւորութիւն եւ ի բերկրումն մանկանց եկեղեցոյ եւ յիշատակ ինձ, և ծնողաց իմոց» [Հիշ. ԺԳ, 814]:

ՅՈԳՆԱԶԱՐԶԱՐ, ա., շատ չարչարված, բազմաչարչար. «Յերկրպագութիւն Սուրբ աշոյն

եւ արքունակալին յոգնաշարշար եւ բազմերանեան երախտաւոր սուրբ հարն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 407]: «Փռխանակ բազմերանց ծաղկանց զյոգնաշարշար նահատակին, որք ոչ զերկրաբնակս այլեւ զիմանալեացն զհրանիւթիցն զպարսն զարմացոցին» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 185]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 365:

ՅՈԳՆԱՊԱՏԻԻ, ա., բազմապատիվ, վայելուչ. «Մի զմիմեամբք ելանելով ի գործս բարեաց յոգնապատիւ վաստակոյ՝ մտեալ ի հանգիստն յալիտեանից» [Հիշ. ԺԳ, 720]:

ՅՈԳՆԱՊԱՐՏ, ա., բազում պարտքեր ունեցող, պարտական. «Գրեցաւ Շարակնոցս այս սատարութեամբ Աստուծոյ, ձեռամբ յոգնապարտ քանքարո եւ փանաֆի գրչի Գրիգոր քահանայի» [Հիշ. ԺԳ, 639]:

ՅՈԳՆԱԶԱՆ, ա., բազմաշխատ. «Ի պէտս ժամանակի յայտնեաց առ ի լցումն տարփողաց.... յոքնաշան վաստակաւ եւ բազմափրտ տննութեամբ» [Հիշ. ԺԳ, 626]: «Յոգնաշան աշխատութեամբ եւ զիշերական տննութեամբ, զգիրս աստուածային ի վերայ բազկաց իւրոց բարձեալ՝ մեկնէր» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 29]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 365:

ՅՈԳՆԱՍԽԱԼ, ա., բազմախիսալ, մեղսաշատ. «Եւ իմոյ մեղսաշատ եւ յոգնասխալ եւ ծոյլ անձին սրտի մտաւ թողութիւն խնդրեցէ ի Քրիստոսէ» [Հիշ. ԺԳ, 490]:

ՅՈԳՆԱՏԱՐԺԱՆ, ա., շատ տանջանով, բազմաշարշար. «Բազում աշխատութեամբ եւ յոգնատարժան երկաւ, քաջահաւատ յուսով եւ քրիստոսասէր բաղձանաւ ետու գրել զսուրբ Աւետարանս» [Հիշ. ԺԳ, 13]:

ՅՈԳՆԱՏԵՆՁ, ա., շատ ցանկալի, մեծափափագ. «Որոյ յոքնատենչ ըղձից փափամամբ նախայիշատակեալ տէրս Սիմէոն մեծածախս պատրաստութեամբ հոգ տարեալ սուրբ մագաղաթի» [Հիշ. ԺԳ, 433]: «Որում յոքնատենչ ըղձիւ բաղձացեալ քաջահաննար փիլիսոփայն եւ բանիբուն ճարտարն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 20, նման՝ ԺԴ, Ա, 305]:

♦Գրանցված՝ ԱԲ, 506.
ՍԳ.ՆԲՀԼ, 992. ՀԲԲ, 3, 413.
ՀԱԼԼԲ, 2, 1083:

ՅՈԳՆԱՏՈՉՈՐ, ա., մեծափափագ, խիստ տոգորված. «Յոյժ բաղձանաւ եւ յոգնատոյնոր տենչանաւ, մեծաւ աշխատութեամբ

ստացայ գայ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 142. ԺԴ, Ա, 127. ԺԴ, Բ, 119]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ ԼՀ.ԳԲ, 207:

ՅՈԳՆԱՐԻ, ա., հույժ արի, փաշարի, խիզախ. «Փա՛նֆ եռանձնեա, անեզաբուն.... ինճաբաւ փառացն, յոքնարի գաւռութեանն» [Հիշ. ԺԴ, 614]:

ՅՈԳՆԱՐԿ, ա., առատորեն գցված, բացված. «Արդ, հայցեմք ի նաշակողացդ յայսմ սեղանոյ յոքնարկն եւ ախորժահամ մատենիս յիշատակել զմեզ ի մաղբանս ուղիղս» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 205]:

ՅՈԳՆԵՂԿԵԼԻ, ա., խիստ եղկելի, բազում հանցանքներ գործած. «Ձեռամբ յոգնեղկելի եւ անարժան կրանաւորի՝ Աբրահամ պիտակ անուն վարդապետի» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 265]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ, 556:

ՅՈԳՆԵՐԱՆԳ, ա., բազմերանգ, գույնզգույն. «Առ ի պատնառ յոքներանգիս, բազմանկար սուրբ կտակիս» [Հիշ. ԺԳ, 176]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ ԼՀ.ԳԲ, 207. ՆԲՎԱ, 147:

ՅՈԳՆԵՐԱՆԵԱԼ, ա., շատ երանելի, բազմերջանիկ. «Յիշելոյ եւ Աստուած ողորմոյ արժանի առնէ՛ գոնեանեալ, սրբազան եւ

զնեզահոգի վարդապետն Սարգիս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 414]:

ՅՈԳՆԵՐՋԱՆԻԿ, ա., խիստ երջանիկ, երանելի. «Արդ, ըստ նոյն սպացոյցի աստուածայնոց իրաց հետեւեալ յոգներջանիկ եւ արդիւնական վարդապետն Ստեփանոս» [Հիշ. ԺԳ, 278]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 366:

ՅՈԳՆՈՒՆԱԿ, ա., բազում բաների ունակ. «ՋՄկրտիչ՝ զոննունակս մեղաց եւ ծառա շարաշար տերանց ախտիցն ասեմ, որ Քրիստոսիւ ազատեցայ» [Հիշ. ԺԴ, 641]:

ՅՈՅՍ

- Ի ՅՈՒՍՈՅՆ ՈՒՆԱՅՆ ԴԱՌՆԱԼ, սպասելիքները շարդարանալ, հուսալքվել. «Ձի ի յուսոյն ունայն չդարձան, որք աղերսիւ յԱստուած յեցան» [Հիշ. ԺԳ, 387]:

ՅՈՐԴԱՀԵՂ, ա., առատաբուխ, հորդառատ. «Արդ, այս հոգի խաղայ յորդանեղ շնչմամբ ի գունդ ատտարանչացն սրբոց» [Հիշ. ԺԳ, 182]:

ՅՈՐԴԱՅՈՐՋԱՆ, ա., հորդառատ, առատահոս. «Հոգին Սուրբ մարդասիրաբար սակս կեանաց ամենից իւրային յորդայորձան հոսանամն առատագոյն լցեալ» [Հիշ. ԺԴ, 536-537]:

ՅՈՐՋՈՐՋԱԿԱՆ, ա., հայտնի,

համբավելի, անվանելի. «Յանապատիս մերձ ի հիգան, Սուրբ հաշ անուն յորջորջական, որք հանդիպիք այս մատենի Ներսէս անուն մեղաւորի» [Հիշ. ԺԳ, 551]:

ՅՈՒՍԱՊԱՏ, ա., հուսով պատված, հուսալիւր. «Եւ յուսապատ պաղատանօք հայցէ յամենայն սրբազան ընթերցողացդ յիշել յաստուածունակ աղօթս ձեր» [Հիշ. ԺԳ, 86]:

ՅՈՔՆԱԹՇՈՒԱՌ, տե՛ս ՅՈԳՆԱԹՇՈՒԱՌ:

ՅՈՔՆԱԼՈՅՍ, տե՛ս ՅՈԳՆԱԼՈՅՍ:

ՅՈՔՆԱՋԱՆ, տե՛ս ՅՈԳՆԱՋԱՆ:

ՅՈՔՆԱՅԱՆՅ, տե՛ս ՅՈԳՆԱՅԱՆՅ:

ՅՈՔՆԱՏԵՆՉ, տե՛ս ՅՈԳՆԱՏԵՆՉ:

ՅՈՔՆԱՐԻ, տե՛ս ՅՈԳՆԱՐԻ:

ՅՈՔՆԱՐԿ, տե՛ս ՅՈԳՆԱՐԿ:

ՅՈՔՆԵՐԱՆԳ, տե՛ս ՅՈԳՆԵՐԱՆԳ:

ՅՈՔՆԵՐԱՆԵԱԼ, տե՛ս ՅՈԳՆԵՐԱՆԵԱԼ:

ՅՈՔՆՈՒՆԱԿ, տե՛ս ՅՈԳՆՈՒՆԱԿ:

- Ն -

ՆԱԽԱԺԱՄԱՆ

- ՆԱԽԱԺԱՄԱՆ ԼԻՆԵԼ, նախապես, վաղ ժամանել (այստեղ՝ *անժամանակ, շատ վաղ*).

«Յետ աստեացս վնարման՝ յիշատակ անշնչելի ինքեան եւ նախաժաման եղեալ ի Քրիստոս ծնողաց եւ եղբարց» [Հիշ. ԺԳ, 350]:

ՆԱԽԱԽԱԽՍԵԼ, ն. բ., նախապես, ավելի վաղ խոսել, ասել. «Իբրեւ զհարսն նախախաւսեալ՝ յարդարելով վերստին» [Հիշ. ԺԳ, 625]:

ՆԱԽԱԾԱՆ, ա., նախապես ծանոթ, վաղ տեղյակ. «Ինքն, որ զաղտնեաց է նախածան, ըզբեզ ընչեաց ի մէջ մարդկան» [Հիշ. ԺԳ, 450]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 389:

ՆԱԽԱՅԻՇԱՏԱԿԵԱԼ, ա., նախապես կամ ավելի վաղ հիշված (այստեղ՝ *վերոհիշյալ*). «Աղաչեմ ընդ նախայիշատակեալս Վարդան վարդապետ՝ հոգացող այսր մատենի.... յիշման բարոյ արժանաւորէք» [Հիշ. ԺԳ, 310]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 392:

ՆԱԽԱՆՉ

- ՆԱԽԱՆՉ ԿԱԼՆՈՒԼ, նախանձել. «Որ նախանձ կալեալ յաղագս քրիստոնէից եւ ըստ նախանձոյ նոցա եկն ազգն Նետողաց եւ գերեաց զաշխարհս ամենայն» [Հիշ. ԺԳ, 598]:

ՆԱԽԱՇԻՆՕՂ, ա., առաջինը

կառուցած. «Զի թերեւս բարե-
գութն Աստուած գրասցի ողորմել
իմն, եւ ես նախաշինատլ ցանկա-
պատիս նաեւ՝ Սարգիս կրանա-
ւոր փանանաի փոխելոյն առ
Քրիստոս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 428]:

♦ *Նույն եղակի վկայությամբ՝
ՆԲԳ, 76. ԼՀ. ԳԲ, 210:*

ՆԱԽԱՍՏԱՅ, ա., գ., նախօրոք,
ավելի վաղ ստացող (այստեղ՝
նկատի է առնված առաջին ստա-
ցողը). «Եւ վայելողք լուսագար-
դիս, աղաթեցէ՛ք նախաստացիս
համադասիլ լուսերամից» [Հիշ.
ԺԳ, 176]:

ՆԱԽԱՏԻՆՔ

- ՆԱԽԱՏԻՆՔ ԼԻՆԵԼ, նախա-
տիմի կամ պարսավանի եմ-
թարկվել. «Եւ արդ. բազում զգու-
շութեամբ զանծինս հոգացցում,
զի մի նախատիմք դրացեաց լի-
ցում» [Հիշ. ԺԳ, 535]:

ՆԱՀԱՏԱԿԱՍԷՐ, գ., նահա-
տակներին, նրանց վարքը սիրող.
«Ո՛վ նահատակասերք (*այս-
պես*), զստացողքս եւ զծնողսն
մեր յիշեսցի՛ք ի Քրիստոս» [Հիշ.
Ե-ԺԲ, 285]:

ՆԱՂԱՇ, ա., ծաղկող, նկարող.
«Յիշեսցի՛ք ի Քրիստոս... եւ զԸն-
ծեր նաղաշն» [Հիշ. ԺԳ, 256]:

♦ *Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 564:*

ՆԱՂԱՇՈՒԹԻՒՆ, գ., նկարա-
գարություն, ծաղկում. «Եւ

զներես եկեղեցոյն զարդարեցին
փանդակով, նաղաշութեամբ ձե-
ւացուցին զպատկեր Ամենա-
փրկչին» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 353]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ,
564:*

ՆԱՇՍՏԱԿԵԼ, մ. բ., (պրակ.
nišasta «օսլա») օսլայել, նիշայել.
«Արդ, ես՝ Աղուտ, ետու կրկին
նաշստակել զբարտեգս եւ կազ-
մել յիշատակ իմն եւ ամուսնոյ
իմոյ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 401]:

ՆԵՐԱԾՈՒՄՆ, գ., կրթում,
ուսուցանում, ներածելը. տե՛ս
ԳԵՐԱՀԱՆԴԵՍ-ի օրինակը:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 3, 452.*

ԺՀԼԲԲ, 4, 26. ԱՀԲԲ, 2, 1062:

ՆԵՐԱԿԱՅԱՆ, գ., կանգ առնե-
լու տեղ, կայան. «Որ ունէր զվե-
րատեսչութիւն այցելականն
դիտման... ներակայան ունելով
զամուրն Բջնիք» [Հիշ. ԺԳ, 350]:

ՆԵՐԳԱՀ, ա., ներքին, տեղի.
«Իմաստութեան բուն բարելի,
աստուածաբան ներհմտալի,
ներգան դասուց հանգանակի, որ
ի տուէ հանգիստ չունի» [Հիշ. ԺԵ,
Բ, 206]:

ՆԵՐԳՐՈՒԹԻՒՆ, գ., ներսը
գրված (իմա՛ գրի). «Այդ նա
բռնադատէ զիս աստանար թա-
խիծ սրտիս յողորմելիս յամել
պատմութիւն, զի յանցելում ամի,
ներգրութեան այսր մատենի, յա-

ղագս ծովացեալ մեղաց մերոց» [Հիշ. ԺԳ, 35]:

ՆԵՐՏԵՍԱՆԵԼ, շ. ք., ներսից երևալ. «Ամամբ հոգւոյն գովեալ որդի, լ' իւթով գոյիւ ներտեսանի» [Հիշ. ԺԳ, Բ, 188]:

ՆԵՐՏՆՕՐԻՆԵԼ, մ. ք., հոգալ, հարմարեցնել, կարգավորել. «Որք ի յանցնիւր դարս եւ ի ժամանակս զփրկականն իրագործութիւն ներտնարինեցեալ Բանին Աստուծոյ զաստուածային առատաձիր պարգեւացն մեզ» [Հիշ. ԺԳ, 349]:

ՆԵՐՅՈՒՅՈՂ, գ., ցույց տվող, սովորեցնող, ուսուցիչ. «Գրութեան տառիս ներցուցողի զփաստս տանից եղեւ նպաստ ոմն ի գրչաց» [Հիշ. ԺԳ, 352]:

ՆԵՐՔՍԱՔԱՆԱԿ, գ., ներսում գտնվող բանակ, զորք. «Գործակցութեամբ աստուածապաշտից ոմանց հայկազանց ներհաքանակաց յետ սուղ ինչ աւուրց զամուրս յինքեանս գրաւեին» [Հիշ. ԺԳ, 435]:

ՆԻՍՏ

- ՆԻՍՏ ԿԱՅԱՆԻ, նստավայր, աթոռանիստ. «Որ ունէր զվերատեսութիւն այցեկականն դիտման փառնայականն կատարողութեան Այրարատեան նահանկիս, նիստ կայանի ունելով զամուրն Բջնի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 20]:

ՆՄԱՆԱՍԱՐԱՍ, ա., նմանօրինակ, նույնպիսի. «Երկրորդականն սոքա ժամանեալք գահու կամ որպէս ի դէպ է ասել՝ նմանասարաս պատուոյ բարգաւաճեալ նոխութեամբ» [Հիշ. ԺԳ, 349]:

♦ՄԵԿ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ՝ ՆՀԲ, 2, 432:

ՆՇԱՆ

- ԴՆԵԼ ՆՇԱՆԻԻ, գրել, ընդօրինակել. «Եւ զայն ուրոյն եմ եղեալ նշանիւ, եւ որ յաւժարի ուսանիլ կամ արիմակել, համարձակ լիցի, զի երկոսեանն նշմարիտ եմ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 5]:

ՆՇԱՆԱԳԾԵԼ, մ. ք., նշաններով գծել, ուրվագծել. «Ի Տեառն տնարիմականացն բաժին մի նկարեալ էին եւ զկէսն նշանագծեալ, եւ զյոլովս թողեալ զտեղի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 407-408]:

♦ԳՐԱՆԵՍՎԱԾ՝ ԱՀԲԲ, 2, 1076:

ՆՇԴԵՀԱԿԻՑ, ա., պանդխտակից. «Նշդեհակից մեզ էր եւ ցաւակից ամենայնի» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 73]:

♦ՄԵԿ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ՝ ՆՀԲ, 2, 424:

ՆՈՐԱԹԱՐԳՄԱՆ, ա., նոր քարգմանված. «Եւ քառնաշան աշխատութեամբ եւ տառապանամ ստացայ զկտակս զայս նորաքարգման զաւակ ի Սիոն եւ

ընդամենակ յերուսաղէմ» [Հիշ. ԺԳ, 627]:

ՆՈՐԱՆՈՅ, ա., նոր խոցված.
«Սայպէս եւ որ մերձ յիմանալիսն
եւ յԱստուած անմիջակ եւ անֆակ
պնդակացեալք նորախոց իսկա-
պէս գիտակք ըստ առաքելոյն»
[Հիշ. ԺԳ, 194]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2,
442:

ՆՈՐԱԾԱՂԻԿ, ա., նոր ծաղ-
կած, դեռափթիք, պատանի. «Եւս
առաւել յիշատակ.... նորածաղիկ
եղբարն Մարտիրոսի» [Հիշ. ԺԳ,
765]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ԼՀԳԲ,
216:

ՆՈՐԱԿԱԶՄ, ա., նոր կառուց-
ված, նորաշէն. «Ընդ հովանեաւ
Սուրբ Գէորգեայ աջիս՝ նորա-
կազմ տանարիս» [Հիշ. ԺԴ, Ա,
176, 282]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ԼՀԳԲ,
216:

ՆՈՐԱԿՆՈՒՆՔ, ա., նոր
կնքված, օծված. «Ողորմի ասէք
ուղիղ սրտիւ Մելքիսէդ գծողի եւ
նորակնունմ Մելքիսէք ծաղկողի»
[Հիշ. ԺԵ, Բ, 34]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ,
577:

ՆՈՐՈԳԸՆԾԱՅ, ա., նոր օծ-
ված, նորընծա. «Սա սկիզբն եւ
պատեհառ լինելով բարեաց՝ նո-

րոգընծայ առաքեալ՝ պարգեւեաց
սուրբ ուխտին Հաղբատայ ի վա-
յելումն մանկանց նորա» [Հիշ.
ԺԳ, 571]:

ՆՈՐՀԱՍՈՒ, ա., ինչ-որ բանի
նոր հասածու եղած, նորահաս.
«Որ է ի պէտս ագիտաց եւ այր
նորհասու գիտնականաց եւ
ամենայն մանկանց սուրբ եկե-
ղեցոյ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 364]:

ՆՈՒԱԳԱՐԱՆԵԼ, ն. բ., նվագել,
հնչեցնել. «Յորժամ ի վեր ամ-
բառնայք զկառկառեալ ձեռս ձեռ
եւ.... քաղցրաբարբառ ձայնիւ
Պռաւսխումէ նուագարանէք եւ
զԱրարիչն ընդ արարածս հաշ-
տեցուցանէք» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 145]:

ՆՈՒԱՍՏԱՆՈՒՆ, ա., նվաստ
անուն ունեցող, անարժան. «Ես՝
նուաստանուն Մխիթար կոչե-
ցեալ եզնկայեցի, գնալով ի
մայրն իմաստից Գլաձոր» [Հիշ.
ԺԴ, 104]:

ՆՈՒԱՍՏԿՐՏՍԵՐ, ա., հետին,
անարժան. «Նուաստկրսեր հողս
ձեռ Յոհանէս եպիսկոպոս եւ բա-
բուն արքայեղբայր.... գրեցի
զսուրբ Աւետարանս» [Հիշ. ԺԳ,
593-594]:

ՆՊԱՍՏ

- ՆՊԱՍՏ ԱՌՆԵԼ, նպաստել.
«Զնա եւ ինքին ինձ նպաստ
կորստեան իմում արարի» [Հիշ.
ԺԳ, 370]:

ՆՊԱՍՏԱՏՈՒ, ա., նպաստ տվող, օգուտ բերող. «Արդ, այսմ բիր բարութեանց առիթ եւ նպաստատու բարեաց եռափափագ սիրով ցանկացեալ արժանապատիւ պարոն Ագատ» [Հիշ. ԺԳ, Բ, 139]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 453:

ՆՍՏԵԼ

- ՆՍՏԵԼ ՅԱՅՐՈՒԹԵԱՆ, այրիանալ, սգալ ամուսնու կորուստը. «Եւ յետ փոխելոյ նորա յաստեացս, սա նստէր յայրութեան՝ պարապեալ աղաթից եւ պահոց» [Հիշ. ԺԳ, 330]:

ՆՐԲԱԲԱՆ, ա., նրբախոս, նուրբ և հանելի լեզվով խոսող. տե՛ս ԹԱԳԱՒՈՐԵՂԲԱՅՐ-ի օրինակը:

♦Գրանցված՝ ՀԲԲ, 3, 488.
ԺՀԼԲԲ, 4, 50. ԱՀԲԲ, 2, 1088:

- Ծ -

ՇԱՀԱՐԱՆ, գ., շահույթ (իմա՛ ստացած ձեռագիր). «Մաղկող գրոյս ի զարդարանս, Յովանիսի գոլ շահարանս, յիշատակի միշտ յափտեանս» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 364]:

ՇԱՀՆԿԱՆ, ա., շահ, օգուտ ստացող, ընդունող. «Յարայտելով յայլմէ յայլ՝ շահընկալ զիս ցուցանէ» [Հիշ. ԺԳ, 437]:

ՇԱՂԱԿՐՈՒԹԻՒՆ, գ., դատար-

կաբանություն, զագրախոսություն. «Միտմ՝ նսեմացեալ, բան ի բարեաց ունայն, խաւսմ՝ շաղակրութեամբ լցեալ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 219]:

ՇԱՏԱԼԾԵԱՆ, ա., բազում դժվարություններով լծված, փորձանքներով լի. «Էր թրականն յարաբարդեալ ամս ութ հարիւր՝ հոլով անցեալ, երեսուն ու վեց ի նոյն յանկեալ ժամանակաց շատալծեալ» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 286]:

ՇԱՏԱՀԱՋ, ա., շատ հաշող, անտեղի խոսող. «Մի՛ մեղադրէք, շատահաջ մարդ կէր մատ յիս» [Հիշ. ԺԳ, 480]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ, 589:

ՇԱՐ

- ՇԱՐ ՏԱՆ, շարել, գրել տալ. «Ձի խիստ հաղթեց ցավն մարմնոյս եւ ի ձեռացս ի դողալուս, այլ չեմ կարել տալ շար գրոյս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 329]:

ՇԱՐԱԳԾՈՂ, գ., գրիչ, շարժով գրող. տե՛ս ՅՈԳՆԱՅԱՆՑ-ի օրինակը:

ՇԱՐԱՋԱՆ, մ., հերթագայությամբ, շարժով. «Հրամանաւ իմոյ վարժապետիս Եսայեա շարագան պարեցի զգերաբուն դրախտս պէսպէտորակ պտղովք» [Հիշ. ԺԳ, 605]:

ՇԱՐԱԿԱԾՈՒԹԻՒՆ, գ., շարժով

գրելը, շարագրելը. «Գրեցաւ... բացայայտ շարունակեալ անվրէպ շարակածութեամբ, գեղեցկադիր եւ ամենայարմար համանման բաղաձայնութեամբ» [Հիշ. ԺԳ, 92]:

ՇՂԱԴԷՏ, ա., շեղ դիտող, սխալ ուղի բռնած, մոլորված. «Որպէս զի մի շղաղէտ եւ զատարս դատաւող դատեցայց, քան զի ի Քրիստոս Յիսուս ոչ ծառայ եւ ազատ» [Հիշ. ԺԳ, 49]:

ՇՆՈՐՀԱԳԻԾ, ա., շնորհներով գծված, գրված. «Աստուածաբաշխ շնորհիւ շնորհատրեալ շնորհագիծ սուրբ Աւետարանս, որ տա աւետիս Արամեան տոհմին» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 213]:

ՇՆՈՐՀԱԳՈՎ, ա., գովելի շնորհներ ունեցող, շնորհալի. «Եւ գսիրելի եւ գուշիմ համբակն մեր եւ զշնորհագով աշակերտել մանկունքս, որ բազում աշխատեցան ի սպասատրութիւն եւ ի կոկել քարտիզիս՝ տէր Ասագ եւ Սարգիս յիշեալ լիցին» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 234]:

ՇՆՈՐՀԱԿԻՐ, ա., շնորհներ կրող, շնորհալի, շնորհազարդ. «Ո՛ր աստուածընկալ եւ շնորհակիր սուրբ տէր խաչատուր, զդատապարտեալս մեղաւ՝ զԹումայ գծողս յիշեալ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 332]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ, 599:

ՇՆՈՐՀԱՆՈՒՆ, ա., շնորհներով անուն հանած, շնորհներ ունեցող. «ԶՀոգուոյն Սրբո շնորհաբաշխութիւն ի մեզ շնորհանուն գեղեցիկ մարգարիտս այս յականց պարունականաց քրիստոսատուր պարգեւաւ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 213]:

ՇՆՈՐՀԱՊԱՏԻԻ

- ՇՆՈՐՀԱՊԱՏԻԻ ԱՌՆՈՒԼ, շնորհներով պատել, շնորհաբաշխել. «Շնորհապատիւ առնուլ սովալ զփառս անտրտում» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 54]:

ՇՆՈՐՀԱՆԵՐԿ, ա., շնորհներով ներկված, պատված, շնորհալի. «Յիշեսցիք եւ զշնորհաներկ քանանայն եւ զամենիմաստ սոռաշնորդ անապատիս՝ զՀայրապետ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 503]:

ՇՆՈՐՀԱՆՈՒԷՐ, ա., շնորհներ նվիրող, շնորհապարգև (տե՛ս ԴՐՈՒՍՏԱԶԱՐԴ-ի օրինակը):

ՇՆՈՐՀԱՇԱՐԺ, ա., շնորհներ շարժող, բացահայտող. «Հարկեալ ի շնորհաշարժ ալեացն եւ պատկառեալ յաստուածապատիւ պատկերէն՝ գծագրեցի զսալստ իմում կարի» [Հիշ. ԺԳ, 271]:

ՇՐՋԱՊԱՐԵԼ, ն. բ., թերեւ՝ շրջապատել, շուրջընդոլը բռնել. «Որ եւ խղճի որդանց անհանգիստ մտաց, եւ շրջապարեալ ըն-

դելեաց ի հեռատակ ճիւղադաց»
[Հիշ. ԺԴ, 568]:

ՇՔԵՂԱԳԵՂ, ա., շֆեղ, սֆանչե-
լի գեղեցկություն ունեցող.
«Հանդերձ պատուել[ա]լ եւ
ծաղ[իկ] շֆեղագեղ(°) եւ գեղեց-
կատես եւ բարի զաւակաւն»
[Հիշ. ԺԴ, Բ, 26]:

- Ո -

ՈԳԵԴԱՐՁՈՒՄՆ, գ., ոգու
դառնալը, փաշալեւելը, հոգե-
դարձ. «Եւ եղև կործանումն նո-
րա մեծ, բայց քրիստոնէից սակաւ
ինչ հանգիստ եւ ոգեղարձումն»
[Հիշ. ԺԴ, Բ, 279]:

ՈԳԵՀԵԾ, ա., հոգեհառաչ,
աղերսալի. «Եւ մեզ վասնզի
խնդիր է առ սրբութիւնդ մատու-
ցանել մաղթանս ոգեհեծ պաղա-
տանաւ» [Հիշ. ԺԴ, 71]: «Արդ, ես
յոքնամեղս Պետրոս արտա-
սուաւ եւ ոգեհեծ պաղատանաւ
անկանիմ առ ռոս ձեր» [Հիշ. ԺԴ,
79]: «Արդ, յերկիր անկեալ աղա-
չեմ զամենեսեան ոգեհեծ պա-
ղատանաւ, որք կարդայք եւ աւգ-
տիք ի սմանէ կամ գաղափար
առնուք, յիշեցիք» [Հիշ. ԺԴ, 547]:

ՈԳԻԱԿԵՆԴԱՆ, ա., ոգով կեն-
դանի, աշխույժ. տէ՛ս ԼՈՒՍԱԼԻՍ-
ՆԱԼ-ի օրինակը:

ՈՂՈՄԱՆԵԱԿ, գ., մանյակ
(հմմտ. *քառամանեակ*). «Այս

չորք աւետարանիչ՝ լցեալ ի նուս
չորից ողորմանեակաց, բառնան
գերկնային բանատու տապա-
նակ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 237]:

ՈՂՈՐՄԱԳՈՒԹ, ա., գրասիրտ,
ողորմող. «Ողորմագուք գորով-
մամբ յիշման արժանի արասցիք
զտարժանեալ մեղաւ գնոցի իմ»
[Հիշ. Ե-ԺԲ, 71]: «Քաղցրատես եւ
ողորմագուք պարունէ՛ս մեր՝
Ազիզպէկն եւ Վախախն սկսան
շինել վանս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 352-
353]:

♦ *Գրանցված՝ ԱՀԲԲ, 2, 1132:*

ՈՂՈՐՄԱՂԻ, ա., աղիողորմ,
աղերսական. «Սուգ ժամանեաց
ողորմաղի, որով ողբոց եմ ար-
ժանի» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 405]:

ՈՂՋԱԽՈՂԱԿ, ա., ողջախոհ,
ողջամիտ. տէ՛ս ԵՐԵՒԱԿԱՊԵՍ-ի
օրինակը:

*ՈՍԿԵԳԻՐ, ա., գ., ոսկով գրող.
«Ասարեցաւ սուրբ եւ տիեզերա-
լոյս վարդապետութիւնս Քրիս-
տոսի... ձեռամբ նուաստ եւ ոս-
կեցիր գրչապետի Բարդաղի»
[Հիշ. ԺԴ, Ա, 285]:

*ՈՍԿԵՆԿԱՐ, գ., ոսկող, ծաղ-
կող. «Ձիգնատիոս մեղաւոր՝ ոս-
կենկար սուրբ Աւետարանիս յի-
շեա՛ ի սուրբ աղաթս քո, ո՛վ Տէր
իմ» [Հիշ. ԺԴ, 192]:

ՈՍԿԻԱՃԱՃԱՆՁ, ա., ոսկու
պես փայլատակող, ոսկեշող. «Եւ

հանդիպեալ այսմ ոսկիահա-
նանշ բուրաստանի եւ գեղեց-
կանկար երաժշտական տառի,
որ եւ ըստ արժանւոյն սիրեաց
յոյժ» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 340]:

ՈՍԿԵՔԱՐԵԱՆ, ա., ոսկյա ֆա-
րին հատուկ կամ ոսկեփարին
նման. տե՛ս ԱՆԿԻԶԱՓՈՐԶ-ի օրի-
նակը:

ՈՍԿԻՓՈՐ, գ., Ոսկեփորիկ.
«Փա՛ռք.... որ ետ մեզ կարողու-
թիւն հասանել ի յետին գիծ ոսկի-
փոր տաւնականիս յաստուա-
ծաբնակ ուխտս, որ կոչի Կալուց
վանք» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 380]:

ՈՍՏԱՆԻՈՒԹԻՒՆ, գ., իշխա-
նություն, տիրապետություն, վե-
րակացություն. «Այլ ասարտեալ
սա ի թուխ Հայոց ԶԻՆ (1276),
յամսեանն Մեհեկի Ը. (8), ի տիե-
զերակալութեանն Ղուպիլա դա-
նին եւ յոստանիութեան Ապաղա
դանին» [Հիշ. ԺԳ, 462]:

ՈՏՆ

- ԱՌ ՈՏՆ ԿՈՒՆ ԼԻՆԵԼ, ոտնա-
կոխ լինել, ասպատակության
ենթարկվել, ավերվել. «Ի սոցա
յարձակմանէն եւ ի պատերազ-
մելն ընդ միմեանս բազում գա-
ւառք, գեղք եւ աւանք եւ վանո-
րայք եւ եկեղեցիք առ ոտն կոխ
եղեն» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 324]:

- ԴՆԵԼ Ի ՆԵՐՔՈՅ ՈՏԻՑ, ոտքի
տակ դնել, ենթարկել, հնազան-

դեցնել. «Զամենայն թշնամիսն
իւր, եղեալ ի ներքոյ ոտից նորա,
առնել ընդ նոսա զոր ինչ եւ կա-
մեսցի» [Հիշ. ԺԳ, 573]:

ՈՐԱԾԻՆ, ա., որից (իմա՛ *այդ
բանից*) ծնված. «Այլ եւ յաղագս
թշուառացուցիչ եւ վասն դառնու-
թեան ժամանակիս, զորածին շա-
րիքն մեր յանախեալ ի վերա
մեր» [Հիշ. ԺԳ, 665]:

ՈՐԱԿՈՐԱԿ, ա., տեսակ-տե-
սակ, բազմապիսի. «Լուսատուք
ոգւոց յաւէտ հոգիքնկալք եղեն,
եւ գանձս պատուականս եւ որա-
կորակ իրողութիւնս վերծանու-
թեան տա սա տպելով» [Հիշ. ԺԴ,
Ա, 198]:

♦*Հմմտ. «որակ որակ»՝ ՄՀԲ,
613:*

ՈՐԴԻԱՊԷՍ, մ., որդու նման,
որդիաբար. «Դարձեալ, կրկին
անգամ աղաչեմ յիշել առ Քրիս-
տոս.... զկողակիցն իւր՝ գ՛ուխ-
թարն, որ բազում երախտիք
ունին ի վերայ նորա որդիայպէս»
[Հիշ. ԺԵ, Գ, 219]:

ՈՐԴՆԱՀԱՐ, ա., որդի կերած,
որդի հարվածած. «Գաղձնաբեր
որք՝ որդնահար, պարտե՛զ՝ փշա-
բեր» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 219]:

♦*Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2,
530:*

ՈՐՈՄՆԱՐԿՈՒ, ա., 1. որում
զցող, որում ցանող, 2. փխր. բան-

սարկու. «Անհետ առնելով զխոհերս պղծահամբաս ոռոմնարկուս երևութիցն նոցին» [Հիշ. Ե. ԺԲ, 67]:

ՈՐՍԱՅԵԱԼ

- ՈՐՍԱՅԵԱԼ ԼԻՆԵԼ ԲՈՆՎԵԼ, ձերբակալվել. «Վասն որոյ եւ յընթանուր Յունաց բնակչաց աշխարհին որսացեալ եղեւ, որով եւ սպանաւ արդար արփայն» [Հիշ. ԺԳ, 583]:

ՈՒԶԵԼԻ, ա., ցանկալի, փափագելի. «Ահա Թովմայ վարդապետ անուն բարի զո խնդիրքս զուգելի կատարեցի ըստ իմում կարի» [Հիշ. ԺԳ, 600]:

ՈՒԼՆԱԳՈՂ, գ., ուլումբ կամ առհասարակ, թանկարժեք փափուկ գոլացող. «Ես նայրատեալ եւ ըստ արտուղել իբրեւ զովնագողս, զիս յինքեանս խաբելով, ոչ սգամ վնասակար խառնուածոյն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 287]:

ՈՒԽՏԱԶԱՆՅ

- ՈՒԽՏԱԶԱՆՅ ԼԻՆԵԼ, ուխտը չպահել, դրժել. «Առին սիրով զբերդն Թիլ եւ ուխտագանց եղեալ դաշանցն՝ կոտորեցին զորս գտին անդ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 47]:

♦Հմմտ. ՆՀԲ, 2, 542:

ՈՒՂԵՇԱՐԶԱԿ, ա., նյութերն արձակած, փարթամ. տե՛ս ԲԻԻՐԱԶԱՆ-ի օրինակը:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ԼՀԳԲ, 229:

ՈՒՂՂԱԳԵՂ (ուղագեղ ձևով), ա., նշմարիտ, վայելուչ. տե՛ս ԿԱՄԱՄԵՂ-ի օրինակը:

♦Գրանցված՝ Խաչատրյան, 2013, 45:

ՈՒՂՂԱԿՅԵԼ, չ. բ., հետևել, միանալ. «Հանապազ զարտուղեալ գտանէի զիս ի շաղաց նոցին եւ բնափն յետնոց, ի շնորհս ոչ կարէի ուղղակցիլ, վասն այն յուսով եւ հաւատով ստացա զսուրբ Աւետարանս» [Հիշ. ԺԴ, 424]:

ՈՒՂՂԱՊԱՏՈՒՄ, ա., նշմարիտ պատմող, նշմարտախոս. «Ջերջանիկ ռաբունն, զուսուցիչ եւ զվարժապետն, զմաքուր անձն եւ զպայծառ հոգի, զուղղապատում եւ նշմարտախաւսն բանին կենաց» [Հիշ. ԺԳ, 490]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 547:

ՈՒՂՂԱՊԵՏԵԼ, ն. բ., նիշտ առաջնորդել, արդար ղեկավարել. «Կամաւ դիմեաց յաթոռ Հոռմա, ուղապետեաց մեզ անբոյսիր» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 314]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 547:

*ՈՒՂՂԻԶ, գ., ընդօրինակումից հետո մատչանն ուղղողը, սրբագրիչը. «ԶՄխիթար Քոյրայ-

րեցի յիշեա՛ ի Քրիստոս, աղաչեմ, զուղղիչ» [Հիշ. ԺԳ, 68]: «Մեղաց թողութիւն հայցեցե՛ք ի Տեառնէ ստացողի սորա Ստեփանոսի եւ ուղղի, որ բազումս աշխատեցայ» [Հիշ. ԺԳ, 451]:

ՈՒՂՂՈՂ, գ., տե՛ս նախորդը. «Նաեւ զուղղող սորա զՅոհաննէս եպիսկոպոս եղբայր սորա եւ զմերսն յիշեցե՛ք ի Քրիստոս» [Հիշ. ԺԳ, 648]:

ՈՒՂԻ

- ՅՈՒՂԻ ԱՆԿԱՆԵԼ, ճանապարհ ընկնել, գնալ. «Զանձն յԱստուած ապաստանեալ, Նորին յուսովն յուրի անկեալ» [Հիշ. ԺԳ, 505]:

ՈՒՆԱՅՆԱՔՈՅՍ, ա., սին, անպտուղ. տե՛ս ՊՏՂԱՀԱՅՏՈՅՑ-ի օրինակը:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 549:

ՈՒՆԱՅՆԱՍԷՐ, ա., ունայնութիւն, դատարկութիւն սիրող, տգետ. «Յամենայն կենդանական մասանց առաքինութեանց վրիպեալս, ունայնասէր մտամոլորեալ եւ հեղգութեամբ հոգոյ անպատշան ցանկութեամբ հեղեալս» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 218]:

♦Գրանցված՝ ՀԲԲ, 3, 601.
ԺՀԼԲԲ, 4, 597. ԱՀԲԲ, 2, 1494:

ՈՒՇՄԱՔԱՐ, մ., ուշիմ կերպով, ուշիմորեն. «Ի սփանչելի պա-

տուիրանս նորա ուշմաբար նայեցեալ» [Հիշ. ԺԳ, 639]:

ՈՒՇՄՈՒԹԻՒՆ, գ., ուշադրութիւն, ուշիմութիւն. «Որք աշխատասիրաբար ուշմութեամբ ընթեռնոյք, ուղղածու զանձախս ծասկումն առնել» [Հիշ. ԺԳ, 641]:

ՈՒՐ ԵՒ ՈՒՐ, մ., այստեղ-այնտեղ, այս ու այն կողմ. «Ի սուր սուսերի մաշեցէին զագգս մեր, ուր եւ ուր մնացեալ ի (տպ. մնացեալի) յամրոցնիս սակաւ ի հաւատացելոցս Աստուծոյ» [Հիշ. ԺԳ, Բ, 496]:

ՈՒՐԲԱԹԱԶԵԼ, գ., պահքի լուծումը ուրբաթ օրը. «Եւ զի սուտ է, որ ուրբաթագել առնէ, եւ զի բարի է զատկի մատաղ եւ այլ մատաղ, զոր առնեն» [Հիշ. ԺԳ, 64]:

♦Հմմտ. ՆՀԲ, 2, 559:

ՈՔՆՈՒՆԱԿ, տե՛ս ՅՈԳՆՈՒՆԱԿ:

- Չ -

ԶԱՐԱԳԷՇ, ա., չար, անպիտան, տգետ. «Կամօք իմովք սպանի զնայ եւ չարագէշ լեզրաւս խոցոտեցի զեղբայրն» [Հիշ. ԺԳ, 370]:

ԶԱՐԱԼԾԵԼ, ն. բ., չարիքով լծել. «Զի որք հոգովն են ըստ Պաղոսի՝ չարալծեալ ունին զամենայն» [Հիշ. ԺԳ, 604]:

ԶԵՄԱՐԺԱՆ, ա., անարժան,

անպիտան. «Որք ընթեռնոյք եւ լսեք, մեղաց թողութիւն խնդրեցէ՛ք ի Քրիստոսէ... եւ Յոհաննէս մեղատրի, սուտանուն եւ չեմարժան (տպ. *չեմ արժան*) փահանայի» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 154]: «Քրիստոս Աստուած, ողորմեա՛ր բազմամեղ գրողիս՝ Յոհաննիսի, սուտանուն, չեմարժան (տպ. *չեմ արժան*) հողիս» [ն.տ.]:

ԶՈՐԳԻՐ, ա., չորս նշանից կամ տառից բաղկացած (գրաբ. *չորեքգրեան*). «Զորք չորգիր անուան երրորդութեանն՝ Հայր, Որդի, Հոգի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 426]:

ԶՈՐԵՔԺԱՌԱԳԱՅԹԵԱՆ, ա., չորս կողմից նառագող. «Կատարեցաւ ամենագովելի եւ գերահռչակելի, գերակատար եւ գերապանծ, գերապանդն.... աստուածապատում սուրբ Աւետարանս չորեքնառագայթեան» [ՄՄ Հ^մ 7547, 267ա, 1375 թ., հմմտ. Հիշ. ԺԳ, 12]:

ԶՈՐԵՔՔԱՌԵԱՅ, ա./գ., թեւեւ, փայլակ՝ իբրեւ մեկ ամբողջութիւն վերցվող չորս առարկա (իմա՝ չորս ավետարանիչների Ավետարանները). «Ինքն ամենագաւուն Քրիստոս.... շարժեաց զանկարաւղ մատունս ձեռաց իմոց գրեալ զսուրբ չորէքնառեայ գլովս Աւետարանիս ի պայծա-

ռութիւն կայթողիկէ եկեղեցոյ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 206]:

ԶՈՐՍՊԱՏԻԿ, ա., փառապատիկ. «Աշխատութեամբ ջան եղեալ ստացա զամենայն գիրս Աստուածաշունչ... եւ զամենայն նուրբ գրեանսն, կրկին, եւ երեք եւ չորեքատիկ» [Հիշ. ԺԳ, 701]:

ԶՈՒՆԱԿԱՐ, գ., չուխա կարող, չուխայագործ. «Զմեղայպարտ գծողս յիշեսցիք ի Քրիստոս եւ զծնողսն իմ՝ զՓռանկ չուխակարն» [Հիշ. ԺԳ, 492]:

ԶՔՆԱՂԱՏԻՊ, ա., չֆնաղակերպ, սփանչելի. «Որ է զանձ ծածկեալ բազմաբեղուն եւ չֆնաղատիպ մարգարիտ եւ ակն լուսատու» [Հիշ. ԺԳ, 442, նման՝ 572]:

- Պ -

ՊԱԼԱՇ, մ., ա., անվնար. «Ողորմելի գերի Նաղաշ, փանի ուտես զարըն պըլաշ, զաչոյ բաց ու հատր պաշ, որ շիմիս որթանցըն նաշ» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 292]:

♦ՄԵԿ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ՝ ՄՀԲ, 634:

ՊԱԿԱՍԱԳԷՏ, ա., պակաս գիտելիքներ ունեցող, ոչ այնքան խելացի. «Զոր եւ մեկնէ Հին եւ Նոր Կտակարանս ըստ կարնոյ առ պակասագէտսն» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 445]:

ՊԱԿԱՍԻՄԱՅ, ա., սակավ հայտնի. «Որ ըստ իս՝ են պակասիմաց ուսումնասիրաց անձանց» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 315]:

ՊԱՀԱԿԱՅ, գ., տվյալ պահին մի որևէ գտնվող, ժամանակավոր կենվոր, վարձաբնակ. «Իսկ հանդերձ այսոքիւմ եւ կանայք պատուականք եւ պարկեշտ պառատւմք կան բնակեալ ի տունս, աղփատք եւ աղփատացեալք վասն Քրիստոսի, գետնախիշտք եւ պահակացք» [Հիշ. ԺԳ, 369]:

ՊԱՅԹԱՐՆՈՒՄՆ, գ., պայտելը, ձիու ոտքերին պայտ խփելը. «Եւ խնդրեաց արքայէն, եւ ետ թարգմանել երեք գիրս՝ վասն ձիոյ պայթարնման, եւ վասն թրի շինելոյ, եւ վասն արեգական եւ լուսնի արուեստին» [Հիշ. ԺԳ, 299]:

ՊԱՅԾԱՌԱՔՈՐԲ, ա., պայծառ լուսավորվող, լուսավառ. «Պայծառաբորք զարուրքին աննառնառագայթից յայտնեալ առ ազգս մարդկան» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 87]:

ՊԱՅԾԱՌԱՏՈՒՆԿ, ա., պայծառ տունկ ունեցող, զվարթափրփթ. տէս ԾԱՂԿԱԶՈՒՄԱՐԹ-ի օրինակը:

ՊԱՆԴԻՍԱՄԱՀ

ՊԱՆԴԻՍԱՄԱՀ ԼԻՆԵԼ, օտարության մեջ մահանալ. «Այլ եւ

զարիորդ մանկունքն իմ՝ զպատանեակն իմ՝ զՅոհաննէս, եւ զեղբայրն իմ՝ զՄելիտոն, որ պանդխտամահ եղեն ու յաւտար շիրմի թաղեցան» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 360]:

ՊԱՍՏԵՂ, գ., մրգահյութով եփած լավաշանման շորացրած ուտելիք. «Սուրբդ Աստուծոյ, ազնեա՛ Սոսթենէս փահանայի, որ զպատեղս երբեք մեզ» [Հիշ. ԺԳ, 146]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԱՅԲԱՌԲԱՆ, 551. ԳԱՎԲԱՌ, 898. ՀԱԲ, 4, 31. ՀԱՅԼԵԶՎԲԱՐԲԱՌ, 5, 35. ԺՀԼԲԲ, 4, 165: Նշալը վաղագույն վկայությունն է:*

ՊԱՍԱԲԱՇԽ, ա., շուրջբոլոր բաշխող, առատաբաշխ. «Զի պատաբաշխ բարոյն նախկի, բիրապատիկ շար հատուցի՝ ըստ կամս աւետման Բիլիարի» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 336]:

ՊԱՏԻԻ

- ՊԱՏԻԻ ՇԻՆԵԼ, պատվել, հարգել. «Աղեկ պատիւ է շինել Վահան Միհրանա եւ իւր զարացն» [Հիշ. ԺԳ, 481]:

ՊԱՏՃԱՌԱՍԻՈՐԱՊԵՍ, մ., պատնառաբար. «Երբեակն անձնատուրքին պատնառ է պատնառաւորապէս յոշից յանգոյից բոլոր էիցս ամենից» [Հիշ. ԺԳ, 567]:

ՊԱՏՃԱՌՆԱՄԱԿ, գ., Տոնա-

պատճառ բովանդակող մատ-
յան. «Կամա՛մ եւ յաժարու-
թեամբ յանկ ելեալ կատարեցաւ
Պատճառնամակս տանից՝ ի
լրումն բաղձանացն Գրիգորի
վարդապետի» [ՄՄ Հ^մ 3082,
476ա, 1267 ք.]:

♦ *Գրանցված՝ ԶԲԲ, 4, 68.*

հմմտ. ՏՕՆԱՆԱՄԱԿ:

ՊԱՏՈՒԱՍՏԱՇԷՆ, ա., պատ-
վաստով հյուսված, պատվաստ-
ված «Խրաֆանչիւր ո՛ք յիւրում
բուրաստանի տարեալ անգեաց
զպատուաստաշէն ծաղիկս»
[Հիշ. ԺԳ, 43]:

♦ *Գրանցված՝ ԱԲ, 686. ՍԳ.*

ՆԲՀԼ, 1133, ԶԲԲ, 4, 71:

ՊԱՏՈՒԵԼԱԳՈՅՆ, ա., գերադր.
պատուելի բառի՝ ամենապատ-
վելի, թանկարժեք. «Գանձս այս
բազմագեղուն եւ մարգարիտ
պատուելագոյն, յանմահական
ծովէ հոգոյն պարգեւ տուաւ մեզ
ի վեհոյն» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 139]:

ՊԱՐԱՌՈՅԵԼ, ն. ք., շրջապա-
տել. տե՛ս ՀՐԱԶԻՆԵԱՅ-ի օրինա-
կը:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2,
629:*

ՊԱՐԳԵՒԱՏՈՒՈՂ, ա., պարգև
տվող, պարգևատու. «Զմեծ նա-
խախնամութիւն բարերարին Հօր
եւ զգութ Միածնին Որդոյ եւ
զպարգեւս Հոգոյն Սրբոյ ընկա-

լեալ ազգք մարդկան յաննա-
խանձ պարգեւատուողէն» [Հիշ.
ԺԴ, Բ, 301]:

ՊԱՐԶԱԲԱՌԵԼ, ն. ք., պարգա-
բանել, բացատրել. «Սա կերպա-
րան է առեւծի եւ մեկնութեամբ
պարգաբառի ցասուն(՞) ի
մարդն նշանի» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 46]:

ՊԱՐԶԱՏԵՍ, մ., ա., դյուրառն,
մատչելի, ակնհայտ. տե՛ս ԵՐԵ-
ԻԱԿԱՊԷՍ-ի օրինակը:

ՊԱՐԶՈՒԹԻՒՆ

- ՊԱՐԶՈՒԹԻՒՆ ԱՌՆԵԼ, պար-
զեցնել, մեկնել. «Վասն որոյ
խնդրեաց ի մէնջ պարգութիւն
սունել մեկնութեան նորին եւ
լնուլ զթերին» [Հիշ. ԺԳ, 707]:

ՊԱՐԷՆԻԿ, գ., նվզկ. *պարէն*
բառի, սակավ, քիչ պարէն.
«Տա(յ)ին ար ըստ արէ զպարէ-
նիկն ի պէտս կերակրոյ վատ-
շուեր մարմնոյս» [Հիշ. ԺԳ, 219]:

ՊԱՐԾԵԼԻ, ա., գովելի, պան-
ծալի. «Եւ մանաւանդ առաւել
տենչմամբ սրտի սիրելով զհայ-
րենի եւ պարծելի բնիկ Հայկա-
զանց աշխարհն՝ զՏունն Արեւե-
լից» [Հիշ. ԺԳ, 570]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ,
648:*

ՊԱՐԿԵՇՏԱԺՈՂՈՎ, ա., պար-
կեշտ, սրբակրոն անձանց ժողով,
համախումբ. «Այսմ գործառնու-
թեան բարտյ սկիզբն եղել ի գե-

րադրական սուրբ ուխտին, որ կոչի Այրից վանք.... եւ յանգեցաւ ի պարկեշտաժողով մենաստանիս Դեղձանոյ» [Հիշ. ԺԳ, 106]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 636:

ՊԱՐԿԵՇՏՈՒՀԻ, ա., պարկեշտ կին. «Եւ կին ոմն պարկեշտունի եւ սգաստ, որոյ անուն Տալիթա» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 127]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 637:

ՊԱՐՈՒՊԵՏ, ա., իմաստուն, խոհուն(°). «Պարուպետիցդ սուրբ հարցդ եւ եղբարցդ հոգս Յոհաննէս եպիսկոպոս արքանէ-բայր գրող սորա պաղատիմ յիշել զմեզ» [Հիշ. ԺԳ, 594]: «Երջանիկ պարուպետաց պարակցեալ եւ աշախուշ տեպետմբ Արքային մեծի զըւարնացեալ» [Հիշ. ԺԳ, 640]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 649:

ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՐԷՆ, մ., պարտական կերպով, պարտավորաբար. «Որք գումարիք ի դուռն յայդմ ֆաւարանի, յաղագս ֆաւորեան մեղաց, իբրեւ պարտականաւորէն եւ տրիտուր փոխարէն վնդի յիշեսցիք զստացողք սորա» [Հիշ. ԺԳ, 105]:

ՊԵՐՃԱԶԱՐԴ, ա., պերճորեն զարդարված, գեղեցկազարդ. «Գերահրաշ փայլմամբ (տպ.

գերահրաշփայլմամբ) զարդարեաց սուրբ զեկեղեցի եւ պերճազարդ պննեալ զարդարեաց զմանգունս Նոր Սիոնի» [Հիշ. ԺԳ, 772]:

♦Գրանցված՝ ԱԲ, 695. ՍԳ. ՆԲՀԼ, 1146. ՀԲԲ, 4, 95. ԺՀԼԲԲ, 4, 200. ԱՀԲԲ, 2, 1213:

ՊԵՐՃԱՆԴԱՄ, ա., հաղթանդամ. «Եւ այլքն պերճանդամ զնացին յաշխարհն իւրեանց» [Հիշ. ԺԳ, 463]:

ՊԵՐՃԱՎԱՐԺ, ա., պերճորեն վարժված, բարեկիրթ. «Մեղաց թողութիւն խնդրեցէք.... եւ եղբայր ըստ հոգոյ Ստեփանոսի եւ պերճավարժ Յովաննիսի» [ՄՄ Հ^մ 8356, 110ա, 1322 ք.]:

ՊԵՍՊԵՍՈՐԱԿ, ա., զանազան, տարատեսակ. տե՛ս ՇԱՐԱԶԱՆԻ օրինակը:

ՊԸԼԱՇ, տե՛ս ՊԱԼԱՇ

ՊԻՏԱԿԱԳՈՐԾ, ա., գործով անարժան, անպիտան. «Արդ, ես, զայս տեսեալ, վերջինս ի բնաւից.... պիտակագործ անուանեալ Երեմիայ յորչորչեալ» [Հիշ. ԺԳ, 751]:

ՊԻՏԱՌԱԲԱՆ, ա., նշմարիտ, հստակ ասված. տե՛ս ՃԱՀՈՂԱՍԱՅԻ օրինակը:

ՊԴՄՀԱՄԲԱԻ, ա., վատահամբավ, տխրահոշակ. տե՛ս ՈՐՈՄՆԱՐԿՈՒԻ օրինակը:

♦ *Գրանցված՝ Խաչատրյան*
2013, 46:

*ՊՆԴԱԿԱԼ, չ. բ., պինդ, ամուր
կենալ. տե՛ս ՆՈՐԱՆՈՅ-ի օրինա-
կը:

ՊՆԴԱԿՐՕՆ, ա., խստակրոն,
խստակյաց. «Ուր ուղիղ մտամ,
հոգեւորական աչամ յար
պշուցեալ ի նա հային արտա-
ւաթոր ակամբ, բազկատարած
խնդրուածամ, ոգեկեցոյց աղա-
թիւ, պնդակրան նգնութեամբ»
[Վնտկ ցուց., Զ., 504, 1237 թ.]:

ՊՏՂԱՀԱՏՈՅՅ, ա., պտուղնե-
րը հատուցող, արգասաբեր. տե՛ս
ԳԱՂՁՆԱԲԵՐ-ի օրինակը:

ՊՕՏԱՏ, գ., բյուզանդական
ոսկի դրամ. «Ապա դատաւոր Բա-
ղաֆին ձեռն յառաջ տարեալ զուր
պատնառանամ բանս ի վերայ
եղեալ, թէ հինգ հարիւր պատաստ
մնաց ինն առ Աստուածատուրն»
[Հիշ. ԺԳ, 45]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 4, 132:*

- Զ -

ԶԱՀԱՊԱՅԾԱՌ, ա., ջահի
նման պայծառ, լուսապայծառ.
«Աստուածառափ Բաղափաւարու-
թեամբ ջահապայծառ ի դրանց
խորանացն Աստուծոյ» [Հիշ. ԺԴ,
Բ, 149]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2,*
668:

ԶԱՆ

- ԶԱՆ Ի ՍՐՏԻ ԴՆԵԼ, մտա-
դրվել, ջանալ. «Եւ ջան ի սրտի
դրի եւ ձեռ սուրբ աղաթիւ գլն-
թեցուածս եւ զճուրաւոհնէմ եւ
զՈտնլուային ի գլուխ հանի»
[Հիշ. ԺԴ, Բ, 197]: «Զջան ի սրտի
դրի եւ ձեռ աղաթիւ սուրբ
տառֆս ի գլուխ հանի» [Հիշ. ԺԴ,
Բ, 231]:

- ԶԱՆ ՏԱՆԵԼ, ջանք գործա-
դրել, ջանալ, տփնել. «Եւ իմ ըստ
կարի ջան տարեալ գրեցի եւ պա-
տուական երանգաւ եւ յոսկոյ
սրբոյ զարդարեցի զսա» [Հիշ.
ԺԳ, 234]:

- ԶՁԱՆ Ի ՅԱՆՁՆ ԱՌՆՈՒԼ,
ջանալ. «Զջան ի յանձն առի եւ
գրեցի» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 196]: «Եւ
զջան ի յանձն առի եւ գրեցի
զպատմութիւնս» [Հիշ. ԺԴ, Բ,
230]:

ԶԵՌ, ա., ջերմ, ջերմեռանդ.
«Զեռ փափաքմամբ հոգտվ ի լի,
շատ ջանք ունի յամէն բարի»
[Հիշ. ԺԳ, 668]:

ԶՈԿԱԴԱՍԵԼ, ն. բ., առանձ-
նացնել, ըստ խմբերի դասակար-
գել. «Ընդ նոսին ջոկադասիլ ընդ
աջմէ փեսային Քրիստոսի ընդ
ատիսն» [Հիշ. ԺԳ, 741]:

ԶՈԿՍ ԶՈԿՍ, մ., առանձին-ա-
ռանձին, մաս-մաս. «Ոչ թողին ոչ
մի ինչ ի վերա անձանց Բրիստո-

նէից, այլ զանասունս տաւարաց, ջոկս ջոկս առեալ, տարան» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 358]:

- Ս -

ՍԱԴԱՐ, գ., ծաղիկ, երիցուկի մի տեսակ (°). տե՛ս ԳՐԶՈՂԱԿԱՆ-ի օրինակը:

♦*Հմմտ. ՀԲԲ, 4, 167. ՀԱԲ, 4, 153:*

ՍԱԼԱՍԻՐՏ, ա., կարծրասիրտ, անհողդողդ. «Զսալասիրտ եւ զապառուսն զԲարսեղ եւ զՍտեփանոս յիշեսցիք աղաւթիս» [Հիշ. ԺԳ, 651]:

ՍԱԿԱԻԱԳԻՐ, ա., սակավ, կարճ գրված, սեղմ. «Նաեւ անարժանութիւնս արժանի արարէք յիշատակի, որ զսակաւագիր յիշատակարանս գրեցի» [Հիշ. ԺԳ, 815]:

ՍԱԿԱԻՈՒՆ, ա., սակավ, քիչ, կարճ. «Կատարեալ ի սակաւուն գերկայն ժամանակաց վաստակ եւ զարդիւնս ելից, եւ յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս» [Հիշ. ԺԳ, 571]:

ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՐԳԵԼ, ն. ք., տարանջատել, սահմանազատել. «Որ կամեցաւ եւ ներգործեաց գերկիր եւ սահմանակարգեաց գերկինս յերկրէ, խով ի ցամաքէ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 369]:

*ՍԱՂԱՐԹ, գ., հովանի, փխր.

հովանավորություն. «Սակաւ մի հովանացեալ էամ ընդ սաղարթ իշխանութեամբ նորա» [Հիշ. ԺԳ, 682]:

ՍԱՂԱՐԹԱՌԵԱԼ, ա., սաղարթներ առած, փթթած. «Կատարեցի գեղեցիկ, աստուածաին բուրաստանս, յորում ծառատունկ քառադէմք, բողբոջ սաղարթառեալ ըստ զարմանաին եղանակացն շարադրութեան» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 211]:

ՍԱՆՏՐՈՂ, գ., մատյանի էջերը հարդարող, հարմարող. «Ո՛վ սուրբ ընթերցող Աւետարանիս սրբոյ, յիշեա՛ զբազմամեղ Աւետիսս՝ զնկարող եւ զսանտրող այսմ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 432]:

ՍԱՐՈՒԾԻԿ, գ., գործիք, սարք. «Տէր Աստուած ողորմեսցի գաւառապետին՝ Մովսէս դարբնի, որ սարուծիկն մեր զուգեր, եւ այլ զինչ եւ տանս պէտք էր՝ անտրտում աշխատէր» [Հիշ. ԺԳ, 136]:

ՍԵՂԱՆԱՏԵՂ, գ., սեղանատուն. «Եւ յայսմ ամի, ի դառն եւ ի վիշտ ժամանակիս, շինեաց յերկիրն յայն վանք նոր ի հիմանէ եւ գումբեթաձեւ եկեղեցի, եւ կարգատրեաց ի նմա.... պայծառ ժամատեղաւ, եւ անթերի սեղանատեղաւ, զոր աչաւ մերովք տեսաք» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 375]:

♦Ազգելի վարդ, քան՝ ՄՀԲ, 694:

ՍԵՌ ԸՍՏ ՍԵՌԻ, ա., տեսակ-
տեսակ, զանազան. «Դըծրանք
փորձից ազգի ազգի, զի սով եւ
սուր սեռ ըստ սեռի, եւս եւ խու-
նապ Պարթեւ տոհմի» [Հիշ. ԺԴ,
Բ, 336]:

ՍԵՌՆԱԿԱՆ, ա., անապական,
անխառն, մաքուր. տե՛ս ԵՏԵ-
ԿԵԱՆ-ի օրինակը:

ՍԵՌՆԵՆԱԿ, ա., նույնը նա-
խորդի հետ. տե՛ս ԱԴՈՆԱՅՈՒ-
ԹԻԻՆ-ի օրինակը:

ՍԵՐՏ ՍՐՏԻԻ, մ., ամբողջ
սրտով, սիրահոծար կերպով.
«Հայցեմ.... սրտի մտամ եւ բա-
զում հառաչմամբ եւ արտա-
սուամ յիշել զմեզ սերտ սրտի ի
բարին Քրիստոս» [Հիշ. ԺԳ, 281]:

ՍԷՐ

- Ի ՍԷՐ ԲՈՐԲՈՔԵԼ, փափագել,
տենչալ. «Իմաստուն այրս Փո-
խանակ միշտ եւ հանապազ բոր-
բոքէր ի սէր սուրբ եւ տիեզերա-
փարոզ փռաւտակ սուրբ Աւե-
տարանաց» [Հիշ. ԺԳ, 685]:

- Ի ՍԷՐ ԵՆԱԼ, փափագել,
տենչալ. «Արդ, Յակովբս այս յե-
ռեալ ի սէր սրբութեան, ետ գրել
զսա» [Հիշ. ԺԳ, 816]: «Զի հանա-
պազ եռայր ի սէր Սուրբ Հոգոյն
եւ փափաքէր սայ Աստուածաին
զանձուցս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 515]:

- Ի ՍԷՐ ԸՄԲՈՒՆԵԼ, սիրահա-

վել, փափագել. «Արդ, ես՝ Ստե-
փանոս սուտանուն ֆահանա,
ըստ մանկական անհաստատ
յաժման խորհրդոց ըմբռնեցա ի
սէր այսմ անպէտ եւ պիտանի
գրոցս» [Հիշ. ԺԳ, 466]:

- Ի ՍԷՐ ԿԱՊԵԼ, սիրահարվել,
գերվել. «Զի ես ի սէր ֆո կապե-
ցայ, մի թէ լինի ինձ յապագայ»
[Հիշ. ԺԳ, 504]: «Յորմէ կապեալ ի
սէր բանից սորին, մոռացայ զիմս
տկարութիւն եւ ապաւինեցայ ի
Հոգին Սուրբ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 360]:

- Ի ՍԷՐ ՎԱՌԵԼ, սիրահարվել,
անձկալ, փափագել. «Եւ տեսայ
զցանկալի մատեանս զայս եւ
յոյժ տոչորմամբ սրտի իմոյ վա-
ռեցա ի սէր նորա եւ ցանգայի՜ թէ
լինէր հնար զսա գաղափարել»
[Հիշ. ԺԴ, Ա, 443]:

- ՍԷՐ ԵՐԴՄԱՄԲ ԴՆԵԼ, երդ-
մամբ հաշտություն դնել, հաս-
տատել, հաշտվել. «Վասն որոյ
յայսմանէ Խիմ Ասլան եւ ի հա-
րուածոցն Աստուծոյ նեղեալ,
ամաւթով դարձաւ յաշխարհն
իւր, սէր եղմամբ եղեալ ընդ մե-
ծին Թորոսի» [Հիշ. ԺԳ, 585]:

ՍԻՆՈՒ

- ՍԻՆՈՒ ԿՏՐԵԼ, սահմանն
անցնել, այն հատել. «Իշխանն
տանկաց դաւանանութեան կա-
մամբ յեզր սահմանաց աշխար-
հիս զարբայն կոչէր ի պատճառս

սինաու կտրելոյ» [Հիշ. ԺԳ, 435]:

ՍԻՐԱԼՈՒՐ, ա., փաղցրալուր, լսելու համար սիրելի. «Փա՛նֆ ողորմածին Հաւր եւ սիրալուր Ուրոյն երևելու եւ բխողական Հոգոյ» [Հիշ. ԺԳ, 459]:

♦ *Հմմտ. ՄՀԲ, 702:*

ՍԻՐԱՅԵՂՁ, ա., սիրով լի, սիրառատ. «Ըստ իւրեանց ծնաւորագոյք բարուցն եւ սիրայեղձ կամացն այնքան հոգացան առ մեզ զգործ սիրոյն» [Հիշ. ԺԳ, 519]: «Զոր բազում ըղձիւք եւ սիրայեղձ փափագանօք թարգմանեալ ետ զսա» [Հիշ. ԺԳ, Բ, 368]:

♦ *«Սիրայեղց» ձևով մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 715:*

ՍԻՐԱՏԱՐԱՓ, ա., սիրառատ, սիրատենչ. «Եւ ետուն գրել զսա եռափափագ եւ սիրատարափ ոգով» [Հիշ. ԺԳ, 602]:

ՍԻՐՏ

- ՍԻՐՏ ԱՌՆՈՒԼ, ոգևորվել, ոգեշնչվել, խիզախել. «Եւ արդ, գրեցի զսա վասն հաստատութեան սրբոյ եկեղեցոյ... եւ զսիրտ բանիցն առեալ՝ եղի համառատաբար» [Հիշ. ԺԳ, 329]:

♦ *Հմմտ. ՊԲ.ԴԱՐՁԲԱՌ, 1155:*

ՍԿԶԲՆԱԳՐՈՂ, գ., սկզբնական հատվածի գրողը. «Սկզբնագրող սուրբ Աւետարանիս զյառաջասացեալ գերահոշակ գրիչն Գրիգոր՝ տրամախոհ եւ անհամեմատ յարուեստս,

յիշատակի արժանի արարեմ» [Հիշ. ԺԳ, 111]:

ՍԿԶԲՆԱՐԿԱՆԵԼ, ն. բ., սկզբնավորել, մեկնարկել, սկսել. «Ստացայ զսուրբ գիրս զայս, սկզբնարկեալ (տպ. *սկզբնակեալ*) ի ձեռն սնընդակցի եղբար Գրիգորի ումեմն գեղեցիկ գրչի» [Հիշ. ԺԳ, 850]:

ՍՆԱՍՐԴԻԻՆ, ա., սին արդյունք ունեցող, անարդյունք, անպտուղ. «Աստուածաւէր ոմն՝ յազատ տոհմէ Ազատ անուն, խորհեալ զխորհուրդ ազնուական ի Վերին շնորհաց եւ տեսեալ զներկայս ունայն եւ սնաարդին» [Հիշ. ԺԳ, Բ, 139]:

ՍՆԱՋԱՆ, ա., սին ջանք անող, զրաջան. «Այսորիկ դարձեալ զանազան եւ պէսպէսք շահատրք եւ սնաջանք երկարածգեալք եւ համառօտեալք» [Հիշ. ԺԳ, Բ, 38]:

ՍՆՈՒԹԻԻՆ, գ., դատարկություն. «Զի սընութին մերոյս ազգի պտղաբերի յիմաստս բանի» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 356]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 726:*

ՍՈՂԵՄՏԱՆԵԼ, չ. բ., սողալով մտնել, սողոսկել. «Այլ գաղտագողի իբրեւ զօձ՝ սողեմտին եւ ատերեցին տեղիս ի գաւառաց նորա» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 196]:

ՍՈՒԳ

- ԱՆՄԻԻԹԱՐ ՍԳՈՎ ԼՆՈՒԼ

սգալ, ողբալ. «Վասն որոյ եւ ես՝ Կոստանդին՝ նուաստ եւ յետինս յորդիս եկեղեցոյ, անմխիթար սգով լցայ ընդ մահն իմոյ արեանառու, սիրելի եւ համազգի եղբարն» [Հիշ. ԺԳ, 529]:

ՍՈՒՂԱՄԱՍՆԵԱՅ, ա., սակավ մասերով բաղադրված, սակավամաս. «Ո՛վ ամենիմաստ եւ բազմերգելի, չընչին եւ սուղամասնեա առաստօքեանցս, առ լցեալ անբաւիւր գարմագան աստուածակերտ հրաշիւր» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 251]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 4, 247:*

ՍՈՒՏ

- ԶՍՈՒՏՆ ԱԾԵԼ, ստել, խաբել. «Առ սատանայ, որ զմեզ փառէ յախտս զանազան, իսկ նա զսուտն ածէ ներհակ ճշմարտութեան» [Հիշ. ԺԳ, 387]:

ՍՈՒՐ

- Ի ՍՈՒՐ ԱՆՅԱՆԵԼ, կոտորվել, արի փաշվել. «Այս ամենայն ի սուր անցան, գերեզմանի շարժանացան» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 284]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 4, 250.*

ԺՀԼԲԲ, 4, 351, ԱՀԲԲ, 2, 1347:

ՍՊԻՏԱԿԱՀՈՎԻՏ, ա., սպիտակ հովիտ ունեցող. «Կամեցայ յարինել սպիտակահովիտ հիւթիս՝ սեւաթիւր թետով ներարհեստի շարամանեալ ի լուսաւորութիւն մտաց» [Հիշ. ԺԳ, 837]:

ՍՐԱԽՈՑ

- ՍՐԱԽՈՑ ԱՌՆԵԼ, արով սպանել, արահարել. «Ընդ որո մախացեալ արախոց եւ կտրտաման արարին յովով նիզակակցաւ համագնեիւր նորին» [Հիշ. ԺԳ, 417-418]:

ՍՐԱՄՈՅՆ, ա., սուր ձեռով, սրընթաց (°). «Որ դառն եւ շարաշար մահուամբ ի ձեռաց անօրինի արամոյն գիշերահալած դողալով սարսափմամբ ի յահէ հալաւէն խոցոտեալ արեանթաթա եւ ոսկրաբէկ տանջանօք փոխեցաւ ի Քրիստոս» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 283]:

ՍՐԲԱՀՈԳԻ, ա., 1. Սուրբ Հոգով լցված, սրբակենցաղ, 2. առաքինի. «Եւ զմեծաշուր գեղբօր որդին իւր զԹորոս սրբահոգի փահանայն» [Հիշ. ԺԳ, 250]: «Ընդ արժանատւոր յիշատակի յիշեցիք.... եւ գԿարապետ սրբահոգի վանական» [Հիշ. ԺԳ, 251]: «Աղաչեմ յիշել զսրբահոգի եւ զառաքինաջան եւ ողջախոն մայրն իւրեանց՝ Զապիլ թագուհի» [Հիշ. ԺԳ, 318]: «Զպարկեշտազեղ եւ սրբահոգի տիկինն իւր՝ տիկին Ռիթայն՝ դուստր սուրբ արքային» [Հիշ. ԺԳ, 330]: «Եւ զազգայինս Թորոս կոչի՝ զփահանայն սրբահոգի» [Հիշ. ԺԳ, 761]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 760:*

ՍՐԲԱԶՆԱՄԱՔՐՈՒԹԻՒՆ, գ.,

սրբազան մաքրություն, առափնություն. «Մանասանդ թէ սոյն բարեկոյս արեայս աղաշէ թախանձանաւ եւ ժող գործազնամաքութիւն ձեր յիշել» [Հիշ. ԺԳ, 571]:

ՍՐԲԱԼԻ, ա., սուրբ գործերով լեցուն, սրբակրօն. «Նաեւ յիշման արժանի առեմ.... եւ զգգնաւոր Սիմէոն սրբալի» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 229]:

ՍՐԲԱՍՆՈՒՆԴ, ա., սրբակրօն, սրբակենցաղ. «Այսպիսեաւ երանելի ըղձիւք առ ստացումն աստուածաշունչ տառիցս վառեալ սրբասնունդ պատանին հաշատուր» [Հիշ. ԺԳ, 618]:

♦Մեկ վկայութեամբ՝ ՆՀԲ, 2, 761:

ՍՐԲԵՐԱՄ, ա., սուրբ խորհրդի շուրջ հավաքված. «Արդ, հայցեմ ամենեցուն սրբերամից լուսազգեստից կրօնատրացդ.... լինել ինձ աւժանդակ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 110]:

ՍՐՈՎԲԷՆԱՄԵՆՍԱՐ, ա., սերով-բենեւի կողմից մեծարված. «Այսմ աստուածազարդ բուրաստանի.... այսահալած բարբառի, սրովբէամեծար տաւնի, յաւարտումն ժամի, յանբարի ամանակի եւ յանկոյս վայրի» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 138]:

ՍՐՍՈՒԱԼԻ, ա., վախով լի, սարսափելի, ահազարհուր. «Ո՛ր սրտալի եւ դառն ժամանակիս,

զի յազդմանէ շարին յարուցեալ անատինաց ի վերայ քրիստոնէից» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 496]:

*ՍՐՏԱԽՈՅ, ա., խոցված սիրտ ունեցող, վշտահար. «Եւ սրտախոց եւ լալագին մայրն՝ Փոքրտիկին, անշատեալ ի հայրական խնամոցն յաղագս մահուն, որ որբացոյցն զմեզ ի տիս մանկութեան» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 147]:

ՍՐՏԱԿՍԿԻԾ, ա., կսկծալի, աղեխարշ. տե՛ս ԱՐՏՕՍՐԱԽԱՐՇ-ի օրինակը:

ՍՐՏԱՅՈՐԴՈՐ, ա., սրտին հորդորող, թելադրող. «Գոհացաւ իւրեւ իւր սրտայորդոր մտաւ զԱստուծոյ, զի որպէս հաւատամ, դարձուցէ զիս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 181]:

ՍՐՏԱՋԱՆ, ա., լիասիրտ, հոժար. «Քաջապինդ հաւատով եւ սրտաշան արութեամբ հասին ի Պաղեստին» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 302]: «Արդ, այսմ աստուածապատում եւ քրիստոսաւանդ տառիս ցանկացող եղեա ես.... մեծաւ փափաքանաւ եւ սրտաշան յաւժարութեամբ» [Հիշ. ԺԳ, 13]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ ԼՀ. ԳԲ, 260:

ՍՐՏԱՎԱՅԵԼ, մ., սրտահաճ եւ սրտահոժար կերպով. տե՛ս ԿԱՄԱԼԻ-ի օրինակը:

ՍՐՏԱՅԱԽԱՐԱՐ, մ., սրտացա-

վորեն. «Աղաչեմ զսպասաւորք սուրբ եկեղեցոյդ, սրտացաւար պահել զգիրքս» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 220]: «Եւ այնոքիկ, որ սրտացաւար խնամարկու լինին սուրբ Աւետարանիս, նա վարձատրին ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 22]: «Զի նախախնամութեամբ եւ սրտացաւար պահեսցին զսուրբ գիրքս» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 160]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 764:

ԱՔԱՆԶԱՍՐԺԱՆ, ա., սփանչելիքների, հրաշքների արժանի, հրաշալի. «Եւ կանգնեաց զսփանչաւարժան եկեղեցին ի մայրաքաղաքին Մամուեստիա՝ զարդարեալ ազգի ազգի նկարով» [Հիշ. ԺԳ, 788-789]:

ԱՔԱՆԶԱՊԷՍ, մ., հիւանալի կերպով, սփանչելապես. «Անաւատ պահելով զկուսութիւն՝ սփանչապէս ծնաւ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 32]:

- Վ -

ՎԱԽԶԱՆ

- ԸՆԿԱԼՈՒԼ ԶՎԱԽԶԱՆ, սպանվել. «Որ եւ ի ձեռն այնմ գազանի Աստուածատուրն այն ընկալաւ զվախճան, եւ յափշտակեցին զստացուածս նորա, եւ ոչ մնաց եւ ոչ մի ինչ, բայց այս

գիրքս» [Հիշ. ԺԳ, 45]:

ՎԱՂՈՒՅ

- Ի ՎԱՂՈՒՅ ԺԱՄՈՒ, երկար ժամանակ, վաղուց. տե՛ս ՃԱՐՏԱՐԱԳԻԾ-ի օրինակը:

ՎԱՅԵԼՈՒԶ

- ՎԱՅԵԼՈՒԶ ԱՌՆԵԼ, գեղեցկացնել, նոխացնել. «Գեղազարդել զսա ներքոյ եւ արտաքին եւ ամենեւին վայելուչ առնել զսա յուրախութիւն մանկանց Նորոյ Սիովնի» [Հիշ. ԺԳ, 240]:

ՎԱՅԵԼԶԱԶՈՒԱՐԹ, ա., վայելչագեղ, պայծառ. «Եթող զգեղեցկազարդ եւ զվայելչգուարթ եղբարս իւր զԱսպետ եւ զԿոստանդին եւ զԼոյսն եւ փափագեաց յափտենական կենացն» [Հիշ. ԺԳ, 97]:

ՎԱՅԵԼԶԱԾԻՆ, ա., վայելուչ կերպով ծնված. «Ի յայսմ կենաց աղբերէ եւ յորդառատ բարեաց հոսմանէ բաժանեալ ի չորս վտակս վայելչածինս նշմարիտ լուսոյն նառագայթիւ» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 161]:

ՎԱՅԵԼԶԱՇԱՐ, ա., վայելուչ կերպով շարված, գրված. «Թարգմանեցաւ լուսազարդ եւ վայելչաւար նառս այս ի յունականէն ի մերս» [Հիշ. ԺԳ, 431]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 777:

ՎԱՅՐԱՇՈՒՐԶ, ա., այս ու այն կողմ շրջող, տարբեր վայրեր

գնացող, թափառական. «Եւ էր տեղիս աղմուկ, եւ ես մտաւ փոռնիկ եւ վայրաշուրջ, եւ խելաւ անկար» [Հիշ. ԺԳ, 821]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 4, 269:*

ՎԱՏԱՏԵՍԵԱՆ, ա., վատա-տես. «Գրեցաւ փոքրիկ Գանձա-րանս ձեռամբ Խաչատուր անա-թան Բահանայի ի ծերութեան ժամանակիս, որ էի ԿԸ. (68) ամաց, աչխ վատատեսեալ էր» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 52-53]:

ՎԱՐՁԱԿԻՅ, ա., հաղորդակից, մասնակից. «Զնոյն զկենացն աւետիս վարձակիցս եւ հաղորդս հոգեւորական ընթրեացս եւ աստուածային սեղանոյս արասցէ զամենայն ազգատոհմն» [Հիշ. ԺԳ, 441]:

ՎԱՐՁԱՏՈՒ

- ՎԱՐՁԱՏՈՒ ԼԻՆԵԼ, վարձա-հատույց լինել, վարձատրել. «Ո-րոյ վարձատու լիցի Տէր ի շնորհս իւր» [Հիշ. ԺԳ, 245]:

ՎԱՐՍՏԱԿԱՆ, ա., մ., գաղթա-կան, օտարացած, բնակավայրից հեռու. «Ի ժողովոյն իւրեանց պղծի զձեզ արտաքսեմ վարքս-տական» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 239]:

ՎԵՀԻՄԱՍՏ, ա., ներհում, իմաստուն. «Հրամանաւ.... վեհ-իմաստ եւ գուարթանուն րաբու-նո Ստեփանոսի» [Հիշ. ԺԳ, 559]: «Աստուածային նոխութեանս անձկացեալ փափաքմամբ.... վե-

հիմաստ Բահանայ Աստուծոյ՝ Գրիգոր» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 372]:

♦ *Ավելի վաղ, քան՝ ԼՀ.ԳԲ, 265:*

ՎԵՍՊՐ, գ., երեկոյան ժամ, գիշեր (*միշ. լատ.-իտալ. vespro < լատ. vesperus*). տէ՛ս ԴԻՈՒՌՆԱԼ-ի օրինակը:

ՎԵՐԱԳԾՈՂ, գ., վերստին գծող, կրկին գրող. «Ընդ նմին եւ զեղկելիս, վերագծող այսմ տա-ռիս.... ձեռամբ անարժանիս Մկրտչիս» [Հիշ. ԺԳ, 824]:

*ՎԵՐԱԴԻՏՈՂ, գ., կրկին նա-յող, ստուգող, սրբագրիչ. «Յիշե-ցե՛ք եւ զվերադիտաւոյ սուրբ Աւե-տարանիս՝ զպատուական Բա-հանայն զԹորոս զնամիկոսն, եւ զգծաւոսն իւր, զի յոյժ աշխատե-ցաւ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 14]:

ՎԵՐԱԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ, գ., վեր-լուծություն. «Յորդառատ արտա-ստաւ եւ անդադար աղայթիւք առեալ ի տուչութեանցն Աստու-ծոյ, զվերալուծութիւն այսմ աս-տուածատուր գանձուցս, որ ոչ ուրեք գտաւ յառաջնոցն հոգաց-տող սմա» [Հիշ. ԺԳ, 626]:

ՎԵՐԱԻԱՐՏԵԼ

- ՎԵՐԱԻԱՐՏԵԱԼ ԼԻՆԵԼ, ավարտվել, վերջանալ. «Արդ, վե-րաարտեալ եղեւ սայ ի թուաբե-րութեանս ըստ յաբեքական տու-մարիս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 63, 378]: «Արդ, վերաարտ[եա՛լ] եղեւ սայ

ի թուաբերութեանս Հայոց ՉՀԳ (1324), ընդ հովանեաւ Սուրբ զինատրի Սարգսի, ի մայրաջաղափս Նախիջեան» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 478]:

ՎԵՐԱՍՏԱՆԱԼ, ն. բ., կրկին, վերստին ստանալ. «Յոյժ պաղատանամ հայցեմք եւ մեք, որ զոյ վերաստացաք զգիրս, աղաչեալ վասն մեր զՏէրն Քրիստոս» [Հիշ. ԺԳ, 412]:

♦ՄԵԿ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ՝ ՆՀԲ, 2, 809:

ՎԵՐԾԱՆԱԿԱՆ, ա., վերծանելի. տե՛ս ՅԱԳԱՃՈՒՄՆ-ի օրինակը:

*ՎԵՐՆԱԳԻՐ / ՎԵՐՋԱԳԻՐ, գ., վերջում կամ վերևում գրված գիր, հիշատակարան. «Ով սուրբ ընթերցողք սուրբ կտակիս, յորժամ դիպիք վերջագրիս, յիշեցէք ի Տէր Յիսուս զՅակոբ գրիչս» [Հիշ. ԺԳ, 738]: «Ով ընտրեալ եւ պատուական սուրբ ընթերցողք սուրբ կտակիս, աղաչեմ յորժամ դիպիք վերնագրիս, յիշեցէք ի Տէր Յիսուս Քրիստոսի թողութիւն մեղաց զՅակոբ գրիչ» [ն. տ.]:

ՎԵՐՆԱԹՈՒԶ, ա., վերև թռչող, երկնառաք. «Յորժամ հանդիպիք այս աստուածաշունչ տառիս, յիշեցի՛ք ի վերնաթոիչ յաղօթս ձեր զվերջին ստացող գրոցս» [Հիշ. ԺԴ, 598]:

♦ՄԵԿ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ՝ ՆՀԲ, 2, 213:

ՎԵՐՆԱԽՆԱՄՈՂ, գ., վերադիտող, առաջնորդ. «Եւ սոքա երեւեան՝ վերնախնամողն եւ պարոն Գորգն եւ տիկին Էլթիկն, ինքնալոծար կամօք նուիրեցին զվանքս կարգին փարգողացն Սրբոյն Դոմինիկոսի տուրք յաւիտենական: Արդ, վերոասացեալ վերախնամողն եղև պատնառ բազում բարութեան» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 415]:

ՎԵՐՆԱԿԷՏ, գ., կետադրական նշան, վերջակետ. տե՛ս ՄԻՋՆԱԿՏՈՒՐ-ի օրինակը:

ՎԵՐՆԱՀԱՆԴԷՍ, ա., վերին, բարձրակա. «Վերնահանդէս լոյսն իմաստութեան առատակազմն յարիմէ ի լուսատրեալս պէս պէս որակս» [Հիշ. ԺԳ, 604]:

ՎԵՐՆԱՔԱՂԱՔ, գ., վերին փաղաք, երուսաղեմ. «Երկին կազմեալ եւ վերնափաղաք բնակեալ հոգեղինաց, որ հիմնատրեալ սկըզմամբ ի ոմն կենդանի, որ եղաւ ի հիմունսս» [Հիշ. ԺԳ, 625]:

♦ՄԵԿ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ՝ ՆՀԲ, 1, 814:

ՎԵՐՋՆԱՍՏԱՅՈՒԹԻՒՆ, գ., վերջին ստանալը. «Եւ մատեան յիշատակիս, որ գրեցաւ ի վերջնաստացողութեանս, ի տեառն Սարգսէ արհիեպիսկոպոսէ, էր յաբեթական թիւ 999 (1337)»

[Հիշ. ԺԴ, Բ, 302]:

ՎԻՊԱՍԱՆԱՊԷՍ, մ., վիպա-
սանական ձևով, վիպասանա-
բար. «Գրեցաւ... հոգեւոր մա-
տեանքս՝ աստուածային տառիս՝
գերափայլեալ, գերագարդ, վի-
պասանապէս արտանոյալս»
[Հիշ. ԺԳ, 92]:

ՎԿԱՅԱՊԱՏՈՒՄ, ա., վկանե-
րի, սրբերի մասին պատմող.
«Աստանար աւարտեցաւ ֆրիս-
տոսաշնորհ վկայապատում մար-
գարտաշար տառս այս ի թվակա-
նիս Հայոց ՊԿԲ. (1413)» [Հիշ.
ԺԵ, Ա, 160]:

ՎՃԻՌ

- ՎՃԻՌ ԱՌՆԵԼ, վճռել, որոշել.
«Վարտեցայ, մանաւանդ թէ
արտաքսեցայ եւ առի վճիռ հատ-
ման յաղագս աղտեղացեալ
մարմնոյս» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 291]:

- ՎՃԻՌ ՏԱԼ, հրաման արձա-
կել, հրամայել. «Վասն զի ֆրիս-
տոնեայ էր Պայիտուն, էտուն
վճիռ ֆակել զեկեղեցիս Քրիստո-
սի» [Հիշ. ԺԳ, 773]:

ՎՍԵՄԱԳՈՅ, ած., ի բնե, ինք-
նին վսեմ. «Փա՛նֆ եռակի, եռա-
հիսակ դաւանութեան, համա-
գաղափար, զուգակշիռ, վսեմա-
գոյ, ինքնագոյ, անեղի եւ մշտնջե-
նաւորի» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 11]:

ՎՍԵՄԱԽՈՐ, ա., իմաստուն,
վսեմամիտ, վսեմախոհ. տե՛ս

ՏՐԱՄԻՄԱՍՏ-ի օրինակը:

ՎՍԵՄԱՃԵՄ, ա., վեհաշում,
մեծաշում. «Արդ, որ ազտիք եւ
վայելիք յուսով յաստուածային
մատենէս, ո՛վ վսեմանեմ երաստ
աստուածասէր խմբից, յերես
անկեալ աղաչեմ մեղաց թողու-
թիւն հայցեցէ՛ք» [Հիշ. ԺԴ, 536]:

ՎՍԵՄԱՊԱՅԾԱՌ, ա., վսեմա-
շում, վսեմապանծ. «Կատարեցաւ
տառ մատենիս.... առ ոսոս սուրբ
եւ վսեմապայծառ վարդապետիս
Յովասաբիս» [Հիշ. ԺԳ, 436]:

ՎՍՏԱՀԱԼԻ, ա., վստահու-
թյամբ լի, վստահալից. «Եւ սուրբ
գրեանս, որ ի կարգի, յուսով յԱս-
տուած վստահալի գրել սկսայ
կարգ ըստ կարգի» [Հիշ. ԺԳ,
532]:

ՎՐԴՈՎՈՒՏ, ա., վրդովյալ,
խռովված. տե՛ս ԱՄՊՐՈՊԱՄԱԾ-
ի օրինակը:

ՎՐԻՊԱԼՈՒՐ, ա., սխալ կամ
վատ լսող. «Սիրտս՝ նանրախոր-
հուրդ, բերանս՝ չարախաւս,
ակնս՝ յարատատես, ականջս՝
վրիպալուր» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 219]:

♦ՄԵԿ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱԺԲ՝ ՆՀԲ, 2,
835:

- Տ -

ՏԱԼ

- ՏԱԼ ԿԵՐԱԿՈՒՐ ՀԱՅԻ, կե-
րակրել, սնել. «Յիշեալ լիցին կա-

մօֆ բարերարին Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն մերոյ բարեսէր քրիստոնեայքն, որ տան մեզ կերակուր հացի» [Հիշ. ԺԳ, 372]:

ՏԱՂԱՆԴԱՊԱՐՏ, ա., տաղանդով պարտական. «Ընդ նմին եւ զտաղանդապարտս բազում ֆանֆարաց՝ զսուտանուն երէցս զՍարգիս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 376]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 839:*

ՏԱՂՏԱՊՈՒՄՆ, գ., շարշարան, տանջանք. տե՛ս ԱՂՏԱՓԱՐԱՏ-ի օրինակը:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 4, 368:*

ՏԱՊ ՏԱՊԱԿ, ա., խիստ շոգ, այրող, կիզիչ. «Մի անտես առնէք.... նաեւ պապակերոյս ի տապ տապակի գեհեմոյս» [Հիշ. ԺԳ, 464]:

ՏԱՊԱՆԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ, գ., տապանի կառուցում, տապանագործություն. «Նախ, պատարագան Հաբելի եւ յուսադրութեամբն ենովսայ, ապաշխարութեամբն ենովֆա, տապանարարութեամբն Նոյի, հաւատալովն Աբրաամու, պատարագելովն Իսահակայ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 419]:

ՏԱՌԱԳԾՈՂ, գ., տառերը գծող, գրիչ. «Եւ արդ, աղաչեմ զընթերցողդ եւ զհանդիպողդ այսմ աստուածային մատենի յիշել.... ընդ նմին եւ զտառագծող

սորա» [Հիշ. ԺԳ, 863]:

ՏԱՌԱՋԵԻՈՒԹԻՒՆ, գ., տառերի ձև, գրություն, շարադրանք. «Շնորհիւ Աստուծոյ սկսայ եւ Նորին կարողութեամբ աւարտեցի զվերագրեալ տառածետրեան սուրբ գրեանֆս Դատաստանի եւ Կանոնաց Հոռմայ սուրբ եկեղեցւոյն» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 279]:

ՏԱՌԱՊԵԼԻԿ, ա., տառապած, տանջված. «Զվերջացեալս մեղամ յիշեսցիք զՈհանն զտառապելիկս, այլ եւս յիշեսցիք ի Քրիստոս Յիսուս Տէր մեր» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 327]:

ՏԱՐԱՔԵՂՈՒՆ, ա., տարբեր վայրերում գործունեություն ծավալած, աստանդական. «Ըստ հոգւոյ հայրն մեր Գէորգ Բարունի, որ զտարաբեղուն եւ զվտարանդի կեանս մեր հաւաքել հանգոյց» [Հիշ. ԺԳ, 756]:

ՏԱՐԱՔԵՐՈՒՆ, ա., տարութեւոյ, տատանվող. «Իբրեւ ի ծով անձինս յանհուն, վտանգիս յալեաց տարաբերուն» [Հիշ. ԺԳ, 97]:

ՏԱՐԱԿՈՅՍ

- ՏԱՐԱԿՈՅՍ ԱՌՆԵԼ, տարակուսել, վարանել, կասկածանքի մեջ գցել. «Սակս այսորիկ, որոց ոչ գոյր լուծումն, տարակոյս առնէր մտաց, եւ որոց կրկին էր, ձանձրութիւն ընթերցողին» [Հիշ. ԺԳ, 708]:

ՏԱՐԱՇԽԱՐՀ

- ՏԱՐԱՇԽԱՐՀ ԵԼԱՆԵԼ, հեռանալ (կյանքից), մահանալ, վախճանվել. «Յիշեսցի՛ր ի Քրիստոս գտնատանում փահանայ զԳէորգ եւ զառաջինգիծն զՅովանէս, որ տարաշխարհ ելաւ ի յայս կենացս» [Հիշ. ԺԳ, 21]:

ՏԱՐԱՇՐՋՈՒԹԻՒՆ, գ., այս ու այն կողմ շրջել, պանդխտել. «Քանզի այսու ակնկալութեամբ ընդոստոցաբ զմեզ.... վասն անշահաւոր տարաշրջութեանս» [Հիշ. ԺԳ, 665]: «Որ ի չփաւոր աղփատութենէ իմմէ բաւական արարին զնիւթ եւ զծախս, այլ կարծր տաժանմամբ տարաշրջութեամբ գաւառաց անըմբերելի նշդեհութեամբ» [Հիշ. ԺԳ, 756]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ԼՀ.ԳԲ, 273:*

*ՏԱՐԱՊԱՏԿԱՆ, ա., սխալ ուղղություն բռնած, սխալական. «Վատնիշ գանձուց տէրունական եւ ամենի տարապատկան, այլեւ վատիցն ընդունական» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 385]:

ՏԱՐԱՏՐՈՂ, ա., տարբեր մասերի բաժանված, իրարից անջատված. տե՛ս ԱՐՀԱՄԱՐՀԱՆՍ ԱՌՆԵԼ-ի օրինակը:

ՏԱՐԱՏՈՒՆ, գ., օտար, ոչ հարազատ տուն. «Ջանպիտանս եւ զանաւթանս, [ե]ւ մեղսասէր

անձն անթորանս, փաղցեալ հոգիս ի տարատանս, բարցի փաւամբ ի յապաստանս» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 364]:

ՏԱՐՏԱՄԵԼԻ, ա., կասկածելի, մտահոգիչ. «Գրեցի անաւթան ձեռամբ իմով.... բազում պանդխտութեամբ եւ անհանգիստ եւ դժուարին եւ տարտամելի աւուրբ» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 22]:

ՏԱՐՐԱՄԱԾ, ա., զանազան տարրերից բաղկացած, խտացած. «Ջոր յառաջագոյն ի ձեռն անմարմին եւ տարրամած եղութեանց բարձանց եւ ստորնագունից խորհրդածեաց, եւ ոչ ոք գտաւ խորհրդածու եւ ճանաչող» [Հիշ. ԺԳ, 625]:

ՏԵԱՌՆԱՏՈՒՐ, ա., Տիրոջ տված, աստվածատուր. «Ես եւ ամուսին իմ՝ Մամբան, եւ տեսնատուր մանուկս իմ՝ Աթաբէկ, չոգաբ ընդ արեւելս հիւսիսոյ» [Հիշ. ԺԳ, 311]:

ՏԵՂԵԱԿ

- ՏԵՂԵԱԿՍ ԱՌՆԵԼ, տեղեկացնել, իրազեկել. «Հանեցաւ եւ ի մէնջ արհմութիւնս ընդունել եւ առնել զմեզ տեղեակս իւրոց աստուածութեանն» [Հիշ. ԺԳ, 575]:

♦ *Նույն աղբյուրից՝ ՆՀԲ, 2, 864. ԳԴԲ, 265:*

ՏԵՂԻ

- ՏԵՂԻ Ի ՏԵՂՈՒՈՋԷ, մ., տե-

դից տեղ. «Այդ փոփոխելով տեղի ի տեղոտջէ, գրեթէ եւ մեք եւս ի բարուց ի բարս եւ խորհրդոց ի խորհուրդս լինեալ յեղափոխեալ» [Հիշ. ԺԳ, 351]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 4, 399:*

ՏԵՆԱԼ (բրբռ.), մ. բ., տեսնել. «եկեալ Լեւոն թագաւորին թագունի ի Կիպոաւսա ի Սելեկիա, որ տենայր զիր դուստրն» [Հիշ. ԺԳ: 166]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԱՅԼԵԶՎԱՐԲ-ԲԱՌ, 6, 167:*

ՏԵՍՈՂԱԿ, գ., աշխով կամ մտնով տեսնելու ունակություն ունեցող, տեսողունակ. «Պարզ գոլով տեսողակին գերամբարծ զարութեամբն» [Հիշ. ԺԳ, 604]:

ՏԵՏՐԱՓՈՒՅ, գ., տետրերի (իմա՝ ձեռագրի պրակ) փոփոխություն, հետևառաջություն. «Ընդ այս միատրեալ, ի յարինակն տետրափոխ էր լեալ, եւ այս նաոս յետեյառաջ էր անցեալ» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 39]:

ՏԻԱԶԱՐԴ, ա., որոշակի տարիքի հասած (հմմտ. *մանուկ տիրով*), տարիքով զարդարված, հասուն. «Յանկալի եւ գովելի ոմն բարի մանուկ՝ տիագարդ եւ շնորհալի ի համայն նմանիս իւր՝ Յովհաննէս կոչեցեալ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 497]: «Յիշեսցիք ի մաքրափայլ

եւ ի մեղսաբաւիչ յաղաթս ձեր զյիշատակեալս ի սմա զտիագարդն Յովհաննէսն» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 498]:

ՏԻԳԱՀԱՐ, ա., տեգով խոցված. տե՛ս ՀԱՇՏԵՆԱԽՈՅ-ի օրինակը:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 4, 411. ԺՀԼԲԲ, 4, 497. ԱՀԲԲ, 2, 1441:*

ՏԻԿՆԱԶԳԻ, ա., տիկնոջ ազգական. «Յայսմ ամի վախճանեցաւ ի Քրիստոս վարդապետն իմ Յովհաննէս տիկնազգի, որոսմ ողորմեսցի Քրիստոս» [Հիշ. ԺԳ, 56]:

ՏԻՐԱԾԻՆ, ա., Տիրոջը՝ Քրիստոսին, ծնած. «Ո՛վ սուրբ Կոյս տիրածին, յիշեալ գին անաւթան ծառայս» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 168]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 876:*

ՏԻՐԱԿՈՐԾԱՆ, ա., Աստծու կործանած, անընդունելի. «Զորոց Տէր բանայ զաշս ներքին մարդոյն գիտել եւ հանաչել զտիրակործան եւ զապականելի կենցաղոյս վայելս» [Հիշ. ԺԳ, 470]:

ՏԻՐԱՀԱՍՏԱՏ, ա., Տիրոջ կողմից հաստատված, աստվածային. տե՛ս ԼՈՒՍԱՄՆՈՒՆԴ-ի օրինակը:

ՏԻՐԱՅԻՆ, ա., Տիրոջը հատուկ, տիրական. «Ի պատկերէս

մեր տիրային Տէր ճանաչի ան-
հասն յերկին, մարմին եւ բան եւ
հոգիս մին երիս եւ մի ի բոլորին»
[Հիշ. Ժե, Գ, 65]:

ՏԻՐԱՊՍԱԿ, ա., Աստծու կող-
մից պսակված, Տիրոջով հաս-
տատված. «Ի թագաւորութեան
տիրապսակ արային Օշնի» [Հիշ.
ԺԴ, Ա, 385]:

ՏԻՐԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, գ., տի-
րոջը սպանելը. «Այլք յովմբ գի-
նուորական գնդէ, զորս անելորդ
էր յիշատակելն, որք միաբանեալ
էին յեղեոն խորհրդոյ տիրա-
սպանութեանն» [Հիշ. ԺԳ, 434]:

ՏԻՐՈՒԹԻՒՆ

- ՏԻՐՈՒԹԻՒՆ ԱՌՆԵԼ, 1. տե-
րինել, սեփականել 2. հոգ տանել,
խնամել (աշխրհք.՝ *տիրութուն
անել*). «Եւ ոչ ոք ունի իշխանու-
թիւն յորոց իմոց կամ փեսայից,
տիրութիւն առնել սմա կամ գրա-
ւել» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 344]: «Որք տի-
րութիւն առնեն եւ զեկեղեցիս ի
լուսի պահեն եւ զգրիանքն յեկե-
ղեցիս պահեն» [ն.տ.]:

ՏԻՐԱՐԱԳԻՐ, ա., թերություն-
ներ ունեցող, սխալագիր. «Աղա-
շեմ անմեղադիր լինել վերջին
ճաղիս, զի արիմակ տխմարա-
գիր էր եւ ես անարհեստ էի» [Հիշ.
ԺԴ, Ա, 166]: «Ի թուի ԶԿԱ (1312)
գրեցաւ զիրս Պորփերի.... ձեռամբ
ստատանուն եւ տխմարագիր գրչի

մեղաւորի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 230-321]:

ՏԻՐԱՐԱՄԻՏ, ա., հիմար, ան-
միտ. «Սաստիկ աղաւաղեալ թիւ-
րեցաւ բանք Սաղմոսիդ ի ձեռն
տխմարամիտ գրչաց եւ անփու-
թութեամբ ուսումնաւորաց» [Հիշ.
ԺԴ, Ա, 5]:

♦ *Ավելի վաղ, քան՝ ՆԲՎԱ,
201:*

ՏԻՐԱՐԱՏԱՆՋ, ա., տխմար եւ
տանջալի. «Որք հանդիպիք
տխմարատանջ գրոյս, զսխա-
լեալն եղբայրաբար ուղղեցէ՛ք»
[Հիշ. ԺԳ, 729]:

ՏԻՐԱԼԼՈՒԿ, ա., տխրալի,
տխրամած. «Ի դառն եւ ի
տխրալլուկ ատուս, յորում նեղիմ
յընդանեաց՝ իբր ի թշնամեաց»
[Հիշ. ԺԳ, 643]:

ՏԿԱՐԻՄԱՅ, ա., իմացությամբ
տկար, սակավամիտ. «Թէ հաւա-
նիս սակաւ բանիցս՝ Աստուծոյ
շնորհ, որ այսչափ ետ զօրութիւն
տկարիմաց մտացս» [Հիշ. ԺԳ,
581]:

♦ *Ավելի վաղ քան՝ ՄՀԲ, 761.
ԼՀ. ԳԲ 276:*

ՏԿԱՐՈԳԻ, ա., ոգով տկար,
խեղճ, նվաստ. «Ընդ որս եւ զիս՝
զփցուն, սակաւագիծ, տկարոգի
եւ արժանացեալ մեծ իմն աստի-
ճանի փահանայութեան ասեմ
կարգի Գրիգոր» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 215]:

ՏՂԱԿԱՆ, ա., տղայական,

պատանեկան. «Եւ զաւակաց նոցա փոխեալ ի Քրիստոս տղական հասակաւ» [Հիշ. ԺԳ, 198]:

ՏՂԱՄԱՆՈՒԿ, ա., պատանի, դեռատի. «Արդ, որք պատահիքդ, յիշեցէ՛ք զամենեսեան.... եւ զտղամանուկ ըզՍարգիս» [Հիշ. ԺԳ, 817]:

ՏՂԱՏԻՊ, ա., տղայական, մանուկ. «Զստացողական վկայական մատենիս յիշեսցի՛ք ի Քրիստոս եւ զտղատիպ հասակի ստընդեայս Կոստանդ սարկաւագ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 128]:

ՏՆԿԱՌՈՂԲՈՋ, ա., տունկերը բողբոջած, ծիլեր արծակող, տե՛ս ԴԱԼԱՐԱՐՁԱԿ-ի օրինակը:

ՏՆՀԱՏ, գ., կետադրական նշան, երբեմն կետ կամ ստորակետ. տե՛ս ՄԻՋՆԱԿՏՈՒՐ-ի օրինակը:

ՏՈՒԸՆՋԵՆԱՆԱԼ, չ. բ., լուսանալ, լուսավորվել. «Եւ զխաւարս մեր լուծական զգալի աշաց մեր մարմնական, պայծառ լուսովն արեգական տուրնջենացան սեռս ամենայն» [Հիշ. ԺԵ, Գ, 44]:

ՏՈՒՆ

- ԱՐԿԵՂ ՏՈՒՆ, ձեռագրատուն, մատենադարան, գրապահոց. «Եւ հրամանաւ արքայի մտա յարկեղս տանն, ուր հաւաքեալ կային սուրբ Կտակարանքն, եւ թէպէտ եւ պատահեցայ բազմ-

աց եւ զանազանից, այլ ընդ սահանեցայ» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 407]:

- ՏՈՒՆ ԴՆԵԼ, հաստատել, հիմնել. «Յորում եւ դնէ ինքեան տուն իշխանութեան, եւ տիրէ լեռնակողմանցն» [Հիշ. ԺԳ, 583]:

ՏՈՒՆՏՈՒՈՒԹԻՒՆ, գ., տուն տալը, թելադրություն. «Յոր սուղ ինչ աշխատեցաւ բանաւադութեամբ եւ տունտուութեամբ համբակի միում Քրիստափորի Մրգուզ գրչի եւ անվարժ գրողի» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 315]:

ՏՐԱՄԱՆՈՐՀՈՒՐԴ, ա., իմաստուն, շրջահայաց. «Ո՛վ հարսն Յիսուսի տրամախորհուրդ, գեղազեղեալ առաքելական եւ մարգարէական լուսափայղեալ սկամբք» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 266]:

ՏՐԱՄԱՆԿԵԼ, ն. բ., համեմատել, փննել. «Զայս այսպէս տրամարկեալ հաստատեին, զի եկեղեցի բարձրացի եւ ամրապահեստ մնացէ՛» [Հիշ. ԺԳ, 626]:

ՏՐԱՄԻՄԱՍՏ, ա., իմաստուն, ներհուն, բանիմաց. «Զոր թելադրութեամբ տրամիմաստ վարդապետին մերո Դաւթա արարեալ է վսեմախորն եւ մեծ գլովս հանուրց Հայաստանեայց եկեղեցւո տէրն Յակոբ» [Հիշ. ԺԳ, 406]:

ՏՐԻՆՏՈՒՐ / ՏՐԻՅՏՈՒՐ, գ., փոխադարձ հատուցում, տրի-

տուր. «Զորոյ փոխարէնն Տէր հա-
տուսցէ զարինտուր իւրն եւ իւրա-
յոցն աստ եւ հանդերձեալսն,
ամէն» [Հիշ. ԺԳ, 773]: «Այլոց
հաղցելոց մատակարարել զբանն
այսց տրիցտուր» [Հիշ. ԺԳ, 756]:

ՏՕՆԱԶԱՐԴ, ա., տոնականո-
րեն զարդարված. «Գրեցաւ եւ
զրաւ առեալ աւարտեցաւ տօնա-
զարդ եւ աստուածամեծար Սուրբ
Գիրքս ի թուաբերութեան հայկա-
զեան տօմարիս ՊԿ. (1411)»
[Հիշ. ԺԵ, Ա, 122]:

ՏՕՆԱԿԱՏԱՐ, գ., տոնը կա-
տարող անձնավորությունը
«Ուրով ի ժողովս քիստոսասի-
րաց աստուածեղէն տաւնքն
պայծառանան եւ վկայասէր
տաւնակատարքն մեծապէս
խնդրութեամբ բերկրին» [Հիշ. ԺԳ,
849]:

♦ *Գրանցված՝* ՀԲԲ, 4, 452.
ԺՀԼԲԲ, 4, 524. ԱՀԲԲ, 2, 1455:

ՏՕՆԱՀԱԻԱՔ, ա., տոների
հավաքում պարունակող, տոնա-
խումբ. «Ուստի իբրեւ ի նախնի
հետեւողաց մեծացն զարինակն
ընկալեալ զտաւնահաւաք տա-
ռից» [Հիշ. ԺԳ, 849]:

ՏՕՆԱՆԱՄԱԿ, գ., տոների վե-
րաբերյալ գրություններ, Տոնա-
պատհան մատյան. «Եւ քանզի
ունի սա զբոլոր մասունս տօնից
տէրունականաց... եւ զՏաւնա-

նամակս սրբոց առաքելոցն»
[Հիշ. ԺԵ, Ա, 246]: Տե՛ս նաև ՀԱ-
ՄԱԽՄԲԱՐԱՆ-ի օրինակը:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2,
901:*

- Բ -

ԲԱՍԴՈՒՆ, ա. (պարսկ. *باشگاه*
սոհուն «ճշմարտախոս» բա-
ռի՞ց), իմաստուն, ներհուն. «Ա-
ռեալ իւր հաւր գիօմինիկոս բա-
ղուն թարմամն թէպէտ եւ բուր»
[Հիշ. ԺԴ, Բ, 285]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ,
770: Հմմտ. ՀԱԲ, 4, 443. ՀԲԲ, 4,
453:*

- Յ -

ՅԱՅԳԱԶԱՆ, ա., մինչև առա-
վոտ կամ գիշերվա ժամերին
տֆնող, ջանադիր. տե՛ս ԳԻՇԵՐԱ-
ՎԱՍՏԱԿ-ի օրինակը:

ՅԱՅԳԱՅԱՆԿ, ա., մինչև լու-
սաբաց. «Այլ դու, ո՛ր անդրանիկ
ոգւոյ իմոյ, քիստոսընկալ եւ
ուսումնասէր սիրելի, ցայգա-
ցանկ աղաւթական եւ ցերեկա-
վարժ ժիր մշակ» [Հիշ. ԺԴ, Ա,
111]:

♦ *Ավելի վաղ՝ քան ՄՀԲ, 772.
ԼՀ.ԳԲ, 279:*

ՅԱՆԿԱԳՐԵԼ, ն. բ., կազմել,
գրել, մատյանի ցանկերը. «Յիշե-

ցէֆ ի Քրիստոս, աղաչեմ, ըզգանապատս ի բարեաց զԱւագ դպիրս, որ զտուրք Աւետարանս ցանկագրեցի մեծ սիրով ի յընդիր օրինակէ մեծ վարդապետին Եսայեա» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 67]:

ՅԱՆԿԱՊԱՏԱՌ, ա., կրոնական կարգերն անտեսող, պատռող, անարժան. տե՛ս ԹԱՓԱԽՈՐ ի օրինակը:

♦ Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 909:

ՅԵՐԵԿԱՎԱՐԺ, ա., ցերեկը վարժվող, սովորող. տե՛ս ՅԱՅ-ԳԱՅԱՆԿ-ի օրինակը:

ՅՈՓԱԶՐՈՒՅ, ա., դատարկաբան, պոռոտախոս, ցոփախոս. «Զի էին իմնահանք եւ իմնահաւանք, ցոփագրուցք, շաղակրատողք, այլոց արհամաշրողք եւ զինքեանս յարգող» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 302]:

ՅՐՈՒԱՅԱՆԿ, գ., ցրված ցանկ, նկատի ունի Ավետարանի ստորին լուսանցքների համաբարբառները. «Մաղկեցի զտուրք Աւետարանս եւ զցրուացանգն գրեցի եւ կազմեցի» [Հիշ. ԺԴ, 602]:

♦ Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 775:

- Փ -

ՓԱԽԶԵԼ

- ի ԲԱՅ ՓԱԽԶԵԼ, խուսափել, հեռու մնալ. «Զբարեսերքն գովեն

զի յորդորին ի բարեգործութիւնն, եւ շարասերքն՝ նախատեն, զի ի բաց փախչին ի շարութենէն եւ յանիրաւ գործոյն ամաշեն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 388]:

ՓԱՆԱՔԻՄԱՍՏ, ա., տկարամիտ, տգետ. «Զփանաքիմաստ եւ զփցուն գրիշս Վարդան յիշել ի բարի մաղթեմ» [Հիշ. ԺԳ, 937]:

♦ Գրանցված՝ ՀԲԲ, 4, 486:

ՓԱՌԱԶՈՒԱՐՃ, ա., Փառփռ (իմա՝ Աստծու) զվարճացած, խանդավառ. «Եւ որք ի յայժմու ներկաիս բնակեալ են ի Տունս, փառագլւարն ֆահանայք, անբիծք եւ անարատք» [Հիշ. ԺԳ, 368]:

ՓԱՌԱԿԵՆՅԱՂ, ա., փառավոր, երանելի կենցաղ ունեցող. «Ի վեց հազարերորդի չորեքհարերորդի իմնաներորդի եւ չորք թուի ելանելոյն Ադամա ի փառակենցաղ դրախտէն» [Հիշ. ԺԳ, 714, 762]:

♦ Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 933:

ՓԱՏՆԱԼ, չ. բ., փայտանալ. «Զի ծեր էի, ու աշխ վատել էր, ու ձեռս փառցել, ու անվարժ էի ի գիրս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 365]:

♦ Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 782:

ՓԹԻՆԱԶԱՐԴ, ա., փթթազարդ, ծաղկափթիթ. «Ոռոգելով զստեղնեալսն փրթինազարդ

ծաղկանց ի կեանսացուցանել
գարբասիրաց անձինս» [Հիշ. ԺԳ,
889]:

ՓՇԱՔՈՒՍԻԿ, ա., նվզկ. *փշա-
բույս* բառի, փուշ տվող. «Բաժա-
նեալ ի ֆառառաջս արբուցանե-
լով զփշաբուսիկս երկիր» [Հիշ.
ԺԳ, 189]:

ՓՈՒՍՆԱԿՈՐԴ, ա., փոխարի-
նող, ժառանգորդ, հավակնորդ
(իմա՝ գանի). «Յիշեցե՛ք եւ...
զպարոն Հեթում զգուարթադէմն
եւ զգուարթաբարոյն, որ փոխա-
նակորդն է եւ զաւագան մերոյս
արհայի թագաւորութեանն» [Հիշ.
ԺԳ, 572]:

♦*Հմմտ. ՀԲԲ, 4, 509:*

ՓՈՅԹ

- ՓՈՅԹ ՅԱՆՁԻՆ ՈՒՆԵԼ,
խնամֆով վերաբերվել, հոգ տա-
նել. «Իսկ որ ո՛ք ընթերցցի զսա
հանապազ եւ փոյթ յանձին ունի-
ցի, բազում աւգտութիւնս գտցէ ի
սմա» [Հիշ. ԺԳ, 467]:

- ՓՈՅԹ ՀՆԱՐԵԼ, ջանալ, մի-
ջոց փնտրել. «Եւ զի թէպէտ եւ այս
անուն կամացն ջատագով եղեն
մեզ, սակայն հայր մեր Աբրահամ
առաւել ֆան զառաւելս հնարէր
փոյթ» [Հիշ. ԺԳ, 46]:

ՓՈՅԹԸՆԹԱՅ, ա., արագըն-
թաց, արագահոս. «Եւ շրջապա-
տէլ զլեառն Արարատեան՝ հա-
սուցին զչորն յորդառատ վրտա-

կաւ՝ փոյթընթաց յեղիվարդ»
[Հիշ. ԺԳ, Ա, 141]:

♦*Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2,
954:*

*ՓՈՔՐՈԳԻ, ա., համեստ, խո-
նարհ. «Ոչ ձանձրանայր կամ մե-
ծամտէր առ մեր ախմարու-
թիւնս..., այլ փոքրոգի եղեալ՝
ֆաղցրութեամբ ուսուցանէր զա-
մենայն» [Հիշ. ԺԳ, 363]:

ՓՈՆԱՎԱՌ, ա., փոնապան,
հացթուի. «Այլեւ արիական
նգնաւորս՝ բարձող՝ խաչին
Քրիստոսի եւ հետեւող՝ լուսաշա-
փղ նանապարհացն Տեառն...
Վարդան փոնավառն» [Հիշ. ԺԳ,
368]:

ՓՐՑՓՐՑՈՒՆ, ա., փծուն, ան-
պիտան, «Զփափամամբ փրց-
փրցուն, զանարժան գծողս՝
զՄխիթար Անեցի, միշտ բարի
յիշման արժանի առնել» [Հիշ.
ԺԴ, Ա, 439]: «Անարժան այսմ
գործոյս, մանաւանդ անարհեստ,
սղալոտ, փրցփրցուն գրչաւ»
[Հիշ. ԺԴ, Բ, 200]:

♦*Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ,
794:*

ՓՅԿՈՒԹԻՒՆ, գ., աղավաղում,
տգեղություն. «Փցկութեան գրիս
մի՛ մեղադրէք, զի այդքան էր կա-
րողութիւն իմ» [Հիշ. ԺԳ, 834]:

ՓՅՆԱԾԻՆ, ա., անպիտան
կամ անարժան բաներ ծնող կամ

ի ծնե փցուն, պակասավոր. «Որ տրամադրեաց զմատունս վերջացելոյ տկար ոգոյ Վարդանայ աննման մեղապարտի, հասանել ի գիծս վերջին փցնածին կածնա» [Հիշ. ԺԳ, 715]:

ՓՅՆԱՄՍՏ, ա., անպիտան կամ վատ գիր ունեցող. «Ձեռամբ նուսատ եւ փցնամատն գրչի Յակոբա» [Հիշ. ԺԳ, 735, 737, 911]: «Ձեռամբ յոգնամեղի եւ փցնամատն գրչի՝ կրանատրի» [Հիշ. ԺԳ, Ա, 8, 300]:

♦ Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 794:

ՓՅՆԱՄԻՏ, ա., տխմար, հիմար, անմիտ. «Արդ, ես, զայս տեսեալ, վերջինս ի բնափցս, փցնամիտ աշակերտս սորին Գէորգեայ» [Հիշ. ԺԳ, 751]:

ՓՕՌՆԱԿ, գ., անստ. նշ., ինչոր գորամիավորում. «Որ եւ գունդ մի ի զաւրացն հատեալ, զորս փառնակ կոչէին՝ հինգ հազար տուն, եւ եկեալ հասին յերկիրն Քաջբերունոյ, եւ բազում աւար եւ գերի առին» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 254]:

♦ Հմմտ.՝ ՀԱԲ, 4, 517. ՀԲԲ, 4, 515. ՄՀԲ, 790:

- Բ -

ՔԱԿՏԱԿԵԼ, ն. բ., փակտել, փանդել, ավերել. «Ջսպաս եկեղեցեաց՝ զխաչերն ոսկի եւ արծաթ կոտորեցին, զսուրբ Աւետա-

րաննին եւ զմարգարէականսն փակտակեցին եւ գերիվարեցին» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 401]:

ՔԱՀԱԳԾԱԳԻՐ, ա., գ., նըվաստ, անարժան գրիչ, վատ գիր ունեցող. «Ողորմեա՛ եղկելի հոգւոյ իմում Ստեփանոսի՝ անարժան փանայի եւ փանափի արուեստատրի եւ յետի փանգծագրի» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 98]:

ՔԱՂԱՔԱԽԱՆ, գ., փաղափանման ավան. «Հայրապետն եւ իւր եղբայրն՝ Դաւարն, շատ աշխատեցան ի փաղափառնն Մուշ» [Հիշ. ԺԳ, 46]:

♦ Գրանցված՝ ԺՀԼԲԲ, 4, 697. ԱՀԲԲ, 2, 1546:

ՔԱՂՅՐԱԲԱՐՔ, ա., փաղցր, վալեուշ բարբ ունեցող, փաղցրաբար. «Դարձեալ աղաչեմ յիշել ի Տէր զբարի եւ զհաւատարիմ, զհեզահոգի եւ զփաղցրաբարբ սարկաւազն Նիկալ» [Հիշ. ԺԴ: 508]:

ՔԱՂՅՐԱՀՈՍԱՆ, ա., փաղցր, մեղմ հոսք ունեցող, փաղցրահոս. «Աղբիւրացուցանէ Փրկիչն զկենաց աղբիւր փրկութեան մերոյ անապակ, փաղցրահոսան եւ շահաւետ բխեալ չորիւմ վտակաւ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 144]: «Նա միայն յերկնէ որոտացեալ անձնեածին ցաւով առատաբուխ ցայթմամբ փաղցրահոսան վտակաւ» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 289]:

♦Ավելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 797:

ՔԱՂՅՐԱՄԻՏ, ա., բարեմիտ. «Շնորհին Աստուծոյ աւարտագծեցաւ... հրամանաւ բարիամատ եւ փաղցրամիտ պատրոնին Վաղտանկա» [Հիշ. ԺԳ, 494]:

ՔԱՂՅՐԱՇԱՌԱԻԻԿ, ա., բարի եւ լավ ժառանգ. «Տեսանելով զորդիս որդոց աստուածասէր եւ փաղցրաշառավեղին իւրոյ պատրոն Վաղտանգին» [Հիշ. ԺԳ, 494]:

ՔԱՅԼԱՅԵՂ, ա., արագափայլ. «Ի հովիտս դաշտացն փայլայել արագութեամբն ժամանեալ» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 152]:

*ՔԱՆԴԱԿԵԼ, մ. բ, դրոշմել, գրել, ընդօրինակել. «Զի անմոռաց յիշատակ կարգեաց եւ փանդակեալ ետ զսուրբ Աւետարանս ի հալլալ վաստակոց իւրոց» [Հիշ. ԺԳ, 736]:

ՔԱՆՈՆՈՂ, գ., փանոնով տողատող. «Յիշեսցիք ի Քրիստոս... զՏիմաւթ պատուական փանանայ՝ զփանոնող փարտիս» [Հիշ. ԺԳ, 658]:

ՔԱՆՔԱՐԱՊԱՐՏ, ա., փանփարի կամ տաղանդի համար պարտական. «Նաեւ զփանփարապարտս բազում տաղանդից՝ զՍարգիս նուաստ երէցս յիշեսցիք՝ զգծող սակաւ գրոյս» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 376]:

ՔԱՋԱՎԱՍՏԱԿ, ա., ճգնությամբ վաստակած, տփնաշան. «Զտոռողացն արիմակ հանդիսի ճգաց զփաշալվաստակ վկայիցն զբարձողացն սիրով զտիրականն զխաշ զհամայնրեշտակ ճգնատրացն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 205]:

ՔԱՋՉՄՈՒՏ, ա., խիստ հմուտ, արհեստավարժ. «Զոր փաշհմուտն արիմաց, ճոխն իմաստութեամբ եւ փարթամն զիտութեամբ մեծն եւ երեւելին Փիլոն տեսեալ զայս» [Հիշ. ԺԴ, 837]:

ՔԱՋՈՂՈՐԱԿ, ա., ազդեցիկ ձայնեղանակով. «Ժողովեաց զյոզնիմաստ տառփս տաղից, ներբողինից, փաշոլորակաց ըստ Հոմերի շափոց եւ ոչ ըստ աշխարհի» [Հիշ. ԺԴ, 608]:

♦ՄԵԿ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ՝ ՆՀԲ, 2, 989:

ՔԱՋՍՊԱՀԻԿ, ա., փաշ, խիզախ, փաշապահ. «Յիշխանութեան այսմ նահանգի արհնելոյն եւ փարեպաշտին, զեղեցկածաղիկ երիտասարդին եւ փաշապահիկ մեմամարտին՝ էլիկումին եւ եղբարց իւրոց» [Հիշ. ԺԴ, 678]:

ՔԱՌԱՐՂԻՆՈՒՄՆ, գ., փառքով ի հոսելը, դեպի չորս կողմ բղխելը. տե՛ս ԱՍՏՈՒԱԾԱՀՈՏ-ի օրինակը:

ՔԱՌԱԳԻԾ, ա., չորեքբայան, փառագիր. «Ըստ փառադէմ պահ-

պանութեան ի վեր եւ ի վայր, յաջ եւ յահեակ եւ կամ ըստ փառագիծ անուան Երրորդութեանն» [Հիշ. ԺԳ, 182]:

ՔԱՌԱԳՐԱԿԱՆ, ա., չորս գրություն ունեցող, փառագիր (իմա՛ չորս ավետարանիչների գրած). տե՛ս ԱԻԵՏԱՏՈՒ-ի օրինակը:

ՔԱՌԱՀԻՄՆ, ա., չորս հիմֆ ունեցող, չորս սյունների վրա հիմնված (իմա՛ Ավետարան). «Աւարտեցաւ փառահիմն եւ առաքելախօս, մարգարէաշէն, հոգիաբուխ այս տառ» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 652]:

ՔԱՌԱՀՈՍԱՆ, ա., չորս հոսֆ ունեցող (իմա՛ Ավետարան). տե՛ս ՅԱԻԷՏԱՆՈՅԱ-ի օրինակը:

ՔԱՌԱՆԿԻԻՆԱԿ, ա., փառակողմ. «Յաղագս փարզութեան չորս անգեան աշխարհիս, երիս երիս փառանգիւնակ զԵրրորդութիւնն եղեալ պահապան» [Հիշ. ԺԳ, 890. ԺԴ, Ա, 210]:

ՔԱՌՈՒՈՐՏ, գ., տիեզերքը չորս կողմից շրջապատող տարածությունը. «Եւ այսպէս սոքամ սփռեալ տարածեցաւ ընդ փառութիւն տիեզերաց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 63]:

ՔԱՌՈՐԱԿ, ա., չորս մասից բաղկացած, փառամաս. տե՛ս ՄԻՋԱՐԱՐ-ի օրինակը:

ՔԱՌՈՒՆԱԿ, ա., չորս մասից

բաղկացած կամ չորս ճյուղ (այստեղ՝ վտակ) ունեցող. «Լցուցիչ զփառունակ գետն, որ փոխանակ ծառոյ մրգաբերի պատմաւ զծառն կենսունակ զԿոյսն Տիրածին» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 185]:

♦ *Հմմտ. ՆՀԲ, 2, 994:*

ՔԱՏԱԿԱՆ, ա., նման. «Որ եւ յոյժ ի վեհագոյնեն ունի զդիմակն զփառական անսկիզբն լուսոյն եւ ունի զդրոսութիւնն ի նախկի բաղդատելոյն» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 350]:

ՔԱՐԱԳԱՇՏ, ա., փառերով առատ, փառփառոտ տարածք. «Եւ լին զհետ նորա եւ եկին հանդէպ աստուածապան կղզոյն Աղթամարայ, մեծ բերդին Մանանիհի, որ է փառաղաշտ» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 176]:

♦ *Գրանցված՝ ԺՀԼԲԲ, 4, 718:*

ՔԱՐԱԿԱՏՈՂ, գ., *անստ. Նշ.*, հիմնադիր(°). «Եւ, որ տրուալ եղբայր սորա, անսխալ եղի ի հայս բառբար, լուսատուել զաչս հոգո փառակատող եղեալ ընդ մեզ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 314]:

♦ *Հմմտ. ԲՀ, 331. ՀԲԲ, 4, 560:*

ՔԱՐԱՅԱՏԱԿ

- ՔԱՐԱՅԱՏԱԿ ԱՌՆԵԼ, փանդել, ավերել. «Յայսմ ամի եկն անօրէն դանն Թամուր Լանկ կոչեցեալ ի փաղաֆն Վասպուրա-

կան, եւ առ գղղեակն Վասպու-
րական եւ Բարայատակ արար,
զոմանս գերեաց, զոմանս
զահավիժեաց» [Հիշ. ԺԴ, 573]:

ՔԱՐԱՅԱՏԱԿԵՆ, ն. բ., Բանդել,
հիմնահատակ ավերել. «Փա-
կէին, Բանդէին, Բարայատակէին,
Փորէին, փոս հատանէին,
կոփէին, կոանէին, զամաց հա-
զարաց շինուածս միարեա ան-
հետ կորուսանէին» [Հիշ. ԺԴ,
578]:

ՔԱՐԱՋԱՐԴ

- ՔԱՐԱՋԱՐԴ ԱՌՆԵՆԼ, Բարով
ջախջախել, Բարով սպանել.
«Զհրաշագործ եպիսկոպոսունսն
սոյ բերան տային, զարբասնեալ
Բանանայսն Բարաշարդ զգլուխսն
առնէին» [Հիշ. ԺԴ, 578]:

ՔԱՐԽԱՆՆԱՅ, գ., գործարան,
գործավայր. «Ի գաւառիս, որ կո-
չի Անանա, ի Բարխանաս, որ է
Պղնձահանք, ընդ հովանեալ Աս-
տուածածնիս եւ Սրբոյն Գրիգորի
Հայոց Լուսաւորչիս» [Հիշ. ԺԴ, Բ,
167]:

♦ *Գրանցված՝ ՀԲԲ, 4, 562:*

ՔԱՐՇ

- Ի ՔԱՐՇ ՏԱՆԵՆԼ, Բարշ տալ,
զորել, թավալեցնել. «Երբեմն
ըմբռնեալ ժանեամն իւրով ի
Բարշ տանի ընդ երկիր եւ ընդ
աղբ թաւալեցուցանէ զեղկելիս»
[Հիշ. ԺԳ, 370]:

ՔԱՐՏՈՒՂ, ա., գրագիր, գրիչ.
«Ռաբունոյ Կիրակոսի, եւ Յովան-
նէս Բարտողի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 322]:
«Զեռամբ.... Յոհաննիսի Մանգա-
սարենց Բաշ Բարտողի» [Հիշ. ԺԵ,
Ա, 587/ծնթ.]:

♦ *Ավելի վաղ, քան՝ ՆԲՎԱ,
216:*

ՔԵՆԵԿԱՆ, գ., կնոջ Բրոջ՝ Բենու
ամուսինը. «Եւ զԲենեկալն իմ
Նուրադին դասապն, եւ զԲենին
իմ զԲեկգա Մելիքն» [Հիշ. ԺԴ,
428]:

♦ *Մեկ վկայությամբ՝ ՄՀԲ,
808:*

ՔԵՐԹՈՂՈՐԷՆ, ա., Բերթողա-
բար, ճարտասանօրէն. «Հոչակե-
ցուցանէ ընդ ոլորտս տիեզերաց
հոգիահրաշ այս աստուածաբա-
նութիւն, որ Բերթողարէն ստու-
գաբանութեամբ կոչի Աւետա-
րան» [Հիշ. ԺԳ, 433]: «Ո՛վ ընթեր-
ցողք, յիշման արարէք արժանի
զաշխատող սորա, որ Բերթողո-
րէն արարի անխտորմակ» [Հիշ.
ԺԳ, 895]:

ՔԵՐՈՎԲԷՆԱԳՈՒՆԴ, ա., Բերով-
բեների գնդից Բաղկացած, Բե-
րովբեագումար. «Քաւչապետ Բե-
րովբեագումոյ Բանակ բիրուց
լուսելինաց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 87]:

ՔԻԹ

- Ի ՔԻԹՍ ԱԾԵՆ, շտապեցնել,
զգվեցնել, Բթից բերել. «Ա՛յ վայ, ի

փքս ածին արինակիս տէրֆս» [Հիշ. ԺԳ, 914]:

ՔՈՂԱԾԱԾՈՒԿ, ա., ֆոդով ծածկված. տե՛ս ՄԵՂԱՄԱՇԱՐ-ԺԵԱՆ-Ի օրինակը:

♦Մեկ վկայություն՝ ՆՀԲ, 2, 1010:

ՔՈՒՐԱԴՈՒՍՏ, գ., ֆոդ դուստր. «Յանուն Աստուծոյ, որ եկին Գուգիկն եւ իւր ֆուրադուստրն՝ Գոհարազիզն, եւ միաբան եղեն Սուրբ Աստուածածնին եւ իւր սպասաւորացն» [Հիշ. ԺԳ, 108]:

ՔՈՒՐՈՒԹԻՒՆ, գ., ֆույր լինելը, ֆոդ նման վերաբերմունքը. «Զի ծնաւո՞ք սորա մեզ բազում եղբայրութիւն եւ ֆուրութիւն ցուցին, եւ յամենայն պէտս մեր աւգնական եղեն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 462]:

♦Գրանցված՝ ԺՀԼԲԲ, 4, 758. ԱՀԲԲ, 2, 1581:

ՔՐԻՍՏՈՍԱԳՈՅ, ա., Քրիստոսի գոյությունը հավաստող, նրա մասին վկայող. «Գրեցաւ տառս աստուածային եւ երիցս երանեալ սրբոյն Պաղոսի՝ ֆրիստոսագոյ անապ, Տարսնացի փող, ի Հոգւոյն Սրբոյ աղլցեալ բազմամասնեայ շնորհաւ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 194]:

ՔՐԻՍՏՈՍԱԶՕՐ, ա., Քրիստոսի գործությամբ օծուված. «Ո՛վ աստուածընկալ ֆրիստոսագաւր փայտ սուրբ, յորժամ ծագիս յա-

րեւելից եւ պայծառացուցանես» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 286]: «Քրիստոսագաւր Սուրբ Նշանիս հովանեաւ տաղաւարեալ եւ յայսմ տեղոյ ընկալեալ զաւծումն ֆահանայութեան» [Հիշ. ԺԳ, 817]: «Ի վայելումն անձին իւրոյ եւ իւրոց գարմիցն, ֆրիստոսագաւր իշխանացն՝ մեծ Ամիր Պուրթելին եւ Պաղտային» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 252]:

♦Մեկ վկայություն՝ ՆՀԲ, 2, 1016:

ՔՐԻՍՏՈՍԱՀԱՃՈՅ, ա., Քրիստոսին հանելի, աստվածահանո. «Զամենեւեղանիկ եւ զսրբասէր եպիսկոպոսն մեր գտէր Սարգիս, հանդերձ ֆրիստոսահանոյ որդւովն իւրով» [Հիշ. ԺԳ, 377]:

♦Մեկ վկայություն՝ ՆՀԲ, 2, 1016:

ՔՐԻՍՏՈՍԱՀԱՆԳԷՏ, ա., Քրիստոսին նմանվող, ֆրիստոսատեսակ. «Ո՛վ, պատուական հովիւ ֆաշ բանաւոր հաւտի ֆրիստոսահանգէտ ֆաղցր եւ բարի» [Հիշ. ԺԳ, 443. ԺԴ, Ա, 463]:

ՔՐԻՍՏՈՍԱՀԻՄՆ, ա., Քրիստոսի գործերի վրա հիմնված, նրա գործերի մասին վկայող. «Աւարտեցաւ ֆրիստոսահիմն եւ առաքելախաւս, մարգարէաշէն, հոգիաբույս այս տառս ի թուաբերութիւն հայկազեան սեղիս տումարի» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 459]:

«Աւարտեցաւ ֆրիստոսանիմն, առաքելաշէն, մարգարէախաւս այս կտակ յամի ուրհարեւորողի վացաներողի եւ իններորդի թըւականութեան Հայկազեան ազգիս տոմարի» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 245-246, ԺԵ, Ա, 249]:

♦Ազելի վաղ, քան՝ ՄՀԲ, 819, ԼՀ.ԳԲ, 290:

ՔՐԻՍՏՈՍԱՀՐԱՄԱՆ, ա., Քրիստոսի հրամանները, այսինքն՝ պատվիրանները պարունակող. «Աստանոր զարթոյց Տէր զշնորհս ողորմութեան ի սիրտ առն բարեպաշտի, ողորմածի եւ աղփատասիրի՝ Վարդերի, որ ստացաւ զֆրիստոսահրաման բանս զսրբոց աւետարանչացն յիշատակ իւր» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 132]:

ՔՐԻՍՏՈՍԱՅԱՅՏ, ա., Քրիստոսի մասին հայտնող, Քրիստոսի դրոշմը կրող. «Զֆրիստոսայայտ տնարէնութեան բացայայտութիւն առաքելական եւ աւետարանական թղթով» [Հիշ. ԺԳ, 442]:

ՔՐԻՍՏՈՍԱՊԱՀ, ա., Քրիստոսի պահած, նրա հովանավորությունն ունեցող. «Յիշեալիք եւ զեղբարւորողի նորին զարժանապատիւ, աստուածասէր փահանայն զԹորոս, եւ զֆրիստոսապահ որդի իւր՝ զՍտեփաննոս» [Հիշ. ԺԳ, 270]:

♦Ազելի վաղ, քան՝ ԼՀ.ԳԲ, 291:

ՔՐԻՍՏՈՍԱՍԵՒԵՆԻ, ա., Քրիստոսին իր վրա սևեռող, ֆրիստոսընկալ. «Սկսայ եւ կատարեցի ողորմութեամբն Քրիստոսի.... ընդ հովանեաւ Սուրբ Փրկչիս եւ մաւր իւրոյ Աստուածածնին եւ կենսունակ եւ ֆրիստոսասեւեռ սուրբ հաշիս» [Վնտկ ցուց., Զ., 505, 1237 թ.]:

ՔՐԻՍՏՈՍԱՓԱՓԱԳ, ա., ֆրիստոսասեր. «Փա՛նք.... որ ետ կարողութիւն տկար բնատրութեան մերոյ հասանել ի վերջ սուրբ Աւետարանիս.... ի խնդրոյ աստուածապատիւ եւ ֆրիստոսափափաքբասէր աբեղային Մարտիրոսին» [Հիշ. ԺԵ, Ա, 338]:

ՔՐԻՍՏՈՍՈՆԾԱՅ, ա., Քրիստոսի ընծայած, ֆրիստոսապարգև. «Ի յիշատակ հոգւոյ սուրբ ամուսնոյն իւրոյ՝ Ասփային, եւ երկարութիւն կենաց իւր եւ ֆրիստոսընծայ զաւակաց իւրոց» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 214]:

ՔՐԻՍՏՈՍՈՒՐԱՅ, ա., Քրիստոսին ուրացած. «Այսպէս ընդ ամենայն աշխարհ տարածեցաւ նեղութիւն ֆրիստոսուրաց ազգին» [Հիշ. ԺԳ, 701]:

♦Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 1017:

ՔՐՏՆԱԽՈՆՋ, ա., ֆրոնաշան.

«Եւ ետ գրել զսա ի յարդար եւ փրոնախոնջ վաստակոց եւ ոչ ամենեկին ի պարգեւաց այլոց» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 312]:

♦ Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 1018:

ՔՐՏՆԱՎԱՍՏԱԿ, ա., փոխնով վաստակած. «Ետ գրել զայս աստուածամերձ արանց պատմութիւնս ի հալլալ արդեանց եւ փրոնավաստակ աշխատութեանց իւրոց» [Հիշ. ԺԵ, Բ, 172]:

♦ Գրանցված՝ ԺՀԼԲԲ, 4, 756. ԱՀԲԲ, 2, 1580:

ՔՐՔՄԱԶԱՐԴԵԼ, ն. բ., փրով զարդարել. «Քրիմազարդեալ անուշահոտութեամբ կենամք ի կեանս» [Հիշ. ԺԳ, 861]:

- Օ -

ՕԴԱԿԱՌ, ա., օդում՝ երկնքում գտնվող, սավառնող. «Նա եւ յաւժանտակ առեալ զընթացս ադայկառաց լուսաւորացդ, որ անբերան շարժմամբ զարհմառաք բարեբանութիւն մատուցանեն» [Հիշ. ԺԳ, 895]:

ՕԹԱՐԱՆ

- ՕԹԱՐԱՆ ԱՌՆԵԼ, օրեան տրամադրել, հյուրընկալել. «Որպէս եւ աստուածահաճոյ հայրս՝

Ներսէս միայնակեց.... Հոգւոյն շնորհաց աւթարան առնել զմշակսն» [Հիշ. ԺԴ, Ա, 326]:

ՕԶԱՆՄԱՆ, ա., օձի նման, օձատիպ. «Մինչ ի յայս տեղս եաք, նա Պապիաւսն եկն եւ եբեր մեզ աւճանման, չգիտեմ ուստի» [Հիշ. ԺԳ, 277]:

♦ Մեկ վկայությամբ՝ ՆՀԲ, 2, 1026:

ՕՐ

- ՕՐ ԱՌ ՕՐ, մ., or օրի, orlogor.

«Միաբանեցի յաւժար կամաք մարդասպանին ի կորուստ անձին իմոյ եւ ար առ ար նորոգ ուրախացոյցի զնա» [Հիշ. Ե-ԺԲ, 174]:

♦ Գրանցված՝ ԺՀԼԲԲ, 4, 793: ՕՐԻՆԱԿ

- ԸՆԴ ՕՐԻՆԱԿ ԴՆԵԼ, ընդօրինակել, գաղափարել. «Արդ, որք ընթեռնոյք եւ կամ ընդ արիւնակ դնէք, հաստատուն մտօք հաւատացէք ստուգութեան բանիցդ եւ ցանկուցդ» [Հիշ. ԺԴ, Բ, 407, 408]:

ՕՐԷՆՍԱՊԱՏՈՒՄ, ա., օրենքները պատմող կամ մեկնող. «Արդ, խնդրեմք եւ ի ձեզէ հեղինակէ եւ արէնասպատում եկեղեցւոյ մանկունք...., յիշեալիք զԳրիգոր գրիչ» [Հիշ. ԺԳ, 164. ԺԵ, Գ, 470]:

**ԽԱՉԻԿ Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ԼԵՉՈՒՆ
(Թ-ԺԵ. ԴԱՐԵՐ)**

**Գիրք Ա.
ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ
(ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՌԱՐԱՆ)**

**KHACHIK A. HARUTYUNYAN
THE LANGUAGE OF THE ARMENIAN COLOPHONS
(9TH - 15TH CENTURIES)**

Book 1
THE LEXICON OF THE COLOPHONS
(EXAMINATION AND VOCABULARY)

*Սրբագրումը՝ Անի Առաքելյանի
Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանզադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմաճեանի
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան*

ISBN 978-9939-897-09-7

**Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ տպարանում
Ք. Երևան, Ներսիսյան 1
Ձախը՝ 60 × 84 1/16: Տպ. մամուլը՝ 25,5
Տպաքանակ՝ 150**

**Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի
հրատարակչական բաժին
Բ. Երևան, Մաշտոցի պող. 53
Հեռ. (010) 513000
publishing.matenadaran@gmail.com**